

Τάσος Κωστόπουλος

**ΕΙΣΑΓΩΓΗ,
ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ
ΠΡΟΣΛΗΨΗ
ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΕΙΔΩΝ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ
ΣΤΗΝ ΎΣΤΕΡΗ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΙΤΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

*Στη Στέλλα Μανουσάκη (1908-1998),
την αγαπημένη γιαγιά που λάτρευε τα εικονίσματα*

*Στους γονείς μου
Κώστα Κωστόπουλο (1932-2010) και Σταυρούλα Μανουσάκη-Κωστοπούλου,
που αντί για τις εικόνες πίστεψαν στην επιστήμη*

Η μονογραφία αυτή είναι αποτέλεσμα έρευνας που πραγματοποιήθηκε εντός του έργου RICONTRANS. Το έργο έλαβε χρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας (ERC) στο πλαίσιο του προγράμματος έρευνας και καινοτομίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ορίζοντας 2020 βάσει συμφωνίας επιχορήγησης με αριθμό 818791.

European Research Council
Established by the European Commission

RICONTRANS

VISUAL CULTURE, PIETY
AND PROPAGANDA:
TRANSFER AND RECEPTION OF
RUSSIAN RELIGIOUS ART IN THE BALKANS
AND THE EASTERN MEDITERRANEAN
(16TH TO EARLY 20TH CENTURY)

Σειρά: ARTMOBEX – Μελέτες για την Ιστορία της Τέχνης σε κίνηση

Υπεύθυνη Σειράς: Γιουλιάννα Μπούτσεβα

ISBN: 978-618-5896-04-1

Φιλολογική επιμέλεια & Διορθώσεις: Κατερίνα Στάθη

Σχεδιασμός εξωφύλλου/έκδοσης: DesignBond

Εκδόσεις ΙΜΣ – ΙΤΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – Ι.Τ.Ε.

Νικηφόρου Φωκά 130 & Μελισσινού

Τ.Θ. 119, Ρέθυμνο 741 00 • Tel. 28311 06003 • info@ims.forth.gr

© 2025 Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ Ι.Τ.Ε.

ΡΕΘΥΜΝΟ 2025

Τάσος Κωστόπουλος

**ΕΙΣΑΓΩΓΗ,
ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΚΑΙ
ΠΡΟΣΛΗΨΗ
ΤΩΝ ΡΩΣΙΚΩΝ ΕΙΔΩΝ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ
ΣΤΗΝ ΨΥΣΤΕΡΗ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΙΤΕ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Διερευνώντας τους στόχους, τους διαύλους και τις λεπτομέρειες της μεταφοράς αντικειμένων εκκλησιαστικής τέχνης από τη Ρωσική Αυτοκρατορία στην Οθωμανική Μακεδονία, μια περιοχή στη μεθόριο του σλαβικού και του ελληνόφωνου κόσμου, το βιβλίο αυτό εστιάζει στην αντιφατική αλληλεπίδραση μεταξύ αυτής της μεταφοράς και των ανταγωνιστικών διαδικασιών εθνικής συγκρότησης στην εν' λόγω περιοχή κατά τη διάρκεια του μακρού 19ου αιώνα (δηλαδή μέχρι το ξέσπασμα των βαλκανικών πολέμων το 1912). Τα τέσσερα κεφάλαιά του διερευνούν διαδοχικά τα παραδοσιακά πρότυπα αυτής της μεταφοράς πριν από την εποχή των εθνικισμών, τη σχέση της με τη σλαβοβουλγαρική «παλιγγενεσία» του 19ου αιώνα, τις ειδικές μορφές που πήρε στη μοναστική κοινότητα του Άθω κατά τη διάρκεια της μαζικής εισροής Ρώσων μοναχών (και της επακόλουθης σύγκρουσης μεταξύ των εκεί οπαδών του ελληνικού και του ρωσικού εθνικισμού), καθώς και τους ποικίλους ιδιωτικούς διαύλους που συνέβαλαν στη διάδοση των ρωσικών θρησκευτικών αντικειμένων στη μακεδονική ενδοχώρα – από τους προσκυνητές στην Ιερουσαλήμ ή τους πλανόδιους εμπόρους γνωστούς ως *αφένια* μέχρι τις επίσημα εγκεκριμένες αποστολές συλλογής ελεημοσύνης (*ζητεία*) στη Ρωσική Αυτοκρατορία.

ABSTRACT

Exploring the goals, the channels and the modalities of the transfer of objects of ecclesiastic art from the Russian Empire to Ottoman Macedonia, an area situated at the border of the Slav and Greek-speaking world, this book focuses on the contradictory interplay between this transfer and the rival nation-building processes of that region during the long nineteenth century (i.e. to the outburst of the Balkan wars in 1912). Its four chapters investigate in turn the traditional patterns of this transfer before the age of nationalisms, its relation with the Slav-Bulgarian “revival” of the 19th century, the specific forms it took in the Athos monastic community during the mass influx of Russian monks (and subsequent clash between local adherents of Greek and Russian nationalism), as well as the various private channels which contributed to the dissemination of Russian religious artefacts in the Macedonian hinterland – from pilgrims to Jerusalem or the itinerant traders known as *afenja* to the officially-sanctioned alms-gathering missions (*ziteia*) to the Russian Empire.

Keywords: Macedonia, Mount Athos, 19th century, nationalisms, panslavism, zeteia

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
1 Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ	20
Επίσημοι διάυλοι και κρατική πολιτική	21
Η ανεπίσημη διακίνηση	31
Στη Μακεδονία	35
Άγιο Όρος	37
Μακεδονική ενδοχώρα	51
2 ΠΑΝΣΛΑΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ	64
Οχρίδα 1859: «ανάκτησις της γνησίας ημών μητρός»	71
«Εκπρόσωπος της ρωσικής επιρροής»	77
Διπλωματικές αγαθοεργίες και ισορροπίες	81
Κοινότητες και εθναπόστολοι	88
Μετά το Βερολίνο	103
Διάσπαρτα ίχνη	105
Στα χρόνια του μολυβιού	110
Στην ελληνόφωνη ζώνη	117
3 ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ: ΚΡΙΣΙΜΟΣ ΚΟΜΒΟΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ	126
Ο Άθως ως πεδίο μάχης	127
Χρυσός, χαβιάρι και καμπάνες	133
Η Μονή Ρωσικού (Αγίου Παντελεήμονα)	134
Η Σκήτη του Προφήτη Ηλία	146
Η Σκήτη του Αγίου Ανδρέα	149
Αντίρροπες προσλήψεις	160
Στις «ελληνικές» μονές	165
Κελιά και κελιώτες	170
Ο Άθως ως κόμβος	178

4	ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΠΟΛΛΩΝ ΤΑΧΥΤΗΤΩΝ	200
	Διαθήκες και δωρεές	200
	Ρωσική τέχνη μέσω Ιερουσαλήμ	204
	Οι ύποπτοι πλανόδιοι	207
	Τα μυστικά της ζητείας	219
	Η παραδοσιακή μεθοδολογία	230
	Το οδοιπορικό του Μελετίου	237
	ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ	248
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	251
	Δημοσίευτες αρχειακές συλλογές	251
	Ελλάδα	251
	Βουλγαρία	254
	Βόρεια Μακεδονία	255
	Βρετανία	255
	Ρωσία	255
	Δημοσιευμένο αρχειακό υλικό	255
	Ημερολόγια	261
	Απομνημονεύματα	262
	Οδοιπορικά	264
	Βιβλία	270
	Άρθρα	287
	Εφημερίδες και περιοδικά της εποχής	302
	Διαδικτυακές πηγές	303

ΕΙ
ΣΑ
Γ
Η

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της μονογραφίας που κρατάτε στα χέρια σας είναι η διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στην εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εικόνων ή άλλων έργων εκκλησιαστικής τέχνης και στην ανάπτυξη των ανταγωνιστικών εθνικών κινημάτων στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, από το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 και την οριστική κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή. Μολονότι η ρωσική εμπλοκή στις σχετικές εθνογενετικές διεργασίες και πολιτικοδιπλωματικές εξελίξεις έχει μελετηθεί λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά, δεν ισχύει το ίδιο για τις πολιτισμικές διαστάσεις τους που συνδέονταν με συμβολικά φορτισμένα εκκλησιαστικά είδη από τον ορθόδοξο σλαβικό βορρά, σε μια εποχή που αυτός ο τελευταίος είχε αναλάβει το ρόλο προστάτη, τόσο της ορθόδοξης χριστιανισμένης της οθωμανικής «Ανατολής» ως σύνολο, όσο και του σλαβικού ειδικότερα σκέλους της. Τα πολλαπλά κι αντιφατικά σημεινόμενα αυτών των αντικειμένων, τόσο από συμβολική / πραγματολογική όσο κι από αισθητική άποψη, αλλά και οι παράπλευρες πρακτικές των δι-αύλων μέσω των οποίων πραγματοποιούνταν κάθε φορά η μεταφορά τους, είχαν ωστόσο συγκεκριμένη αντανάκλαση (κι επιπτώσεις) στην ιδεολογική συγκρότηση κι εθνοπολιτική στράτευση των συλλογικών ή εξατομικευμένων υποκειμένων αυτής της ιστορικής εξέλιξης.

Στόχος της έρευνας που κατέληξε στη συγγραφή του παρόντος βιβλίου υπήρξε έτσι, αφ' ενός μεν ο εντοπισμός των μηχανισμών οργάνωσης και διαχείρισης αυτής της μεταφοράς, αφ' ετέρου δε η διερεύνηση της πρόσληψής της από τους εγχώριους χριστιανορθόδοξους πληθυσμούς. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε σε ενδεχόμενες διαφοροποιήσεις αυτής της πρόσληψης στην πορεία του χρόνου ή βάσει τοπικών, γλωσσοπολιτισμικών και κοινωνικοοικονομικών ιδιαιτεροτήτων, δεδομένου ότι, όπως έχω ήδη εξηγήσει αναλυτικά αλλού, αυτοί ακριβώς οι παράγοντες επικαθόρισαν ιστορικά σε μεγάλο βαθμό την εμφάνιση, την ανάπτυξη και την τελική έκβαση της αντιπαράθεσης των ανταγωνιστικών εθνικών κινημάτων στον μακεδονικό χώρο.¹ Η σχετική μελέτη πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος RICONTRANS που υποστηρίζεται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Έρευνας και φιλοξενήθηκε στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΜΣ-ΙΤΕ), με επιστημονική υπεύθυνη τη Γιουλιάννα Μπόιτσεβα κι αντικείμενο τη μελέτη της διάδοσης και της υποδοχής των αντι-

1 Κωστόπουλος 2022.

κειμένων ρωσικής θρησκευτικής τέχνης στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου.² Η απασχόλησή μου ως μεταδιδακτορικού ερευνητή σ' αυτό το πρόγραμμα για μια τριετία (2020-2022) μου επέτρεψε να εμβαθύνω και να συμπληρώσω σε μεγάλο βαθμό τις γνώσεις μου γι' αυτή την παράπλευρη πτυχή του Μακεδονικού, στη διατομή της Ιστορίας της Τέχνης με την πολιτική και κοινωνική Ιστορία, αποκτώντας καθαρότερη εικόνα όχι μόνο για την άμεση ή έμμεση διαπλοκή της Ρωσίας με το Μακεδονικό ζήτημα, αλλά και για τη συμβολή συγκεκριμένων (και υποτιμημένων κατά κανόνα από τους ιστορικούς) εκκλησιαστικών κόμβων, όπως οι μονές του Αγίου Όρους, στη δρομολόγηση κι εξέλιξή του.

Ε Οι σιωπές της βιβλιογραφίας

Όπως ήδη ειπώθηκε, η διαθέσιμη βιβλιογραφία ελάχιστα έχει ασχοληθεί με το ζήτημα που εξετάζουμε εδώ. Οι σχετικές μνείες, αν και όποτε γίνονται, παραμένουν ως επί το πλείστον διάσπαρτες, απουσιάζει δε οποιαδήποτε προσπάθεια είτε συγκεντρωτικής παρουσίασης είτε σοβαρότερης ανάλυσης του φαινομένου.

Παρόλο που η παραδοσιακή εθνικιστική ελληνική ιστοριογραφία απέδιδε όχι μόνο την ανάδυση του Μακεδονικού ζητήματος αλλά ακόμη και τη βουλγαρική εθνογένεση σε ρωσικούς γεωστρατηγικούς σχεδιασμούς και τη συνακόλουθη προπαγάνδα, το ζήτημα της εισαγωγής και διακίνησης ρωσικών εικόνων και άλλων εκκλησιαστικών ειδών (αμφίων, λειτουργικών βιβλίων ή/και βαρύτιμων επενδύσεων τους κλπ) στον μακεδονικό χώρο και της συμβολής τους στις αντίστοιχες «εθνικές αφυπνίσεις» δεν αξιώθηκε παρά ελάχιστες, λακωνικές και άκρως περιθωριακές αναφορές. Ακόμη και έργα όπως το ογκώδες ψυχροπολεμικό πόνημα του Χριστόφορου Νάλτσα, που αποδίδει σχεδόν κάθε εξέλιξη στη Βαλκανική σε ρωσικές (και στη συνέχεια σοβιετικές) μηχανορραφίες, αφιερώνει στην προπαγανδιστική διακίνηση «*εικόνων, χαρτών και εν γένει εντύπων*» τρεις όλες κι όλες σειρές³ σε άλλα ομοειδή έργα, η θρησκευτική διάσταση της ρωσικής προπαγάνδας περιγράφεται πάλι με γενικούς όρους, δίχως τεχνικές λεπτομέρειες.⁴ Εξίσου παρακάμπτουν το αντικείμενο και οι διαθέσιμες παραδοσιακές επιστημονικές μελέτες για την ιστορία της Μακεδονίας,⁵ το Ανατολικό και Μακεδονικό ζήτημα,⁶ τις ελληνορωσικές σχέσεις και την πολιτική της Ρωσίας στα Βαλ-

2 "RICONTRANS. Οπτική κουλτούρα, ευσέβεια και προπαγάνδα: Μεταφορά και υποδοχή ρωσικής θρησκευτικής τέχνης στα Βαλκάνια και την Ανατολική Μεσόγειο (16ος - αρχές 20ού αι.)", ERC Consolidator Grant No 818791.

3 Νάλτσα 1954, 38.

4 Ενδεικτικά: Μπράμος 1953, 20· Σωτηρόπουλος 1961· Γ.Α.Α. 1963, 24-25.

5 Βακαλόπουλος 1969· Σακελλαρίου 1982.

6 Λάσκαρις 1948· Βλάχος 1935· Κόφος 1964· Βακαλόπουλος 1987.

κάνια.⁷ Δεν πρόκειται για ελληνικό αλλά για ευρύτερο φαινόμενο, όπως διαπιστώνουμε από την απουσία σχετικών αναφορών στα γνωστότερα έργα της διεθνούς ιστοριογραφίας για τα Βαλκάνια⁸ και τη σχέση τους με τη Ρωσία.⁹ Στην ελληνική περίπτωση, απόρροια της ιστορικά κληρονομημένης δυσανεξίας απέναντι στα σλαβικά πολιτιστικά κατάλοιπα υπήρξε η αποσιώπηση όχι μόνο της παρουσίας ρωσικών εικόνων σε εκκλησίες της Βόρειας Ελλάδας αλλά και του ερωτήματος για τυχόν επιδράσεις της ρωσικής αγιογραφίας στους τοπικούς δημιουργούς, σε αντίθεση με τη ρητή παραδοχή άλλων εξωβαλκανικών επιρροών.¹⁰ Μολονότι μια αντίθετη τάση φάνηκε να επικρατεί σε ορισμένους εκκλησιαστικούς κύκλους της Βόρειας Ελλάδας κατά τη δεκαετία ιδίως του 2010, ως απόρροια του αυξημένου κύρους της ρωσικής Ορθοδοξίας και (κυρίως) Εκκλησίας στη συγκεκριμένη χωροχρονική συγκυρία, η κάθε άλλο παρά επιστημονική διαχείριση των σχετικών ευρημάτων και η προπαγανδιστική προβολή τους σαν διαχρονικών τιμαλφών κειμηλίων αποκομμένων από τα ιστορικά συμφραζόμενα της απόκτησής τους ελάχιστα βελτίωσαν τις γνώσεις μας για το ζήτημα που εξετάζεται εδώ. Οι εξελίξεις δε της περασμένης τετραετίας, μετά τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία, οδήγησαν (προσωρινά;) στο αντίθετο ακριβώς άκρο, δημιουργώντας πρόσθετα προβλήματα στην επιστημονική έρευνα, όπως εξηγούμε παρακάτω.

Στην αντίστοιχη βουλγαρική και βορειομακεδονική ιστοριογραφία περί Μακεδονικού, ιδίως σε απομνημονεύματα και συλλογές αρχειακών πηγών, απαντώνται πάλι διάσπαρτες αναφορές σε δωρεές εικόνων, αμφίων, εκκλησιαστικών βιβλίων και συναφών ειδών από τον ρωσικό πολιτικοδιπλωματικό μηχανισμό, ως μορφή υποστήριξης του πρώιμου σλαβοβουλγαρικού κινήματος.¹¹ Ακόμη κι εδώ απουσιάζει, ωστόσο, κάποια σφαιρική μελέτη και ανάλυση αυτής της πρακτικής, της αντιφατικής σχέσης της με τα αντιμαχόμενα εθνικά κινήματα των χριστιανικών πληθυσμών της περιοχής και των επιπτώσεών της στις αντίστοιχες εθνικές συγκροτήσεις. Ακόμη πιο εύγλωττη είναι η διαχείριση αυτού του παρελθόντος από τις καθ' ύλην σχετικότερες επεξεργασίες των ιστορικών τέχνης, καθώς η σχετική επιστημονική παραγωγή παραμένει ακόμη ως επί το πλείστον επικεντρωμένη στην καταγραφή, ανάδειξη και προβολή της εγχώριας μεσαιωνικής αγιογραφίας και των μεταγενέστερων ντόπιων αγιογράφων και ξυλογλυπτών, είτε ως ατομικών περιπτώσεων (όπως ο περίφημος Ντίτσο Ζογκράφ [Dičo Zograf] από το Τρέσοντσε [Tresonce] της Ρέκα), είτε ως συλλογικότερων επαγγελματικών πρακτικών, όπως οι κομπανίες (тајфи) που αναλάμβαναν την

7 Παπουλίδης 1988· Διάλλα 2009.

8 Stavrianos 1958· Jelavich 1983· Mazower 2000.

9 Jelavich 1991· Gerd 2014.

10 Μουτσόπουλος 1964, κγ'-κδ' & 76-81· Μουτσόπουλος 1973, 92-100· Χατζηδάκης 1982, 410-425.

11 Ενδεικτικά: Trajkov 1964, 98, 100 & 104-105· Manchev 1982, 84· Shapkarev 1984, 93-94· Bulgarian Academy of Sciences [BAS] 1978, 157, 229 & 260· Paskaleva 1994, 174, 189 & 270· Trajanovski 2004, 79-80.

ανέγερση ή αναστήλωση και αγιογράφηση των εκκλησιών.¹² Ο εστιασμός αυτός στην εγχώρια εκκλησιαστική τέχνη συνοδεύεται, όπως θα περίμενε κανείς, από μια εμφανή αδιαφορία για (ή και αμηχανία απέναντι στα) εισαγόμενα ή και απλώς ξενότροπα είδη κι αντικείμενα, των ρωσικών συμπεριλαμβανομένων. Οι λιγοστές εξαιρέσεις που συναντάμε, απλώς επιβεβαιώνουν τον κανόνα.¹³

Την τελευταία δεκαπενταετία, ως απόρροια του ανοίγματος των ρωσικών αρχείων στους ερευνητές, της επίδρασης των πολιτισμικών σπουδών αλλά και της ανανέωσης του ενδιαφέροντος για την πολιτική και πολιτισμική διείσδυση της Ρωσίας στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, το ζήτημα της θρησκευτικής «πολιτισμικής διπλωματίας» της Αγίας Πετρούπολης μέσω της μεταφοράς εικόνων και συναφών εκκλησιαστικών ειδών στον βαλκανικό και τον ευρύτερο οθωμανικό χώρο αποτέλεσε αντικείμενο καινοτόμων προσεγγίσεων – τόσο ως συνολικό φαινόμενο,¹⁴ όσο και σε σχέση με τις τοπικές εκφάνσεις του, με επικέντρωση μέχρι στιγμής -για να περιοριστούμε στα γεωγραφικά όρια της σημερινής Ελλάδας- στο πρώιμο ελληνικό βασίλειο,¹⁵ τα νησιά του Αιγαίου,¹⁶ την Κρήτη¹⁷ και τη Θεσσαλία.¹⁸ Η Μακεδονία, με τις ιδιάζουσες πολιτικοϊδεολογικές προεκτάσεις που η εκεί ελληνοσλαβική εθνική διαμάχη προσέδιδε στην παρουσία σλαβόγλωσσων εκκλησιαστικών ειδών, απουσιάζει ωστόσο απ' αυτό το πανόραμα, για λόγους που κατά πάσα πιθανότητα είχαν να κάνουν με την απροθυμία (ή και την αντικειμενική δυσκολία) εμπλοκής των ιστορικών -ιδίως των ιστορικών της τέχνης- σ' ένα ζήτημα όχι μόνο εξαιρετικά φορτισμένο από πολιτική άποψη αλλά και ιδιαίτερα περίπλοκο για τον μη ειδικευμένο ερευνητή. Οι λιγοστές αξιοσημείωτες εξαιρέσεις αφορούν τις αισθητικές κυρίως πτυχές του φαινομένου στην (καταστατικά πανορθόδοξη) μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους¹⁹ και μια σύντομη αναφορά στον υπόγειο αγγλορωσικό ανταγωνισμό για την τύχη του «ιερού ποτηρίου» της Μονής Βλατάδων εν έτει 1850.²⁰ Με άλλα λόγια, το αντικείμενο τούτου του βιβλίου ήταν ουσιαστικά ανεξερεύνητο, όχι μόνο από την ελληνική αλλά κι από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

12 Ενδεικτικά, όσον αφορά τη βορειομακεδονική βιβλιογραφία: Cvetkovski 2010 και 2011 · 200 години Дичо Зограф, 2019· По патеките, 2021· Lakaliska 2000, 106-20· Balabanov κ.ά. 2010· Popvsaka-Korobar 1998, 2000 και 2005· Nikolovski 2012, 333-44· 2011 και 2018, 15-27. Για ένα χαρακτηριστικό δείγμα από βουλγαρικής πλευράς: Trajchev 1933. Ειδικά για τον Ντίτσο και το έργο του, βλ. επίσης Παρχαρίδου 2022, 551-563.

13 Balabanov 1979 και 1990.

14 Boycheva 2015α, 219-233· Τσεσνοκόβα 2017, 15-21· Gerd 2020, 227-236.

15 Fray 2015· Graikos 2016, 172-174· Boycheva 2022, 359-408.

16 Boycheva 2015β, 25-54.

17 Τρούλης 2011, 455-509· Katopi 2022, 181-196.

18 Preobrazhenskii 2016· Komashko – Saenkova 2016.

19 Ζωγραφίδης 1991, 1064-1075· Γραίκος 2011, 502-508. Για τις διάσπαρτες σχετικές αναφορές της παλιότερης βιβλιογραφίας περί Αγίου Όρους και της εκεί ελληνορωσικής διαμάχης του 19ου και των αρχών του 21ου αιώνα, βλ. το τρίτο κεφάλαιο του παρόντος.

20 Fairey 2014, 136-141.

ΕΥπόθεση εργασίας και ζητήματα προς διερεύνηση

Στην περίπτωση της ύστερης οθωμανικής Μακεδονίας, περιοχής που από πληθυσμιακή άποψη βρισκόταν στη μεθόριο του ελληνικού και του σλαβικού κόσμου, η εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εικόνων και συναφών εκκλησιαστικών ειδών εκπλήρωσε μια γκάμα από διαφορετικούς ρόλους, ανάλογα με τη χρονική συγκυρία. Σε μια πρώτη φάση, μέχρι τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, η τέχνη αυτή απευθυνόταν σ' ένα ορθόδοξο κοινό λίγο-πολύ ενιαίο, παρά την εσωτερική κοινωνική, πολιτική, γλωσσοπολιτισμική και λοιπή ποικιλομορφία του. Σε μια δεύτερη φάση, μετά τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum, την κλιμάκωση της σύγκρουσης ανάμεσα στον ελληνικό και τους σλαβικούς εθνικισμούς της περιοχής (πρωτίστως τον βουλγαρικό) και την ανάδειξη του «πανσλαβισμού» σε αντίπαλο δέος του «ελληνισμού», η σλαβική τέχνη -και δη η εκκλησιαστική- ανασημασιοδοτήθηκε εκ των πραγμάτων απ' όλες τις αντιμαχόμενες πλευρές. Για τα σλαβικά κινήματα, η επίμαχη πολιτιστική μεταφορά μεταφράστηκε αυτόματα σε αποδεικτικό στοιχείο μιας επιθυμητής πατρωνίας, μέχρι τουλάχιστον τη συγκρότηση εθνικού κράτους ή/και την αντίστοιχη εθνική ολοκλήρωση. Από την ελληνική πλευρά, η αντιφατική πρόσληψη της Ρωσίας, ως της μόνης Ορθόδοξης Μεγάλης Δύναμης και ταυτόχρονα ως υποστηρικτή (ή και γεννήτορα) των σλαβικών κινήματων στις διαφιλονικούμενες περιοχές της Μακεδονίας, γεννούσε απεναντίας στάσεις και συμπεριφορές πολύ λιγότερο ευθύγραμμες, η ακριβής διάγνωση των οποίων υπήρξε ένα από τα βασικά ζητούμενα της παρούσας μελέτης.

Βασικά ερωτήματα της έρευνάς μου υπήρξαν, ως εκ τούτου, τα εξής:

- Ποιοι υπήρξαν οι δίαυλοι της μεταφοράς των ρωσικών εικόνων στην περιοχή, πριν και μετά την ανάδυση του σλαβοβουλγαρικού εθνικισμού; Σημειώθηκαν διαφορές όσον αφορά τις πρακτικές διοχέτευσης, τους πληθυσμούς και τις κοινότητες υποδοχής ή το πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο με το οποίο αυτή επενδυόταν;
- Πώς γινόταν αντιληπτή η ρωσική εκκλησιαστική τέχνη στις χριστιανικές κοινότητες της περιοχής πριν από τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum; Υπήρχαν διαφοροποιήσεις σε βάση χρονική, τοπική, γλωσσοπολιτισμική ή κοινωνική;
- Πώς επέδρασε η ρωσική εκκλησιαστική τέχνη στην εθνική διαφοροποίηση των σλαβόφωνων πληθυσμών της περιοχής; Υπήρξε κάποια αντανάκλαση των εκάστοτε προτιμήσεων της εξωτερικής πολιτικής της Αγίας Πετρούπολης (προς τη Βουλγαρία, τη Σερβία και τον πρώιμο μακεδονισμό ή προς μια παμβαλκανική χριστιανική συμμαχία) στην διασπορά και υποδοχή των προϊόντων της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης προς/από τις εμπλεκόμενες κοινωνίες;

- Ποια υπήρξε η υποδοχή αυτών των προϊόντων από τους ελληνόφωνους ή ελληνόφρονες πληθυσμούς της περιοχής, καθ' οδόν προς τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum κι ύστερα απ' αυτή; Σε ποιο χρονικό σημείο διαπιστώνεται η όποια μεταβολή ή τομή; Εντοπίζονται διαφοροποιήσεις επ' αυτού μεταξύ ελληνόφωνου, βλαχόφωνου, αλβανόφωνου κι ελληνίζοντος σλαβόφωνου πληθυσμού;

Ε Οι πηγές και τα προβλήματά τους

Οι διαθέσιμες πηγές απάντησαν μεν σε κάποιο βαθμό στα παραπάνω ερωτήματα, έθεσαν όμως ταυτόχρονα συγκεκριμένα όρια σ' αυτές τις απαντήσεις. Όρια στα οποία συνέβαλε επίσης η διετής διακοπή ή αναστάτωση της λειτουργίας αρχείων και βιβλιοθηκών εξαιτίας της πανδημίας του COVID-19 το 2020-2021, σε συνδυασμό με κάποιους άλλους, αντικειμενικούς περιορισμούς.

Τα διπλωματικά αρχεία που μελετήθηκαν, κυρίως τα ελληνικά και βρετανικά, αφ' ενός μεν καταγράφουν συγκεκριμένες σποραδικές περιπτώσεις της διερευνούμενης διακίνησης και υποδοχής, ακόμη συχνότερα σκιαγραφούν δε το όλο φαινόμενο με αρκετά γενικούς όρους. Το ίδιο ισχύει και για τα διπλωματικά αρχεία της Αυστρίας, της Βουλγαρίας και της ίδιας της Ρωσίας, στο βαθμό κατά τον οποίο η μελέτη τους έγινε δυνατή μέσω ήδη δημοσιευμένων συλλογών. Εξαιρετικά πλούσιο και διαφωτιστικό αποδείχθηκε αντίθετα το υλικό από τα αρχεία της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου που κατέστη προσιτό στους ερευνητές του προγράμματος RICONTRANS χάρη στη συγκέντρωση κι αποδελτίωσή του από τη ρωσίδα ιστορικό Λόρα Γκερντ.

Ευχάριστες εκπλήξεις, αν και όχι ιδιαίτερα πολλές, περιείχαν οι φάκελοι των αρχείων του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ) που μελέτησα στην Αθήνα. Παρά τον αρχικό σχεδιασμό, στάθηκε απεναντίας τελικά αδύνατο να μελετήσω τα αρχεία των (ανταγωνιστικών προς τους Ρώσους) ρωμαιοκαθολικών αποστολών, στη Λυών και το Βατικανό· οι σχετικές δε εκθέσεις που έχουν δημοσιευθεί στα προσπελάσιμα τεύχη των περιοδικών εκδόσεων *Annales de la Congrégation de la Mission* (1834-1919) και *Annales de la Propagation de la Foi* (1850-1885), μολονότι άκρως διαφωτιστικές για τη συλλογιστική του όλου μηχανισμού, είναι όχι μόνο γενικόλογες αλλά προορίζονταν επίσης να διαβαστούν από το ευρύτερο κοινό, γεγονός που επέβαλλε προφανώς συγκεκριμένα κριτήρια στην επιλογή (και πιθανότατα την παραποίηση) των δημοσιευόμενων εγγράφων.

Σχετικά περιορισμένες υπήρξαν οι σχετικές αναφορές που εντοπίστηκαν στα εκκλησιαστικά αρχεία που μελέτησα στην Ελλάδα (Κώδικες της μητρόπολης Κοζάνης στην εκεί Κοβεντάρειο Βιβλιοθήκη) και τη Βόρεια Μακεδονία (Αρχεία των εξαρχικών μητροπόλεων Οχρίδας και Πελαγονίας, της σερβικής μητρόπολης Σκοπίων, του αρχιερατικού επιτρόπου της εξαρχικής μητρόπο-

λης Διβρών στο Κίτσεβο και της Μονής Αγ. Ιωάννη Μπίγκορσκι). Υποσημειώνεται η άρνηση της διεύθυνσης των Κρατικών Αρχείων αυτής της τελευταίας, με οφθαλμοφανώς προσχηματικές δικαιολογίες, να μου επιτρέψει την έρευνα στα αρχεία του ναού του Αγίου Δημητρίου Βιτωλίων και της Μονής Μπουκόβου που φυλάσσονται εκεί (άρνηση που απέτρεψε την αναζήτηση τεκμηρίων για την υποδοχή των πανηγυρικών σχετικών δωρεών του πρώτου ρώσου προξένου Βιτωλίων στις εν λόγω εκκλησίες), αλλά και το γεγονός ότι το αρχείο της αρχιεπισκοπής Αχριδών παραμένει -όπως πληροφορήθηκα- απροσπέλαστο ακόμη και για τους ντόπιους ιστορικούς. Διαφορετικής τάξης προβλήματα προέκυψαν από το γεγονός ότι αξιόλογα εκκλησιαστικά μουσεία της ελληνικής Μακεδονίας παραμένουν κλειστά τα τελευταία χρόνια (π.χ. στη Δράμα),²¹ ενώ σε άλλα οι υπεύθυνοι διέψευσαν κατηγορηματικά την κατοχή οποιουδήποτε ρωσικού κειμηλίου²² – με σχεδόν γελοιογραφική την περίπτωση του εκκλησιαστικού μουσείου Σερρών, τα σχετικά αποκτήματα του οποίου προβάλλονται δημόσια τόσο στην επίσημη ιστοσελίδα της μητρόπολης όσο και σε σχετική πολυτελή έκδοση!²³

Τα οικογενειακά αρχεία κι αλληλογραφίες που μελετήθηκαν, στην προσπάθεια ν' αναζητηθούν έστω και ψήγματα ιδιωτικής προμήθειας, αφιέρωσης ή αντιμετώπισης ρωσικών εικόνων ή άλλων λατρευτικών ειδών (Αρχεία Ζουπάν-Μωραΐτη-Περικλέους στη Μανούσεια Βιβλιοθήκη της Σιάτιστας, της οικογένειας Δραγούμη στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, της πριγκίπισσας Ελένης Νικολάου και μιας οικογένειας εμπόρων της Καβάλας στο κεντρικό αναγνωστήριο των Γενικών Αρχείων του Κράτους²⁴) δεν περιείχαν τελικά το παραμικρό σχετικό στοιχείο. Γεγονός χρήσιμο σε κάποιο βαθμό για τη διαπίστωση των κοινωνικών ορίων του διερευνούμενου αντικειμένου, απογοητευτικό όμως ταυτόχρονα για τον ίδιο τον ερευνητή. Το ίδιο άκαρπη αποδείχθηκε η έρευνα και στον ειδικό φάκελο των Αρχείων Βλαχογιάννη, τον σχετικό με τις ζητείες ή άλλα ταξίδια ελληνορθόδοξων ιερωμένων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο εξωτερικό.²⁵

Σημαντική έτσι κι αλλιώς πηγή, τόσο για τα αντικειμενικά δεδομένα όσο και για τις επικρατούσες νοοτροπίες και προσλήψεις, τα οδοιπορικά των πάσης φύσεως περιηγητών του μακεδονικού

21 Τηλεφωνική επικοινωνία με τη μητρόπολη Δράμας, 27.4.2022· Ιερά Μητρόπολις Δράμας, «Μουσείον Εκκλησιαστικής Τέχνης», <https://fb.gy/eeugce>, τελευταία προσπέλαση 8.7.2024.

22 Τηλεφωνική επικοινωνία με τις μητροπόλεις ή τα εκκλησιαστικά μουσεία Σιάτιστας και Θεσσαλονίκης (2022). Για την ύπαρξη μιας τουλάχιστον ρωσικής εικόνας στο μουσείο της Σιάτιστας, βλ. το επόμενο κεφάλαιο.

23 Σε τηλεφωνική επικοινωνία μου με το εκκλησιαστικό μουσείο (1.12.2022), κατά την οποία ρώτησα αν υπάρχει κατάλογος των εκθεμάτων με αναγραφή του τόπου προέλευσης καθενός απ' αυτά, πήρα την απάντηση πως ούτε στο μουσείο ούτε στην περιοχή γενικότερα υπάρχουν καθόλου ρωσικά εκκλησιαστικά είδη. Για τη δημόσια παρουσίαση αυτών των τελευταίων (με φωτογραφίες), βλ. Ι.Μ. Σερρών & Νιγρίτης, «Κειμηλιαρχείον Ψυχής Άκος. Εκθέματα», <https://shorturl.at/kuwPX>, τελευταία προσπέλαση 16.1.2024· Ι.Μ. Σερρών & Νιγρίτης 2017, 36-37, 82-84, 87, 89-90, 93-94, 101, 236, 275 & 295.

24 ΓΑΚ, Μικρές Συλλογές K350 και K146, αντίστοιχα. Η πριγκίπισσα Νικολάου ήταν ρωσικής καταγωγής.

25 ΓΑΚ, Αρχείο Γιάννη Βλαχογιάννη, φ.Δ/42.6.

χώρου είχαν κι αυτά τα δικά τους οφθαλμοφανή όρια, καθώς οι συγγραφείς τους κατά κανόνα αδιαφορούσαν πλήρως για το αντικείμενο της δικής μας έρευνας. Οι μεν δυτικοί ενδιαφέρονταν είτε για τα κατάλοιπα της αρχαιότητας (ιδίως οι παλιότεροι, που ταξίδευαν με τον Στράβωνα, τον Ηρόδοτο και τον Πλούταρχο ανά χείρας), είτε για το σύγχρονό τους γλωσσοπολιτισμικό τοπίο, την κοινωνική και πολιτική κατάσταση του τόπου. Η τελευταία αυτή στόχευση, μαζί μ' ένα ευδιάκριτα κατασκοπευτικό στρατιωτικό βλέμμα, κυριαρχεί και στα αντίστοιχα οδοιπορικά των Ελλήνων συγγραφέων, κρατικών ως επί το πλείστον στελεχών σε διατεταγμένη αποστολή. Οι ρώσοι, πάλι, περηγητές αναζητούσαν κι αυτοί κυρίως τα κατάλοιπα της «δικής τους» αρχαιότητας (μεσαιωνικά σλαβικά ή -έστω- βυζαντινά): όποτε η ματιά τους σταματά πάνω σε κάποια σύγχρονά τους ρωσικά εκκλησιαστικά είδη, αυτό οφείλεται στην ειρωνική διάθεση που τους προκαλεί η χαμηλή ποιότητα των εν λόγω αντικειμένων. Χτυπητή εξαίρεση, και για τις τρεις αυτές κατηγορίες ταξιδιωτών, συνιστά φυσικά το Άγιο Όρος. Εκεί η ρωσική παρουσία ήταν όχι μόνο αδύνατο να περάσει απαρατήρητη, αλλά τα υλικά της ίχνη διακρίνονταν επίσης είτε για την ποιότητα είτε για την πολιτικοκοινωνικά κρίσιμη ποσότητά τους, όπως θα δούμε εκτενώς στο οικείο κεφάλαιο.

Όπως ήταν αναμενόμενο, τα διαθέσιμα απομνημονεύματα (σλαβοβούλγαρων κυρίως ακτιβιστών, που διεκδίκησαν με τις αφηγήσεις τους μια θέση στο πάνθεο της δικής τους εθνεγερσίας) και ημερολόγια (στελεχών, ως επί το πλείστον, του ρωσικού κρατικού μηχανισμού) αποδείχθηκαν από την άλλη εξαιρετικά διαφωτιστικά, τόσο ως πηγές πληροφοριών όσο και ως αποτυπώσεις του κλίματος και των νοοτροπιών της εποχής και του αντίστοιχου περιβάλλοντος: η αξία τους αυτή δεν αναιρεί, φυσικά την ανάγκη ενδελεχούς διασταύρωσης και κριτικής αποτίμησης του περιεχομένου τους. Από τη φύση του αντικειμένου, τέλος, κεντρική θέση μεταξύ των πηγών της έρευνάς μου κατέλαβαν οι μονογραφίες, τα προσκυνητάρια και το υπόλοιπο έντυπο ή ηλεκτρονικό υλικό το σχετικό με συγκεκριμένες εκκλησίες ή μοναστήρια του μακεδονικού χώρου (με προεξάρχουσες, εννοείται, κι εδώ την ογκώδη βιβλιοπαραγωγή κι αρθρογραφία τις σχετικές με το Άγιο Όρος). Η εθνική αμηχανία του βαλκανικού σκέλους αυτού του corpus έχει αφήσει βέβαια κι εδώ ευδιάκριτα ίχνη, στα παλιότερα ιδίως πονήματα: ακόμη και στα προϊόντα των τελευταίων τριών δεκαετιών, ορατές είναι ωστόσο οι αντιφάσεις που προκαλούνται από τις διαφορετικές προσεγγίσεις του αναβαθμισμένου ρόλου της εκκλησίας στη ρωσική εξωτερική πολιτική.

Παρόλα αυτά τα προβλήματα, και τις συνακόλουθες κατά καιρούς απογοητεύσεις από τη διάψευση των ελπίδων που είχαν επενδυθεί σε συγκεκριμένες πηγές ή κατηγορίες πηγών, το υλικό που συγκεντρώθηκε τελικά στη διάρκεια της τριετούς έρευνας υπήρξε πάντως αρκετό για μια πρώτη, τουλάχιστον, απάντηση στα προαναφερθέντα ερωτήματα. Στη βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος του τόμου περιλαμβάνονται όσες πηγές αξιοποιήθηκαν άμεσα ή έμμεσα στη συγγραφή του, παραλείποντας αρχεία και δημοσιευμένα υλικά, η μελέτη των οποίων αποδείχθηκε τελικά άκαρπη.

Διευκρινίσεις κι ευχαριστίες

Όπως και στα υπόλοιπα βιβλία μου, έτσι κι εδώ οι δικές μου περιγραφές και αναλύσεις συνδυάζονται με την αναπαραγωγή εκτενών αποσπασμάτων από ορισμένες τουλάχιστον πηγές που χρησιμοποιήσα. Όπως έχω εξηγήσει κι αλλού,²⁶ η επιλογή αυτή είναι εσκεμμένη, προκειμένου αφ' ενός μεν ν' αποκτήσει ο αναγνώστης καλύτερη εικόνα του κλίματος και του λεξιλογίου της επίμαχης εποχής, αφ' ετέρου δε να καθίσταται πλήρως διακριτός ο δικός μου λόγος από εκείνον του πρωτογενούς υλικού στο οποίο βασίστηκε η έρευνά μου. Μ' εξαίρεση κάποια ήδη μεταφρασμένα έργα ή συλλογές τεκμηρίων, στις ελληνικές εκδόσεις των οποίων παραπέμπω, κάθε άλλη μετάφραση ξενόγλωσσης πηγής είναι δική μου. Υποσημειώνεται επίσης ότι, για λόγους εναρμονισμού του βιβλίου με τις προδιαγραφές της εκδοτικής σειράς στην οποία αυτό έχει ενταχθεί, οι πρωτότυποι τίτλοι και τα υπόλοιπα στοιχεία των ρωσικών και βουλγαρικών έργων που εκδόθηκαν πριν από το 1918 (τα πρώτα) και το 1945 (τα δεύτερα) έχουν προσαρμοστεί στη σύγχρονη ορθογραφία των εν λόγω γλωσσών.

Η τελευταία παράγραφος ανήκει δικαιωματικά στις ευχαριστίες προς όσους συνέβαλαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στη δρομολόγηση και ολοκλήρωση τούτου του βιβλίου. Η Γιουλιάννα Μπούτσεβα, επιστημονική υπεύθυνη του ερευνητικού προγράμματος RICONTRANS, με τίμησε με την πρόσκλησή της ν' αναλάβω το μακεδονικό σκέλος αυτού του τελευταίου, ανοίγοντάς μου καινούριους (και ευρύτερους) ερευνητικούς ορίζοντες. Πολύτιμη υπήρξε επίσης η συνδρομή του Αντρέα Λυμπεράτου, κατά την αρχική ιδίως φάση της διαμόρφωσης των ερωτημάτων της έρευνας. Με το υλικό που συγκέντρωσε στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος, η Λόρα Γκερντ πρόσφερε πληροφορίες και κλειδιά για την κατανόηση του αντικειμένου μου, δίχως τα οποία η μελέτη που διαβάζετε θα ήταν απίστευτα φτωχότερη. Ο Κώστας Παπαστάθης φρόντισε να χρησιμοποιήσω το μικροφίλμ του Κώδικα 375 της Μονής Τιμίου Προδρόμου των Σερρών που ο πατέρας του, καθηγητής Χαράλαμπος Παπαστάθης, είχε προμηθευτεί τρεις δεκαετίες νωρίτερα από το Κέντρο Ιβάν Ντούιτσεφ του πανεπιστημίου της Σόφιας. Η Γιούρα Κονσταντίνοβα στη Σόφια κι ο Πέτκο Γκεοργκίεφ στη Φιλιππούπολη διευκόλυναν εξ αποστάσεως την πρόσβασή μου σ' ένα κρίσιμο τεκμήριο που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη Ιβάν Βάζοφ της τελευταίας· εξίσου χρήσιμες αποδείχθηκαν οι φωτογραφίες από τους ναούς και το κειμηλιαρχείο της Κλεισούρας που μοιράστηκε μαζί μου ο Νίκος Σιώκης. Θερμές ευχαριστίες οφείλω τέλος στον πατέρα Κώστα Πετρίτη και τον καθηγούμενο της Σιμωνόπετρας Ελισσαίο, για την παραχώρηση αντιγράφου του Κώδικα M45 της μονής τους, και στην κυρία Σοφία Κολιάση, της Αθωνικής Ψηφιακής Κιβωτού, που με έφερε σ' επαφή μαζί τους. Η Γιώτα Κούτσικα και η κόρη μας, Στέλλα, που με συντρόφευσαν και τούτη τη φορά σ' ένα ακόμη επιστημονικό μου ταξίδι, έχουν όπως πάντα όλη την αναγνώριση και την αγάπη μου.

26 Κωστόπουλος 2022, 55.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

1

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Μπορεί τα αντιμαχόμενα εθνικά κινήματα του μακεδονικού χώρου να πρωτοεμφανίστηκαν, με διαφορά φάσης, από τα τέλη του 18ου αιώνα (το ελληνικό) μέχρι το δεύτερο μισό του 19ου (το σλαβοβουλγαρικό και η μετεξέλιξή του σε καθαρά βουλγαρικό, το σερβικό και οι πρώτες εκδοχές μακεδονισμού),²⁷ η εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στην περιοχή όμως αποτελούσε προ πολλού δεδομένη πρακτική με τα δικά της χαρακτηριστικά και προϊστορία. Η σχέση των μεν με τις δε δεν οικοδομήθηκε ως εκ τούτου από μηδενική βάση αλλά (όπως ακριβώς συνέβη και με τη γενικότερη μετάβαση από τις προϋπάρχουσες θρησκευτικές -ή/και προεθνικές γλωσσοπολιτισμικές- νοερές κοινότητες στα νεωτερικά εθνικά αντίστοιχά τους) με την οικειοποίηση, τη δημιουργική αξιοποίηση και το μετασχηματισμό μιας ήδη υφιστάμενης πολιτικοϊδεολογικής σημασιοδότησης με βάση τα δεδομένα και τις ανάγκες των καινούριων διαχωριστικών γραμμών.²⁸ Προτού υπεισέλθουμε λοιπόν στην επισκόπηση της επίμαχης πρακτικής κατά τη διάρκεια του «μακρού» βαλκανικού 19ου αιώνα, και κυρίως της διαπλοκής της με τις αντίζηλες εθνικές αφυπνίσεις και τις διαμάχες τους, απαραίτητο είναι να εξετάσουμε τι ακριβώς κληρονόμησαν από το παρελθόν αυτές οι τελευταίες: ποιοι υπήρξαν οι δίαυλοι μεταφοράς και οι τοπικοί κόμβοι διασποράς των ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στο μακεδονικό χώρο μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα, ποιες στρατηγικές ή άλλες σκοπιμότητες εξυπηρετούσε αυτή η διακίνηση και ποια υποδοχή της επιφυλάχθηκε από τις τοπικές κοινωνίες;

Από τις διαθέσιμες σχετικές μελέτες γνωρίζουμε πως, ήδη από το 16ο αιώνα, μετά δηλαδή την οριστική κατάλυση των τελευταίων υπολειμμάτων της βυζαντινής κυριαρχίας στην ευρωπαϊκή και μικρασιατική Ανατολή, τρεις διαφορετικές κατηγορίες διαύλων χρησιμοποιήθηκαν, παράλληλα και σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικά, γι' αυτήν τη διακίνηση: (α) επίσημοι φορείς του ρωσικού κράτους, πολιτικοί κι εκκλησιαστικοί, είτε με τη μορφή πολιτικά σημαντικών δωρεών είτε στη βάση μιας οικονομίας συμβολικών ανταλλαγών· (β) ανεπίσημες ιδιωτικές δωρεές απόδημων χρι-

27 Για μια αναλυτική επισκόπηση της ανάδυσης και ανάπτυξης αυτών των κινήματων, βλ. Κωστόπουλος 2022.

28 Για τη μετάβαση από τις προεθνικές στις εθνικές νοερές κοινότητες, σε σχέση με την περιοχή που μας αφορά, βλ. Ματάλας 2002. Για το γενικότερο σχήμα: Anderson 1991.

στιανών από την ορθόδοξη Ανατολή, που υπογράμμιζαν μ' αυτόν τον τρόπο τόσο την προσωπική κοινωνική ανέλιξη τους όσο και τους υπόρρητους δεσμούς που συνέδεαν την παλιά με τη νέα τους πατρίδα, και (γ) αυτοτελή εμπορικά δίκτυα, που διακινούσαν κυρίως εικόνες σε καθαρά επαγγελματική, μόνιμη ή ευκαιριακή, βάση.²⁹

Επίσημοι δίαυλοι και κρατική πολιτική

Στην πρώτη περίπτωση, η διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών από τους επίσημους φορείς του τσαρικού κράτους συνδεόταν άρρηκτα, όχι μόνο με τις στοχεύσεις και προτεραιότητες της εξωτερικής πολιτικής αλλά και με κομβικά μοτίβα της ιδεολογικής αυτονομιμοποίησης αυτού του τελευταίου. Ήδη από τα τέλη του 15ου αιώνα, ο γάμος του πρίγκηπα της Μοσχοβίας Ιβάν Γ' με τη Ζωή Παλαιολόγαινα (1472), η στέψη του το 1498 ως «τσάρου πασών των Ρωσιών» (μ' ένα εκκλησιαστικό τελετουργικό τυπικό που αντέγραφε πλήρως το αντίστοιχο βυζαντινό) και η υιοθέτηση ως θυρεού του βυζαντινού δικέφαλου αετού υποδήλωναν ρητά την πρόθεση ν' αναδειχθεί η Ρωσία σε πολιτικό κέντρο της Ορθοδοξίας όπου γης, όπως (ισχυριζόταν πως) ήταν παλιότερα το Βυζάντιο. Η ιδεολογική αυτή τομή επισφραγίστηκε θεωρητικά τις επόμενες δεκαετίες με την επίσημη αναγόρευση της Μόσχας σε «Τρίτη Ρώμη» (1511), διάδοχο και συνεχιστή του Βυζαντίου, η πτώση του οποίου αποδόθηκε σε θεία τιμωρία για την «αποστασία» των Παλαιολόγων από την Ορθοδοξία στη Φεράρα και τη Φλωρεντία.³⁰ Ακολούθησε η επίσημη αναγνώριση του Ιβάν Δ' του Τρομερού ως τσάρου από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάσαφ (1561),³¹ η ίδρυση του Πατριαρχείου Μόσχας (1589) και η απρόθυμη αναγνώρισή του από τα υπόλοιπα τέσσερα (1593),³² η άνοδος στην εξουσία της δυναστείας των Ρομανόφ (1613) και η προώθηση μιας πολιτικής σύσφιξης των σχέσεων με τις ορθόδοξες εκκλησίες της Ανατολής, ως συστατικό στοιχείο της διεκδίκησης αυτού του ρόλου.³³ Στα μέσα του ΙΖ' αιώνα, οι μεταρρυθμίσεις του πατριάρχη Νίκωνα (1652-1658) με τη συμβολή ελληνορθόδοξων λογίων από την οθωμανική -πλέον- Ανατολή, μεταρρυθμίσεις που προσάρμοσαν τα ρωσικά εκκλησιαστικά βιβλία και το αντίστοιχο τυπικό στα βυζαντινά πρότυπα (εκκαθαρίζοντάς τα από τα παραδοσιακά εγχώρια πολιτισμικά στοιχεία που, έναν αιώνα νωρίτερα, μια εκκλησιαστική σύνοδος επί Ιβάν του Τρομερού είχε νομιμοποιήσει ως πλήρως συμβατά με την Ορθοδοξία), ενίσχυσαν ακόμη περισσότερο αυτή την επίσημη εκδοχή ιστορικής και πολιτειακής

29 Boycheva 2015, 25-45· Τσεσνκόβα 2017, 15-21· Smirnova 2016, 29-30· Chesnokova 2011α· Tarasov 1963, 50.

30 Runciman 1968, 323-325· Petrovich 1956, 5-6· Vovchenko 2016, 34-35.

31 Runciman 1968, 330· Vovchenko 2016, 35· Riasanovsky 2005, 66.

32 Runciman 1968, 330-331· Pissis 2020, 50-53.

33 Chesnokova 2011α, 159-202· Tarasov 2002, 27· Fonkich 1991, 440-441.

συνέχειας.³⁴ Η «Αγία Ρωσία» πρόβαλλε σαν «το νέο σπίτι της Παναγίας», μετά την «έξωσή» της απ' την Κωνσταντινούπολη, με την εικόνα της Παναγίας του Βλάντιμιρ ως σημειολογικό υποκατάστατο της βυζαντινής Οδηγήτριας και το ναό της Κοίμησης, στο Κρεμλίνο, σαν τη νέα Αγία Σοφία. Την αγιοσύνη του βασιλείου υπογράμμιζε κι επισφράγιζε η διαρκής αίσθηση της θεϊκής παρουσίας, αποτυπωμένη στο πλήθος και στο μεγαλείο των εκκλησιών και των μοναστηριών που υπήκοοι κι επισκέπτες συναντούσαν σε κάθε τους βήμα.³⁵ Η ιδεολογική αυτή οικειοποίηση επενδύθηκε δε με το υλικό αντίστοιχό της: τη μεταστέγαση στη Ρωσία μεγάλου αριθμού μεσαιωνικών χειρογράφων, εκκλησιαστικών κειμηλίων, «θαυματουργών» εικόνων (ή αντίγραφών τους) και αγίων λειψάνων από την Ορθόδοξη Ανατολή, είτε με τη μορφή της δωρεάς από θρησκευτικά ιδρύματα και μεμονωμένα άτομα προς τον τσάρο είτε στο πλαίσιο συμβολικών ανταλλαγών.³⁶ κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Φιοντόροβιτς [Mikhail Fjodorovich] (1613-1645), λ.χ., «στις επίσημες εκδηλώσεις στο Κρεμλίνο χαρίζονταν εικόνες σε όλους τους ιεράρχες που κατέφθαναν μαζικά» για την παραλαβή ελεημοσύνης, «καθώς και σε κάθε μέλος της συνοδείας τους».³⁷ Δεν έλειψαν πάντως ακόμη και περιπτώσεις απροκάλυπτης υπεξαίρεσης τιμαλφών κειμηλίων, όπως ο σταυρός του Μεγάλου Κωνσταντίνου ή η κάρα του Χρυσοστόμου, τα οποία είχαν αρχικά μεταφερθεί από το Βατοπέδι στη Μόσχα στο πλαίσιο μιας τέτοιας ζήτησης, για να κατακρατηθούν τελικά από τον τσάρο Αλεξέι Μιχαήλοβιτς με πρόσχημα τη «διάσωσή» τους από ενδεχόμενη επιβουλή «των απίστων».³⁸

Ως συμβολικά σημαντικότερο προϊόν μιας τέτοιας μεταφοράς αναδείχθηκε τελικά η δωρεά από την αγιορείτικη Μονή Ιβήρων προς τον μελλοντικό πατριάρχη Νίκωνα ενός αντιγράφου της φυλασσόμενης εκεί «θαυματουργής» εικόνας της Πορταΐτισσας (1648), πολλαπλά αντίγραφα του οποίου δημιουργήθηκαν στα επόμενα χρόνια σε ρωσικά εργαστήρια.³⁹ Την εικόνα συνόδευαν επιστολές της μονής προς τον τσάρο και τον ρώσο πατριάρχη, με λεπτομερή περιγραφή των τελετουργιών, μέσω των οποίων η «θαυματουργός» ιδιότητα της εικόνας φερόταν να είχε μεταδοθεί από το πρωτότυπο στο αντίγραφο.⁴⁰ Ως αντάλλαγμα, ο Νίκων παραχώρησε το 1653 στους Ιβηρίτες μέσω τσάρου το κεντρικό μοναστήρι του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα, ως άτυπο μετόχι τους στη ρωσική πρωτεύουσα, προσδίδοντάς τους έτσι ένα (επίσης άτυπο αλλά ουσιαστικότατο) προβάδισμα σε σχέση με τις υπόλοιπες μονές του Αγίου Όρους, όσον αφορούσε την πρόσβασή τους στη

34 Dvornik 1970, 882-884· Vovchenko 2016, 37-38· Runciman 1968, 329 & 336. Από τα υπόλοιπα Πατριαρχεία, αυτή η εξέλιξη έγινε αντιληπτή ή/και επενδύθηκε ιδεολογικά σαν πνευματική χειραγώγηση της Ρωσίας ενάντια στις δυτικές επιρροές (Κιτρομηλίδης 1989, 35).

35 Tarasov 2002, 92-93 & 46-47.

36 Fonkich 1991, 441 & 445-446· Boycheva 2015β, 33· Pissis 2020, 67· Chesnokova 2011α, 100-158.

37 Τσεσνοκόβα 2017, 16.

38 Chesnokova 2011α, 128-130 & 187.

39 Chesnokova 2011α, 123-128· Подлинные 1879· Chentsova 2010.

40 Подлинные 1879, 1-12· Σμυρνάκης 1903, 480.

ρωσική Αυλή, εκκλησιαστική ιεραρχία και κοινωνία.⁴¹ Μεταξύ άλλων, όπως διαπιστώνεται από δικαστικές προσφυγές που σώζονται στα ρωσικά κρατικά αρχεία, το μετόχι λειτουργούσε επίσης ως κόμβος, μέσω του οποίου παραγγέλλονταν εικόνες κι άλλα είδη εκκλησιαστικής τέχνης από διάφορους επισκέπτες της ρωσικής πρωτεύουσας.⁴²

Η κατάργηση του Πατριαρχείου της Μόσχας από τον Μεγάλο Πέτρο (1721), η επικύρωσή της από τα υπόλοιπα τέσσερα (1723) και η ενδιάμεση υπαγωγή της *Αγιωτάτης Διοικούσας Συνόδου* (που αντικατέστησε τον πατριάρχη) στον ιεραρχικό έλεγχο ενός κοσμικού αρχιεπισαγγελέα (οδερ-προκυρор),⁴³ σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη στροφή προς τη Δύση, μολονότι επέφεραν μια προσωρινή μείωση των οργανωμένων σχετικών ροών, ελάχιστα τροποποίησαν το ιδεολογικό πλαίσιο της μεταφοράς ρωσικών εικόνων και συναφών έργων τέχνης προς τις ορθόδοξες κοινότητες της Ανατολής.⁴⁴ Το 1735 η τσαρική «ελεημοσύνη» προς τα ορθόδοξα καθιδρύματα της περιοχής εξορθολογίστηκε με τη σύνταξη ειδικού τιμοκαταλόγου (палестинский штат, παλαιστινιακό κατάστιχο), ο οποίος καθόριζε επακριβώς το ύψος και τη συχνότητα των σχετικών χρηματικών βοηθημάτων, ανάλογα με το θεσμικό καθεστώς των παραληπτών αλλά και τη μέχρι τότε συμβολή τους στον εφοδιασμό της «Τρίτης Ρώμης» με πολύτιμα κειμήλια. Ενώ 11 από τις 20 μονές του Αγ. Όρους είχαν λ.χ. λαμβάνειν στο εξής από 35 ρούβλια το χρόνο, κι άλλες οκτώ απολύτως τίποτα, το Βατοπέδι θα εισέπραττε 100 σαν αντίδωρο για την (αθέλητη) «προσφορά» του Κωνσταντίνειου σταυρού και της κάρας του Χρυσοστόμου.⁴⁵ Ο εξορθολογισμός αυτός επέφερε μεν δραστική μείωση του αριθμού και της συχνότητας των σχετικών ταξιδιών προς τη Ρωσία κατά τις επόμενες δεκαετίες,⁴⁶ περιορίζοντας αντίστοιχα τις προμήθειες ή δωρεές εκκλησιαστικών αντικειμένων που συνδέονταν μ' εκείνες τις επισκέψεις· αντισταθμίστηκε όμως, σε άλλα επίπεδα, από τις παράπλευ-

41 Αλεξανδροπούλου 2000, 111-154. Η τσαρική δωρεά επικυρώθηκε με επίσημο χρυσόβουλο το 1669 (Γεδεών 1912, 17 & 81-84) και συνοδευόταν από την προσφορά «πλείστων προνομίων και 70 δούλων δι' υπηρεσίαν αυτού [του μετοχίου], τροφοδοτουμένων εκ του αυτοκρατορικού ταμείου». Το 1847 «υπήρχον εν αυτό 18 δούλοι υπηρετώντες»· μετά την κατάργηση της δουλείας το 1861, στα ετήσια έσοδα της μονής «εκ του αυτοκρατορικού ταμείου» (2.500 ρούβλια) προστέθηκαν ως αποζημίωση για την απώλειά τους άλλα 900 (Σμυρνάκης 1903, 479-80).

42 Αλεξανδροπούλου 2000, 120, αίτημα του επιφανούς αγιογράφου Ιβάν Μαξίμοφ [Ivan Maksimov] (1861), μετά την ακύρωση της παραγγελίας τεσσάρων εικόνων, να υποβληθούν σε ανάκριση δυο μοναχοί που μεσολάβησαν καθώς και «οι άνθρωποι που ήρθαν για να παραγγείλουν εικόνες».

43 Dixon 2008, 326-327· Pissis 2020, 66.

44 Boycheva 2015β, 33-37.

45 Kudrjavitseva 2019, 64-65. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης δικαιούνταν 1.000 ρούβλια το χρόνο και τα υπόλοιπα τρία από 100· πενήντα περίπου μοναστήρια από 35 ρούβλια, όλοι δε οι επιχορηγούμενοι επίσκοποι και μητροπολίτες θα μοιράζονταν 400 ρούβλια κάθε τριετία. Μια πρώτη ρύθμιση προς την ίδια κατεύθυνση είχε γίνει από τον Μέγα Πέτρο το 1706, πολύ πριν την κατάργηση του πατριαρχείου (Καρράς 2010, 432). Η λέξη «παλαιστινιακό» στον τίτλο του καταλόγου υποδήλωνε τους χριστιανορθόδοξους εν γένει πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχοντας αντικαταστήσει από τις αρχές του ΙΗ'αι. στο επίσημο ρωσικό πολιτικο-εκκλησιαστικό λεξιλόγιο τον προηγούμενο όρο «ελληνικό» (Αλεξανδροπούλου 2000, 142-145). Η ρύθμιση του 1735 εξακολούθησε να ισχύει και στη διάρκεια του 19ου αιώνα (Gerd 2020, 228).

46 Fonkich 1991, 441· Gerd 2020, 227-228.

ρες συνέπειες του σταδιακού αναπροσανατολισμού των τσαρικών βλέψεων στην Ανατολή, καθώς η συμβολική οικειοποίηση της βυζαντινής κληρονομιάς συμπληρώθηκε με σχέδια στρατιωτικής κατάκτησης της Βασιλεύουσας. Τη συνακόλουθη ανάπτυξη του ρωσικού στόλου συνόδευσε έτσι η συστηματική καλλιέργεια ενός πανορθόδοξου αλυτρωτισμού στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής, με κορυφαίους σταθμούς την προκήρυξη του Μεγάλου Πέτρου περί επερχόμενης απελευθέρωσής τους «από το ζυγό των απίστων» (1711),⁴⁷ την επικαιροποίηση παραδοσιακών χρησιμολογικών και προνοιακών σχημάτων την εποχή των Ορλωφικών⁴⁸ και το άκαρπο «ελληνικό σχέδιο» της Μεγάλης Αικατερίνης.⁴⁹ Σ' ένα παραπληρωματικό μέτωπο, εκείνο του αντικαθολικού αγώνα, ρώσοι αγιογράφοι ανέλαβαν όχι μόνο την εικονογράφιση των ναών του σερβικού εθνοθρησκευτικού λίκνου στο Σρέμσκι Κάρλοφτσι [Sremski Karlovci] της Βοϊβοδίνας, αλλά και την εκπαίδευση της νέας γενιάς των εκεί σέρβων αγιογράφων.⁵⁰ Κοινός τόπος όλων αυτών των διαβημάτων υπήρξε ο θρησκευτικός ως επί το πλείστον χαρακτήρας της υποσχόμενης απελευθέρωσης, με εργαλειοποίηση του ομόθησκου εν γένει και του ομόδοξου ειδικότερα, καθώς το μεν έθνος συνιστούσε νεωτερισμό με άκρως επικίνδυνα ακόμη συμφραζόμενα για κάθε ευρωπαϊκή απολυταρχία, οι αντίστοιχοι δε «φυλετικοί» σχεδιασμοί των πρώιμων πανσλαβιστών θεωρούνταν ακόμη εμποτισμένοι με οφθαλμοφανείς επιρροές από την καθολική Δύση.⁵¹

Η απήχηση αυτών των εξελίξεων στις συνειδήσεις των χριστιανορθόδοξων πληθυσμών της Βαλκανικής, που αποτελούσαν το target group της μεταφοράς που μας απασχολεί, υπήρξε αμφίδρομη και άμεσα συνυφασμένη με τη διάχυτη πρόσληψη της οθωμανικής κυριαρχίας. Όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, με την ίδρυση του Πατριαρχείου της Μόσχας και τη διαμόρφωση της θεωρίας περί Τρίτης Ρώμης «δεν διευρυνόταν μόνο η εκκλησιαστική δομή, αλλά και ο νοητικός χάρτης του ορθόδοξου κόσμου. Η παρουσία ενός νέου ορθόδοξου αυτοκράτορα που μνημονεύονταν στο εξής στις ακολουθίες της Ανατολικής Εκκλησίας είχε μακροπρόθεσμες συνέπειες για τη διαμόρφωση της

47 Προκήρυξη του Μ. Πέτρου προς τους χριστιανούς «της Σερβίας, της Σλαβονίας, της Μακεδονίας, της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και ιδίως τους κατοίκους του Μαυροβουνίου, [...] τους Κροάτες και τους άλλους χριστιανούς που βρίσκονται κάτω από τον τυραννικό ζυγό του τούρκου σουλτάνου» (3.3.1711), με την οποία διακηρύσσει ότι «πρόθεσή μας είναι ν' απαλλάξουμε τους καταπιεσμένους ορθόδοξους χριστιανούς από το ζυγό των απίστων» και τους καλεί «να πολεμήσουν για την Εκκλησία και την ορθόδοξη πίστη, [...] για την πίστη και την πατρίδα, για την ελευθερία σας, την λευτεριά σας κι εκείνη των απογόνων σας» (Письма и дѣла 1962, 117-119· γαλλική μετάφραση - με μικροδιαφορές- σε Lenormant 1866, 336-338). Αρκετά διακριτικά, η ίδια προκήρυξη περιλάμβανε πάντως και μια δευτερεύουσα επίκληση του «σλαβικού αίματος» ή της «σλαβικής γλώσσας» των παραληπτών, ενώ σε μίαν άλλη εκδοχή της επιστρατεύει ακόμη και τα ιστορικά προηγούμενα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Σκεντέρμπεη (Письма, 118). Πρβλ. Stavrianos 1958, 179· Jelavich 1983, τ.Α', 66· Vovchenko 2016, 40· Πίσσης 2009, 48-49.

48 Ροτζώκος 2007, 171-218.

49 Ragsdale 1988, 91-117· Arsh 2013, 35-52.

50 Makuljević 2016, 140. Για την καθοριστική συμβολή του Σρέμσκι Κάρλοφτσι στη διαμόρφωση του σερβικού εθνικισμού, βλ. Stavrianos 1958, 235· Jelavich 1983, τ.Α', 56, 92-93 & 177.

51 Petrovich 1956, 6-8, για το εγχείρημα και την τύχη του πρώιμου πανσλαβιστή Γιούραϊ Κρίζανιτς [Juraj Križanić].

ορθόδοξης συνείδησης».⁵² Το 17ο αιώνα η Μόσχα αναδεικνύεται έτσι, μέσω της πύκνωσης των ζητειών και της συγκρότησης μιας τοπικής «ελληνικής» παροικίας λογίων, εμπορών και ιερωμένων, σε εναλλακτικό πόλο αναφοράς και κόμβο αναδιάταξης της κυρίαρχης ιδεολογίας των Ρωμίων. Η διακίνηση των προϊόντων της ρωσικής εκκλησιαστικής καλλιτεχνίας διαδραματίζει έναν αξιοσημείωτο ρόλο σ' αυτήν τη μεταβολή, υποβάλλοντας άμεσα ή έμμεσα την ιδέα τόσο της πολιτισμικής συγγένειας με τη μοναρχία και τους υπηκόους του μακρινού Βορρά όσο και την προσδοκία απολύτρωσης μέσω αυτού του τελευταίου. Σ' αυτό το πλαίσιο, τσαρική διαταγή του 1603 καθόρισε τη θεματολογία των εικόνων που θα δωρίζονταν σε ελληνορθόδοξους ιεράρχες, ώστε να περιλαμβάνουν όχι μόνο κοινά χριστιανικά θέματα αλλά και ρώσους αγίους ή ρωσικά εικονογραφικά θέματα, όπως «Το όραμα του Αγίου Σεργίου του Ράντονεζ»,⁵³ με οφθαλμοφανή σκοπό την όσμωση των σχετικών λατρευτικών συνηθειών και την έμμεση καλλιέργεια της «ρωσικής προσδοκίας». Η δράση του Σεργίου (1314-1392), πατέρα του ρωσικού μοναχισμού και προστάτη-αγίου της Ρωσίας από το 1422, υπήρξε λ.χ. άμεσα συνυφασμένη με την ενοποίηση των Ρώσων από το πριγκιπάτο της Μοσχοβίας και την αποτίναξη του ζυγού των (μουσουλμάνων) Τατάρων τον 14ο αιώνα. Το «όραμά» του, πάλι, ισοδυναμούσε με εγγύηση της Θεοτόκου για τη μακροήμερευση της μονής που αυτός είχε ιδρύσει και διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στην απελευθέρωση της Μόσχας το 1612 από την πολωνική κατοχή, για να εξελιχθεί κατόπιν στο βασικό προπύργιο του αυτοκρατορικού ρωσικού πατριωτισμού που καλλιέργησε η δυναστεία των Ρομανόφ.⁵⁴ Οι απελευθερωτικές επαγγελίες του 18ου αιώνα εγγράφηκαν κι αυτές σ' ένα παραδοσιακό σωτηριολογικό σχήμα, δίχως τα χειραφετητικά συμφραζόμενα μιας αυτοτελούς εθνικής κινητοποίησης, σε εντεινόμενο όμως διάλογο με το πολιτειακό πρότυπο της φωτισμένης δεσποτείας που κυριαρχούσε εκείνη την εποχή στην Ευρώπη.⁵⁵ Σε σχέση με τη διακίνηση εκκλησιαστικών ειδών, η σύζευξη αυτή φαίνεται πως εκφράστηκε κυρίως ως δέος απέναντι στην αίσθηση πλούτου και ισχύος που απέπνεαν τα αντίστοιχα ρωσικά προϊόντα. Στο απόγειο αυτής της περιόδου, ο Καισάριος Δαπόντες θα περιγράψει έτσι τις «μοσχόβικαις εικόνες» σαν «ευμορφώτατα πράγματα», στην ίδια ακριβώς στροφή, κατηγορία και ταξινόμηση με τις γούνες ρωσικής προέλευσης. Μερικούς στίχους παρακάτω, «η εν τη Πετρούπολει εκείνη καμπάνα», ο ναός της Κοίμησης του Κρεμλίνου και η Λαύρα Πετσέρσκι του Κιέβου μνημονεύονται επίσης ως κατεξοχήν αξιοθέατα· προστίθενται δε ως αξιοθαύμαστα «των Ρώσων η ευσέβεια και ο νυν πόλεμος» του τσάρου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵⁶

52 Πίσσης 2009, 38.

53 Boycheva 2015β, 32.

54 Για τον Σέργιο του Ράντονεζ, την κομβική σημασία της αγιοποίησής του στη συγκρότηση του ρωσικού εθνικισμού και την αγιογραφική αποτύπωση του «Όραμάτος» του, βλ. Miller 2010.

55 Πίσσης 2009, 49-59· Ροτζώκος 2007, 219-286.

56 Δαπόντες 1778 / 1997, 106, 113 & 116.

Στην ίδια τη Ρωσική Αυτοκρατορία, ο 18ος αιώνας ισοδυναμεί άλλωστε με μια φάση συγκεντρωτικής κρατικής οργάνωσης της ορθόδοξης λατρείας, συμπληρωματικής προς την καθυπόταξη της ανώτατης εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην πολιτική εξουσία: αντικατάσταση των εκλεγμένων εφοριών από διορισμένους επιστάτες, απόπειρες κρατικής ρύθμισης της αναγόρευσης κάποιων εικόνων σε «θαυματουργές», προσπάθεια περιορισμού των λιτανειών, ξεσκαρτάρισμα των λειτουργικών βιβλίων και των παλιών εικόνων για λόγους δογματικούς ή αισθητικούς κ.ο.κ.⁵⁷ Στο πλαίσιο αυτής της αναδιάρθρωσης, η Ιερά Σύνοδος και οι κατά τόπους επίσκοποι επέβαλαν στις ενορίες την αντικατάσταση των παλιότερων φτηνών λειτουργικών σκευών με ασημένια.⁵⁸ Ήδη από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, ο πατριάρχης Νίκων είχε άλλωστε θεωρητικοποιήσει την εκκλησιαστική πολυτέλεια σαν απαραίτητο συστατικό στοιχείο της ευλάβειας, με το επιχείρημα πως «η ομορφιά και το μεγαλείο σ' έναν χώρο λατρείας υποδεικνύουν πως ο Ιησούς είναι ο νυμφίος και η Εκκλησία η υπέροχη νύμφη».⁵⁹

Η ιδεολογική σημασία των εικόνων και λοιπών εκκλησιαστικών ειδών στη ρωσική κοινωνία εκείνης της εποχής δεν χρειάζεται φυσικά ιδιαίτερη υπογράμμιση. Καθώς η νοερή κοινότητα της ορθόδοξης χριστιανοσύνης παρέμενε ο βασικός συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο τσαρικό καθεστώς και τους υπηκόους του, αλλά και ο κυριότερος συνεκτικός δεσμός ανάμεσα στις επιμέρους τοπικές ή γλωσσοπολιτισμικές χριστιανικές κοινότητες κι ανταγωνιστικές κοινωνικές τάξεις της αυτοκρατορίας, τα θρησκευτικά σύμβολα και κυρίως οι εικόνες λειτουργούσαν ως κομβικά σημεία αναφοράς για την πρωτοεθνική συλλογική ταυτότητα που αποκρυσταλλώθηκε σταδιακά γύρω από την ιδέα της «Αγίας Ρωσίας».⁶⁰ Ακόμη και τα αντίγραφα όσων απ' αυτές είχαν ανακηρυχθεί «θαυματουργές» συνέδεαν συμβολικά τις τοπικές κοινωνίες των πιστών με την ευρύτερη κοινότητα του ορθόδοξου κόσμου, εντός ή εκτός συνόρων.⁶¹ Ο εφοδιασμός των ναών με βαρύτιμα εκκλησιαστικά σκεύη ικανοποιούσε έτσι ταυτόχρονα την αγάπη των λαϊκών στρωμάτων για το φανταχτερό και την αυτοκρατορική λατρεία της πολυτέλειας, συμβάλλοντας στη νομιμοποίηση των ηγεμόνων (και, προοπτικά, στην καταξίωση εύπορων εκπροσώπων της αριστοκρατίας κι εγχώριας αριστικής τάξης) στη συλλογική συνείδηση των κατώτερων τάξεων.⁶² Ακόμη κι ο εκσυγχρονιστής Μέγας Πέτρος, που -επηρεασμένος από τον προτεσταντικό ορθολογισμό- προχώρησε σε κατασχέσεις πολύτιμων επενδύσεων εικόνων (οκлады) από ναούς της Ρωσίας,⁶³ δεν δίστασε να προβεί σε πανομοιότυπες εντυπωσιακές δωρεές σε μονές του Αγίου Όρους στο πλαίσιο της εξωτερικής πολιτικής του, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Τις παραπάνω αντιλήψεις δεν συμμεριζόταν μονάχα

57 Freeze 1998, 211-249.

58 Στο ίδιο, 216.

59 Tarasov 2002, 114.

60 Tarasov 2002, 37-52· Hobsbawm 1991, 49-50· Chulos 2008, 363-365.

61 Chulos 2008, 364.

62 Tarasov 2002, 116.

63 Στο ίδιο, 118.

το ποίμνιο της επίσημης ρωσικής εκκλησίας αλλά και οι «παλαιόπιστοι» (староверцы), «παλαιό-ρυθμοι» (старообрядцы) ή απλά «σχισματικοί» (раскольники) συντοπίτες του· όσοι αρνήθηκαν δηλαδή ν' αποδεχθούν τις βυζαντινότροπες μεταρρυθμίσεις του πατριάρχη Νίκωνα, διατήρησαν το μεσαιωνικό λειτουργικό τυπικό κι έπαψαν ν' αναγνωρίζουν την επίσημη εκκλησιαστική ηγεσία, υφιστάμενοι πολύμορφους αποκλεισμούς και διώξεις από τα τέλη του 17ου ίσαμε τα μέσα τουλάχιστον του 19ου αιώνα.⁶⁴

Στο πεδίο της εκκλησιαστικής τέχνης, και δη της αγιογραφίας, όλες αυτές οι μεταβολές βρήκαν αντανάκλαση στην παράλληλη συνύπαρξη τριών διαφορετικών κατηγοριών ρωσικών εικόνων: (α) δυτικότροπων έργων των ανακτορικών εργαστηρίων της Μόσχας και της Αγίας Πετρούπολης, (β) παραδοσιακών βυζαντινότροπων απεικονίσεων και (γ) λαϊκών προϊόντων που παράγονταν μαζικά στα χωριά της ενδοχώρας του Βλάντιμιρ [Vladimir] και του Σούζνταλ [Suzdal'] (βλ. παρακάτω), συνδυάζοντας ένα «πριμιτίφ» ύφος με φτηνές μιμήσεις των δυο προηγούμενων κατηγοριών.⁶⁵ Τα πρώτα δυτικά δάνεια στη ρωσική αγιογραφία παρατηρούνται ήδη από τον 16ο αιώνα, εμφανέστερες όμως οι σχετικές επιρροές καθίστανται στη διάρκεια του 17ου, με τη δημιουργία των τσαρικών αγιογραφικών εργαστηρίων του «Οπλοστασίου» στο Κρεμλίνο, για να κυριαρχήσουν τελικά τον 18ο· με μια διαφορά φάσης, το δυτικότροπο ύφος θα μεταδοθεί δε από τη Μόσχα και την Αγία Πετρούπολη στις επαρχίες, σε ποικίλους βαθμούς σύζευξης με διάφορες τοπικές ιδιαιτερότητες.⁶⁶ Η υιοθέτηση δυτικών μοτίβων και προτύπων (με θεματολογικά δάνεια, σκούρο φόντο, νατουραλιστική απόδοση του τοπίου κ.ο.κ.) προέκυπτε συνήθως είτε ως μίμηση της παραγωγής των εργαστηρίων του «Οπλοστασίου» είτε με την απευθείας εισαγωγή υποδειγμάτων από τη Δύση, όπως πιστοποιεί η ανεύρεση δυτικότροπων λιθογραφιών στα αγιογραφικά εργαστήρια του Παλέχ [Palekh].⁶⁷ Παράλληλα μ' αυτή την εξέλιξη, συνεχίστηκε -έστω και σε υποχώρηση- η παραγωγή εικόνων παραδοσιακής τεχνοτροπίας που απευθύνονταν σ' ένα συντηρητικότερο κοινό.⁶⁸ Αξίζει πάντως να σημειωθεί πως οι μεταρρυθμίσεις που οδήγησαν στην απόσχιση των Παλαιόπιστων, η προσαρμογή δηλαδή του επίσημου ρωσικού εκκλησιαστικού τυπικού στο βυζαντινό, συνοδεύτηκαν αρχικά από την αποτυχημένη προσπάθεια του πατριάρχη Νίκωνα να επιβάλει τη βυζαντινότροπη αγιογραφία («ελληνική γραφή») σαν τη μόνη νόμιμη, αναθεματίζοντας δημόσια τα δυτικότροπα έργα και διατάσσοντας την κατάσχεσή τους.⁶⁹ Οι εικόνες των παλαιοπίστων διακρίνονταν δε από τις

64 Στο ίδιο, 117-118. Για το σχίσμα του 17ου αιώνα και τους Παλαιόπιστους εν γένει: Dvornik 1968, 883-893· Grishin 2017· Heretz 2008, 42-75· *Старообрядчество* 2020.

65 Tarasov 2002, 206· Μπόιτσεβα – Δρανδάκη 2017, 122· Graikos 2016, 178.

66 Tarasov 2002, 212, 207 & 22-23· Dvornik 1968, 906· Komashko 2006, 8-25.

67 Tarasov 2002, 207-242.

68 Graikos 2016, 178. Πρβλ. Heretz 2008, 58.

69 Dvornik 1968, 907· Pokrovskij 2011, 128-131. Παρόμοια προσπάθεια ανάσχεσης των (πρωτοεμφανιζόμενων τότε) δυτικών επιρροών είχε σημειωθεί και στα μέσα του 16ου αιώνα, όταν η σύνοδος του 1551 κήρυξε ως μόνη αποδεκτή τεχνοτροπία εκείνη της σχολής του Αντρέι Ρουμπλιόφ (Dvornik 1968, 666· Tarasov 2002, 171 & 210).

επίσημες «ελληνότροπες» μέσω συγκεκριμένων σημείων και συμβολικών παραστάσεων, όπως η παραδοσιακή αναγραφή του ονόματος του Ιησού (IC XC αντί του νεωτερικού ИС ХС), η αποκλειστική χρήση του σταυρού με οκτώ άκρα, το σήμα του σταυρού με δυο δάχτυλα αντί τριών κ.ο.κ.⁷⁰

Ο κομβικός ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας στην εσωτερική αυτονομιμοποίηση κι εξωτερική πολιτική του τσαρικού καθεστώτος διατηρήθηκε, τέλος, κι ενισχύθηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα, όταν επί Νικολάου Α΄ (1825-1855) υιοθετήθηκε ως κρατική ιδεολογία το τριαδικό σχήμα της «επίσημης εθνικότητας» (Ορθοδοξία – Απολυταρχία – Εθνικότητα). Τόσο η εκκλησιαστική λατρεία (και πολυτέλεια) όσο και η βαθιά θρησκευτικότητα των υπηκόων του τσάρου εργαλειοποιήθηκαν στο πλαίσιο αυτό, ως πρόσφορα ιδεολογικά αναχώματα κατά της κοινωνικής επανάστασης, των φιλελεύθερων δυτικών επιρροών αλλά και της ανάδυσης των μειονοτικών εθνικισμών (πρωτίστως του πολωνικού και, στην πορεία, του μικρορωσικού / ουκρανικού).⁷¹ Την πρωταρχικότητα της Ορθοδοξίας ως συστατικό στοιχείο της ρωσικής ιδιοπροσωπίας κήρυττε και το αποκλίνον αντιδυτικό πολιτικοϊδεολογικό ρεύμα των σλαβόφιλων, μέσω του οποίου ένας κύκλος συντηρητικών γαιοκτημόνων κι αριστοκρατών διανοουμένων επιχείρησε να δώσει μια καινούρια ταυτότητα στα μορφωμένα ανώτερα στρώματα της ρωσικής κοινωνίας.⁷² Στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, η αυτοκρατορική πολιτική της «επίσημης εθνικότητας» συνδύασε πάλι τη στήριξη των υφιστάμενων καθεστώτων (της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμπεριλαμβανομένης) απέναντι σε κάθε ανατρεπτικό εγχείρημα⁷³ με την ανάδειξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε σύμμαχο και μοχλό της ρωσικής διπλωματίας, αλλά και συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην Αγία Πετρούπολη και την Υψηλή Πύλη.

Στην περίπτωση λ.χ. της Ελλάδας, η μεταφύτευση των αρχών της «επίσημης εθνικότητας» στο νεοσύστατο βασίλειο μεταφραζόταν σε καταπολέμηση από τη ρωσική διπλωματία κάθε σκέψης για συνταγματικό περιορισμό των εξουσιών της μοναρχίας του Όθωνα, καταβολή προσπαθειών για δραστικό περιορισμό της ελευθερίας του Τύπου, κυρίως όμως ανάσχεση της δυτικής πολιτισμικής επιρροής μέσω της ενίσχυσης της τοπικής ορθόδοξης εκκλησίας, που εκλαμβάνόταν ως ανάχωμα στη δράση του καθολικισμού και κυρίως των προτεσταντικών αποστολών.⁷⁴ Το τελευταίο αυτό κα-

70 Tarasov 2002, 119-142 & 301-344.

71 Για το ιδεολογικό σχήμα της «επίσημης εθνικότητας», βλ. αναλυτικά Riasanovsky 1969 : 2005, 130-143.

72 Riasanovsky 2005, 152-157· Petrovich 1956, 32-60· Διάλλα 2009, 109-144.

73 Ήδη από το φθινόπωρο του 1829, η τσαρική διπλωματία είχε καταλήξει στο συμπέρασμα πως ενδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα είχε πολύ πιο αρνητικές συνέπειες για τα ρωσικά γεωπολιτικά συμφέροντα στην περιοχή απ' ό,τι η διατήρησή της· εκτίμηση που παρέμεινε σταθερός οδηγός της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής τις επόμενες δεκαετίες, παρά τις αντίθετες εντυπώσεις που κυριάρχησαν επ' αυτού στη Δύση (Riasanovsky 1969, 239-240 & 260-5· Frary 2015, 87-88). Σύμφωνα μάλιστα με σχετικό απολογισμό του ρώσου Υπ.Εξ. Α.Μ. Γκορτσκόφ (23.12.1867), «*ήδη από το 1802 η αυτοκρατορική κυβέρνηση αποφάνθηκε αξιωματικά ότι "στην παρούσα κατάσταση αδυναμίας της, η Τουρκία ήταν ο βολικότερος γείτονας που θα μπορούσαμε να επιθυμήσουμε"*», το δε 1829 «*αυτό το δόγμα επιβεβαιώθηκε με φανταχτερό τρόπο*» (Zueva –Shatkhina 1982, 163).

74 Frary 2015, 65-66· Jelavich 1962, 55-67.

θήκον ανατέθηκε στην εκκλησιαστική αποστολή της ρωσικής πρεσβείας, μηχανισμό με αυξημένη διεισδυτικότητα στην ελληνική κοινωνία της εποχής κι εφοδιασμένο με άφθονα υλικά μέσα.⁷⁵ Σύμφωνα με τις οδηγίες του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών προς τον πρώτο πρέσβη του στην Ελλάδα, Γαβριήλ Κατακάζη (Ιανουάριος 1833), αποστολή του επικεφαλής της εκκλησιαστικής αυτής αποστολής θα ήταν να «*περιέρχεται ως απλός ταξιδιώτης και δίχως την παραμικρή επίδειξη τα φτωχότερα χωριά του Μοριά και της Λιβαδιάς*» [=Στερεάς Ελλάδας], επισκεπτόμενος τους εκεί ναούς και ιερείς, καταγράφοντας τις «*πιο επείγουσες*» υλικές ανάγκες τους και διανέμοντας βοηθήματα «*σε είδος*», μεταξύ των οποίων «*εκκλησιαστικά σκεύη και άλλα εκκλησιαστικά διακοσμητικά είδη*». Το σκεπτικό αυτής της γενναιοδωρίας ήταν δε καθαρά πολιτικό: «*Αυτά τα δώρα, κατανεμόμενα με διακριτικότητα και αμεροληψία δεν μπορεί παρά να φέρουν καρπούς στην Ελλάδα. Προερχόμενα από τη Ρωσία και μεταφερόμενα από ένα ρώσο κληρικό, θα θυμίζουν σ' αυτό το λαό, που δεν έχουν πάψει να τον αποπλανούν και να τον διαφθείρουν, ότι με τη διατήρηση της πατρογονικής πίστης του και την απόκρουση επικίνδυνων νεωτερισμών θα έχει πάντα την ισχυρή στήριξη του Αυτοκράτορα και μια προστασία γόνιμη σε αγαθοεργίες*».⁷⁶

Στην παρθενική έκθεσή του από το Ναύπλιο, λίγο μετά την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου, ο επικεφαλής της αποστολής αρχιμανδρίτης Ειρήναρχος διεκτραγώδησε έτσι τη «σχισματική» πολιτική της Αντιβασιλείας στον ίδιο βαθμό με την υλική αδυναμία των ελληνικών ναών και κληρικών: «*Η φτώχεια και η ακαταστασία της τοπικής εκκλησίας είναι ασύλληπτη. Χρησιμοποιούνται τσίγκινα σκεύη κι επιπλέον στη χειρότερη δυνατή κατάσταση. [...] Μητροπολίτες λειτουργούν δίχως μίτρα κι όταν έχουν είναι κουρέλι*».⁷⁷ Καθόλου περίεργο, λοιπόν, που η άφιξη της αποστολής συνοδεύτηκε από τον πλουσιοπάροχο εφοδιασμό της με δώδεκα κάσες εκκλησιαστικών αντικειμένων («*άμφια, υλικά για το εικονοστάσι, μίτρες, εικόνες, σταυρούς, Βίβλους, δίσκους, κεριά, καντήλια και άλλα εκκλησιαστικά σκεύη*») συνολικής αξίας 6.000 ρουβλίων, «*ορισμένα εκ των οποίων αργυρόχρυσα*».⁷⁸ Την κατασκευή του τέμπλου και των επενδύσεων των εικόνων του ναού της αποστολής ανέλαβε το Ασιατικό Τμήμα του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών.⁷⁹ Σύμφωνα με προσωπική επιστολή του γραμματέα της ρωσικής πρεσβείας Ντμίτρι Πολένοφ [Dmitrij Vasil'evich Polenov] προς τους γονείς του, η εντύπωση που προκλήθηκε στην τοπική κοινωνία από τη ρωσική εκκλησία του Ναυπλίου ήταν «*υπεράνω πάσης προσδοκίας*»: «*Όλοι οι Έλληνες που την επισκέφθηκαν και η πλειοψηφία των οποίων συρρέει για τη λειτουργία κάθε φορά, όλοι αυτοί έχουν μείνει έκθαμβοι τόσο από*

75 Για τη συγκρότηση και δράση της αποστολής μέχρι την επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, βλ. Frary 2015, 123-166.

76 Jelavich 1962, 67.

77 Frary 2015, 130.

78 Στο ίδιο, 127.

79 Απολογιστική έκθεση του Ειρήναρχου «για την κατάσταση της εκκλησίας στο ελληνικό βασίλειο» (2.3.1836), σε Zhmakin 9-10.1893, 348. Για το Ασιατικό Τμήμα, βλ. Kudrjavitseva 2019.

την ίδια την εκκλησία όσο κι από τη λειτουργία».⁸⁰ Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση τα επόμενα χρόνια, ιδίως μετά τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα. Τον Απρίλιο του 1837 έλληνες κληρικοί όλων των βαθμών παρέλαβαν λ.χ. άμφια κι εκκλησιαστικά σκεύη σε επίσημη τελετή στην εκεί ρωσική εκκλησία.⁸¹ σχετικό αίτημα είχε υποβληθεί από «τον φτωχό ελληνικό κλήρο» στη ρωσική πρεσβεία δυο χρόνια νωρίτερα, κατά την τελετή του επίσημου εορτασμού της ενηλικίωσης του Όθωνα.⁸² Το φθινόπωρο του 1847 ο τσάρος δώρισε πάλι στον ανοικοδομούμενο εκ βάθρων μητροπολιτικό ναό της Αγίας Ειρήνης «έν τέμπλον ολόχρυσον, πολλά ιερατικά άμφια πολύτιμα, και τα ιερά σκεύη της αγίας Τραπεζής, όλα εξειργασμένα υπό χρυσοῦ νήματος, καθώς και τας δεσποτικές εικόνας», αποσπώντας τις θερμές ευχαριστίες ακόμη και της (συνήθως εχθρικής προς τη Ρωσία) κατεξοχήν φιλοβρετανικής αθηναϊκής εφημερίδας.⁸³ Σύμφωνα με άλλο δημοσίευμα των ημερών, τα «πολύτιμα δωρήματα» προήλθαν από διάφορα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας: ο μεν αυτοκράτορας πρόσφερε το «μεγαλοπρεπές εικονοστάσιον μετά 22 εικόνων», η αυτοκράτειρα ένα δισκοπότηρο με το κουτάλι του («λαβίδα») «και λοιπά δώρα», η πρωτότοκη κόρη τους ένα Ευαγγέλιο, ο δε διάδοχος Αλέξανδρος «όλα τα ιερά άμφια δια τους ιερείς».⁸⁴ Όπως ήταν αναμενόμενο, τα φανταχτερά αυτά δώρα απέσπασαν πλήρως τις εντυπώσεις κατά τα επίσημα θυρανοίξια του ναού, τρία χρόνια αργότερα – τελετή που συνέπεσε εσκεμμένα με την ονομαστική γιορτή του ρώσου αυτοκράτορα και συνοδεύθηκε από πολυχρόνιο προς τιμήν του, «σε ένδειξη ευγνωμοσύνης για το ρωσικό εικονοστάσι».⁸⁵ Την ίδια ακριβώς εποχή έφτασαν στην Αθήνα και δυο κιβώτια με άμφια κι εκκλησιαστικά σκεύη, «ως δυσκοπότερον αργυρόχρυσον, θυμιατήριον και τοιαύτα άλλα αργυρόχρυσα», χορηγία του θαλαμηπόλου του αυτοκράτορα, Αντρέι Μουραβιόφ [Andrej Murav'jon], προς τον επίσης ανοικοδομούμενο ναό του Αγίου Γεωργίου Καρύτση.⁸⁶

Για τους εξωτερικούς παρατηρητές, όσους ιδίως διακατέχονταν από ισχυρές δόσεις ρωσοφοβίας, οι δωρεές αυτές ισοδυναμούσαν με ακαταμάχητο όπλο που υπονόμειε τόσο την εξουσία του σουλτάνου όσο και την απήχηση της Δύσης στις ορθόδοξες κοινότητες της Ανατολής. Διαπιστώνοντας λ.χ.

80 Ντ. Παλένοφ προς τους γονείς του, Ναύπλιο 8.4.1834, σε Polenov 1885, 127. Η έξοχη από τη λειτουργία οφειλόταν πιθανότατα στην παρουσία έξι καλλίφωνων ψαλτών, που είχαν επίσης επιλεγεί ως οργανικό τμήμα της αποστολής.

81 Petropoulos 1985, 332.

82 Ντ. Παλένοφ προς τους γονείς του, Αθήνα 25.5.1835, σε Polenov 1885, 140.

83 «Διάφορα», *Αθηνά*, 5.10.1847, 3. Σε έκθεσή του για τον αθηναϊκό Τύπο, έξι χρόνια αργότερα, ο ιερέας της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα, θα αποδώσει αναδρομικά αυτούς τους ύμνους προς τη (νεωτερική) ρωσική εκκλησιαστική τέχνη σε υστερόβουλη πρόθεση της εκσυγχρονιστικής εφημερίδας «να τσακίσει τους πολυάριθμους ζηλωτές της εκκλησιαστικής αρχαιότητας, που δεν συμφωνούσαν με καμιά αλλαγή στην Εκκλησία, και καθώς σχεδόν όλοι τους είναι επίσης ρωσόφρονες, να τους κλείσει οριστικά το στόμα» (Αντονίν Καπούστιν προς Κ.Σ. Σερμπίνοβιτς, Αθήνα 2.7.1853, σε Kapustin 2018, 83).

84 *Ελπίς*, 18.12.1847, 3, άτιτλο δημοσίευμα.

85 «Η αγία Ειρήνη», *Εφημερίς του Λαού*, 9.12.1850, 1-2· «Διάφορα», *Αιών*, 10.12.1850, 3· Μπούσε 2014, 133, ημερολογιακή εγγραφή 9/21.12.1850· Kapustin 2013, 91, εγγραφή της 6.12.1850. Αναλυτική περιγραφή του εικονοστασιού σε Γραϊκός 2011, 38.

86 «Διάφορα», *Αιών*, 23.12.1850, 2· «Διάφορα», *Ταχύπτερος Φήμη*, 29.12.1850, 1.

κατά το ταξίδι του στα Βαλκάνια το 1850 «την πελώρια πολιτική και εγκόσμια επιρροή που απέκτησε η Ρωσία τον τελευταίο αιώνα, [...] μιαν επιρροή που διαπερνά τα πάντα και γίνεται αισθητή όχι μόνον εντός των ορίων αυτής της αυτοκρατορίας [δηλαδή της Οθωμανικής] αλλά σε κάθε χώρα όπου επικρατεί το ελληνικό τυπικό», ο μυστηριώδης «λοχαγός» Έντμουντ Σπένσερ [Edmund Spencer] σπεύδει να την αποδώσει πρωτίστως (με ικανή, πιθανότατα, δόση υπερβολής) στην πυκνότητα και τον αντίκτυπο των επίμαχων αναθημάτων: «Μπείτε σε οποιοδήποτε ναό αφιερωμένο σ' αυτή τη μορφή λατρείας, είτε στην Ευρωπαϊκή Τουρκία είτε στην Αυστριακή Αυτοκρατορία, και είναι σχεδόν βέβαιο πως θα βρείτε ότι κάποια από τα ιερά στολίδια που χρησιμοποιούνται για τη διακόσμηση της εκκλησίας ήταν αφιερώματα από την Αγία Πετρούπολη, και ότι τα βιβλία των προσευχών που χρησιμοποιούνται κατά τη θεία λειτουργία, είχαν επίσης σταλεί από τη Σύνοδο στις όχθες του Νέβα».⁸⁷

Ε Η ανεπίσημη διακίνηση

Η δεύτερη κατηγορία διαύλων διακίνησης ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών προς τα Βαλκάνια και την υπόλοιπη ορθόδοξη Ανατολή περιλάμβανε τις προσφορές απλών υπηκόων του τσάρου, κληρικών και κοσμικών, δωρεές μεταναστών από τα Βαλκάνια (ορισμένοι από τους οποίους υπήρξαν στελέχη του ρωσικού κρατικού μηχανισμού), καθώς και όσες εικόνες έφεραν ναυτικοί ή εμπορευόμενοι από τη Ρωσία για οικογενειακή χρήση.⁸⁸ Η σύζευξη ατομικής ευσέβειας, επαγγελματικών πρακτικών και πολιτικής σκοπιμότητας καθίσταται εδώ λιγότερο εύκολα διαγνώσιμη, καθώς το αόρατο χέρι της αγοράς και οι ατομικές αισθητικές προτιμήσεις διαπλέκονται σε ποικίλο βαθμό με πιο στοχευμένες επιλογές.

Στην περίπτωση λ.χ. του Αρσένιου Ελασσόνας (1550-1626), ιεράρχη που συνόδευσε το 1589 τον πατριάρχη Ιερεμία στη Μοσχοβία κι έμεινε για πάντα εκεί, συνεχίζοντας την καριέρα του ως αρχιεπίσκοπος του καθεδρικού ναού των Αρχαγγέλων στο Κρεμλίνο (1597-1613), αρχιεπίσκοπος Τβερ (1613-1615) και Σούζνταλ (1615-1626) κι επιδιδόμενος σε συστηματικές δωρεές εικόνων προς ελληνορθόδοξους ναούς της Ανατολής,⁸⁹ τα πράγματα είναι μάλλον σαφή. Ύστερα από προσεκτική μελέτη του εικονογραφικού προγράμματός του, οι ρωσίδες ιστορικοί τέχνης Νατάλια Κομάσκο [Natalja Komashko] και Ελένα Σαενκόβα [Elena Saenkova] καταλήγουν στο συμπέρασμα πως «οι εικόνες που στάλθηκαν από τον Αρσένιο σε ελληνικά μοναστήρια στη Θεσσαλία, τον Άθω και τους Αγίους Τόπους δεν ήταν μονάχα πολύτιμα δώρα [...]. Πρόθεση του δωρητή ήταν ν' αποτελέσουν αυτές οι εικόνες αγγελιοφόρους του ρωσικού πολιτισμού [...] και, σε τελική ανάλυση, να συνδέσουν

87 Spencer 1851, τ.Α', 206. Για το μυστήριο που καλύπτει την πραγματική ταυτότητα του συγγραφέα (και την υπόθεση εργασίας πως επρόκειτο ενδεχομένως για συλλογικό ψευδώνυμο), βλ. Subic 2020, 86-88.

88 Boycheva 2015β, 38-39· Τσεσνοκόβα 2017, 18-19.

89 Βιογραφικά στοιχεία: Δημητρακόπουλος 2007· Vakhtina 2001, 442-446.

τους δυο ορθόδοξους λαούς με περίτεχνα αλλά ισχυρά νήματα πνευματικής συγγένειας». ⁹⁰ Παρόμοιο χαρακτήρα είχε και η ευρύτερη πρακτική του εφοδιασμού των ιερωμένων επισκεπτών της ρωσικής πρωτεύουσας με σχετικό εικονογραφικό υλικό: «Κάθε ιεράρχης ή μοναχός από τη χριστιανική Ανατολή που ερχόταν στη Μόσχα τον 16ο ή 17ο αιώνα ήταν υποχρεωμένος να επισκεφθεί τη Μονή της Τριάδας και να προμηθευτεί μιαν εικόνα του “Οράματος του Σεργίου” για να την πάρει μαζί του. Ως εκ τούτου, αυτή η εικονογραφία έγινε αρκετά νωρίς γνωστή σε άλλες ορθόδοξες χώρες». ⁹¹

Λιγότερο εμφανή είναι τα πράγματα με τους ανεπίσημους διαύλους: μετανάστες, ναυτικούς και ιερωμένους που επισκέπτονταν τη Ρωσία στο πλαίσιο κάποιας ζητείας. «Οι ιδιωτικές παραγγελίες [εικόνων] δεν περιλαμβάνονταν συνήθως στα επίσημα έγγραφα» που έχουν διασωθεί στα ρωσικά αρχεία, επισημαίνει μια ρωσίδα ιστορικός ειδικευμένη στις σχέσεις της Μόσχας με την ορθόδοξη Ανατολή κατά τον 17ο αιώνα: «μαθαίνουμε γι’ αυτές μόνο σε περίπτωση που οι παραγγελιοδότες ζητούσαν από τις ρωσικές αρχές αποζημίωση για τα έξοδά τους ή όταν προέκυπταν διαφωνίες, για παράδειγμα, σχετικά με την τιμή». ⁹² Όπως θα δούμε αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, στο πλαίσιο των ζητειών αγοράζονταν κυρίως βαρύτιμες επενδύσεις για τις σημαντικότερες εικόνες της μονής ή του μητροπολιτικού ναού των «ταξειδιωτών», λειψανοθήκες και ποικίλα λειτουργικά σκεύη. Οι υπόλοιποι προμηθευτές προτιμούσαν συνήθως τις εικόνες, είτε ως αφιερώματα είτε για δική τους χρήση. Σύμφωνα με μια πρόσφατη έρευνα που κατέγραψε 600 εικόνες ρωσικής προέλευσης σε διάφορα σημεία της ελληνικής επικράτειας, ευδιάκριτη είναι η παράλληλη ύπαρξη δυο διαφορετικών κοινωνικών φαινομένων. Στην πρώτη περίπτωση, πλούσιοι έμποροι της διασποράς αφιέρωναν ακριβά έργα υψηλής ποιότητας σε ναούς του τόπου καταγωγής τους, ως απόδειξη κι επισφράγιση της δικής τους κοινωνικής ανόδου. Στη δεύτερη, ναυτικοί, μικρέμποροι κι εμποροϋπάλληλοι αγόραζαν σχετικά φτηνές εικόνες μαζικής παραγωγής, είτε στο πλαίσιο κάποιας αντίστοιχης δωρεάς (ή τάματος), είτε για οικογενειακή χρήση. Και οι μεν και οι δε προέρχονταν κυρίως από περιοχές που διατηρούσαν στενές οικονομικές σχέσεις με τη Ρωσία, όπως η Ήπειρος ή τα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου. ⁹³

Τρίτη και τελευταία κατηγορία διαύλων αποτέλεσε το εμπόριο εικόνων και, σε πολύ μικρότερο βαθμό, άλλων εκκλησιαστικών ειδών. Στο εμπόριο αυτό επιδίδονταν δυο πολύ διαφορετικές κα-

90 Komachko – Saenkova 2016, 84. Ο ίδιος ο Αρσένιος στα απομνημονεύματά του δεν τονίζει μόνο εμφαντικά τα αντίστοιχα δώρα που ο πατριάρχης και η ακολουθία του δέχτηκαν το 1589 από το βασιλικό ζεύγος της Ρωσίας. Συνδέει, επίσης, στενά την ισχύ κι «αγαθοεργό» δράση του τσάρου Μπορίς Γκοντουνόφ [Boris Godunov] με την εκ μέρους του παραγγελία πολυτελέστατων λειψανοθηκών και του εφοδιασμού βασικών ναών της Μόσχας με πελώριες καμπάνες (Δημητρακόπουλος 2007, 302, 306-307 & 314-315).

91 Komachko – Saenkova 2016, 82. Επίσης: Τσεσνοκόβα 2017, 19-20. Για τη διάδοση του συγκεκριμένου αγιογραφικού μοτίβου, ενδεικτική είναι η καταγραφή των σχετικών ειδών που παραχωρήθηκαν από διάφορους δωρητές στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας: τρεις από τις 28 ρωσικές εικόνες που αφιερώθηκαν εκεί μεταξύ 16ου και 19ου αιώνα, απεικονίζουν τον Σέργιο του Ράντονεζ (Χαρχαρέ 2011, 347, 352 & 355-356).

92 Τσεσνοκόβα 2017, 19. Για μια τέτοια περίπτωση, βλ. Αλεξανδροπούλου 2020, 120.

93 Boycheva 2015β, 39· Graikos 2016, 165-172.

τηγορίες επιχειρηματιών. Η πρώτη αποτελούνταν από βαλκάνιους εμπόρους, για τους οποίους τα εκκλησιαστικά είδη -κυρίως εικόνες- συνιστούσαν ένα μόνο από τα συνήθη εμπορεύματα που διακινούσαν. Η δεύτερη απαρτιζόταν από Ρώσους πλανόδιους εμπόρους, γνωστούς ως «αφένια» (афения), για τους οποίους οι εικόνες αποτελούσαν το κυριότερο, αν όχι το αποκλειστικό μέσο βιοπορισμού.⁹⁴

Στην πρώτη περίπτωση, επρόκειτο ως επί το πλείστον για εμπόρους που, «μαζί με τα γουναρικά, εξήγαγαν από τη Μοσχοβία εικόνες, συχνά σε μεγάλους αριθμούς».⁹⁵ Κατά κανόνα ήταν εφοδιασμένοι με σχετικές επαγγελματικές άδειες από τη ρωσική Αυλή, ως αντάλλαγμα για πολιτικές υπηρεσίες που είχαν προσφέρει κι ενδεχομένως εξακολουθούσαν να παρέχουν· άλλες φορές, πάλι, ευκαιριακοί μεταπράτες ενσωματώνονταν -συχνά με το αζημίωτο- σε κάποια αποστολή κληρικών που επισκεπτόταν τη Ρωσία με άδεια για ζητεία.⁹⁶ Ιερωμένοι, έμποροι, ναυτικοί κι αξιωματούχοι συγκροτούσαν άλλωστε ένα ενιαίο σύμπαν, το οποίο λειτουργούσε με δεσμούς αλληλοϋποστήριξης σ' ένα κοινό, πολύπλοκο σύστημα προστασίας με κορυφή την τσαρική εξουσία κι ιδεολογική επένδυση τη χριστιανορθόδοξη ομοδοξία.⁹⁷

Στη δεύτερη περίπτωση, η μαζική διακίνηση τυποποιημένων εικόνων χαμηλού κόστους και ποιότητας πρόκυνε σε μεγάλο βαθμό ως απόρροια της πρωτοβιομηχανικής οργάνωσης της σχετικής παραγωγής, ήδη από τον 17ο αιώνα, στην ενδοχώρα του Βλάντιμιρ και του Σούζνταλ με επίκεντρο τρεις κωμοπόλεις (Παλέχ, Μστιόρα [Mstjora], Χόλουι [Kholuj]). Μονάχα σ' αυτή την τελευταία εργάζονταν στα μέσα του 18ου αιώνα 350 αγιογράφοι (όσοι σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο) και περισσότεροι από 700 στις αρχές του 19ου, με ετήσια παραγωγή που μερικές δεκαετίες αργότερα έφτανε ή και ξεπερνούσε τις 1.500.000 εικόνες. Χάρη στην εφαρμογή ενός αρκετά υψηλού καταμερισμού εργασίας, στα τέλη του 19ου αιώνα ένα εργαστήριο 5-6 τεχνιτών μπορούσε να παράγει 100-300 εικόνες την ημέρα, με αποτέλεσμα μια εξαιρετική συμπίεση του κόστους και, συνακόλουθα, της τιμής του τελικού προϊόντος.⁹⁸ Η εξέλιξη αυτή, σε συνδυασμό με τη διαρκώς αυξανόμενη ζήτηση εικόνων για οικογενειακή χρήση που προκάλεσε η διάχυση κι εμπέδωση του ιδεολογήματος της «Αγίας Ρωσίας», δημιούργησε με τη σειρά της ένα εκτεταμένο δίκτυο πλανόδιων διακινητών, με αφετηρία κι ορμητήριο τις ίδιες επαρχίες: καθώς «ο αρχιμάστορας και ο πλανόδιος πωλητής των προϊόντων του πήγαιναν χέρι χέρι», τον 19ο αιώνα υπήρχαν εκεί περισσότεροι από 150 οικισμοί κατοικούμενοι αποκλειστικά από οικογένειες των «αφένια».⁹⁹ Εργαστήρια και

94 Για την ονομασία «αφένια», βλ. αναλυτικά σε Boycheva 2015β, 42-43.

95 Chesnokova 2011β, 318.

96 Στο ίδιο, 317-319.

97 Καρράς 2010, 177 & 576 (εμπόριο εικόνων), 427-493 (διαπλοκή εμπόρων-ιερωμένων) & 572-595 (σύστημα προστασίας).

98 Tarasov 1963, 56: 2002, 52-55· Boycheva 2015β, 41-42.

99 Tarasov 2002, 56.

διακινήτες κάλυπταν τις ανάγκες κάθε δυνητικής πελατείας, παράγοντας και πουλώντας εικόνες σύμφωνα τόσο με την επίσημη νόρμα όσο και με την παράδοση των Παλαιοπίστων (στη δεύτερη περίπτωση, σε συνθήκες ημιπαρανομίας).¹⁰⁰ Σταδιακά ο κύκλος εργασιών των «αφένια» πέρασε τα ρωσικά σύνορα, αγκαλιάζοντας το μεγαλύτερο μέρος της ορθόδοξης Ανατολής· η πρώτη σχετική μνεία στα ρωσικά κρατικά αρχεία χρονολογείται το 1705, όταν μια ομάδα εμπόρων από το Παλέρζήτησε την άδεια να πουλήσει μερικές χιλιάδες εικόνες στη Βλαχία και τη Σερβία.¹⁰¹ Αρκετές φορές, η παρουσία τους εκλαμβάνονταν από τις οθωμανικές ή αυστριακές αρχές (καθώς και από μια μερίδα τουλάχιστον του τοπικού πληθυσμού) ως προέκταση της ρωσικής κρατικής προπαγάνδας, με αποτέλεσμα περιοδικούς συναγερμούς, ανακρίσεις και κατασταλτικά μέτρα.¹⁰² Οι ίδιοι οι πλανόδιοι φαίνεται άλλωστε ότι δεν παρέλειπαν κάποιες φορές να συνδυάσουν την προώθηση του εμπορεύματός τους με γεωπολιτικά κι εθνολογικά επιχειρήματα ή να διακινούν παράλληλα και απεικονίσεις με καθαρά πολιτική θεματολογία.¹⁰³ Σε επόμενο κεφάλαιο θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε κάποια στιγμιότυπα αυτής της διαπλοκής και των αντιδράσεων που προκάλεσε στη Μακεδονία του 19ου αιώνα.

Όχι μόνο οι τοπικές αρχές και κοινωνίες αλλά και ορισμένοι εξωτερικοί παρατηρητές εκλάμβαναν άλλωστε τη διασπορά αυτή σαν ένα σαφές δείγμα πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, επισημαίνοντας ταυτόχρονα τη θετική πρόσληψή του από τα τμήματα εκείνα των τοπικών κοινωνιών που αναζητούσαν κάποια προοπτική απαλλαγής από τον Οίκο του Ισλάμ. Χαρακτηριστική η περιγραφή του σαλονιού ενός αλβανόφωνου ορθόδοξου προύχοντα του Ελμπασάν, από έναν περαστικό γάλλο δημοσιολόγο των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα: *«Το δωμάτιο είναι όλο ταπετσαρισμένο με τους ηγεμόνες της Ευρώπης σε χρωμολιθογραφίες· γερμανοί Γουλιέλμοι και Μπίσμαρκ, Ελισαβέτες της Αυστρίας, ένας Καρνό, ένας Μπουλανζέ και δέκα είκοσι από τις ρωσικές εκείνες εικόνες που κάποιο άγνωστο χέρι σπέρνει κατά χιλιάδες και δωρεάν από τον Δούναβη ως τον Κάβο-Ματαπά και απ' την Ιερουσαλήμ ως το Καττάρο. Πόσο οικεία μου είναι τα υπέρυθρα και καναρινιά τους χρώματα! Και πόσες φορές τις νύχτες που έμενα άπνους, κάτω απ' το καντήλι που έκαιγε στο εικονοστάσι, δε μελέτησα τους γιγάντιους τσάρους και τις πιο γιγάντιες ακόμη τσαρίνες, τα αμάξια τους με τα πέντε λοφία, τις στέψεις και τις κηδείες τους»*.¹⁰⁴ Η σύζευξη κοσμικών κι εκκλησιαστικών απεικονίσεων είναι κι εδώ χαρακτηριστική· παρά τις υποψίες όμως του συγγραφέα, που στο σημείο αυτό αναπαράγει απλώς μια διάχυτη αντίληψη των ημερών του, το «άγνωστο χέρι» που τις έσπερνε στα

100 Στο ίδιο, 56-57.

101 Boycheva 2015β, 43-44· Τσεσνοκόβα 2017, 20.

102 Αναλυτική εξιστόρηση μιας τέτοιας περίπτωσης, στην Τρανσυλβανία του ύστερου 18ου αιώνα, σε Dumitran κ.ά. 2021.

103 Καρράς 2010, 575-576, για τη διακίνηση πορτραίτων του Μεγάλου Πέτρου με αλυστωτικές επιγραφές και περιεχόμενο.

104 Bérard 1987, 86-87. Στο πρωτότυπο, ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την ίδια λέξη (images) για να καταδηλώσει τόσο τις θρησκευτικές όσο και τις υπόλοιπες εικόνες (Bérard 1893, 47).

Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή μπορούσε κάλλιστα να μην είναι άλλο από το γνωστό αόρατο χέρι της αγοράς.

Στη Μακεδονία

Αυτά, όσον αφορά το γενικό πλαίσιο. Ποια έκταση πήραν όμως τα παραπάνω φαινόμενα ειδικά στο μακεδονικό χώρο, που μας ενδιαφέρει εδώ, από τον 15ο αιώνα μέχρι την ανάδυση του ελληνοσλαβικού εθνικού ανταγωνισμού στα μέσα του 19ου αιώνα;

Όσον αφορά την πολιτική των επίσημων δωρεών, αρκετά δεδομένα για τους δυο πρώτους αιώνες της εφαρμογής της -τον 16ο και τον 17ο- αντλούμε από το κλασικό έργο του διανοουμένου και κρατικού στελέχους (αρχιγραμματέα της Ιεράς Συνόδου, θαλαμηπόλου της Αυλής, επίτιμου μέλους της Ακαδημίας και στελέχους του Ασιατικού Τμήματος του ρωσικού Υπ.Εξ) Αντρέι Νικολάγιεβιτς Μουραβιόφ για τις εκκλησιαστικές σχέσεις της Ρωσίας με την Ανατολή¹⁰⁵ κι από την αντίστοιχη πρόσφατη μονογραφία της ιστορικού Ναντιέζντα Τσεσνοκόβα [Nadezhda Chesnokova].¹⁰⁶

Ο πρώτος παραθέτει πληροφορίες για 167 τουλάχιστον επαφές μεταξύ ρωσικού κράτους και θρησκευτικών καθιδρυμάτων της Ανατολής (Πατριαρχεία, αρχιεπισκοπές, μητροπόλεις, επισκοπές, μοναστήρια) πριν από τη δυναστεία των Ρομανόφ (τέλη 15ου αι.-1612) κι άλλες 220 κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Φιοντόροβιτς Ρομανόφ (1613-1643): απ' αυτές, οι 74 (33 και 41 αντίστοιχα), ποσοστό 19,1%, αφορούσαν το Άγιο Όρος και μόλις 36 (9,3%), αν και με σαφώς αυξητική τάση (12 και 24, αντίστοιχα) τον υπόλοιπο μακεδονικό χώρο. Ως πρώτο καταγεγραμμένο τεκμήριο επαφής του Αγ. Όρους με το ρωσικό κράτος ο Μουραβιόφ μνημονεύει επιστολή της ρωσικής μονής του Αγίου Παντελεήμονα προς τον ηγεμόνα της Μοσχοβίας Βασίλειο (1509), με την οποία οι μοναχοί τον ευχαριστούν για την αποστολή χρηματικής βοήθειας και διαβεβαιώνουν ότι προσεύχονται για «τη νίκη του πάνω σε όλες τις αλλόφυλες γλώσσες».¹⁰⁷ Εκτός Αγίου Όρους, πρώτη καταγεγραμμένη επαφή είναι ένα γραπτό αίτημα του μοναστηριού της Ρίλα για ζητεία (1558)¹⁰⁸ κι ακολουθεί η αποστολή χρηματικής βοήθειας από τον τσάρο Ιβάν Δ' τον Τρομερό στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και τη γειτονική της επισκοπή Πολυανής (1565).¹⁰⁹ Το 1586, πάλι, ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Γαβριήλ επισκέπτεται στη Μόσχα τον τσάρο Φιοντόρ Ιβάνοβιτς συνοδευόμενος από τους υφιστάμενούς του

105 Murav'jov 1858 και 1860.

106 Chesnokova 2011a.

107 Murav'jov 1858, 12-13.

108 Στο ίδιο, 94-95.

109 Στο ίδιο, 119.

επισκόπους Γρεβενών Σωφρόνιο, Ελασσόνας Αρσένιο και Δυρραχίου Παΐσιο.¹¹⁰ Ακόμη μεγαλύτερη αποστολή θα καταφθάσει στη ρωσική πρωτεύουσα το 1606 μ' επικεφαλής το μητροπολίτη Τυρνόβου Διονύσιο (κομιστή συστατικής επιστολής του «Ρωμαίου» Αυτοκράτορα Ροδόλφου κι ενδεχομένως μηνυμάτων άλλων δυτικών ηγεμόνων), αποτελούμενη από τον αρχιεπίσκοπο Αχριδών Αθανάσιο, τον μητροπολίτη Πελαγονίας Ιερεμία, τον επίσκοπο Μογλενών Ιωσήφ, τρεις εκπροσώπους μονών του Αγίου Όρους, εκπρόσωπο του πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης κι έναν αρχιμανδρίτη «*από τις σερβικές χώρες*» τα μέλη της συναντήθηκαν με τον τσάρο Μπορίς Γκοντουνόφ και τον γιο του, εκλιπαρώντας τους για ελεημοσύνη και προσφέροντάς τους ως δώρα λείψανα αγίων, ελληνικά χειρόγραφα, εικόνες με ασημένιο περίβλημα κι επιχρυσωμένα εγκόλπια.¹¹¹ Τις επόμενες δεκαετίες θα επισκεφθούν πάλι τη Μόσχα μεταξύ άλλων ο Αχριδών Αβράμιος με τον αρχιμανδρίτη Άνθιμο της Μονής Οσίου Ναούμ (1634-1835),¹¹² ο Σκοπίων Συμεών (1641),¹¹³ ο ηγούμενος της Μονής Προδρόμου των Σερρών Γαλακτίων (1641),¹¹⁴ δυο αρχιμανδρίτες από την Καστοριά (1643 και 1645),¹¹⁵ κ.ο.κ.

Η Τσεσνοκόβα, απ' την πλευρά της, παραθέτει δυο καταλόγους. Ο πρώτος απαριθμεί 104 επιστολές από θρησκευτικά καθιδρύματα της Ανατολής που εκλιπαρούν τον τσάρο για ελεημοσύνη (жалованные грамоты) μεταξύ 1515 και 1718· απ' αυτές, οι 29 προέρχονταν από εννιά μονές του Αγίου Όρους κι άλλες έξι, όλες του 17ου αιώνα, από διάφορες άλλες περιοχές της Μακεδονίας (δυο από τη Μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς στη Χαλκιδική, δυο από τη Μονή Προδρόμου της Βέροιας, μια από τη Μονή Αγ. Τριάδας της Θεσσαλονίκης και μια από κάποια ανώνυμη μονή της Ρεντίνας).¹¹⁶ Το δεύτερο έγγραφο είναι η επίσημη καταγραφή αντίστοιχων επιστολών «*από διάφορα ελληνικά μοναστήρια*» μεταξύ 1588 και 1697.¹¹⁷ Οι πληροφορίες αυτού του δεύτερου εγγράφου σε πολλά σημεία συμπίπτουν μ' εκείνες του πρώτου, όχι όμως σε όλα· μεταξύ άλλων, μνημονεύεται λ.χ. επιστολή του αρχιεπισκόπου Αχριδών Διονυσίου για ζητεία (1670), η οποία απουσιάζει στο προηγούμενο.¹¹⁸ Κι εδώ οι μονές του Αγίου Όρους αποσπούν τη μερίδα του λέοντος, όσον αφορά τουλάχιστον τον μακεδονικό χώρο.

110 Στο ίδιο, 167-169.

111 Στο ίδιο, 303-308.

112 Murav'jon 1860, 158-162. Σύμφωνα με την εξιστόρηση του Μουραβιόφ, που βασίζεται στα ρωσικά αρχεία, ο Αβράμιος αυτοσυστήθηκε σαν «*πατριάρχης στις σερβικές χώρες*» (что онъ былъ въ Сербской землѣ Патриархомъ).

113 Στο ίδιο, 218-219.

114 Στο ίδιο, 217-218. Ο Γαλακτίων μνημονεύεται συγχυσμένα σαν «*μητροπολίτης της πόλης των Σερρών, που βρίσκεται στη Μακεδονία, από τη μονή Προδρόμου*». Πρόκειται σαφώς για ηγούμενο της Μονής (Χριστόφορος 1904, 42)· ο μητροπολίτης Σερρών εκείνη την εποχή ονομαζόταν, άλλωστε, Δανιήλ (Παπαγεωργίου 1894, 262).

115 Murav'jon 1860, 238-239 & 277-278.

116 Chesnokova 2011a 209-222. Εννιά ακόμη επιστολές προέρχονταν από περιοχές της Ηπείρου ή της Θράκης, που οι συντάκτες τους τοποθετούν λανθασμένα στη «Μακεδονία» (Αργυρόκαστρο, Γιάννενα, Πωγωνιανή, Μονή Βελλάς, Καλλίπολη).

117 Στο ίδιο, 223-232.

118 Στο ίδιο, 226.

Και στις δυο πηγές η ελεημοσύνη της Μόσχας είναι κατά κύριο λόγο χρηματική ή αφορά υλικά αγαθά, κυρίως γούνες από σαμούρια που λειτουργούσαν ως υποκατάστατα του χρήματος. Δεν στερούμαστε ωστόσο και πληροφορίες για τη δωρεά εικόνων, αμφίων και άλλων εκκλησιαστικών ειδών από τον τσάρο, την τσαρίνα ή τον ρώσο πατριάρχη προς διάφορους επισκέπτες αρχιερείς και ηγουμένους. Το 1622 λ.χ. ο μητροπολίτης Πελαγονίας Ιερεμίας έλαβε στη Μόσχα ως δώρο του τσάρου, μαζί με διάφορα πολύτιμα υφάσματα, σαμούρια και χρήματα, ένα «*επιχρυσωμένο αργυρό κύπελλο*»¹¹⁹ το ίδιο ακριβώς δώρο πήραν, ως «*συνήθη ελεημοσύνη*», το 1627 ο Θεσσαλονίκης Μακάριος,¹²⁰ το 1633 -τόσο από τον τσάρο όσο κι από τον πατριάρχη- ο Κίτρονς Ιγνάτιος,¹²¹ το 1635 ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Αβράμιος¹²² κι ο επίσκοπος Πολυανής Καλλίνικος¹²³ και το 1641 ο μητροπολίτης Σκοπίων Συμεών.¹²⁴ Εν έτει 1643, «*ασημένια σκεύη*» με νομίσματα δόθηκαν κατ' εντολή του τσάρου στον αρχιμανδρίτη Παΐσιο της Μονής Ζωγράφου, που διεκτραγώδησε τις αρπαγές «*του εκκλησιαστικού ταμείου, των ασημένιων σκευών, των εκκλησιαστικών αμφίων*» και των πολύτιμων αφιερωμάτων των εικόνων του Αγίου Όρους από «*τους άνομους και απαίσιους Τούρκους*».¹²⁵ Ο πατριάρχης Φιλάρετος δώρισε πάλι το 1632 σε κάποιο μοναχό Ζαχαρία από τη Θεσσαλονίκη μια εικόνα απροσδιόριστου περιεχομένου, μαζί μ' έναν ταφτά, δώδεκα ρούβλια και σαράντα γούνες κουναβιών.¹²⁶ Το 1654 ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Γαβριήλ ο Β' απεύθυνε στον τσάρο Αλέξιο παράκληση να του προμηθεύσει πατριαρχικά άμφια, το 1638 η αρμόδια υπηρεσία κατέγραψε την ετοιμασία ιερατικής στολής για τον (τέως;) μητροπολίτη Μαρδάριο από τη Μονή Χιλανδαρίου και το 1658 διατέθηκε κονδύλι 35 ρουβλίων για τον εφοδιασμό του επισκόπου (:) Κυπριανού από τη Μονή Κοιμήσεως της Καστοριάς με πλήρη σειρά αμφίων κι όλα τα εξαρτήματά τους.¹²⁷ Κάπως φορτικότεροι από τους συνήθεις επισκέπτες της ρωσικής πρωτεύουσας, οι απεσταλμένοι της αγιορείτικης Μεγίστης Λαύρας ζήτησαν τέλος το 1657 από τον πατριάρχη Νίκωνα να παραγγείλει πολύτιμη επένδυση για κάποιο Ευαγγέλιο της μονής τους.¹²⁸

Άγιο Όρος

Λεπτομερέστερες πληροφορίες για τα επίσημα ή ημιεπίσημα ρωσικά αφιερώματα σε μονές του Αγίου Όρους, αλλά και για την υποδοχή τους από το κοινό, μας παρέχουν τα διαθέσιμα ταξιδιωτι-

119 Murav'jov 1860, 3.

120 Στο ίδιο, 42-43.

121 Στο ίδιο, 144.

122 Στο ίδιο, 160.

123 Στο ίδιο, 167.

124 Στο ίδιο, 219.

125 Στο ίδιο, 226.

126 Στο ίδιο, 140.

127 Chesnokova 2011a, 103.

128 Στο ίδιο, 94.

κά οδοιπορικά και προσκυνητάρια. Σε αντίθεση με τη στερεότυπη γλώσσα της ρωσικής κρατικής γραφειοκρατίας, οι αποχρώσεις είναι εδώ πλουσιότερες και οι περιγραφές πιο διαφωτιστικές· μας επιτρέπουν, επίσης, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στον χρόνο τόσο αυτής της πολιτικής όσο και της απήχισής της.

Τα εντυπωσιακότερα επίσημα αφιερώματα που αναφέρονται συνήθως είναι τρία βαρύτιμα ευαγγέλια των μονών Ιβήρων και Μεγίστης Λαύρας, δυο σλαβικά κι ένα ελληνόγλωσσο, που αποδίδονται σε δωρεές του Μεγάλου Πέτρου (1689-1725) και της Μεγάλης Αικατερίνης (1762-1796). Την προσοχή των περισσότερων επισκεπτών τράβηξε κατά καιρούς ιδίως το πελώριο σλαβικό ευαγγέλιο της Μονής Ιβήρων, διαστάσεων 68 X 48 X 15 εκ και βάρους 40 περίπου κιλών, που από τους μοναχούς περιγραφόταν συνήθως σαν δωρεά του Μεγάλου Πέτρου,¹²⁹ η αφιερωματική όμως επιγραφή τοποθετεί τη σχετική δωρεά στα χρόνια του πατέρα του, Αλεξίου Ρομανόφ, με συναφιρωτές τους γιους και διαδόχους του: «*Εν ονόματι του τρισυποστάτου Θεού, Πατρός, Υιού και Αγίου Πνεύματος, κατ' εντολήν και ευδοκίαν των Μεγάλων Αυτοκρατόρων ημών και Βασιλέων και μεγάλων Πριγκίπων Ιωάννου Αλεξίεβιτς, Πέτρου Αλεξίεβιτς και πάσης της Υψηλής Αυτοκρατορικής Οικογενείας, Αυτοκρατόρων της Μικράς και Λευκής Ρωσίας δωρείται (το Ευαγγέλιον) επί Πατριάρχου Ιωακείμ Μόσχας και πάσης Ρωσίας εν έτει 1649 Ινδικτιώνος Α' κατ' Αύγουστον μήνα εν Μόσχα*».¹³⁰ Φυσικά, όσες ρωσικές πηγές μνημονεύουν το συγκεκριμένο κειμήλιο απέφυγαν αυτό το λάθος, περιοριζόμενες συνήθως στην αναφορά της ρωσικής καταγωγής του¹³¹ ή περιγράφοντάς το ως «*δώρο ενός από τους ρώσους τσάρους*».¹³² Σε κάθε περίπτωση, γενικευμένη ήταν η εντύπωση που προκαλούσε τόσο η πολυτέλεια της επένδυσής του με επιχρυσωμένο ασήμι και πολλά πολύτιμα πετράδια, όσο και το γεγονός ότι κατά τη δημόσια εμφάνισή του εν ώρα λειτουργίας ή άλλων τελετών το μετέφεραν όχι ένας αλλά δυο διάκονοι. Τα ίδια ακριβώς χαρακτηριστικά, όσον αφορά το βάρος και τη μεταφορά του από δυο διάκους, είχε και το σλαβικό ευαγγέλιο που κατασκευάστηκε το 1758, επί αυτοκράτειρας Ελισάβετ, και είκοσι χρόνια αργότερα δωρίστηκε από τη Μεγάλη Αικατερίνη στη μονή Μεγίστης Λαύρας.¹³³ Για το ελληνόγλωσσο πάλι ευαγγέλιο που αφιέρωσε ο Μέγας Πέτρος στο ίδιο μοναστήρι, πληροφορούμαστε απλώς την ύπαρξή του από ένα ρώσο περιηγητή που επισκέφθηκε τον Άθω το καλοκαίρι του 1835.¹³⁴ λογικά πρόκειται για το ίδιο «*μεγάλο ευαγγέλιο*» που επιδείχθηκε τέσσερα χρόνια αργότερα στον γάλλο αρχαιολόγο Ντιντρόν, στο περίτεχνο διακοσμη-

129 Didron 1858, 116· Νικολαΐδης 2017, 153· Σχινάς 1887, 645· Σμυρνάκης 1903, 466· Μωραϊτίδης 1924, 67· Καζαντζάκης 2020, 109. Οι ακριβείς διαστάσεις αντλήθηκαν από τον Σμυρνάκη· οι Νικολαΐδης και Σχινάς παραθέτουν ελαφρά στρογγυλοποιημένα νούμερα (70 X 50 X 15 εκ).

130 Σμυρνάκης 1903, 466. Η αφιερωματική επιγραφή έχει τεθεί «*εν τη πρώτη σελίδι αυτού δια σλαβικών εντύπων γραμμάτων*», γεγονός που εξηγεί και την αδυναμία των περισσότερων ελλήνων ή δυτικοευρωπαίων επισκεπτών να αντιληφθούν το ακριβές περιεχόμενό της.

131 Μπάρσκι 2009, 329· Uspenskij 1877, τ.Α1, 71.

132 Davydov 1840, 214.

133 Σμυρνάκης 1903, 385· Davydov 1840, 144· Путеводитель 1888, 178· Kondakov 1902, 242.

134 Davydov 1840, 144.

τικό κάλυμμα του οποίου ήταν «ενσφηνωμένα μεγάλα ρωσικά σμάλτα που αναπαριστούν τα Πάθη και τους τέσσερις Ευαγγελιστές».¹³⁵ Ο τελευταίος αυτός μας πληροφορεί πως η ίδια μονή διέθετε ένα ακόμη ρωσικό Ευαγγέλιο, προσφορά του τσάρου Αλέξανδρου Α' (1801-1825), το οποίο δεν του προκάλεσε όμως ιδιαίτερα θετική εντύπωση: «Το κάλυμμα είναι από χαλκό, διακοσμημένο με ρωσικά σμάλτα που τα περιτριγυρίζουν μικρά ασημένια πλαίσια. Πρόκειται για ένα ροκοκό αρκετά φανταχτερό όντως, πολύ φτωχό όμως από άποψη τέχνης».¹³⁶ «Μέγα σλαβικόν ευαγγέλιον», δώρο της Μεγάλης Αικατερίνης, απέκτησε και η σερβοβουλγαρική -τότε- Μονή Χιλανδαρίου μαζί με ένα «άγιον Δισκοπότηρον, όπερ υποβαστάζει Άγγελος επί της ιδίας κεφαλής»¹³⁷· η ίδια αυτοκράτειρα δώρισε, τέλος, στη Μονή Διονυσίου ρωσικό ευαγγέλιο «βάρους οκτώ οκάδων με επένδυσιν αργυράν επιχρυσωμένην» και «εσμαλτωμένας εικόνas επί φαγεντιανών πλακών».¹³⁸

Εκτός από ευαγγέλια, οι ηγεμόνες της Ρωσίας πρόσφεραν στις αγιορείτικες μονές κατά καιρούς και μια ολόκληρη γκάμα άλλων εκκλησιαστικών ειδών, σποραδικές μνείες της οποίας απαντώνται στη σχετική βιβλιογραφία. Στα μέσα του 16ου αιώνα, ο Ιβάν Δ' ο Τρομερός ανέλαβε λ.χ. υπό την προστασία του την «ομόφυλη» σλαβική μονή Χιλανδαρίου,¹³⁹ δωρίζοντάς της μεταξύ άλλων «ένα τρίπτυχο από ξύλο και ασήμι με χρυσό φόντο» (1548),¹⁴⁰ πάνω από είκοσι εικόνες,¹⁴¹ δέκα τουλάχιστον από τις οποίες με αργυρά καλύμματα (μέχρι το 1555),¹⁴² μια εικόνα της Αγίας Σκέπης και, «κατ' εντολήν της συζύγου αυτού Αναστασίας», ένα «παραπέτασμα μετά εικόνων».¹⁴³ Το τελευταίο ήταν κατασκευασμένο από μετάξι, με τις μορφές του Ιησού, της Παναγίας και του Προδρόμου «κεντημένες θαυμαστά με ασήμι και διακοσμημένες με πολύτιμους λίθους»¹⁴⁴ και αφιερώθηκε το 1556 στη μονή από τον Ιβάν, την Αναστασία και τον γιο τους· όπως ήταν φυσικό, απέσπασε δε ιδιαίτερα την προσοχή ρώσων επισκεπτών του 19ου αιώνα, όπως ο θαλαμηπόλος του τσάρου Αντρέι Μουραβιόφ (1849) ή οι αρχαιολόγοι Πιοτρ Σεβαστιάνοφ [Pjotr Ivanovich Sevast'janov] (1859-60) και Νικόντιμ Κοντακόφ [Nikodim Pavlovich Kondakov] (1898).¹⁴⁵ Κατά τις επισκέψεις τους στη Ρωσία για συλλογή ελεών, οι μοναχοί του Χιλανδαρίου ανταπέδιδαν πάλι συνήθως με την προσφορά δικών τους εικόνων ως αντίδωρων.¹⁴⁶

135 Didron 1861β, 130.

136 Στο ίδιο, 130.

137 Σμυρνάκης 1903, 488.

138 Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ 1959, 88.

139 Murav'jov 1851, 230.

140 Radojčić 1955, 176. Η εικόνα φέρει αφιερωματική επιγραφή, με δωρητές «τον ηγεμόνα και τον μητροπολίτη». Πρβλ. Αγγελόπουλος 1968, 25.

141 Živković 2016, 440.

142 Radojčić 1955, 176.

143 Σμυρνάκης 1903, 491 & 488.

144 Durand 1861, 176.

145 Murav'jov 1851, 230· Durand 1861, 176· Kondakov 1902, 246-247.

146 Radojčić 1955, 176.

Ανάλογα βασιλικά δώρα της επίμαχης περιόδου συναντάμε και σε άλλα αγιορείτικα μοναστήρια. Στη μονή Αγίου Παύλου, πάλι ποτέ σλαβική που στη διάρκεια του 18ου αιώνα πέρασε στον έλεγχο ελλήνων μοναχών,¹⁴⁷ ένα από τα δυο ασημένια κιβώτια που περιέχουν τίμιο ξύλο αποδίδεται λ.χ. από διάφορες πηγές σε δωρεά της κόρης του Μεγάλου Πέτρου, τσαρίνας Ελισάβετ (1741-1762),¹⁴⁸ για την οποία γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι το 1754 ανταπέδωσε με 4.000 ρούβλια την προσφορά ενός κομματιού από τίμιο ξύλο που της είχε προσφέρει ο ηγούμενος Ανατόλιος.¹⁴⁹ Τη διάδοχο της Μεγάλη Αικατερίνη μνημονεύει μια άλλη θήκη από σμάλτο, που κατασκευάστηκε το 1864 στη Βενετία βάσει παραγγελίας του ρώσου μοναχού Ησαΐα ενόψει των ζητειών του στη Ρωσία.¹⁵⁰ Από τη Βενετία ήρθαν το 1830 και τα δώρα του ρώσου αυτοκράτορα Αλέξανδρου του Α΄ προς την ίδια πάντα μονή: «*δύο κώδωνες και δύο μανουάλια*», που μεταφέρθηκαν εκεί από δυο μοναχούς που την προηγούμενη δεκαετία είχαν εγκατασταθεί στην επαναστατημένη Αίγινα.¹⁵¹ Στην μονή Βατοπεδίου, πάλι, μια πρόσφατη επίσημη απαρίθμηση των σχετικών αφιερωμάτων μνημονεύει μια εικόνα, δώρο του ηγεμόνα της Μοσχοβίας Βασιλείου Γ΄ (1505-1533) προς τον επισκέπτη μοναχό Νεόφυτο· ένα πετραχήλι, δώρο του τσάρου Θεόδωρου Ιβάνοβιτς (1585)· δυο φορητές εικόνες του Χριστού και της Παναγίας, προσφορά του Μεγάλου Πέτρου (1690), και κάποια «*χρυσοκέντητα λάβαρα*» της Μεγάλης Αικατερίνης.¹⁵² Στη μονή Παντοκράτορος, ιδιαίτερη συγκίνηση προκάλεσε το 1849 στον επισκέπτη Μουραβιόφ μια εικόνα του Παντοκράτορα με ιδιόχειρη αφιέρωση του Νικήτα Ρομάνοβιτς (Nikita Romanovich), κουνιάδου του Ιβάν του Τρομερού και προπάτορα της δυναστείας των Ρομανόφ.¹⁵³ Στη Μονή Ζωγράφου, πάλι, ο Βασίλι Γκριγκόροβιτς Μπάρσκι [Vasilij Grigorovich Barskij], γέννημα-θρέμμα του Κιέβου, καταγράφει το 1744 με ενδιαφέρον το δώρο ενός επιφανούς ουκρανού αταμάνου του προηγούμενου αιώνα: «*Βρίσκεται εκεί και το πολύτιμο ρωσικό ευαγγέλιο που χάρισε ο γκέτμαν Ιωάννης Σαμουήλοβιτς, που έχει πολύ ασήμι με επιχρυσωση, θαυμάσιας τέχνης, το οποίο χρησιμοποιούν μονάχα στις μεγάλες εορτές*».¹⁵⁴

Πολύ λιγότερες είναι οι πληροφορίες που έχουμε από δημοσιευμένες πηγές για τις αντίστοιχες ανεπίσημες, επώνυμες δωρεές. Η σημαντικότερη εξαίρεση αφορά αφιερώματα του Αρσένιου Ελασσόνας, όπως μια φορητή εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου που φυλάσσεται σήμερα στο

147 Hunt 1817, 212.

148 Didron 1863, 259· Riley 1887, 222· Βλάχος 1903, 277.

149 Uspenskij 1877, τ.Α2, 67· Συμυρνάκης 1903, 603· Τουτός 2020, 551.

150 Τουτός 2020, 549-551.

151 Βλάχος 1903, 275.

152 «Προσφώνηση του Καθηγουμένου της Μονής Βατοπεδίου, Αρχιμ. Εφραίμ, κατά την επίσκεψη του Πατριάρχου Μόσχας και πασών των Ρωσιών κ.κ. Κυρίλλου», <https://shorturl.at/DGHIS>, ανάρτηση στις 6.6.2013, προσπέλαση στις 20.6.2023.

153 Murav'jon 1851, 344-345.

154 Μπάρσκι 2009, 446. Για τον αταμάνο της ανατολικής Ουκρανίας Ιβάν Σαμοϊλοβιτς [Ivan Samojlovich] (ή Πόποβιτς), βλ. Hrushevsky 1970, 333-345· Doroshenko – Gerus 1975, 298-301 & 311-315.

θησαυροφυλάκιο του Πρωτάτου στις Καρυές¹⁵⁵ ή ένα «εγκόλπιον μετ' αλύσσεως» αφιερωμένο στη Μονή Δοχειαρίου, από το οποίο «κρέμαται σταυρός αργυρούς μετά λίθων» με αφιερωματική επιγραφή του 1609.¹⁵⁶ Ένας ομώνυμός του ιερομόναχος Αρσένιος, «ερχόμενος εκ Μοσχοβίας», δώρισε πάλι το 1625 στη Σιμωνόπετρα μια εικόνα της Οδηγήτριας, «ιστορημένη» στη Ρωσία το 1620¹⁵⁷. Στην ίδια μονή, ένα έντυπο αντιμήνσιο φέρει πάλι σλαβονικές επιγραφές, σύμφωνα με τις οποίες καθιερώθηκε το 1707 επί Μεγάλου Πέτρου, με απροσδιόριστη την ταυτότητα του δωρητή.¹⁵⁸ Μια ενεπίγραφη ποδέα προσκυνηταρίου με κεντημένη τη μορφή του Αγίου Γεωργίου, στην ομώνυμη Μονή Ζωγράφου, μας πληροφορεί τέλος ότι δωρίστηκε το 1783 από την «πριγκίπισσα Αλεξάνδρα Γεωργιανή».¹⁵⁹

Κάποιες φορές, διαφορετικές (και, θεωρητικά τουλάχιστον, εξίσου αξιόπιστες) πηγές προβάλλουν εντελώς διαφορετικούς ισχυρισμούς για την ταυτότητα των δωρητών κάποιου συγκεκριμένου αφιερώματος. Σύμφωνα λ.χ. με τα εμπεριστατωμένα έργα του Γεράσιμου Σμυρνάκη και του Μανουήλ Γεδεών, το «αργυροεπίχρυσον ένδυμα» της εικόνας της Πορταΐτισσας στη Μονή Ιβήρων φέρει αφιερωτική επιγραφή, βάσει της οποίας προσφέρθηκε τον Νοέμβριο του 1819 από τη μοσχοβίτισσα κόμισσα Άννα και τους ευγενείς Παύλο και Αναστάσιο, «συνεργία ταπεινού Αρχιμανδρίτου Κυρίλλου του Ιβηρίτου».¹⁶⁰ Για αφιέρωμα «πολιτών της Μόσχας» κάνουν επίσης λόγο ο Μουραβιόφ κι ένα ρωσικό προσκυνητάρι του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα¹⁶¹. Αρκετά διαφορετική προέλευση της ίδιας επένδυσης προκύπτει όμως από ρωσικό έγγραφο των αρχείων της ίδιας μονής, που έχει πρόσφατα αναρτηθεί στην ψηφιακή Αθωνική Κιβωτό, με αποστολέα ένα στρατηγό του Ντον, παραλήπτες το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης (το οποίο φέρεται λανθασμένα να εδρεύει στον ... Άθω) και ημερομηνία παραλαβής 15 Νοεμβρίου 1819. Εκεί διαβάζουμε επί λέξει πως «ο Αρχιμανδρίτης Έξαρχος Φιλάρετος ήταν εδώ, στην πόλη Νοβοτσερκάσκ, και μας γνώρισε. Με την ευκαιρία αυτή παρουσίασε ένα σκίτσο της εικόνας της Παναγίας των Ιβήρων, βάσει του οποίου έγινε ένα ασημένιο ένδυμα για την εικόνα αυτή κατ' εντολή του μακαριστού υποστράτηγου Γκριγκόρ Αντρέγεβιτς Ντιάσκιν, το οποίο αποστέλλεται μέσω του έκτακτου απεσταλμένου της ρωσικής αυλής, βαρόνου Γκριγκόρι Αλεξάντροβιτς Στραγκανόφ, που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη. Ζητώ από το αγιότατο πατριαρχείο να δώσει την ευλογία του γι' αυτό το απεσταλμένο ένδυμα, να το τοποθετήσει στην ίδια την εικόνα της Παναγίας των Ιβήρων, από την οποία πάρθηκε και σφραγίστηκε το σκίτσο από τον αρχιμανδρίτη Φιλάρετο, συγκεκριμένα, είτε σε κάποια άλλη ειδική εικόνα· γιατί αυτό το

155 ΑΨΚ, αριθμός ψηφιακού μέσου [εφεξής: α.ψ.μ.] 00288, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/25307>.

156 Κτενάς 1930, 127.

157 Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 1991, 185. Φωτογραφία της εικόνας, με (μη ρωσικό) ασημένιο κάλυμμα του 1776, στην ίδια έκδοση, σ.370.

158 Ιεροδ. Νείλος 1991, 250 (και φωτογραφία στη σ.241).

159 Μερτζιμέκης 2010, 544.

160 Σμυρνάκης 1903, 467· Γεδεών 1912, 27.

161 Murav'jon 1851, 126· Путеводитель 1888, 147.

ένδυμα είναι αφιερωμένο στην εικόνα αυτή και στον Θεό εις μνήμην του μακαριστού που έκανε τη θυσία για την παραλαβή αυτού του ενδύματος από τον πατέρα αρχιμανδρίτη Φιλάρετο, τον οποίο παρακαλώ να με ενημερώσει. Παρακαλώ το αγιότατο πατριαρχείο να μη μου στερήσει την ευλογία του και να προσευχηθεί για την ανάπαυση του εκλιπόντος και όλων των συγγενών του· ομοίως, σας ζητώ να συγχαρείτε τη σύζυγό του Αικατερίνη και το γιο του Ιβάν, συγγενή μου». ¹⁶² Η εναλλακτική λύση που προτείνεται στην επιστολή, για την τοποθέτηση του επίμαχου ενδύματος σε κάποια άλλη «ειδική» εικόνα, θα μπορούσε φυσικά να εξηγήσει την αντιφατικότητα των πηγών· η χρονική όμως σύμπτωση της παραλαβής παραείναι μεγάλη για να θεωρήσουμε δεδομένη αυτή την ερμηνεία. Το βέβαιο είναι, πάντως, πως η νέα ρωσική επένδυση σκέπασε παλιότερη γεωργιανή αργυρή επένδυση του 16ου αιώνα με αντίστοιχη αφιερωματική επιγραφή. ¹⁶³

Λιγότερο δυσεπίλυτες φαίνονται οι αντιφάσεις των παραπάνω πηγών όσον αφορά την ακριβή προέλευση ενός άλλου σημαντικού κειμηλίου της ίδιας μονής: μιας αργυρεπίχρυσης επτάφωτης λυχνίας, βάρους 36 περίπου κιλών (28 οκάδων), με τη μορφή λεμονιάς (και 30 επιχρυσωμένα ασημένια λεμόνια), η οποία εξακολουθεί μέχρι σήμερα ν' αποτελεί βασικό σημείο αναφοράς της αγιορείτικης κληρονομιάς. Σύμφωνα με το Συμυρνάκη, «επί του στελέχους αυτής ορθογώνιος όζος φέρει εκατέρωθεν επί αργυρών πλακών δύο επιγραφάς σλαβιστί και ελληνιστί, τας εξής: *“Δέσποινα Παντάνασσα, Ιβήρων κλέος, δέξ’ επτάφωτον λαμπτήρα προσηγμένον ψυχή ζεύουση των πολιτών της Μόσχας, ως λεπτά χήρας της πάλαι, δεσπότης άρχου πέλοντος ώδε μάνδρας Κυρίλλου συνεργέοντος τ’ ιδιώτου Συλβέστρου 1818 Απριλίου 1ης ημέρας”*». ¹⁶⁴ Τη συγκεκριμένη αφιέρωση από «πολίτες της Μόσχας» επιβεβαιώνουν επίσης ο Μουραβιόφ ¹⁶⁵ και -με μικροδιαφορές στις διατυπώσεις- το ρωσικό προσκυνητάρι του 19ου αιώνα, ¹⁶⁶ ενώ ο επισκέπτης Ντιντρόν αναφέρει σαν δωρητές «τους Ρώσους», γενικά, αποδίδοντας (κι αυτή) τη δωρεά στην εικαζόμενη πρόθεσή τους «ν’ αποκτήσουν για τα καλά τον Άθω». ¹⁶⁷ Στη μονογραφία που εξέδωσε το 1912 για τη Μονή Ιβήρων, ο μέγας χαρτοφύλαξ και χρονογράφος του Πατριαρχείου Μανουήλ Γεδών μνημονεύει τέλος τη δωρεά «επτάφωτου αργυρού λαμπτήρος» κατά την ίδια ακριβώς ημερομηνία (1.4.1818), αποδίδοντάς τη μάλιστα στους «εν Μόσχα έλληνες» άγνωστο όμως γιατί, λίγο παρακάτω ο ίδιος εμφανίζει το επίμαχο αφι-

162 ΑΨΚ/07/02/01/00030, Στρατηγός του στρατού του Ντον (δυσανάγνωστο όνομα) προς «το Αγιότατο Οικουμενικό Πατριαρχείο που εδρεύει στο Άγιο Όρος Άθως», ημερομηνία παραλαβής 15.11.1819.

163 Murav’jon 1851, 137· Kondakov 1902, 167· Χατζηφώτης χ.χ., 31. Το 1993 η ρωσική επένδυση του 1819 αφαιρέθηκε από την εικόνα (Βοκοτόπουλος 2001, 83).

164 Συμυρνάκης 1993, 167.

165 «Η εικόνα της Παναγίας των Ιβήρων, πάντα οικεία σ’ εμάς, έλαμπε μπροστά μου στο εικονοστάσι, σε μια μεγαλοπρεπή κορνίζα δωρισμένη από το ζήλο των πολιτών της Μόσχας· μπροστά της καίει ένα ασημένιο πολύφυλλο μανουάλι, επίσης δώρο των θεοφιλών Μοσχοβιτών, όπως λέει η επιγραφή του» (Murav’jon 1851, 126).

166 «Η εικόνα είναι μέσα σε μια μεγαλοπρεπή επένδυση, στολισμένη με πολύτιμους λίθους· μπροστά της καίει ένα πλούσιο ασημένιο πολύφυλλο μανουάλι, αφιερωμένο, μαζί με την επένδυση, από τους πολίτες της Μόσχας» (Путеводитель 1888, 147).

167 Didron 1858, 116.

έρωμα να προέρχεται από εντελώς διαφορετικούς δωρητές: «1819 η της εν Ρωσσία Νίζνης ελληνική κοινότης δωρεΐται τη μονή βαρυτιμότατον κηροστάτην, εν είδει λεμονέας εις ύψος φυσικόν, μετά της γάστρας αυτής, εξ αργύρου το σύνολον κατεσκευασμένα, μετά των λεμονίων, αργυρών επιχρύσων». ¹⁶⁸ Καθώς ο συγγραφέας δεν παραθέτει τις συγκεκριμένες κάθε φορά πηγές του, οποιαδήποτε ερμηνεία αυτής της αντίφασης είναι προς το παρόν αδύνατη.

Περισσότερο σαφή είναι τα δεδομένα των αγιορείτικων αρχείων για κάποιες άλλες προσφορές ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών, στο μεταίχμιο των δυο εποχών – πριν και μετά την ανάδυση των ανταγωνιστικών βαλκανικών εθνικισμών στον μακεδονικό χώρο. Τον Απρίλιο του 1849, μας πληροφορεί μια «μοναστηριακή απόδειξις» του επιτρόπου της Μονής Ξενοφώντος, ιερομόναχου Σωφρόνιου, «ο ενταυθα διατελών Πανοσιώτατος Κύριος Χατζή Ιγνάτιος Ρώσσος Ιεροσολυμίτης, ελθών σήμερον περιοδικώς εις το Ιερόν ημών Κοινόβιον [...] αφιέρωσεν εις αυτό έναν Αργυρό-χρυσόν Σταυρόν εγκεκοσμημένον, έν Κανδύλιον Αργυρο-καπνισμένον, έν Θυμιατήριον όμοιον, ένα Φελώνιον από στόφα Ρωσικήν, τρία Καλύμματα δια το Άγιον Δισκοπότηρον και τινα μέρη πανίου μεταξωτού δια την Αγίαν Τράπεζαν, άτινα παρελάβομεν». ¹⁶⁹ Δέκα μήνες αργότερα, ο ίδιος ρώσος μοναχός θα προσφέρει «ως ελεημοσύνην» στη μονή Κωνσταμονίτου «πολλά αναγκαία εκκλησιαστικά», αποσπώντας τις ευχαριστίες της όχι μόνο προς κάποιους ανώνυμους «ευεργέτας Ρώσσους» αλλά και προς τον τσάρο, την αυλή και στα στρατεύματά του: «Δια της παρούσης Ιεροσφραγίστου ενδείξεως, δηλοποιούμεν οι υποφαινόμενοι ταπεινοί πατέρες ότι ελάβομεν μίαν ελεημοσύνην παρά του χατσή, κυρίου Ιγνατίου Ιεροσολυμίτου, εκκλησιαστικά, πολλά αναγκαία, ως έχοντες μεγίστην ανάγκην ιερών αμφίων και λοιπών τοιούτων βοηθημάτων. Είναι δε στόφα εις πήχεις δέκα δια φελώνιον και δεκαέξ πήχεις λαζέτι λευκόν δια στρώσιμον της Αγίας Τραπέζης, εκτιμωμένων αμφοτέρων των ειδών ανά 10 ρούβλια τον πήχυν· και ένα ζευγάρι δικηροτρίκηρα αρζάν πλακί δι' Αρχιερατικήν λειτουργίαν, ευχόμενοι ουν αείποτε εις τας καθ' εκάστην εκτελουμένας παρ' ημών Ιεράς τελετάς και αghρυπνίας υπέρ των καλοθελητών ημών ευεργετών Ρώσσων, ευσεβών συνδρομητών και αφιερωτών ημών, και υπέρ του Χριστιανικωτάτου Άνακτος αυτών, παντός δε του Παλατίου και των Στρατευμάτων αυτού, παρακαλούμεν αυτούς ενθέρμως, ίν' αενάως ελεόσω και βοηθώσι το πάμπτωχον ημών Ιερόν Κοινόβιον και έσχατον πάντων των εν τω Άθω Ιερών Καταγωγίων προς διατήρησιν και οικονομίαν του». ¹⁷⁰ Το περιεχόμενο αυτών των ευχαριστιών υποδηλώνει σαφώς πως ο συγκεκριμένος δωρητής δεν ενεργούσε ως μεμονωμένο άτομο αλλά ως φορέας κρατικής πολιτικής – ή, τουλάχιστον, εκλαμβανόταν ως τέτοιος από τους παραλήπτες.

168 Γεδεών 1912, 27 & 87.

169 ΑΨΚ/15/02/01/12162, Ι.Μ. Ξενοφώντος / επίτροπος Σωφρόνιος Ιερομόναχος, [Αγ. Όρος] 18.4.1849.

170 ΑΨΚ/15/02/01/12163, Προηγούμενος Αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος, Εν Αγίω Όρει του Άθω, 8.2.1850.

Εξίσου παραδοσιακός διάυλος εισαγωγής ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στο Άγιο Όρος, όπως και γενικότερα στην ορθόδοξη Ανατολή, ήταν οι περιοδικές αποστολές ζητείας κάποιων κληρικών στη ρωσική αυτοκρατορία. Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της πρακτικής αντλούμε από δημοσιευμένο κώδικα της Μονής Διονυσίου. Στις 30 Μαΐου 1745, διαβάζουμε, «ήλθεν ο αρχιμανδρίτης από μοσχοβία και προηγούμενος κυρ μητροφάνης θασίτης και έκαμε παράδοσιν ασλάνια 1.750 ήγγουν χίλια επτακόσια πενήντα νάχτη 1.500· τα έτερα: δισκοπότηρον με τρία δισκάρια και λαβίδα αέρας με τα καλήματα και πετραχήλιον και πογονάτιον υπομάνικα και ζώνην».¹⁷¹ Στις 25 Φεβρουαρίου 1756, πάλι, «μας ήλθεν ο γέρω γαυριήλ σινωδιά του αποθανόν. μακαρίτου ιωακείμ αρχιμανδρίτου εις μοσχοβίαν και επαράδοσεν 2 δισκοπότηρα και μία στράβτζα και ένα φελόνη άσπρο χρισώ καλώ καλίματα και πιμάνικα δια γρόσια 300».¹⁷² Το 1764 ο αρχιμανδρίτης Παρθένιος έστειλε από τη Μοσκόβια «τέσερα φιλόνια», χρήματα και ανανέωση του χρυσόβουλου της μονής.¹⁷³ Στις 30 Αυγούστου 1787, ο αρχιμανδρίτης Ιάκωβος επέστρεψε από τη Ρωσία και, μαζί με τις οφειλόμενες επιχορηγήσεις μιας εικοσαετίας, «έφερεν έτι ιερατικά· στιχάρια έξ· επιτραχίλια δεκαενέα· φελόνια δέκα, αυτά όλα είναι ανακατωμένα με χρυσά· και σεντέδικα· έτι μίαν στολήν αρχιερατικήν· ποτήριον ασιμένιον πολλά οραίον με όλον του το τακήμη = καλύματα τακίμια δέκα· δίσκον ασιμένιον μεγάλον· εκόσμησεν την δεξιάν του Αγίου Κυρίκου ως οράται· ένα τρισκέλιον σεντεφένιον και κομάτια παρτζάδες ιερά μεταξοτά· σιρίτια φούντες».¹⁷⁴ Τον Σεπτέμβριο του 1814, κατάλογος «των ιερών σκευών» της μονής περιλαμβάνει μια εικόνα «τρίμορφη μοσκόβικη με σμάλτα»¹⁷⁵, προφανώς, είναι η ίδια με το «τρισκέλιον» (ή «τρίσκελη») που αναφέρεται παραπάνω. Επιστρέφοντας πάλι τον Αύγουστο του 1838 από τη Μόσχα, όπου είχε αντιπροσωπεύσει το Πατριαρχείο Ιεροσολύμων, ο προηγούμενος Γρηγόριος, έφερε στην αγιορείτικη Μονή Γρηγορίου ένα «Ιερόν Ευαγγέλιον ασιμοδεμένον με σμάλτα», δυο «Ιερατικά και Ιεροδιακονικά χρυσά» κι ένα «Ιερόν αρτοφόριον κεχρυσομένον», η αξία των οποίων υπολογίστηκε αντίστοιχα σε 8.000, 4.000 και 3.000 γρόσια· σύμφωνα με σχετική καταχώρηση σε κώδικα της μονής, είχε επίσης ξοδέψει εκεί 6.400 γρόσια για το «καπλάντισμα» (προστατευτική επένδυση) της εικόνας του Αγίου Νικολάου με τέσσερα καντάρια ασήμι.¹⁷⁶

Στις περισσότερες περιπτώσεις, οι δωρητές και οι διαδρομές των επίμαχων εκκλησιαστικών ειδών παραμένουν ωστόσο ανώνυμοι – τουλάχιστον όσον αφορά τις διαθέσιμες πηγές. Αυτό ισχύει για μεμονωμένες εικόνες και άλλα αντικείμενα, τα στοιχεία των οποίων έχουν αναρτηθεί στο διαδι-

171 Καδάς 1994, 13.

172 Στο ίδιο, 24.

173 Στο ίδιο, 33.

174 Στο ίδιο, 59· με ελαφρά διαφορετική διατύπωση, επίσης στις σελ. 56-57. Η αξία των αντικειμένων αποτιμήθηκε σε 1866 γρόσια.

175 Στο ίδιο, 134.

176 Αγγελάκος 1921, 22-24. Ο συγγραφέας διευκρινίζει πως «εκ των ανωτέρω σώζονται και σήμερα εν τω Σκευοφυλακίω της Μονής, το Ευαγγέλιον και τα Ιερατικά Ιεροδιακονικά και το αργυρούν ένδυμα επί της εικόνας του Αγίου Νικολάου». Το φθινόπωρο του 1839 ο ηγούμενος απουσίαζε πάντως ξανά στη Ρωσία, για ζητεία (Didron 1864, 178).

κτυακό αρχείο της Αθωνικής Ψηφιακής Κιβωτού,¹⁷⁷ για σποραδικές μνείες τέτοιων κειμηλίων σε μεταγενέστερα έργα που ασχολούνται με συγκεκριμένες μονές,¹⁷⁸ όσο και για τις πληροφορίες που αντλούμε από οδοιπορικά και προσκυνητάρια των τελευταίων τριών αιώνων. Το προσκυνητάριο λ.χ. του Ιωάννη Κομνηνού, βασισμένο σε επίσκεψή του στο Άγιο Όρος το 1698, αναφέρει ότι στη Σιμωνόπετρα «είναι δε και εις τον δεξιόν χορόν δώδεκα εικονίσματα μοσκόβικα, περιέχοντα τους εορταζομένους Αγίους εκάστου μηνός»¹⁷⁹. «δώδεκα εικόνες καθαρά μεγαλορρωσικής δουλειάς, που εικονίζουν τους εορτάζοντες αγίους κατά μήνα», είδε στο καθολικό της ίδιας μονής και ο Βασίλ Μπάρσκι το 1744-1745.¹⁸⁰ Περιορισμένες πληροφορίες αντλούμε και από τις κατά καιρούς απογραφές σκευών και λειψάνων της ίδιας μονής: ενώ εκείνη του 1796 δεν μνημονεύει τη ρωσική προέλευση κάποιων κινητών αντικειμένων,¹⁸¹ στο αντίστοιχο κατάστιχο του 1805 διαβάζουμε για «έν τρίμορφον καπνισμένον με σμάλτα μοσχόβικον»¹⁸² και σ' εκείνο του 1846 για «έν άγιον ποτήριον αργυρούν εκ Ρωσσίας με όλα τα παρεπόμενα αυτώ, ήτοι με όλον το τακίμι του».¹⁸³ Ο Κομνηνός μνημονεύει επίσης «εικόνες πολλάς μοσκόβικαις, τεχνικώς καθωραϊσμέναις» στη μονή Αγίου Παύλου,¹⁸⁴ στο δε Βατοπέδι διαπίστωσε πως «εις δε τους χορούς, και έσω του βήματος, κρέμονται εικονίσματα πλείονα των εκατόν, όλα Μοσκόβικα, αργυροχρυσωμένα».¹⁸⁵ Με βάση τη δική του μαρτυρία,

177 ΑΨΚ/α.ψ.μ.00585, Άγιος Νικόλαος και Μήτηρ Θεού (16ος αι., φορητή εικόνα), Ι.Μ. Ξενοφώντος, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/46464>· ΑΨΚ/α.ψ.μ.00060, Αγ. Παρασκευή (16ος ή 17ος αι., φορητή εικόνα), ΙΚΑΟ, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/54264>· ΑΨΚ/00536, Μηνολόγιο Μαΐου (17ος αι.), Ι.Μ. Αγ. Παύλου, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/67674>· ΑΨΚ/00229, 4 γυναίκες μάρτυρες (17ος αι., φορητή εικόνα), Ι.Μ. Ξενοφώντος, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/45536>· ΑΨΚ/00227, Θεοτόκος και άγιοι Πέτρος, Παύλος, Σέργιος & Νίκων (17ος αι., φορητή εικόνα), Ι.Μ. Ξενοφώντος, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/45741>· ΑΨΚ/00184, Το όραμα του Αγ. Σεργίου του Ράντονεζ (17ος αι., φορητή εικόνα), Ι.Μ. Σταυρονικήτα, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/161437>· ΑΨΚ/00191, Κυριακή των Μυροφόρων (17ος αι., φορητή εικόνα), Ι.Μ. Σταυρονικήτα, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/142661>· ΑΨΚ/00374, ζεύγος ριπιδίων (1661), Ι.Μ. Διονυσίου, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/46642>, κ.ο.κ.

178 Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 1991, 164 & 169 (εικόνα της Παναγίας του Βλαντίμιρ, του 16ου-17ου αι., στη Σιμωνόπετρα)· Σωτηρίου χ.χ. [>1918], 146-147 («πολλαί εικόνες παλαιάς ρωσικής τέχνης» στη Μονή Μεγίστης Λαύρας, από τις οποίες «σπουδαιότερον ίσως είναι το πολύπτυχον το κοσμούν την αψίδα του Καθολικού»)· Εικόνες Μονής Παντοκράτορος 1998, 321 (ρωσικά μηνολόγια του 17ου αι. στις μονές Αγίου Παύλου, Βατοπεδίου και Σίμωνος Πέτρας και των αρχών του 19ου αι. στη μονή Παντοκράτορος)· Πασχαλίδης 2005, 147 («ένα άγιο Ποτήριο του 1818 από τη Μόσχα, διακοσμημένο με παραστάσεις από σαβάτι (νιέλο)» κι «ένα ευαγγέλιο του 1810-1819, που φέρει στη μία όψη ανάγλυφη την παράσταση της Κοιμήσεως της Θεοτόκου»). Στην προσφώνησή του προς τον αρχιεπίσκοπο Μόσχας το 2013, ο καθηγούμενος του Βατοπεδίου Εφραίμ μνημόνευσε επίσης μια ρωσική λειψανοθήκη της Τιμίας Ζώνης (1818) και «γύρω στις 1.500 εικόνες ρωσικής προελεύσεως», η χρονολόγηση των οποίων εκτείνεται από το 16ο μέχρι τον 21ο αιώνα («Προσφώνηση του Καθηγουμένου», ό.π.).

179 Κομνηνός 1745, 81.

180 Μπάρσκι 2009, 526.

181 ΑΨΚ 13/02/02/1-3/67-71, «Καταγραφή των όσων σκευών ευρέθησαν εν τω σκευοφυλακίω της Ιεράς ημών Μονής του αγίου Σίμωνος Πέτρας», 23.7.1796.

182 ΑΨΚ 13/02/02/1-3/75-81, «Κατάστιχον του Ιερού Κοινοβίου της Σίμωνος Πέτρας», 20.1.1805, εδώ σ.78.

183 ΑΨΚ 13/02/02/1-3/5-9, «Υπόμνημα της σεβασμίας, βασιλικής και πατριαρχικής Μονής Σίμωνος Πέτρας απονομαζομένης, εν ώ περιέχει εν πρώτοις ονόματι όλα τα ιερά κημείλια, ήτοι όλα τα τεμάχια τα εκ διαφόρων αγίων λειψάνων, τα ιερά σκεύη του θείου ναού, τα χρυσά και τα αργυρά κτλ κτλ», 22.10.1846, σ.9.

184 Κομνηνός 1745, 94.

185 Στο ίδιο, 31.

αυτά τα τελευταία θα περιγραφούν και στο έμμετρο προσκυνητάρι του Παπαβασιλόπουλου για το ίδιο μοναστήρι: «*Εικόνες τε μοσχόβικες αργυροχρυσωμέναι / κρέμονται πέριξ του χορού, ευπρεπώς στορισμέναι / πλείονες είναι εκατόν, θαυματουργαί, τιμαί, / προσκυνηταί και άζιαι και κατά πάντα θεία*».¹⁸⁶ Μισόν αιώνα αργότερα, ο Μπάρσκι μνημονεύει παρεπιπτόντως πολλές «*μικρές εικόνες, ρωσικές και ελληνικές, κρεμασμένες με σειρά γύρω-γύρω*», πάνω από τα στασίδια του καθολικού του Βατοπεδίου¹⁸⁷ και «*διάφορες παλαιές και καινούργιες ελληνικές και ρωσικές εικόνες*» στον αντίστοιχο ναό της Μεγίστης Λαύρας.¹⁸⁸ Με ανάλογο θαυμασμό περιγράφει πάλι μια σχετικά πρόσφατη έκδοση της Μονής Διονυσίου το τέμπλο του εκεί καθολικού, δίχως να μας δια φωτίσει όμως ιδιαίτερα για τις συνθήκες της απόκτησής του: «*Τούτο είναι ξύλινον εκ καρνάς, όλον γεγλυμμένον τεχνικώτατα, και επιχρισμένον καθαρώ ρωσικώ χρυσώ· λάμπει και ακτινοβολεί εις το σκιάφως του Ναού, ωσεί να εγένετο προ ολίγου η επιχρύσωσις αυτού. Είναι νεωτέρας τέχνης 1700-1750, ρυθμού Αναγεννήσεως (μπαρόκ)*».¹⁸⁹

Ιδιαίτερα πυκνές και λεπτομερέστερες συνήθως είναι οι σχετικές αναφορές στη Μονή Ιβήρων. Η τελευταία ήταν όπως είδαμε ευρύτατα γνωστή στη ρωσική κοινωνία λόγω του «θαυματουργού» αντίγραφου της Πορταΐτισσας που από το 1648 είχε δωρηθεί στο Πατριαρχείο Μόσχας (κι από το 1669 φυλασσόταν σε ειδικό παρεκκλήσι στην είσοδο της Κόκκινης Πλατείας),¹⁹⁰ διέθετε δε από το 1653 δικό της -άκρως προσοδοφόρο- μετόχι στη Μόσχα (ναός του Αγίου Νικολάου «*πίσω από την οδό των εικόνων*»), το οποίο λειτουργούσε ως κόμβος μεταφοράς ειδών εκκλησιαστικής τέχνης προς τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους. «*Τα σκεύη του ιερού τούτου Ναού*», διαβάζουμε για το καθολικό της αγιορείτικης μονής στο προσκυνητάρι του Κομνηνού, «*είναι πολλά και αξιοθέατα· τα ωραιότερα, ή σχεδόν όλα, αφιερώματα των ευσεβών και ευλαβών Μοσχόβων*».¹⁹¹ Λιγότερο λακωνικός και περισσότερο ενθουσιώδης, ο Μπάρσκι εξηγεί ότι στον ίδιο ναό «*υπάρχουν κρεμασμένες πολλές ελληνικές και ρωσικές εικόνες, τόσο όμορφα στολισμένες που καλύτερα δεν θα μπορούσαν*», αλλά και ότι, «*στις μεγάλες γιορτές*», οι καλόγεροι αντικαθιστούν τους απλούς, μπρούτζινους σταυρούς καθημερινής χρήσης με άλλους «*ασημένιους, κατασκευασμένους στη Ρωσσία, δώρο των χριστιανών που αγαπούν το ναό της Θεομήτορος, όπως μαρτυρούν οι ρωσικές επιγραφές*».¹⁹² Στον γειτονικό πάλι ναό της Πορταΐτισσας, η πρωτότυπη ομώνυμη εικόνα «*ολόκληρη, εκτός από το πρόσωπο, είναι ντυμένη με επίχρυσο ασήμι, με πολλούς πολύτιμους λίθους και χρυσά νομίσματα, αφιερωμένα από διάφορους βασιλείς, πρίγκιπες και ευγενείς βογιάρους, για τα πολλά της θαύματα. Εκεί είδα με τα μάτια μου κρεμασμένα χρυσά νομίσματα και άλλα δώρα και από Ρώσους βασιλείς, βασίλισσες, βασιλοπούλες, αυτοκράτορες, αυτοκράτειρες,*

186 Σοφιανός 1996, 70.

187 Μπάρσκι 2009, 399.

188 Στο ίδιο, 231.

189 Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ 1959, 23.

190 Guseva 2009, 15. Για το ιστορικό του ειδικού αυτού παρεκκλησιού, βλ. Beljaev 2009, 22-23.

191 Κομνηνός 1745, 50.

192 Μπάρσκι 2009, 329.

πρίγκιπες και πριγκίπισσες»¹⁹³. απροσδιόριστα πολύτιμα «δώρα του ρωσικού βασιλείου» είδε επίσης ο ίδιος και στο σκευοφυλάκιο της μονής.¹⁹⁴ Έναν αιώνα αργότερα, οι εντυπώσεις των επισκεπτών παραμένουν λίγο πολύ σταθερές: «Τα κτίρια είναι μεγαλόπρεπα και σε καλή κατάσταση και η εκκλησία πλούσια σε κειμήλια, αργυρά σκεύη και στολίδια, τα οποία κατά μεγάλο μέρος αποτελούν δωρεές Ρώσων», σημειώνει λ.χ. στο δημοσιευμένο οδοιπορικό του ο γερμανός νομικός Καρλ Ζακάριε Φον Λίνγκενταλ [Karl Eduard Zachariä von Lingenthal] που επισκέφθηκε τον Άθω τον Μάιο του 1838.¹⁹⁵ Παρόμοιες αναφορές συναντάμε και σε δημοσιεύματα των επόμενων δεκαετιών,¹⁹⁶ με χαρακτηριστικότερη ίσως την επισήμανση του εφημερίου της πρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, Καρλ Νατάναελ Πισόν [Charles Nathanael Pischon], που επισκέφθηκε τη μονή το 1858, πως «ο πλούτος των αφιερωμάτων που κρέμονται γύρω απ' αυτή [την εικόνα] είναι εξαιρετικός, αυτό δε το δύσμορφο μαύρο πορτρέτο είναι κλεισμένο σ' ένα πλαίσιο από συμπαγές χρυσάφι. Βλέπουμε εδώ τις προτομές όλων των αυτοκρατόρων κι όλων των αυτοκρατορισσών της Ρωσίας από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, σκαλισμένες σε μετάλλια ή ζωγραφισμένες σε σμάλτα και στολισμένες με πολύτιμους λίθους».¹⁹⁷ Στο γύρισμα του εικοστού αιώνα, ο Γεράσιμος Σμυρνάκης επισημαίνει, τέλος, ότι πολλές από τις «εικόνες του παλαιού εικονοστασίου του καθολικού» είχαν μεταφερθεί πια στον ναό του κοιμητηρίου της μονής – ανάμεσά τους και μια εικόνα της Παναγίας, πάνω στην οποία «γέγραπται ότι εγένετο εν Μόσχα τω 1676».¹⁹⁸

Μετά τις εκτεταμένες καταστροφές που υπέστησαν οι μονές του Αγίου Όρους κατά την επανάσταση του 1821 και τη δεκάχρονη στρατιωτική κατοχή τους που ακολούθησε,¹⁹⁹ η υλική βοήθεια της Αγίας Πετρούπολης και της ρωσικής κοινωνίας αποδείχθηκε καθοριστική για την ανασυγκρότησή τους, με δωρεές «χιλιάδων ρουβλίων για την αγορά μανουαλίων, καμπανών και βιβλίων σε διάφορα μοναστήρια».²⁰⁰ Στο μεταίχμιο των δυο εποχών, ο λοχαγός του ελληνικού στρατού Βασίλειος Νικολαΐδης, επιφορτισμένος από την ελληνική κυβέρνηση με τη χαρτογράφηση των οθωμανικών *irredenta* της Μεγάλης Ιδέας, περιγράφει ως εξής τον ναό της Μεταμορφώσεως στο Βατοπέδι: «Το τέμενος αρκετά κεκοσμημένον με πολλές και αρχαίας εικόνας. Σκεύη, πολυκάνδηλα αργυρά, πολυέλαιοι και αξιόλογα ιερά άμφια, τόσον παλαιά από των αυτοκρατόρων, όσον και νέα μέχρι των εσχάτων δωρημάτων του αυτοκράτορος των Ρωσσιών, κοσμούσι λαμπρώς τον ναόν τούτον».²⁰¹

193 Στο ίδιο, 335.

194 Στο ίδιο, 345.

195 Zachariä von Lingenthal 2016, 152.

196 *Путеводитель* 1888, 145· Βλάχος 1903, 471.

197 Pischon 1862, 400.

198 Σμυρνάκης 1903, 471.

199 Για τις περιπέτειες των μονών του Αγίου Όρους τη δεκαετία του 1820, μετά τη συμμετοχή πολλών μοναχών στην επανάσταση του 1821, βλ. Σμυρνάκης 1903, 173-184.

200 Frary 2015, 101.

201 Νικολαΐδης 2017, 150.

Η αντιμετώπιση αυτών των αντικειμένων από τους αγιορείτες μοναχούς και το ντόπιο χριστιανορθόδοξο κοινό είχε δυο διαστάσεις. Η πρώτη αφορούσε την πολυτέλεια και την αίσθηση πλούτου και ισχύος που απέπνεαν πολλά απ' αυτά τα αφιερώματα, ιδίως όσα είχαν επίσημη προέλευση. Η υποδοχή τους υπήρξε απ' αυτή την πλευρά κατά κανόνα (και ομόθυμα) εξαιρετικά θετική, καθώς από τη μια ανταποκρίνονταν στη μακραίωνη ταύτιση των ηγετικών κλιμακίων της ορθόδοξης εκκλησίας με μιαν απαστράπτουσα χλιδή, κι από την άλλη εκλαμβάνονταν ως απόδειξη στήριξης του Όρους και των καθιδρυμάτων του από την κραταιά ομόδοξη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία.²⁰² «Μ' αυτό τον τρόπο η Ρωσία διατηρεί την αφοσίωση των Ελλήνων: το παραμικρό δώρο για τη διακόσμηση ή την ανοικοδόμηση αυτών των μοναστηριών είναι βέβαιο πως θ' ανταμειφθεί με την ευγνωμοσύνη χιλιάδων προσκυνητών που επισκέπτονται το Άγιο Όρος», διαπιστώνει λ.χ. το 1801 κατά την παραμονή του εκεί ο αγγλικανός εφημέριος της βρετανικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, Φίλιπ Χαντ.²⁰³ Για την πανηγυρική έκφραση αυτής της ευγνωμοσύνης, σύμφυτη με την επιδίωξη συνέχισης της επίμαχης πατρωνίας, αρκετά εύγλωττη είναι η περιγραφή του ρώσου περιηγητή Βλαντίμιρ Νταβίντοφ [Vladimir Petrovich Davydov, 1809-1882], εγγονού του κόμη Ορλόφ, για την επίσημη υποδοχή του στη Μονή Ιβήρων (10.9.1835): «Το βράδυ έφτασα στην Ιβήρων και με υποδέχθηκαν και πάλι με μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα, στην οποία το ρούχο μου, κουρελιασμένο από το μακρύ περπάτημα στα βουνά, έπαιξε άθλιο ρόλο. Ο επίσκοπος και ο αρχιμανδρίτης με περίμεναν έξω από την πόρτα, ενώ στην ίδια την πόρτα δύο διάκονοι κρατούσαν ένα ευαγγέλιο, πλούσια επενδεδυμένο με ασήμι, δώρο ενός από τους τσάρους της Ρωσίας. Απάσθηκα το Ευαγγέλιο και, με τις καμπάνες του τεράστιου αυτού μοναστηριού να χτυπούν δυνατά και την ψαλμωδία όλου του κλήρου, μπήκα στη μικρή εκκλησία κι εκεί προσκύνησα την εικόνα της Θεοτόκου των Ιβήρων, αντίγραφο της οποίας υπάρχει στη Μόσχα. Από εκεί οδηγήθηκα με τον ίδιο τρόπο στη μεγάλη εκκλησία, πιο πάνω, και τελέστηκε προσευχή».²⁰⁴

Αποκαλυπτική για την εικόνα που είχαν (και, κυρίως, καλλιεργούσαν) γι' αυτήν την πρόσληψη οι ίδιοι οι εμπλεκόμενοι Ρώσοι μπορεί πάλι να θεωρηθεί μια γλαφυρή οριενταλιστική ανταπόκριση του άκρως επιδραστικού ιερομόναχου Σεραφείμ (κατά κόσμον Σιμιόν Αβντίγιεβιτς Βιέσνιν [Simjon Avdievich Vesnin])· ανθρώπου που μόνασε στον Άθω μια ολόκληρη δεκαετία (1843-1853) και, μέσω των επιστολών του που δημοσιεύθηκαν με το ψευδώνυμο «Αγιορείτης» (Святогорец), αναγόρευσε το Άγιο Όρος σε νοερό σημείο αναφοράς ενός μεγάλου τμήματος της ρωσικής κοινής γνώμης.²⁰⁵ Όταν την άνοιξη του 1844 έφτασαν στην εκεί ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονα

202 Ενδεικτικά: Κομνηνός 1745, 50 & 94· Proust 1860, 119.

203 Walpole 1817, 212. Σκοπός της επίσκεψης του Χαντ, και του συνοδοιπόρου του πάστορα Τζόζεφ Καρλάιλ, συνεργάτη του λόρδου Έλγιν, ήταν «η εξέταση όλων των ελληνικών χειρογράφων» που φυλάσσονταν στις αγιορείτικες μονές (σ.216) και, όπως διαπιστώνουμε από τις αφηγήσεις τους, η αγορά ή αρπαγή όσων απ' αυτά κρίνονταν ιδιαίτερα αξιόλογα.

204 Davydov 1840, 214.

205 Για τον Σεραφείμ Αγιορείτη (1814-1853), βλ. αναλυτικά παρακάτω, στο κεφάλαιο 3.

τρεις καμπάνες, δώρο του «επιφανούς πολίτη της Μόσχας» Φιοντόρ Ναμπίλκοφ [Fjodor Nabilkov], η μεγαλύτερη από τις οποίες ζύγιζε 35 πούτια και 32 φούντια (περίπου 585 κιλά), διαβάζουμε, ακολούθησε «μια σκηνή εμφανώς συγκινητική και ταυτόχρονα κωμική»: μόλις το πελώριο δώρο μεταφέρθηκε στην πλατεία της μονής, «οι γέροντες έκλαιγαν από χαρά, γιατί δεν είχαν ξαναδεί στη ζωή τους τέτοια καμπάνα· οι νέοι χάρηκαν και κανείς δεν ήξερε πώς μια τέτοια τεράστια μάζα θα μπορούσε να στηθεί σ' ένα καμπαναριό, πώς θα κρεμόταν, πώς θα στερεωνόταν και πώς θα χτυπούσε», αφού «στο Άγιο Όρος, αλλά και σ' όλη την Ανατολή» οι ντόπιοι δεν έχουν ιδέα από σωστή κωδωνοκρουσία· «χτυπούν την καμπάνα και η καμπάνα το γλωσσίδι», πρακτική που καθιστά «διασκεδαστικό να βλέπεις το αφύσικο μιας τέτοιας κωδωνοκρουσίας», καθώς «δυο άνθρωποι κουνάνε ολόκληρη καμπάνα» κ.ο.κ. «Κρίνοντας από αυτό», συνεχίζει ο αφηγητής, «θα καταλάβετε πώς για τους Έλληνες φαινόταν αξιοθαύμαστο, ακόμη κι εξαιρετικά δύσκολο, να χτυπήσουν τον γίγαντα που στάλθηκε από τη Ρωσία. Αυτό δεν ήταν όμως τίποτα ακόμα. “Έχει απομείνει καθόλου, υπάρχει ακόμη τέτοια καμπάνα στη Ρωσία;” μας ρώτησαν οι Έλληνες. Κι ένας γέρος δάσκαλος, αγαπητέ μου φίλε, αφού εξέτασε την καμπάνα, κρεμασμένος πάνω της, και στη συνέχεια αφού κοίταξε το καμπαναριό, κούνησε διστακτικά το κεφάλι του και είπε: “Θα μπορούσε το καμπαναριό να αντέξει ένα τέτοιο βάρος;”. Διασκεδάζοντας από καρδιάς με τις παιδαριώδεις κρίσεις των Ελλήνων, τους είπαμε για τον γίγαντα της Μόσχας των 12.000 πουτίων [...] κι εκείνοι, θαυμάζοντας αυτό το ανήκουστο ανάμεσά τους θαύμα, φώναζαν «μπρε! μπρε! (επιφώνημα που σημαίνει έκπληξη στον υψηλότερο βαθμό)». Η όλη εξιστόρηση κλείνει -πώς αλλιώς;- με μια πανηγυρική επίδειξη της υλικής και ηθικής ανωτερότητας των επήλυδων εκπολιτιστών από το βορρά, κατά τη λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου: «Το καμπαναριό ήταν γεμάτο από μοναχούς που ήθελαν να δουν και να μάθουν πώς και τι θα έκαναν οι Ρώσοι με τις καμπάνες τους. Ο ίδιος ο σεβάσμιος ηγούμενος ήταν εκεί. Όταν άρχισαν να ηχούν οι καμπάνες με τους λεπτούς ρωσικούς τόνους και το μεταλλικό τους παίξιμο αντηχούσε στο μακρινό ηχώχρωμα και στους μελωδικούς νανουριστικούς ήχους στις πλαγιές των λόφων και στα γειτονικά βουνά, οι Έλληνες κοιτάζονταν με χαρά και κατάπληξη. Έκτοτε, μόλις τηρήσουμε την αγρυπνία, οι Έλληνες εισρέουν στη φωτεινή στοά που περιβάλλει τον καθεδρικό ναό από τα δυτικά και δεν σηκώνουν το βλέμμα τους από το καμπαναριό μέχρι ν' ακούσουν το χτύπημα, έτσι ώστε κοιτάζοντάς τους, αναφωνούμε με ένα νοσταλγικό και θλιμμένο χαμόγελο: “Καημένοι Έλληνες, είναι πραγματικά παιδιά!”».²⁰⁶

Αξίζει πάντως να παρατεθεί εδώ η αποκλίνουσα εκτίμηση του Βασίλειου Νικολαΐδη σχετικά με τα όρια της πολιτικοϊδεολογικής αποτελεσματικότητας αυτών των εντυπωσιακών δωρεών. «Περίεργοι», αποφαινεται, «εισίν αι πλουσιοπάροχοι προσφοραί της Ρωσσίας εις όλα εν γένει τα Μοναστήρια, και κατ' εξοχήν εις το των Ιβήρων, και παραδόξως η αντιζηλία μεταξύ Κζάρου και Σουλτάνου. Ο μεν κοσμεῖ τας εκκλησίας δια λαμπρών δωρημάτων, ο δε τα στήθη των αρχιερέων και ιερέων δι'

206 Svatogorets 1850, 159-161, επιστολή της 30.5.1844.

*αδαμαντοστολίστων παρασήμων, και τους λαμπρύνει δια τιμών και δόξης, περιποιούμενος αυτούς μέχρι κολακείας.. αμφοτέροι όμως εισίν ηπατημένοι εις τους σκοπούς των.. Οι ιερείς του ανατολικού δόγματος αγαπώσι τον δεσποτισμόν όταν ούτοι δεσπόζουσιν».*²⁰⁷

Η δεύτερη διάσταση της υποδοχής της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης αφορά την πρόσληψη των δυτικότερων, νεωτεριστικών χαρακτηριστικών ειδικά της εικονογραφίας – τάσης που, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, εμφανίζεται τον 16ο αιώνα κι επεκτείνεται τον 17ο, για να κυριαρχήσει πλήρως τον επόμενο. Αν η φανταχτερή πολυτέλεια κάποιων άλλων αφιερωμάτων προκαλούσε δέος κι ενθουσιασμό, εδώ οι πηγές διαπιστώνουν συνήθως το ακριβώς αντίθετο: τα αρνητικά συναισθήματα των αγιορειτών μοναχών απέναντι σ' αυτό το δυτικότερο νεωτερισμό, ακόμη και πεισματική άρνησή τους ν' αποδεχθούν την ιερότητα των σχετικών προϊόντων. Αναφερόμενος λ.χ. ειδικά στους σλάβους μοναχούς του Χιλανδαρίου και της Ζωγράφου, ο Μπάρσκι σημειώνει στα μέσα του 18ου αιώνα ότι «δεν θέλουν να προσκυνήσουν τις μικρορωσικές εικόνες, λέγοντας πως είναι άπρεπες απεικονίσεις και τις κρεμούν ψηλά στους τοίχους για στολίδια και όχι για ασπασμό. Οι πιο φανατικοί από αυτούς ή οι πιο παράφρονες απεχθάνονται και τις μεγαλωστικές και τιμούνε πολύ τις ελληνικές και βουλγαρικές εικόνες, που είναι στραβοχέρες και στραβομούτες».²⁰⁸ Η διάκριση «μικρορωσικών» (δηλαδή ουκρανικών) και «μεγαλωστικών» εικόνων αφορούσε, προφανώς, τις ισχυρότερες δυτικές επιρροές που δέχονταν κι αντανakλούσαν οι πρώτες, σε συνδυασμό με την προσχώρηση μιας μεγάλης μερίδας κατοίκων της δυτικής Ουκρανίας στην Ουνία το 1596· η όλη προκατάληψη εγγραφόταν, άλλωστε, στην έντονη αντίθεση των αγιορείτικων μονών στον καθολικισμό.²⁰⁹ Παρόμοιο φαινόμενο διαπιστώνει πάντως ο ίδιος και σε σχέση με τα «διορθωμένα ρωσικά βιβλία» των ελληνότροπων μεταρρυθμίσεων του Νίκωνα, που οι βαλκάνιοι σλάβοι συνομιλητές του απορρίπτουν «σαν σχισματικά και λένουν πως είναι μοντζουρωμένα. [...] Στην ανάγκη, αν δεν έχουν άλλα, διαβάζουν και τα ρωσικά, αλλάζοντας όμως πολλές λέξεις και λαθεύοντας στους τόνους».²¹⁰

Έναν αιώνα αργότερα η κατάσταση ελάχιστα έχει αλλάξει, όπως διαπιστώνει επισκεπτόμενος τον Άθω το καλοκαίρι του 1849 ο Αντρέι Μουραβιόφ – ανώτατο κρατικό στέλεχος, τούτη τη φορά, κι όχι απλώς περιηγητής: «Πολλοί εδώ μου έχουν παραπονεθεί για τις νεότερες εικόνες που φέρνονται από τη Ρωσία και τις βρίσκουν στην Εκκλησία», διαβάζουμε στο δημοσιευμένο οδοιπορικό του, καθώς «οι γυμνές μορφές και η τεταμένη στάση των αγίων δούλων του Θεού, που έχουμε δανειστεί από τη Δύση, δεν ανταποκρίνονται στην υψηλή αντίληψη της πνευματικής καθαρότητας και της απαθούς αιώνιας

207 Νικολαΐδης 2017, 153-154.

208 Μπάρσκι 2009, 452.

209 Για την Ουνία του 1596 και τον αντίκτυπό της, βλ. Hrushevsky 1970, 205-216 & 264-267· Doroshenko - Gerus 1975, 154-161· Kubicek 2008, 36-37· Himka 1999, 5-8. Για τις πιο πρώιμες και έντονα δυτικότερες τάσεις της ουκρανικής εκκλησιαστικής τέχνης, μεταξύ 15ου και 17ου αιώνα, σε σχέση με την καθαντό ρωσική: Wilson 2015, 66-69.

210 Μπάρσκι 2009, 452-453.

γαλήνης, με την οποία η Ανατολική Εκκλησία συνηθίζει να παρουσιάζει τους εκλεκτούς του Θεού», απεικονίζοντάς τους «μονάχα με τα όργανα του μαρτυρίου τους κι όχι σε μια στιγμή βασανισμού, όπως εικονογραφούν στη Δύση για λόγους εντυπωσιασμού».²¹¹ Την ίδια ακριβώς διαπίστωση θα κάνει, ύστερα από μια δεκαετία, κι ένας ρώσος δημοσιογράφος που συνόδευσε την πολύμηνη αποστολή των Πιοτρ Σεβαστιάνοφ και Πορφύριου Ουσπένσκι [Porfirij Uspenskij] στο Άγιο Όρος: «Ο αγιορείτης μοναχός δεν μπορεί να προσευχηθεί σε μια εικόνα αν αυτή δεν τηρεί τους κοινά αποδεκτούς όρους της ελληνικής αγιογραφίας όσον αφορά την ενδυμασία και την έκφραση των προσώπων και αν η εικόνα θυμίζει έστω και ελάχιστα την κοσμική ζωγραφική. Όλες τις ιερές εικόνες της ιταλικής σχολής τις βλέπει με περιφρόνηση: “δώσε μας”, λέει, “εικόνα, όχι πίνακα”».²¹² Σημειωτέον εδώ πως ο χαρακτηρισμός των δυτικότροπων ρωσικών εικόνων σαν «ιταλικών» απαντάται και σε κείμενα δυτικών περιηγητών της εποχής.²¹³

Μακεδονική ενδοχώρα

Ακόμη μεγαλύτερη αποσπασματικότητα παρουσιάζουν οι διαθέσιμες πηγές για την εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών προϊόντων εκκλησιαστικής τέχνης στον υπόλοιπο μακεδονικό χώρο κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ. Στο βαθμό που μπορούμε να συνάγουμε κάτι τέτοιο από το διαθέσιμο υλικό, η περιορισμένη έκταση των σχετικών αναφορών οφείλεται σε δυο κυρίως, συμπληρωματικούς λόγους. Κατ’ αρχάς, το αισθητά μειωμένο ενδιαφέρον των συντακτών των αντίστοιχων πηγών: σε αντίθεση με τους επισκέπτες του Αγίου Όρους, που ενδιαφέρονταν συνήθως εξ ορισμού για τα χαρακτηριστικά και την ιστορία των φυλασσόμενων εκεί εκκλησιαστικών κειμηλίων, οι περιηγητές της μακεδονικής ενδοχώρας ασχολούνταν πρωτίστως είτε με την αναζήτηση καταλοίπων της αρχαιότητας είτε με τη μελέτη του ζωντανού εθνολογικού, κοινωνικοοικονομικού κι εθνοπολιτικού τοπίου της περιοχής· τα εκκλησιαστικά είδη ελάχιστα και παρεμπιπτόντως μόνο τραβούσαν την προσοχή τους, κυρίως εφόσον παρέπεμπαν σε εξίσου μακρινές εποχές του βαλκανικού μεσαίωνα.²¹⁴ Το τελευταίο ισχύει ιδιαίτερα για τους ρώσους περιηγητές, οι περισσότεροι από τους οποίους απέβλεπαν στον εντοπισμό «σλαβικών αρχαιοτήτων» και, δευτερευόντως, βυζαντινών κειμηλίων.²¹⁵ Ο δεύτερος λόγος συνδέεται με τη συχνή απροθυμία των ίδιων των εγχωρίων

211 Murav’jov 1851, 166.

212 Blagovestenskij 1864, 127.

213 Tozer 1869, 130. Για την απόθεση που προκαλούσε στους αγιορείτες η έντεχνη δυτική αγιογραφία εν γένει, βλ. επίσης Zachariä von Lingenthal 2016, 169· Ageev 1856, τ.Δ’, 179.

214 Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας μελετήθηκαν τα εξής οδοιπορικά δυτικοευρωπαίων περιηγητών: Lucas 1712· Holland 1815· Pouqueville 1826, τ. Β’-Γ’· Cousinéry 1831· Leake 1835, τ. Γ’· Spencer 1851· Boué 1854· Walker 1864· Mackenzie - Irby 1867.

215 Σχετικά έργα που μελετήθηκαν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας: Μπάρσκι 2009· Khitrono 1889· Grigorovich 1877· Kapustin 1879 και 1886· Kondakov 1909· Miljukov 1899, 1900/2021 και 1991, 127-135· σειρά άρθρων του ίδιου στην εφημερίδα *Русские Ведомости*, αναδημοσιευμένα σε βουλγαρική μετάφραση στην εφημερίδα *Прияорец* (1898-1899).

πληροφορητών ν' αναδείξουν μια προέλευση με ενοχοποιητικά ενδεχομένως για τους ίδιους συμφραζόμενα. Αν οι αγιορείτες μοναχοί θεωρούνταν φυσιολογικό να δέχονται δώρα από τον ομόδοξο βορρά, και μάλλον ανώδυνο να τα επιδεικνύουν στους ξένους ως τεκμήρια του ενδιαφέροντος μιας ευρωπαϊκής (και της μόνης Ορθόδοξης) μεγάλης δύναμης, δεν ίσχυε καθόλου το ίδιο με τον απλό χριστιανορθόδοξο πληθυσμό και κλήρο που ζούσε έξω από το αυτοδιοικούμενο μοναστικό γκέτο του Άθω, κάτω από τη στενή επιτήρηση των οθωμανικών αρχών. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, ακόμη και στο μεταρρυθμιστικό απόγειο του Τανζιμάτ, στα μέσα του 19ου αιώνα, διατυπώνονταν έντονοι φόβοι για τις συνέπειες που μπορούσε να έχει οποιαδήποτε δημόσια ευχαριστία προς το ρωσικό κράτος για παρόμοιες δωρεές· αντίδραση αρκούντως διαφωτιστική για το τι μπορούσε να συμβαίνει σε παλιότερες, πολύ καταπιεστικότερες εποχές. Αντίστοιχοι λόγοι ενδέχεται να υπαγόρευαν και την απουσία σχετικών εγγραφών σε εκκλησιαστικά και μοναστηριακά κατάστιχα· εκτός, εννοείται, από την εξίσου πιθανή άγνοια ή αδιαφορία των συντακτών τους για την προέλευση των επίμαχων αντικειμένων. Ως εκ τούτου, στη διάθεσή μας έχουμε τελικά ψήγματα μόνο πληροφοριών, τα οποία δεν μας αποκαλύπτουν παρά ένα μικρό μέρος του υπό μελέτη φαινομένου.

Το σημαντικότερο εκκλησιαστικό κέντρο της νότιας Βαλκανικής μετά το Άγιο Όρος, και συνεπώς ο πιθανότερος συμπληρωματικός ή εναλλακτικός κόμβος εισαγωγής και διακίνησης ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στον μακεδονικό χώρο από τις απαρχές της οθωμανικής κατάκτησης μέχρι την κατάργηση της αυτονομίας της το 1767, ήταν η αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή Αχριδών, με έδρα την Οχρίδα, η εδαφική επικράτεια της οποίας εκτεινόταν από την Αδριατική ως τον άνω ρου του Στρυμόνα ή ακόμη και του Νέστου.²¹⁶ Σε αντίθεση όμως με το Άγιο Όρος, οι διαθέσιμες πηγές εδώ ελάχιστα μας διαφωτίζουν για το ζήτημα που μας ενδιαφέρει. Η αλληλογραφία της Αρχιεπισκοπής με το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης που δημοσίευσε ο αρχειοφύλακας του τελευταίου, Καλλίνικος Δελικανής, ασχολείται λ.χ. αποκλειστικά και μόνο με τις κατά καιρούς μεταβολές στα ηγετικά κλιμάκια της πρώτης.²¹⁷ Το κλασικό έργο του βούλγαρου ιστορικού Ιβάν Σνεγκάροφ *Ιστορία της Αρχιεπισκοπής / Πατριαρχείου της Οχρίδας* μνημονεύει πάλι διάφορα ταξίδια αρχιεπισκόπων στη Ρωσία για ζητεία²¹⁸· η μόνη όμως καταγραφή συγκεκριμένων ρωσικών αντικειμένων που εντοπίστηκε αφορά μια δωρεά του «πανιερωτάτου Κοσμά», κατά κόσμον Κωνσταντίνου Μαυρουδή (Τύνιδα 15.6.1643 - Δυρράχιο 15.1.1702), πρώην μητροπολίτη Κιτίου (1675-1676) και μετέπειτα Δυρραχίου (1693/4-1702), ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του 1690 χρημάτισε τοποτηρητής και επίτροπος της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, σε απροσδιόριστο δε χρόνο «αφιέρωσεν αντιμήνσιον μοσχόβικον και ένα ποτήριον κασσιτερένιον επιχρυσωμένον».²¹⁹ Η πρώτη περιγραφή των ναών της πόλης και των

216 Για τις κατά καιρούς μεταβολές των ορίων του κλίματος της Αρχιεπισκοπής, από τον 15ο μέχρι τον 18ο αι., βλ. Snegarov 1932, 156-181.

217 Δελικανής 1905, 781-902.

218 Snegarov 1932, 90-94 & 191-8.

219 Στο ίδιο, 545 (δωρεά) & 222-225 (βιογραφικά στοιχεία).

κειμηλίων τους από τον σλαβοβούλγαρο εθναπόστολο Κουζμάν Σαπκάρεφ δεν αναφέρει πάλι το παραμικρό αντικείμενο ρωσικής προέλευσης.²²⁰ Πρόσφατη μελέτη βορειομακεδόνισσας ιστορικού της χριστιανικής τέχνης για «τον θησαυρό» της ίδιας Αρχιεπισκοπής, επικεντρωμένη κυρίως στα μεσαιωνικά κειμήλιά της (εκείνα ιδίως που ο βουλγαρικός στρατός μετέφερε στη Σόφια στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου), περιγράφει μεν έναν επιτάφιο από τη Βιέννη (1796) και μια αρχιεπισκοπική μίτρα από τη Βενετία (αρχές 18ου αι.), δεν μνημονεύει όμως το παραμικρό αντικείμενο ρωσικής προέλευσης, περιοριζόμενη σε μια γενικόλογη αναφορά περί ρωσικής βοήθειας σε «*χρήμα, άμφια, λειτουργικά αντικείμενα και βιβλία*» προς τους ιεράρχες που επισκέπτονταν τη Ρωσία στο πλαίσιο κάποιας ζητείας.²²¹ Αναζητώντας απ' την πλευρά τους κυρίως κατάλοιπα του σλαβικού μεσαιώνα, οι περισσότεροι ρώσοι επισκέπτες της πόλης (και του γειτονικού μοναστηριού του Οσίου Ναούμ) κατά τον 19ο αιώνα απαξίωσαν ν' ασχοληθούν με νεότερα ρωσικά αντικείμενα, αν υποθέσουμε ότι έπεσαν πάνω σε παρόμοια ευρήματα.²²² Ο αρχιμανδρίτης Αντονίν Καπούστιν [Antonin Kapustin] σχολιάζει με οφθαλμοφανή δόση ειρωνείας ότι στην τελευταία αυτή μονή, σχετικά πρόσφατα ανακαινισμένη (1806), ο κορυτσαίος αγιογράφος «*φορά στα κεφάλια των αρχαίων ελλήνων αγίων ρώσικες μίτρες*» και τους έχει προσθέσει χυτά μαλλιά μέχρι τον ώμο, αντιγράφοντας προφανώς κάποιο σχετικό ρωσικό υπόδειγμα.²²³ δυο δεκαετίες νωρίτερα, παρόμοια συναισθήματα είχε προκαλέσει στον Βίκτορα Γκριγκόροβις η ανακάλυψη απεικόνισης του (ουκρανού) οσίου Αντωνίου του Σπηλαιώτη στην ίδια τοιχογραφία.²²⁴ Εξίσου εύγλωττη είναι η αντιμετώπιση ενός παρεμφερούς κειμηλίου του μητροπολιτικού ναού της Οχρίδας από τον αρχαιολόγο Κοντακόφ: «*Το σκευοφυλάκιο της εκκλησίας του Αγίου Κλήμεντα ήταν φτωχότερο από ό,τι θα μπορούσαμε να φανταστούμε, αν μας έδειξαν όλα όσα υπήρχαν σ' αυτό. Βρήκαμε σ' αυτό μια μίτρα επισκόπου του 17ου ή 18ου αιώνα (όχι μετά το πρώτο μισό του τελευταίου), διακοσμημένη κατ' αρχάς με φιλιγκράν κι επισμαλτωμένα ανθέμια στα πλάγια, με πολύτιμους λίθους στις υποδοχές τους. Ως προς τα σμάλτα η μίτρα προσεγγίζει πολύ τα άμφια του τσάρου και του πατριάρχη που εκτελέστηκαν με ρωσικές παραγγελίες την εποχή των τσάρων Αλέξιου Μιχαϊλόβιτς και Φιοντόρ Αλεξέγιεβιτς*», στο δεύτερο μισό δηλαδή του 17ου αιώνα.²²⁵

Ακόμη φτωχότερες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ύπαρξη ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών σε μικρότερα, περιφερειακά θρησκευτικά κέντρα της μακεδονικής ενδοχώρας. Οι δυο σημαντικότεροι Κώδικες της Μονής Τιμίου Προδρόμου των Σερρών για την εποχή που μας ενδια-

220 Shapkarev 1901, 17-24.

221 Filipova 2021, 87 (επιτάφιος), 91 (μίτρα) & 120 (ζητείες).

222 Grigorovich 1877, 96-113 (περιήγηση) & 98 (σκοπός): Kapustin 1886, 14-99 (επίσκεψη), 93 & 96 (πρόθεση): Miljukov 1899, 79-97 (επίσκεψη), 21-22, 139 & 147 (σκοπός).

223 Kapustin 1886, 90. Ο συγγραφέας επισκέφθηκε τη μονή στις 4.6.1865.

224 Grigorovich 1877, 109. Ως χρονολογία της τοιχογραφίας αναφέρεται το 1711 – «*λανθασμένα*», σύμφωνα με τον ιστορικό Ιβάν Σνεγκάροφ (Snegarov 1972, 11). Σύμφωνα με πρόσφατη σχετική μονογραφία βορειομακεδόνα ιστορικού τέχνης, που αμφιβάλλει -δίχως απτά επιχειρήματα- για την ταυτοποίηση του οσίου, «*απ' αυτή τη μορφή σήμερα δεν υπάρχουν κατάλοιπα*» (Grozdanov 2015, 184 & 212).

225 Kondakov 1909, 272.

φέρει, γνωστοί ως «Χαρτουλάριο Β» και «Νέος Μέγας Κώδιξ» (ή Κώδιξ 375, βάσει της αρίθμησης του στο Κέντρο Ιβάν Ντούιτσεφ του Πανεπιστημίου της Σόφιας), περιέχουν λ.χ. δέκα συνολικά καταλόγους ιερών σκευών και αμφίων της μονής, συνταγμένους κατά διαστήματα μεταξύ 1610 και 1852.²²⁶ Σε κανέναν απ' αυτούς δεν μνημονεύεται η ύπαρξη κάποιου αντικειμένου ρωσικής προέλευσης· για πρώτη φορά, σχετική αναφορά συναντάμε σε εγγραφές που αφορούν τη ζητεία του 1862-1865, με την οποία θ' ασχοληθούμε σε επόμενο κεφάλαιο.²²⁷ Η απουσία αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως ν' αποδοθεί σε σχετική άγνοια ή αδιαφορία των καταγραφέων, ο κατάλογος του 1807 περιλαμβάνει ωστόσο έναν «*επιτάφιον αργυρόχρυσον κεντητόν εξ Ευρώπης*».²²⁸ Στη «μερίδα» του ναού των Καμενικίων (που η μονή αγόρασε το 1844, αποπληρώνοντας τα χρέη του, για να τον ξαναπουλήσει στους κατοίκους το 1880) διαβάζουμε πάλι ότι «*δια τον ωραισμόν αυτής*» οι μοναχοί προμηθεύτηκαν «*δύο από Ευρώπην Μανουάλια, πολυέλεον κτλ*» αξίας 6.000 γροσίων,²²⁹ ενώ από τη «μερίδα» του μοναχού Φιλόθεου μαθαίνουμε πως έφερε «*από Βενετίαν τρία μεγάλα μανουάλια εν τω Καθολικώ, ομοίως και δύο πολυελ[αίους] τον μεν ένα εν τω Καθολικώ, τον δε εν τω Μεσονυκτικώ δια των κκ. Χ'Λαζέων*».²³⁰ Μπορούμε ως εκ τούτου εύλογα να υποθέσουμε ότι, μέχρι τη δεκαετία του 1860, επαφές αυτού του είδους με τη Ρωσία είτε δεν υπήρχαν καθόλου είτε δεν άφησαν αποτυπώματα στη συλλογική μνήμη της τοπικής μοναστικής κοινότητας. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί η απουσία οποιασδήποτε σχετικής αναφοράς στις αναμνήσεις του ρώσου μοναχού Παρθένι Αγκέεφ, που επισκέφθηκε τη μονή το 1839 και μνημονεύει μονάχα «*ελληνότροπες*» εικόνες, σε αντιδιαστολή προς την πληθώρα σλαβικών βιβλίων που αποδίδονται σε δωρεές «*των βούλγαρων και σέρβων τσάρων*», παρέμεναν δε αχρησιμοποίητα στη βιβλιοθήκη της καθώς οι μοναχοί -ακόμη και οι σλαβόφωνοι- αγνοούσαν πλήρως το κυριλικό αλφάβητο²³¹. Από την αναλυτική καταγραφή πολλών αφιερωμάτων μεταξύ 1728 και 1807, η οποία καταλαμβάνει 23 ολόκληρες πυκνογραμμένες σελίδες του δεύτερου Κώδικα, διαπιστώνουμε άλλωστε ότι τόσο η προσκυνηματική εμβέλεια της μονής όσο και οι τακτικές εξορμήσεις ζητείας από «ταξιδιώτες» μοναχούς της περιορίζονταν ως επί το πλείστον στη νοτιότερη κεντρική κι ανατολική Μακεδονία, από το Κιλκίς ίσαμε τη Δράμα και (προς βορράν) τις επαρχίες Μελενίκου και Νευροκόπου.²³²

226 Odorico 1998, 41-44 (κατάλογος 1628/9), 94-96 (δεκαετία 1610) & 135 (1623/4): Cod.D.Gr. 375, «Nouveau cartulaire du Monastere de S.J. Prodrome» (μικροφίλμ), κώδικας συνταγμένος το 1877 και εξής με αντιγραφή διαφόρων αποσπασμάτων από παλιότερους, φ.381 («*θήκαι ιεραί και καθ' όλον χρυσαργυραί*», χ.χ., [>1845]), 381t-382 (καταγραφές σκευών «*εις τον αρχαίον Κτιτορικόν Κώδικα*», χ.χ.), 382-4 (καταγραφή του 1807), 384-5 (μεταξύ 1844-1852), 446-446 bis («*τα σκεύη του Ταξιάρχου και τα μούλκια*», χ.χ.), 446 bis (καταγραφή του 1620) & 447-447 bis (καταγραφή της 20.12.1814). Το μικροφίλμ μου παραχωρήθηκε για μελέτη από τον Κώστα Παπαστάθη, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά. Για μια πρώτη παρουσίαση του συγκεκριμένου τεκμηρίου, βλ. Κατσαρός – Παπαστάθης 1992, 172-220.

227 Cod.D.Gr. 375, φ.424 (καταγραφή λειψανοθηκών και λειψάνων, >1865) & 498-498 bis (εξιστόρηση ζητείας).

228 Στο ίδιο, φ.384.

229 Στο ίδιο, φ.ά.α.

230 Στο ίδιο, φ.470.

231 Ageev 1856, τ. Β', 64 & 67.

232 Cod.D.Gr. 375, φ.351-373.

Μολονότι σπανίζουν κι εδώ οι πληροφορίες για τη διαδρομή συγκεκριμένων κειμηλίων πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, κάπως σαφέστερη είναι η συνολική εικόνα που έχουμε για τις αντίστοιχες επαφές στην περιοχή της Καστοριάς. Καθοριστική επίδραση φαίνεται πως άσκησε εδώ η ύπαρξη παροικίας καστοριανών εμπόρων και γουναράδων στη Ρωσία.²³³ Στα μέσα του 17ου αιώνα, το οδοπορικό του μουσουλμάνου περιηγητή και χρονογράφου Εβλιγιά Τσελεμπή μας πληροφορεί λ.χ. ότι η πόλη της Καστοριάς «έχει εβδομήντα εκκλησίες, όλες στην άκρη της λίμνης» και πως «από την Κωνσταντινούπολη και άλλους τόπους, ως και από τη χώρα της Μόσκοβας έρχονται τάματα από τους άπιστους γουνοποιούς για τις εκκλησίες αυτές».²³⁴ Η ύπαρξη ρωσικών εικόνων σε εκκλησίες της πόλης και των περιχώρων είναι γνωστή και από την παραδοσιακή τοπική ιστοριογραφία. Εν έτει 1949, λ.χ., ο Παντελής Τσαμίσης περιέγραψε τέσσερις μεγάλες εικόνες «τέχνης Ρωσικής» (Παντοκράτορας, Θεοτόκος, Τρεις Ιεράρχες, Πρόδρομος) οι οποίες κοσμούσαν το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου Πολιτείας, ναού που χρησιμοποιήθηκε ως μητροπολιτικός από τις αρχές του 18ου αιώνα μέχρι το 1843.²³⁵ Σύμφωνα με τη ρωσίδα ιστορικό Νατάλια Κομάσσκο, που τις μελέτησε σχετικά πρόσφατα, πρόκειται για ενιαία παραγγελία του τέλους του 17ου ή των αρχών του 18ου αιώνα από τα επίσημα τσαρικά αγιογραφικά εργαστήρια της Αίθουσας των Όπλων στο Κρεμλίνο· δεν έχουν βρεθεί όμως στοιχεία για το πότε και πώς έφτασαν στην Καστοριά.²³⁶ Συνομήλική τους είναι και η έντεχνη δεσποτική εικόνα του δρακοντοκτόνου Αγίου Γεωργίου, που σύμφωνα με την Κομάσσκο προέρχεται (βάσει της τεχνοτροπίας της) από κάποιο επαρχιακό εργαστήριο του Γιαροσλάβ ή του Ροστόφ, περιέχει λεπτομέρειες σπάνιες για τη ρωσική εικονογραφική παράδοση και πιθανότατα ήταν μέρος της προαναφερθείσας παραγγελίας, ενδεχομένως από κάποιο έμπορο της Διασποράς ή σχετιζόμενο οικονομικά με τη Μόσχα.²³⁷ Άλλες 56 ρωσικές εικόνες καταγράφηκαν πάλι πρόσφατα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς από την ιστορικό τέχνης Γιουλιάννα Μπόιτσεβα, κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στο πλαίσιο του προγράμματος RICONTRANS. Δέκα απ' αυτές προέρχονταν από τον ναό του Αγ. Ιωάννη Θεολόγου Σερβιώτη, έξι από τον Αγ. Νικόλαο Τζώτζα και μια από τον ναό των Εισοδίων, ενώ οι υπόλοιπες 39, ανάμεσά τους και η μόνη με (ελληνόφωνη) χρονολογία αφιέρωσης (12.1.1853), παραμένουν απροσδιόριστης προέλευσης· ενδέχεται, συνεπώς, να έχουν αποσπαστεί από κάποιες εκκλησίες της υπαίθρου.²³⁸ Για την καστοριανή Παναγία τη Μαβριώτισσα, προσκυνητάρι της μητρόπολης τοποθετεί πάλι χρονικά δυο ρωσικά άμφια του σκευοφυλακίου της στο 1760 και το 1805, δυο δε δισκοπότηρα, ένα δίσκο, έναν αστερίσκο και μια λαβίδα στο 1790,

233 Καρράς 2010, 174-176.

234 Δημητριάδης 1973, 171.

235 Τσαμίσης 1949, 113.

236 Μπόιτσεβα – Δρανδάκη 2017, 96-98. Η Κομάσσκο διευκρινίζει πως οι κυριλλικές επιγραφές των τεσσάρων εικόνων έχουν αντικατασταθεί, άγνωστο πότε, με ελληνικές.

237 Στο ίδιο, 99-101.

238 Γιουλιάννα Μπόιτσεβα, «Κατάλογος ρωσικών εικόνων που εντοπίστηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς». Μια ακόμη απ' αυτές τις 39 εικόνες χρονολογείται από την ερευνήτρια στα τέλη του 17ου αι.

δίχως περαιτέρω πληροφορίες.²³⁹ Αχρονολόγητες είναι διάφορες ρωσικές εικόνες που έχουν εντοπιστεί σε εκκλησίες χωριών του ίδιου νομού,²⁴⁰ σε αντίθεση με όσα γνωρίζουμε για την εκκλησία του Αγίου Νικολάου στη σλαβόφωνη Μπομπόστιτσα της Κορυτσάς. Σύμφωνα με το δημοσιευμένο οδοιπορικό του Μιλιούκοφ, στα τέλη του 19ου αιώνα είχε «διπλό εικονοστάσι» με χρονολογία 1737, «όπως και μια από τις εικόνες. Οι εικόνες του Σωτήρα και της Θεοτόκου εκατέρωθεν της ωραίας πύλης είναι παλιά μοσχοβίτικα έργα του 17ου αιώνα με σλαβικές επιγραφές. Με σλαβικά γράμματα αποδίδεται επίσης η χρονολογία στο ένα από τα εικονοστάσια» λεπτομέρειες που οδηγούν τον συγγραφέα στο συμπέρασμα πως «έχουμε να κάνουμε προφανώς με ρωσική δωρεά, που υποδηλώνει μακροχρόνια σχέση ανάμεσα στη Ρωσία και τους Σλάβους αυτής της απόμερης γωνιάς».²⁴¹ Οι διαθέσιμοι κώδικες της μητρόπολης Καστοριάς που φυλάσσονται στο Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, πέντε τον αριθμό,²⁴² παραμένουν πάντως απόλυτα σιωπηλοί όσον αφορά αυτού του είδους τις μεταφορές: ούτε οι δυο κατάλογοι των αμφίων και λοιπών εκκλησιαστικών σκευών της μητρόπολης (1818 και 1844) που περιέχονται στον έναν απ' αυτούς,²⁴³ ούτε οι εγγραφές που αφορούν παρεμφερή αφιερώματα πιστών,²⁴⁴ περιέχουν την παραμικρή μνεία σε ρωσικά προϊόντα.

Την πιο πρωτότυπη ίσως πληροφορία για την εισαγωγή ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στην ίδια περιοχή, στο μεταίχμιο της μετάβασης στην εθνικά επικαθορισμένη νεωτερικότητα, την αντλούμε από ένα ολιγοσέλιδο ρωσόγλωσσο φυλλάδιο που εξέδωσε το 1833 στη Μόσχα ο εκεί εγκαταστημένος καστοριανός έλληνας «μικροαστός» (οδыватель) Νικολάι Ιβάνοβιτς Στερεούπολ [Nikolaj Ivanovich Stereupol'] (Νικόλαος Ιωάννου Στεργιόπουλος;), συνταγμένο από ευγενή ρώσο αξιωματικό με τη μορφή επιστολής προς τον μητροπολίτη Καστορίας Νεόφυτο. Μετά τον θάνατο της συζύγου του, διαβάζουμε εκεί, ο Στερεούπολ αποφάσισε να στείλει, εκτός από 100 δουκάτα για τη μητρόπολη, τους φτωχούς και τους ασθενείς της γενέτειράς του, μια πλήρη αρχιερατική στολή για τον επιχώριο μητροπολίτη, αφιερωμένη στη μνήμη του επίσης απόδημου πατέρα του (που είχε πεθάνει και ταφεί στη Μόσχα) και της μητέρας του (που έμεινε και πέθανε στην Καστοριά): σύμφωνα με την επιθυμία του δωρητή, μάλιστα, τα χρήματα έπρεπε να διανεμηθούν στους φτωχούς και στα σπίτια με αρρώστους «εκείνη την ημέρα, όταν για πρώτη φορά θα γίνει λειτουργία με την αποστελλόμενη ενδυμασία».²⁴⁵ Για λόγους που μόνο να εικάσουμε μπορούμε, την αφιέρωση αυτή συνοδεύει η υπόμνηση της αποστολικής ρήσης «ουκ έστιν Έλλην ή Ιουδαίος», μαζί με τη διακήρυξη ότι «στη Μακεδονία έσβησε η δόξα του κατακτητή της Περσίας, ουδέποτε όμως θα σβήσουν οι αχτίδες της

239 Σχοινάς χ.χ. [1999-2020], 18, φωτογραφίες των αντικειμένων με σχετικές λεζάντες.

240 Τσαμίσης 1949, 158· Ζήκος 2003, 254.

241 Miljukov 1899, 76. Πρβλ. Snegarov 1933, 3.

242 ΕΒΕ ΠΧ 2751-2755, Κώδικες Μητροπόλεως Καστοριάς (1531-1858). Για τον έναν απ' αυτούς, βλ. επίσης Πελαγίδης 1990.

243 ΕΒΕ ΠΧ 2754, φ.32 (1818) & 41-42 (13.2.1844).

244 Στο ίδιο, φ.5, 9, 10, 11, 13, 16, 23, 34 & 36.

245 Stereupol' 1833, 3 & 5.

ευλογημένης πίστης που διαλαλεί: “Να υπάρχει ένας μοναδικός Ποιμένας κι ένα ποίμνιο!”». ²⁴⁶ Ενδεχομένως να πρόκειται κι εδώ για μιαν ακόμη αντανάκλαση της τσαρικής ιδεολογίας της «επίσημης εθνικότητας», προσαρμοσμένης στον λόγο ενός αποδήμου που απευθύνεται όχι μόνο (ή τόσο) στους συμπατριώτες του, όσο στο αναγνωστικό κοινό της καινούργιας του πατρίδας.

Προϊόν επιτόπιας έρευνας, το καλοκαίρι του 2022, υπήρξε ο εντοπισμός επτά ρωσικών εικόνων στη Μονή της Ζάβορδας, στη μεθόριο των επαρχιών Κοζάνης και Γρεβενών. Σύμφωνα με την ιστορικό Γιουλιάνα Μπόιτσεβα, που τις εντόπισε, χρονολογούνται από τα τέλη του 16ου ως τις αρχές του 18ου αιώνα· μια απ’ αυτές έχει δε το ίδιο εικονογραφικό θέμα (Παναγία του Μουρόμ) με τέσσερα γνωστά αφιερώματα του Αρσενίου Ελασσόνας. ²⁴⁷

Διάσπαρτες πληροφορίες για τον εντοπισμό αντικειμένων ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης, χρονολογούμενων μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, απαντώνται επίσης σε διάφορες μονογραφίες αφιερωμένες σε τοπικούς ναούς κι εκκλησιαστικά μουσεία. Στο εκκλησιαστικό μουσείο των Σερρών υπάρχει λ.χ. ρωσικό δισκάριο του 1790 από την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου της (ελληνόφωνης) Νιγρίτας. ²⁴⁸ Στο ομολόγό του της (επίσης ελληνόφωνης) Σιάτιστας φυλάσσεται ρωσική εικόνα της Αγίας Παρασκευής φιλοτεχνημένη το 18ο αιώνα, ενσφηνωμένη σε παλιότερη ελληνική εικόνα των αρχών του 17ου με παραστάσεις από τον βίο της ίδιας αγίας και προερχόμενη πιθανότατα από ομώνυμη μονή της περιοχής. ²⁴⁹ Στο ναό της Γεννήσεως της Θεοτόκου στη Μπογκορόντιτσα της Γευγελής, στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία, εντοπίστηκαν εικόνες της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, υψηλής ποιότητας έργα ρώσου αγιογράφου του 17ου ή 18ου αιώνα με τεχνοτροπία «ουκρανικού μπαρόκ». ²⁵⁰ Από τον ναό του Αγίου Νικολάου στο Στιπ προέρχεται ρωσικό Ευαγγέλιο με επιχρυσωμένο αργυρό κάλυμμα του 1814, το οποίο εκτίθεται πλέον στο τοπικό μουσείο. ²⁵¹ Στον ναό της Παναγίας Θεοτόκου των Σκοπίων, που οικοδομήθηκε το 1834-1835 με πρωτοβουλία του ισχυρού προύχοντα Χατζη-Τράικο, καταστράφηκε το 1944 από πυρκαγιά και τα υπολείμματά του κατεδαφίστηκαν μετά τον πολύνεκρο σεισμό του 1963, ²⁵² το μεσοπολεμικό λεύκωμα που εκδόθηκε για την εκατονταετηρίδα των θυρανοξίων του περιγράφει δυο ρωσικές εικόνες του 17ου ή 18ου αιώνα (των Κωνσταντίνου και Ελένης και του Προφήτη Ηλία) που εικάζεται ότι μεταφέρθηκαν κάποια στιγμή εκεί από τον αρκετά παλιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου. ²⁵³

246 Στο ίδιο, 6 & 4.

247 Μπόιτσεβα 2023.

248 Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2017, 90.

249 Παπαδημητρίου 2009, 60-61 & 81.

250 Kjornakov - Kajdanov 2000, 100.

251 Balabanov 1979, 19.

252 Για την ιστορία του ναού, βλ. *Споменица* 1935· Petkovski 2021, 43-111 & 141.

253 *Споменица* 1935, 403-404, 406-407 & 365 (φωτογραφία της πρώτης εικόνας). Μεταξύ 1870 και 1912 ο ναός της Θεοτόκου λειτούργησε ως εξαρχικός.

Έντονες επιρροές της ρωσικής αγιογραφίας παρατηρούνταν και σε εικόνες της ίδιας εκκλησίας που αποδίδονταν σε ανώνυμους ντόπιους αγιογράφους: του 16ου-17ου αιώνα (με ανάμιξη μεταγενέστερων ντόπιων στοιχείων) στην εξαιρετική εικόνα της Θεοτόκου,²⁵⁴ του 17ου σ' εκείνη του Παντοκράτορα,²⁵⁵ του 17ου-18ου αιώνα σ' αυτήν του Ιωάννη του Βαπτιστή.²⁵⁶ Επισκεπτόμενος το 1898 τον μεσαιωνικό ναό του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι, σε μικρή απόσταση από την πόλη των Σκοπίων, ο Μιλιούκοφ παρατήρησε, τέλος, την ύπαρξη εκεί (μεταγενέστερης) τοιχογραφίας που απεικονίζει τον Άγιο Ιάκωβο του Ροστόφ, πάλαι ποτέ επίσκοπο της ομώνυμης πόλης που πέθανε το 1391 κι αγιοποιήθηκε από τη ρωσική εκκλησία το 1549· φυσικά, αγνοούνται πλήρως τόσο ο αγιογράφος όσο και οι συγκεκριμένες συνθήκες ή τα συμφραζόμενα αυτής της αποτύπωσης.²⁵⁷

Σε γενικές γραμμές διαπιστώνουμε λοιπόν ότι, μέχρι το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στην οθωμανική Μακεδονία δεν διέφεραν ποιοτικά από την αντίστοιχη μεταφορά στον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο, το Αιγαίο ή το Ιόνιο. Σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες ενδείξεις, ούτε η προέλευση αυτών των αντικειμένων ούτε η γλώσσα ή το αλφάβητο των επιγραφών τους παρήγαγαν οποιεσδήποτε πολιτικά σημαντικές συνδηλώσεις, πέρα από την αυτονόητη υποδήλωση του πλούτου και της ισχύος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ή του ρωσικού ενδιαφέροντος για τους ομόδοξους εν γένει πληθυσμούς της περιοχής, δίχως παράπλευρες εθνικές προεκτάσεις. Η κατάσταση αυτή θ' αλλάξει ριζικά στα μέσα του 19ου αιώνα, καθώς η «σλαβικότητα» επανανοηματοδοτείται σταδιακά ως το αντίπαλο δέος μιας «ελληνικότητας» που με τη σειρά της είχε προκύψει το προηγούμενο διάστημα ως μετεξέλιξη του χριστιανορθόδοξου μιλέτ (millet-i Rum) στη βάση ενός δομικά διαφορετικού, νεωτερικού σχεδίου εθνικής συγκρότησης.

Στο μεταίχμιο αυτής της μετάβασης, η υπόθεση της «αγιόκουπας» (ή «Ιερού Ποτηρίου») της σαλονικώτικης Μονής Βλατάδων αποδεικνύεται εξαιρετικά διαφωτιστική, τόσο για τη σημειολογική μετάλλαξη αυτών των συμβολισμών και πρακτικών, όσο και για τους εξωτερικούς -και κάθε άλλο παρά θεολογικούς ή εκκλησιαστικούς- παράγοντες που παρενέβαιναν καθοριστικά σ' αυτό το μετασχηματισμό. Τα βασικά στοιχεία της υπόθεσης είναι γνωστά από σχετικά πρόσφατη μελέτη του καναδού ιστορικού Τζάκ Φέιρι [Jack Fairey], που μελέτησε τα σχετικά ρωσικά αρχεία,²⁵⁸ αξίζει ωστόσο να συνδυαστούν με μεταγενέστερες πληροφορίες όσον αφορά τη δημόσια, τουλάχιστον, διαχείριση της υπόθεσης.

Η «αγιόκουπα» ή «το Καυκίον» ήταν ένα πρωτόγονο κύπελλο από ξεραμένη κολοκύθα, το οποίο φυλασσόταν στη Μονή Βλατάδων σαν το κύπελλο που χρησιμοποίησε ο Ιησούς, είτε στο Μυστικό

254 Στο ίδιο, 411-412.

255 Στο ίδιο, 360· Petkovski 2021, 69.

256 *Споменица* 1935, 367· Petkovski 2021, 73.

257 Miljukov 1899, 137.

258 Fairey 2014, 136-141.

Δείπνο είτε στη γνωστή συνομιλία του με τη Σαμαρίτιδα.²⁵⁹ Οι διαθέσιμες μαρτυρίες για την ύπαρξή του και τον συνοδευτικό θρύλο πρωτοεμφανίζονται χρονικά το 1633, όταν ο πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης παραχώρησε τη Μονή Βλατάδων ως μετόχι στην αγιορείτικη Μονή Ιβήρων.²⁶⁰ Από τους παλιότερους επισκέπτες της πόλης και του μοναστηριού το κειμήλιο αυτό πέρασε πάντως λίγο-πολύ απαρατήρητο,²⁶¹ με αξιοσημείωτες εξαιρέσεις το ρώσο μοναχό Ανίκητο [Anikita] (κατά κόσμον πρίγκιπα Σεργκέι Σιρίνσκι-Σιχμάτοφ [Sergej Aleksandrovich Shirinskij-Shikhmatov])²⁶² και τον αγιορείτη Καισάριο Δαπόντε, που έσπευσε να το περιλάβει σε έμμετρα στιχουργήματά του, ισχυριζόμενος μάλιστα πως η χρήση του από τον Ιησού βεβαιώνεται «με χρυσόβουλο».²⁶³ Σε κάθε περίπτωση, γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα η εύθραυστη αυτή κούπα φέρεται να είχε ήδη σπάσει σε τρία κομμάτια τα οποία, σύμφωνα με την περιγραφή του αυτόπτη Μουραβιόφ (1849), είχαν ενοφθαλμιστεί σε ισάριθμα «ασημένια κύπελλα, από τα οποία αντλούν νερό αγιασμού»²⁶⁴. τον ίδιο ακριβώς αριθμό ανέφερε λίγο αργότερα σε έκθεσή του και ο ρώσος πρόξενος στην πόλη, Άγγελος Μουστοξύδης.²⁶⁵ Οι πολιτικοδιπλωματικές επιπλοκές ξεκίνησαν την ίδια χρονιά, όταν ένας ρώσος στρατηγός θέλησε ν' αγοράσει το κειμήλιο, επιστρατεύοντας τον πρόξενο και τον επιχώριο μητροπολίτη ως μεσολαβητές· οι μοναχοί και οι επίτροποι των Βλατάδων αντιπρότειναν με τη σειρά τους να δωρίσουν ένα από τα τρία κύπελλα στην αυτοκράτειρα Αλεξάνδρα Φιοντόροβνα, σύζυγο του τσάρου Νικολάου Α'.²⁶⁶ Το επίζηλο αντικείμενο μεταφέρθηκε πανηγυρικά στο προξενείο, οι συμβαλλόμενοι είχαν όμως υπολογίσει χωρίς τη βρετανική διπλωματία, που έσπευσε να παρέμβει στις οθωμανικές αρχές για να εμποδίσει την εξαγωγή του στη Ρωσία – και το κατάφερε, προσωρινά τουλάχιστον.²⁶⁷ «Η όλη υπόθεση με οδηγεί να σκεφθώ πως η ρωσική πολιτική σ' αυτή τη φάση στοχεύει σε κάποιο συναισθηματικό έλεγχο του φανατισμού των χριστιανών της ελληνικής εκκλησίας σε τούτη την περιοχή», εξήγησε στον προϊστάμενό του πρέσβη ο βρετανός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη, Τσαρλς Μπλαντ [Charles Blunt], προσπάθεια που εδραζόταν στην εμφάνιση της Ρωσίας «ως του χώρου ασφαλούς φύλαξης των Ιερών Κειμηλίων της Ανατολικής Εκκλησίας».²⁶⁸ Από τη στιγμή μάλιστα που ο ρώσος συνάδελφός του είχε δηλώσει στις αρχές (και, προφανώς, στους άμεσα εμπλεκόμενους) πως «ο αυτοκράτορας της Ρωσίας θα προίκιζε πλούσια το μοναστήρι,

259 Μελίρρυτος 1836, 221.

260 Στογιόγλου 1971, 141-143.

261 Ο Βίκτορ Γκριγκόροβιτς, που επισκέφθηκε τη Μονή Βλατάδων το 1845, μνημονεύει λ.χ. μια μοντέρνα -τότε- εικόνα «του σλάβου Αγίου Ναούμ», δεν γράφει όμως το παραμικρό περί «αγιοκούπας» (Grigorovich 1877, 88-89). Από τους υπόλοιπους περιηγητές, οι Μπάρσκι, Ντε Μποζούρ, Λικ και Κουζινερί δεν αναφέρουν ούτε το μοναστήρι ούτε το κειμήλιο· γεγονός αρκετά περίεργο για ένα αντικείμενο τέτοιας σημασίας.

262 Επισκεπτόμενος τη μονή στις 3 Αυγούστου 1835, ο Ανίκητος περιγράφει στο ημερολόγιό του την αγιοκούπα σαν «το ασημένιο ποτήρι» του Μυστικού Δείπνου (Zhmakin 5-6.1891, 535).

263 Στογιόγλου 1971, 142-143.

264 Murav'jon 1851, 389.

265 Fairey 2014, 141.

266 Στο ίδιο», 137.

267 Στο ίδιο», 138-141.

268 FO 195/293/806, Charles Blunt to Stratford Canning, Salonica 8.10.1850, Confidential, 1.

όταν αποκτούσε αυτό το ιερό κειμήλιο»,²⁶⁹ το διακύβευμα της συναλλαγής θεωρούνταν ακόμη πιο επικίνδυνο για τα συμφέροντα του Λονδίνου, στο πλαίσιο του αγγλορωσικού παιγνίου μηδενικού αθροίσματος για ηγεμονία στην επικράτεια του Μεγάλου Ασθενούς. Το βασικό πρόβλημα δεν εστιαζόταν πλέον σε αυτή καθ' αυτή τη μεταβίβαση ενός αντικειμένου χαμηλής αξίας και αμφίβολης αυθεντικότητας, αλλά στον ιδεολογικό αντίκτυπο της επίσημης μεταφοράς του από το διαπιστευμένο εγχώριο κληρικό και των συνακόλουθων ανταλλαγμάτων: «Έχοντας υπόψη την πολιτική του αυτοκράτορα της Ρωσίας και την πασίγνωστη δουλικότητα, αν μου επιτρέπεται να εκφραστώ έτσι, της ιεραρχίας της ελληνικής εκκλησίας, είναι μάλλον εύκολο να υποθέσουμε ποιαν εντύπωση θα μπορούσε να κάνει μια τέτοια πολιτική στο μυαλό ενός αδαούς διάκου, από τις ερημιές της Μακεδονίας! – και τι αυτό το άτομο θα ανέφερε κατά την επιστροφή του, όχι μόνο για το μεγάλο έλεος του αυτοκράτορα αλλά και για την αφοσίωσή του στους ομόθρησκους αδερφούς του στην Τουρκία!».²⁷⁰

Η τελική έκβαση αυτής της διελκυστίνδας παραμένει αρκετά σκοτεινή. Τον Δεκέμβριο του 1856, μετά το τέλος δηλαδή του Κριμαϊκού πολέμου, η μονή Βλατάδων παρέλαβε σε επίσημη τελετή τα δώρα της Αλεξάνδρας Φιοντόροβνα, χήρας πλέον και μητέρας του νέου τσάρου, Αλεξάνδρου Β': «αργυρούν σταυρόν της Αγίας Τραπέζης και ένα Ευαγγέλιον δεδεμένον δι' επιχρυσωμένων μεταλλικών πλακών», συν «διάφορα άλλα σκεύη δια την τέλεσιν του μυστηρίου της θείας Ευχαριστίας». ²⁷¹ Το ακριβές περιεχόμενο της συνοδευτικής επιστολής δεν έχει διασωθεί, από τη σχετική φιλολογία θεωρείται ωστόσο δεδομένο πως τα δώρα της (πρώην) τσαρίνας στάλθηκαν ως ανταπόδοση για την προσφορά του επίμαχου κειμηλίου· καθώς μάλιστα η μονή διαθέτει μέχρι σήμερα τρεις τέτοιες ασημένιες «αγιόκουπες», ο αρχικός αριθμός τους αυξήθηκε μυστηριωδώς σε τέσσερις, προκειμένου να εξυπηρετείται στοιχειωδώς το σχετικό σενάριο.²⁷² Συγκρίνοντας τα σχετικά τεκμήρια, ο Φέιρι εκτιμά ως πιθανότερη εκδοχή να στάλθηκε τελικά κάποιο αντίγραφο· η απουσία οποιασδήποτε δημόσιας υποδοχής και σχετικής φιλολογίας (αντίστοιχης λ.χ. μ' εκείνη που συνοδεύει επί τέσσερις αιώνες το «θαυματουργό» αντίγραφο της Πορταϊτισσας των Ιβήρων) αφήνει ωστόσο πολλά ερωτηματικά για μια τέτοια ερμηνεία.²⁷³ Μισό αιώνα αργότερα, όταν ο αρχαιολόγος Κοντακόφ επισκέφθηκε τη Μονή Βλατάδων, περιέγραψε αναλυτικά μια από τις «αγιόκουπες», περιοριζόμενος στη χρονολόγησή της «όχι νωρίτερα από τον 18ο αιώνα» κι αποφεύγοντας προσεκτικά κάθε αναφορά, είτε στις υπόλοιπες δύο είτε σε οποιοδήποτε αντίγραφό τους.²⁷⁴

269 FO 195/293/808, όπ.π., 6.

270 FO 195/293/810, όπ.π., 9-10.

271 Στογιόγλου 1971, 145, με βάση σχετική εγγραφή σε κώδικα της Μονής. Η τελευταία, διαβάζουμε, περιέχει πλήρη κατάλογο αυτών των δώρων.

272 Στογιόγλου 1971, 143-145· Φουντούλης 2005, 166-167, 170-171 & 173-175 (φωτογραφίες και περιγραφή των τριών κυπέλλων), 169 & 171 («τέσσερα» κύπελλα).

273 Fairey 2014, 141.

274 Kondakov 1909, 146.

Γεγονός είναι πάντως ότι τα επόμενα χρόνια οι ίδιοι οι μοναχοί διαφήμιζαν αρκούντως αυτή την υποτιθέμενη γενναιοδωρία τους, απαξιώνοντας μάλιστα -όταν έκριναν διπλωματικά σκόπιμο- την αξία των αυτοκρατορικών αντίδωρων. Το διαπιστώνουμε από τις καυστικές παρατηρήσεις δυο αγγλίδων περιηγητριών, της Τζορτζίνα Μουίρ Μακένζι [Georgina Muir Mackenzie] και της Αντλαιν-Πωλίνα Ίρμπι [Aleline Paulina Irby], που επισκέφθηκαν τη Μονή Βλατάδων τον Μάιο του 1863: «Οι τωρινοί καλόγεροι», διαβάζουμε, «είναι Έλληνες του δουλοπρεπούς εκείνου τύπου που στρέφει πολλούς Άγγλους ενάντια σε όλη τη φυλή· τίποτα δε θα μπορούσε να είναι περισσότερο μελιστάλακτο από τις κολακείες τους για την Αγγλία, επειδή τότε ο κόσμος περίμενε πως θα μεταφέρει την πατρωνία της από την Τουρκία στην Ελλάδα. Καθώς τα πολύτιμα πράγματα στο μοναστήρι ήταν σχεδόν όλα δώρα από τη Ρωσία, ήταν ανάγκη ν' αποποιηθούν την ευθύνη επ' αυτού· οι μοναχοί το έκαναν λέγοντας πως ο τσάρος τους τα είχε δώσει σε αντάλλαγμα για κειμήλια ανεκτίμητης αξίας. Παραδείγματος χάριν, ένας δίσκος για τη θεία ευχαριστία κι ένα ακριβό βιβλίο ειπώθηκε πως είχαν ληφθεί ως αντάλλαγμα για ένα φλασκό, από το οποίο ο Σωτήρας μας ήπие στο Μυστικό Δείπνο· ή, όπως λένε άλλοι, στο πηγάδι της Σαμάρειας. “Κοίτα”, είπε ο Έλληνας, “μας έδωσαν ένα άθλιο χρυσafικό για ένα θησαυρό που βασίλεια ολόκληρα δεν μπορούσαν ν' αγοράσουν· πήραν από εμάς ένα ασκί με λάδι και σε αντάλλαγμα μας έστειλαν μια μόνο ελιά”. Στο τέλος διακηρύχθηκε πως, “αν η Αγγλία απλώς μας προστατέψει, θα μπορεί να υπολογίζει στην αιώνια αφοσίωσή μας”».²⁷⁵

275 Mackenzie - Irby 1867, 7-8.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

2

ΠΑΗΣΛΑΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ
ΣΛΑΒΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ
ΚΙΝΗΜΑ

ΠΑΝΣΛΑΒΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Τα παραδοσιακά συμφραζόμενα της μεταφοράς που μας απασχολεί, τα βασισμένα στην πρόσληψη της Ρωσίας ως Τρίτης Ρώμης, προστάτιδας και (δυνητικής ή πραγματικής) απελευθερώτριας των Ορθόδοξων πληθυσμών της Βαλκανικής εν γένει, έφτασαν ως γνωστόν στα όριά τους μέσα στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Η διάρρηξη της ενότητας του χριστιανορθόδοξου «γένους των Ρωμαίων» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (millet-i Rum) και η συνακόλουθη ανάδυση μιας πλειάδας ανταγωνιστικών εθνικών κινημάτων, τα οποία διεκδικούσαν την ίδια μαζική βάση στο όνομα διαφορετικών καταγωγικών μύθων κι αλληλοαποκλειόμενων σχεδίων κρατικής οικοδόμησης, δεν εξάλειψε βέβαια εντελώς ούτε τη «ρωσική προσδοκία» των προηγούμενων αιώνων ούτε τις συνακόλουθες πρακτικές πατρωνίας και συμβολικών παροχών. Προσέδωσε, ωστόσο, καινούρια νοήματα τόσο στη σλαβοφωνία όσο και στις σχέσεις ατόμων και τοπικών κοινωνιών με την Μεγάλη Δύναμη του ευρωπαϊκού βορρά.

Η ανάδυση των ανταγωνιστικών εθνικισμών δεν προκλήθηκε φυσικά από κάποιον ξένο δάκτυλο δυτικής ή βορειοευρωπαϊκής προέλευσης, όπως πίστεψαν (κι ενίοτε εξακολουθούν να πιστεύουν) οι νοσταλγοί των «διαμελισμένων» νοερών συλλογικοτήτων του παρελθόντος, αυτοκρατορικών τε και εθνικών. Όπως έχει αναλυθεί εξαντλητικά από τη σχετική ιστοριογραφία, η εμφάνιση κι η ανάπτυξη των εθνικών αυτών κινημάτων πρόκυψαν κατά κανόνα ως αποτέλεσμα συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτικοϊδεολογικών μετασχηματισμών, άμεσα σχετιζόμενων με την επέκταση του εμπορίου και τη συνακόλουθη διαμόρφωση μιας ανερχόμενης αστικής τάξης μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού των Βαλκανίων και της Διασποράς, τα δυναμικότερα τμήματα της οποίας υποδέχθηκαν μ' ενθουσιασμό (και προσάρμοσαν στις τοπικές συνθήκες) τις αντίστοιχες επεξεργασίες του Διαφωτισμού, διεκδικώντας τη διαδοχή της Οθωμανικής *τυραννίας* από σύγχρονα κράτη βασισμένα στα ευρωπαϊκά πρότυπα.²⁷⁶ Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, οι αντίπαλοι βαλκανικοί εθνικισμοί αναπτύχθηκαν έτσι πρωτίστως (όπως και παντού αλλού, άλλωστε) ως ανταγωνιστικά εγχειρήματα ηγεμονίας σε συνθήκες εισόδου των μαζών στην πολιτική· η οξύτητα δε της αντιπα-

276 Ενδεικτικά: Stavrianos 1958, 137-313· Jelavich 1983, τ.Α', 179-186· Stoianovich 1979, 287-345· Djordjevic 2001, 11-12· Λυμπεράτος 2009.

ράθεσής τους δεν οφειλόταν σε κάποια ιδιαίτερη εθνολογική ανομοιογένεια της περιοχής, αλλά στη σχετική αδυναμία τους να επιβληθούν ολοκληρωτικά στους ανταγωνιστές τους στις δεδομένες συνθήκες.²⁷⁷ Για την εξέταση και κατανόηση της πρόσληψης της εισαγωγής και διακίνησης ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στις καινούριες αυτές συνθήκες, απαραίτητη καθίσταται ως εκ τούτου μια συνοπτική επισκόπηση των βασικών χαρακτηριστικών αυτών των αντίπαλων εθνικισμών και της σχέσης καθενός τους με τη Ρωσία.

Η ελληνική εθνογένεση προηγήθηκε χρονικά, ως μετάπλαση της θρησκευτικής νοερής κοινότητας του millet-i Rum σε εθνική, σε πολιτικό δηλαδή υποκείμενο ενός οραματικού σύγχρονου κράτους· διαδικασία που διευκολύνθηκε αισθητά από το γεγονός πως η «ιερή» γλώσσα της προϋπάρχουσας θρησκευτικής κοινότητας, τα ελληνικά, ταυτιζόταν εν μέρει με το γλωσσικό όχημα του νεωτερικού εθνικισμού: τις αρχαϊζουσες μορφές της ελληνικής, που η διάδοση των κλασικών σπουδών στην Ευρώπη τους προηγούμενους αιώνες και η εμπλοκή του χριστιανορθόδοξου εκκλησιαστικού μηχανισμού της Αυτοκρατορίας στη σχετική βιβλιοπαραγωγή είχαν όχι μόνο επενδύσει με ισχυρό κοινωνικό κύρος αλλά και καταστήσει σε μεγάλο βαθμό *lingua franca* των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων, τα οποία υπήρξαν και το κεντρικό υποκείμενο της όλης εθνογενετικής ζύμωσης.²⁷⁸ Η έκταση και τα ειδοποιά χαρακτηριστικά του σύγχρονου κράτους που ευαγγελίστηκε ο ελληνικός εθνικισμός της εποχής εμφάνισαν αξιοσημείωτη ποικιλομορφία στο πέρασμα του χρόνου, περιλαμβάνοντας σχέδια τόσο για ένα αμιγές εθνικό κράτος όσο και για μια μεταρρυθμισμένη πολυεθνική Αυτοκρατορία, όπου η ελληνική εθνική κοινότητα θα κατείχε προνομιούχα ή ηγεμονική θέση.²⁷⁹ Από τη στιγμή που η συγκρότηση αυτής της νοερής κοινότητας επεκτάθηκε σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, πέρα από τους αρχικούς κύκλους εμπορευόμενων και διανοομένων, τα δάνειά της από την παραδοσιακή θρησκευτική ιδεολογία έγιναν σταδιακά όλο και πιο εμφανή. Κατά την τελική φάση της εθνικής συγκρότησης στο πλαίσιο του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου, η θρησκεία θα κληθεί μάλιστα να παράσχει την ύστατη νομιμοποίηση ενός εγχειρήματος, η υλοποίηση του οποίου είχε αρχίσει ήδη να γεννά αλλεπάλληλες διαψεύσεις· επιλογή που, μεταξύ άλλων, αποτυπώθηκε εξαιρετικά εύγλωττα στην (ιστορικά ανακριβή) επιλογή της γιορτής του Ευαγγελισμού, ως επίσημης επετείου της εθνεγερσίας.²⁸⁰ Στον μακεδονικό χώρο, η εμβέλεια αυτής της εθνογένεσης υπήρξε πάντως εξαιρετικά άνιση: αρκετά ισχυρή στις ορεινές ελληνόφωνες ή βλαχόφωνες κοινότητες της νοτιοδυτικής Μακεδονίας, που διέθεταν ισχυρή μεταναστευτική παράδοση και δεσμούς με τα σημαντικότερα κέντρα της Διασποράς, ασθενική έως ανύπαρκτη όμως στη σλαβόφωνη ενδοχώρα ή στις αγροτικές ελληνόφωνες κοινότητες των πεδιάδων – όπως

277 Ματάλας 2002, 41· Λυμπεράτος 2009, 527-530.

278 Ματάλας 2002, 11-35· Σιγάλας 2004.

279 Ματάλας 2002, 16.

280 Για μια συνολική εικόνα της μετεπαναστατικής εμπέδωσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης, βλ. Πολίτης 1993.

αρκετά περιορισμένη υπήρξε και η εν γένει συμμετοχή των Μακεδόνων στο ιδρυτικό γεγονός του ελληνικού έθνους, την επανάσταση δηλαδή του 1821-1829.²⁸¹

Η συμβολή της Ρωσίας σ' αυτή την εξέλιξη υπήρξε έμμεση μεν αλλά σημαντική. Η «ρωσική προσδοκία» διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο, όχι μόνο ως μακροχρόνια παράδοση αλλά και μέσω της συνειδητής καλλιέργειας βραχυπρόθεσμων παραπλανητικών υποσχέσεων από τους αποστόλους της Φιλικής Εταιρείας. Εξίσου καταλυτικός αποδείχθηκε τελικά και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος 1828-1829, που επέβαλε στην Υψηλή Πύλη την αποδοχή της δημιουργίας ελληνικού κράτους. Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, κύριος στόχος της ρωσικής πολιτικής στην Ελλάδα μετά την ανεξαρτησία του 1830 έγινε ο ενοφθαλμισμός στο νεοσύστατο βασίλειο ενός άκρως συντηρητικού πολιτικοϊδεολογικού αμαλγάματος, ευθυγραμμισμένου με το αυτοκρατορικό δόγμα της «επίσημης εθνικότητας» (Ορθοδοξία–Απολυταρχία–Εθνικότητα). Η πολιτική αυτή στέφθηκε τελικά από παταγώδη αποτυχία όσον αφορά το καθαρά πολιτικό σκέλος της (τον δραστικό, δηλαδή, περιορισμό της ελευθεροτυπίας και τον διηνεκή εξοβελισμό κάθε αντιπροσωπευτικού θεσμού)· το εγχώριο «ρωσικό κόμμα» πρωτοστάτησε απεναντίας στη συνταγματική επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, προκαλώντας την οργή του τσάρου που ανακάλεσε και καθαίρεσε τον πρέσβη του στην Αθήνα, Γαβριήλ Κατακάζη.²⁸² Σημείωσε ωστόσο ικανοποιητική επιτυχία στον ιδεολογικό τομέα, της συστηματικής υπόθαλψης του χριστιανορθόδοξου συντηρητισμού ως συστατικού στοιχείου του μετεπαναστατικού ελληνικού εθνικισμού, μέσω της χρηματοδότησης ομοφρόνων αθηναϊκών εντύπων («Αιών», «Παρατηρητής», «Ευαγγελική Σάλπιξ»),²⁸³ της οργανωμένης διακίνησης σχετικών ρωσικών βιβλίων σε ελληνική μετάφραση,²⁸⁴ του καθοδηγητικού ρόλου αξιόλογων λογίων με προϋπηρεσία στον ρωσικό κρατικό μηχανισμό (όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος εξ Οικονόμων),²⁸⁵ αλλά και με θαυματικές δωρεές εκκλησιαστικών ειδών σε ορθόδοξους ναούς της Αθήνας κι ορισμένων επαρχιακών πόλεων.

Η σλαβοβουλγαρική «παλιγγενεσία» (възраждане) δρομολογήθηκε πάλι το δεύτερο τέταρτο του 19ου αιώνα στους κόλπους των αντίστοιχων εμπορικών παροικιών της Μολδοβλαχίας και της Νότιας Ρωσίας (με επίκεντρο την Οδησό), καθώς και των ορεινών κοινοτήτων της κεντρικής Βουλγαρίας, όπου την ίδια περίοδο είχαμε την εμφάνιση πρωτοκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής βασισμένων στην ανάπτυξη της υφαντουργίας. Η επαρχιακή αστική τάξη που γεννήθηκε απ' αυτή την επέκταση των εμπορευματικών σχέσεων συμμάχησε με τις μάζες των χωρικών για να διεκδικήσει την ηγεμονία από την παραδοσιακή «ελληνίζουσα» χριστιανική αριστοκρατία

281 Κωστόπουλος 2022, 170-178.

282 Frary 2015, 204-231.

283 Στο ίδιο, 151-152.

284 Στο ίδιο, 153-154.

285 Στο ίδιο, 138-147.

που σχετιζόταν με την εκκλησιαστική ιεραρχία και νεμόταν τους φορολογικούς μηχανισμούς του οθωμανικού δημοσίου. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, το βουλγαρικό κίνημα αρνήθηκε να μετάσχουν οι κοινότητές του στην αποπληρωμή του υπέρογκου χρέους του Πατριαρχείου δίχως προηγούμενη εκλογή των αρχιερέων από το ποίμνιό τους, πρόβαλε δε μια σειρά από πολιτισμικά αιτήματα επικεντρωμένα στη θετική σημασιοδότηση της σλαβοφωνίας (των λαϊκών στρωμάτων) έναντι της «ποντικίσιας» και «γύφτικης» ελληνικής γλώσσας, που το προηγούμενο διάστημα αποτελούσε το βασικό μέσο έκφρασης κι επικοινωνίας των ανώτερων τάξεων.²⁸⁶ Σε θεσμικό επίπεδο, η χειραφέτηση αυτή αποκρυσταλλώθηκε στη σταδιακή οικοδόμηση των κοινοτικών, εκπαιδευτικών κι εκκλησιαστικών μηχανισμών μιας αυτοτελούς εθνικής οντότητας (*millet-i Bulgar*). Το 1870 οι μηχανισμοί αυτοί αναγνωρίστηκαν από την Υψηλή Πύλη ως ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία (Βουλγαρική Εξαρχία), με δική της ιεραρχική δομή κι εδαφική αρμοδιότητα στο μεγαλύτερο μέρος της σημερινής Βουλγαρίας κι ένα μικρό τμήμα της Μακεδονίας (μητρόπολη Βέλες), με δυνατότητα όμως μελλοντικής επέκτασής της στις υπόλοιπες διαμφισβητούμενες επαρχίες ύστερα από τοπικά δημοψηφίσματα. Ακολούθησε η καταδίκη της Εξαρχίας και του ποιμνίου της από το Πατριαρχείο ως «σχισματικών» (1872) και η οικοδόμηση δυο παράλληλων, ανταγωνιστικών εθνοεκκλησιαστικών οργανισμών στις περισσότερες σλαβόφωνες περιοχές της Αυτοκρατορίας.²⁸⁷ Μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877-1878 και την απόσχιση της (τυπικά αυτόνομης, αλλά στην ουσία ανεξάρτητης) Βουλγαρίας από το οθωμανικό κράτος, η Εξαρχία θα διατηρήσει ως έδρα την Κωνσταντινούπολη και θα επιδοθεί σε μια μακροχρόνια προσπάθεια για την ανάκτηση και διεύρυνση της επιρροής της στις σλαβόφωνες επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης που παρέμεναν κάτω από οθωμανική κυριαρχία. Από τις τοπικές κοινότητες που θα εμπλακούν σ' αυτήν τη διαμάχη, η όλη προσπάθεια -και η αντίστοιχη ελληνική για την απόκρουσή της- θα βιωθούν κυρίως ως διαμάχη ανταγωνιστικών εθνικών παρατάξεων («κομμάτων» ή «μερίδων» στην ορολογία της εποχής), η δράση των οποίων εμφανίζει όλα τα χαρακτηριστικά μιας τυπικής πολιτικής αναμέτρησης.²⁸⁸

Απ' όλα αυτά, αξίζει να κρατήσουμε εδώ κυρίως τη φορτισμένη ανασηματοδότηση της γλωσσικής διαφοράς – και, πάνω απ' όλα, της συμβολικής αναπαράστασής της στο εκκλησιαστικό επίπεδο. Σημείο εκκίνησης και βασικό νομιμοποιητικό επιχείρημα του βουλγαρικού εθνικισμού υπήρξε η διαιρετική τομή μεταξύ ελληνικότητας και σλαβισμού, με τον δεύτερο ν' αγκαλιάζει σε μια πρώτη φάση κάθε δυνατή εκδοχή σλαβικής γλώσσας, διαλέκτου και αλφαβήτου· εξ ου και ο χαρακτηρισμός του πρώιμου αυτού κινήματος ως «σλαβοβουλγαρικού», με τον σερβικό εθνικισ-

286 Stavrianos 1958, 364-380· Λυμπεράτος 2009, 301-533.

287 Κωστόπουλος 2022, 205-211.

288 Στο ίδιο, 523-1098, για μια αναλυτική επισκόπηση των μηχανισμών, της ιδεολογίας και των πρακτικών αυτής της εθνοκομματικής διαμάχης, καθώς και της ανάδυσης των πρώτων εκδοχών μακεδονισμού που γέννησαν οι εσωτερικές αντιφάσεις του όλου συστήματος.

σμό να εκλαμβάνεται συνήθως ως αντικειμενικός σύμμαχος στον αγώνα για την απαλλαγή των σλαβόφωνων χριστιανών της Βουλγαρίας, της Μακεδονίας και της Θράκης από τον ελληνικό εκκλησιαστικό και πολιτισμικό «ζυγό».²⁸⁹ Ο ίδιος ο σερβικός εθνικισμός συνέβαλε με τη σειρά του στη σλαβοβουλγαρική *παλιγγενεσία*, είτε έμμεσα (μέσω της παροχής ενός σλαβικού υποδείγματος εθνικής συγκρότησης, εναλλακτικού κι ενίοτε ανταγωνιστικού προς το ελληνικό) είτε άμεσα, με τη διοχέτευση σλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων, σχολικών εγχειριδίων και την καταπολέμηση της ελληνικής επιρροής στη σλαβόφωνη βαλκανική ενδοχώρα από πράκτορες του Βελιγραδίου, με σημαντικότερο τον σερβοβόσνιο λαογράφο κι αρχαιοκάπηλο Στέφαν Βέρκοβιτς.²⁹⁰

Σε αντίθεση με την ελληνική εθνογένεση, η εμπλοκή της Ρωσίας στη σλαβοβουλγαρική *παλιγγενεσία* δεν περιορίστηκε στην απλή ενθάρρυνση ή στην άσκηση συμπληρωματικής, δευτερεύουσας ιδεολογικής επιρροής. Υπήρξε απεναντίας καθοριστική, τόσο για την αρχική αφύπνιση του ενδιαφέροντος μιας πρώτης γενιάς διανοουμένων κι εθναποστόλων για τη σλαβική ταυτότητα και παράδοση των επίμαχων περιοχών, όσο κι από την άποψη της πολύπλευρης ηθικής και υλικής στήριξης του όλου εγχειρήματος με παροχή υποτροφιών για σπουδές στη Ρωσία, χρηματοδότηση σχολείων, διανομή εκπαιδευτικών εγχειριδίων, δωρεές εκκλησιαστικών βιβλίων και συναφών υλικών. Κομβικό ρόλο στην υπόθαλψη της όλης κινητοποίησης διαδραμάτισαν τα πανσλαβιστικά κοιτάτα που ιδρύθηκαν στη Ρωσία μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο: η Σλαβική Αγαθοεργός Επιτροπή της Μόσχας (1858), τα παραρτήματά της στην Αγία Πετρούπολη (1867) και το Κίεβο (1869) και η αυτοτελής Σλαβική Αγαθοεργός Επιτροπή «Κύριλλος και Μεθόδιος» της Οδησσού (1870). Στελεχωμένα από σλαβόφιλους (ή απλά εθνικιστές) πανεπιστημιακούς και άλλους λογίους, δημοσιογράφους, «δημοσιολόγους» και στελέχη του κρατικού μηχανισμού (διπλωμάτες, σχολικούς επιθεωρητές, αρχιερείς, στρατιωτικούς), τα κοιτάτα αυτά λειτούργησαν ως σύνδεσμος της κρατικής ηγεσίας με την εμβρυώδη «κοινωνία των πολιτών» των ανώτερων τάξεων της αυτοκρατορίας, αλλά και ως ημιέπισημος διάυλος για παρεμβάσεις που θεωρούνταν πολιτικά προβληματικό ή παρακινδυνευμένο ν' αναλάβει απευθείας ο επίσημος διπλωματικός μηχανισμός. Το κεντρικό κοιτάτο της Μόσχας καθοδηγούνταν πάντως σε μεγάλο βαθμό από το Ασιατικό Τμήμα του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών, στο οποίο ήταν υποχρεωμένο να υποβάλει ετήσιες απολογιστικές εκθέσεις, μεταξύ δε των επίσημων χρηματοδοτών του συγκαταλέγονταν η τσαρίνα Μαρία Αλεξάντροβνα [Marija Aleksandrovna] και σύμπασα η αυτοκρατορική οικογένεια, εκτός από τον ίδιο τον τσάρο.²⁹¹ Πρέπει πάντως να υποσημειωθεί εδώ πως η αφύπνιση του σχετικού ενδιαφέροντος υπήρξε στην πραγματικότητα μια αμφίπλευρη διαδικασία: η ίδια η ίδρυση του πρώτου πανσλαβι-

289 Στο ίδιο, 250-255.

290 Στο ίδιο, 228-232. Λεπτομέρειες για τη δράση του Βέρκοβιτς ως σέρβου πράκτορα και οργανωτή ενός δικτύου σλαβοβούλγαρων εθναποστόλων: Khristov 1969· Arnaudov 1968, 295-329 & 427-441.

291 Αναλυτικά για τα πανσλαβιστικά κοιτάτα: Petrovich 1956, 129-152· Nikitin 1960. Ειδικά για τη σχέση τους με τη βουλγαρική *παλιγγενεσία*, βλ. Todorakova 1989.

στικού κοιμιτάτου αποδίδεται λ.χ. σε μεγάλο βαθμό σε προηγούμενη σχετική ζύμωση της ρωσικής διπλωματικής ηγεσίας και υψηλής κοινωνίας από τον Νάιντεν Γκέροφ [Najden Geron] – Βούλγαρο της Φιλιππούπολης σπουδαγμένο στην Οδησό, εκ των πρωτεργατών της βουλγαρικής *παλιγγενεσίας* και μελλοντικό γενικό πρόξενο της Ρωσίας στη γενέτειρά του.²⁹²

Η δραστηριότητα των Σλαβικών Κοιμιτάτων επικεντρώθηκε πρωτίστως στην παροχή υποτροφιών για σπουδές νεαρών ατόμων από τα Βαλκάνια στη Ρωσία, με σκοπό τη δημιουργία μιας τοπικής διανοήσης με ρωσική παιδεία που θα ενστερνιζόταν αυτόματα την επίσημη αυτοκρατορική ιδεολογία και θα ταύτιζε την τύχη της με τα ρωσικά κρατικά συμφέροντα.²⁹³ Ευθύς εξαρχής, οι παρεμβάσεις αυτές συνδυάστηκαν ωστόσο με τον εφοδιασμό εκκλησιών και μοναστηριών της περιοχής με λειτουργικά βιβλία, εικόνες κι άλλα εκκλησιαστικά είδη. Και πριν από την ίδρυση των Κοιμιτάτων, η Ιερά Σύνοδος της Αγίας Πετρούπολης εξέταζε βέβαια ευμενώς αιτήματα μοναστηριών της μακεδονικής ενδοχώρας, όπως ο Άγιος Νικόλαος της Μάτκα, κοντά στα Σκόπια (1842), για αντικατάσταση χειρόγραφων ψαλτηρίων τους με τα «σωστά» εκκλησιαστικά βιβλία από τη Ρωσία· η έμφαση δινόταν ωστόσο εδώ όχι σε κάποια εκδοχή ενδοσλαβικής αλληλεγγύης, αλλά στον καθοδηγητικό ρόλο της Τρίτης Ρώμης, ως θεματοφύλακα κι εγγυητή της θρησκευτικής ορθότητας στους κόλπους της (γλωσσικά συγγενούς, τουλάχιστον) Ορθοδοξίας.²⁹⁴ Σημείο τομής θ' αποτελέσει εδώ ο Κριμαϊκός πόλεμος (1853-1856), η εξαπόλυση του οποίου δικαιολογήθηκε από ρωσικής πλευράς σαν εξόρμηση για την προστασία της Ορθόδοξης χριστιανοσύνης από «τον Μωάμεθ και τον Πάπα, τον Λούθηρο και τον Καλβίνο, τον Βολταίρο και τον Κοπέρνικο» (κατά τη διατύπωση ενός ρωσόφιλου ελληνικού φυλλαδίου των ημερών),²⁹⁵ με κυριότερο όμως target group τους ομόθρησκους Σλάβους των Βαλκανίων.

Όπως πληροφορούμαστε από λίγο μεταγενέστερες απολογιστικές εκθέσεις που εντόπισε στα αρχεία της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου η ιστορικός Λόρα Γκερντ, τον Μάιο του 1854 -ενόψει της γενίκευσης των εχθροπραξιών- η Ρωσική Ιερά Σύνοδος διέταξε τη συγκέντρωση «*εικόνων, βιβλίων, σταυρών, σκευών και άλλων αντικειμένων*» από μοναστήρια της Μόσχας, με σκοπό τον σχετικό εφοδιασμό των βουλγαρικών εκκλησιών, ως άσκηση θρησκευτικής πολιτισμικής διπλωματίας, κατά την αναμενόμενη προέλαση του ρωσικού στρατού στη Βουλγαρία. Τα προϊόντα αυτού του

292 Petrovich 1956, 130· Nikitin 1960, 13-22 & 30-31. Βιογραφικά στοιχεία: Λυμπεράτος 2009, 373-380. Για την ευρύτερη ζύμωση της ρωσικής κοινής γνώμης από εθνικιστές διανοούμενους της βουλγαρικής διασποράς και ντόπιους συνοδοιπόρους τους τη δεκαετία του 1850: Vovchenko 2016, 92-103.

293 Petrovich 1956, 145-146· Nikitin 1960, 93-110.

294 РГИА, Ф.797, оп. 12, 2 отд., д.30553, л.1, Κόμης Βαραντσόφ-Ντρασκόφ προς Α.Ν. Πρατασόφ, [Αγ. Πετρούπολη], 2.10.1842.

295 Fairey 2015, 4. Η νομιμοποίηση του Κριμαϊκού πολέμου σαν «ιερού» δεν αποτελούσε, βέβαια, ρωσική πρωτοτυπία, αλλά προβλήθηκε απ' όλες τις εμπόλεμες πλευρές· για μια συνολική εικόνα, βλ. στο ίδιο, 1-10. Για τη ρωσική ειδικά επιχειρηματολογία: Kozelsky 2014.

ενδοεκκλησιαστικού εράνου αποθηκεύτηκαν προσωρινά σ' ένα μοναστήρι της Μόσχας, η ανάσχεση όμως της ρωσικής εισβολής και η αποχώρηση των τσαρικών στρατευμάτων από τη Μολδοβλαχία τον Ιούλιο, ύστερα από σχετικό τελεσίγραφο της Αυστρίας, απέτρεψαν τελικά τη διανομή τους· στα τέλη του 1856 παρέμεναν έτσι αποθηκευμένα σε 36 κιβώτια στο ίδιο μέρος.²⁹⁶ Μέσα στο 1854 τέθηκαν επίσης για τον ίδιο σκοπό από την ιερά Σύνοδο «στη διάθεση του αρχιστρατήγου» 20 πλήρεις σειρές λειτουργικών βιβλίων, 400 ευαγγέλια «τυπωμένα γι' αυτόν το σκοπό» και 3.140 άλλα λειτουργικά βιβλία, καθώς και 60 «πλήρη ιερατικά άμφια» που αρχικά προορίζονταν για δωρεά σε σερβικές εκκλησίες.²⁹⁷ Κι αυτά τα είδη παρέμειναν στις αποθήκες λόγω της εξέλιξης των πολεμικών επιχειρήσεων· διατέθηκαν όμως τελικά «στις φτωχότερες εκκλησίες των σλαβικών περιοχών της Τουρκίας» μέσω της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη κατά το πρώτο μεταπολεμικό δεκαπεντάμηνο, παρά τις διαβολές που αποδίδονταν σε «πράκτορες ορισμένων δυτικών δυνάμεων».²⁹⁸ Ένα μέρος τους διανεμήθηκε μέσω του ρωσικού προξενείου στην Αδριανούπολη, με καταβολή ιδιαίτερων προσπαθειών για να παρακαμφθεί η οθωμανική λογοκρισία.²⁹⁹

Τον Ιούλιο του 1857 ο πρέσβης Απολινάρι Μπουτιένεφ [Apollinarij Butenev] εισηγήθηκε την εγκαθίδρυση «μιας μόνιμης και σωστότερης τάξης για τον εφοδιασμό των ορθόδοξων εκκλησιών στη Βουλγαρία, μέσω της [διπλωματικής] αποστολής και των προξενείων μας στην Τουρκία, με λειτουργικά βιβλία, για τα οποία υπάρχει απόλυτη ανάγκη». Μια δεύτερη σύστασή του αφορούσε τον εφοδιασμό των εκκλησιών της επίμαχης περιοχής με άμφια και λειτουργικά σκεύη, των οποίων υπήρχε εξίσου δραματική έλλειψη· για να περιοριστεί μάλιστα η σχετική επιβάρυνση του δημόσιου ταμείου, πρότεινε την «κατασκευή σκευών από υλικό όχι τόσο ακριβό όσο το καθαρό ασήμι και μικρού όγκου», που θα διευκόλυνε επίσης την αποθήκευση και διακίνησή τους. Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, ο πρέσβης εισηγήθηκε τέλος την αποστολή αρχιερατικών αμφίων στον επικεφαλής του βουλγαρικού ναού της Βασιλεύουσας, επίσκοπο Πολύκαρπο, και στους βουλγαρικής καταγωγής μητροπολίτες Λοφτσού και Βράτσας, εκτιμώντας πως «όλοι τους θα δέχονταν, ως σημάδι ιδιαίτερης ενόιας, την

296 ΡΓΙΑ, Φ.797, оп. 26, 2 отд., 2 ст., д.450, л.1-2, απόσπασμα από απόφαση της Ιεράς Συνόδου, 16/30.11.1856.

297 ΡΓΙΑ, Φ.797, оп. 27, 2 отд., 2 ст., д.414, л.22-23.

298 ΡΓΙΑ, Φ.797, оп. 26, 2 отд., 2 ст., д.450, л.35-36, διευθυντής του ρωσικού Υπ.Εξ. Ι. Μαλτσόφ προς αρχιεπιστάγγελέα Ιεράς Συνόδου Α.Π. Τολστόι, [Αγ. Πετρούπολη], 28.8.1857.

299 ΡΓΙΑ, Φ.797, оп. 26, 2 отд., 2 ст., д.450, л.91-4, Α. Μπουτιένεφ προς Υπ.Εξ., Κων/λη, 27.2.1857, αρ.66. Τους λογοκριτές είχαν ενοχλήσει ιδιαίτερα οι εισαγωγικοί ύμνοι ενός Ψαλτηρίου προς τον τσάρο και την οικογένειά του, καθώς και ορισμένα χωρία που προοίωνιζαν την κατάλυση «του βδελυρού και βλάσφημου βασιλείου των Αγαρηνών» από «τον ορθόδοξο βασιλέα». Στις σχετικές αιτιάσεις του οθωμανικού Υπ.Εξ., ο πρώτος διερμηνέας της ρωσικής πρεσβείας ισχυρίστηκε ότι τα μεν επίμαχα χωρία είχαν μεταφραστεί από ελληνόγλωσσα βυζαντινά κείμενα και ήταν προγενέστερα «της τουρκικής κυριαρχίας», οι δε ύμνοι προς τον τσάρο απευθύνονταν σ' αυτόν ως κεφαλή της ρωσικής εκκλησίας, «δίχως πολιτική σημασία», όπως ακριβώς οι μουσουλμάνοι υπήκοοί του «δεν εμποδίζονται να προσεύχονται για το σουλτάνο». Στην πράξη, το Πατριαρχείο κλήθηκε από τις αρχές να τυπώσει δικά του σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία, προς αντικατάσταση των ρωσικών. Ο πρέσβης αντιπρότεινε, ως εκ τούτου, την εκτύπωση στη Ρωσία ειδικών εκδόσεων για τις οθωμανικές επαρχίες, με απάλειψη των επίμαχων σημείων.

ευγενή δωρεά επισκοπικής στολής από πλευράς της ρωσικής εκκλησίας». ³⁰⁰ Τους επόμενους μήνες η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε έτσι (και ο τσάρος ενέκρινε) τη δωρεάν διάθεση 100 ακόμη σειρών εκκλησιαστικών βιβλίων (65 μέσω της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, 10 μέσω της πρεσβείας στη Βιέννη και 25 μέσω του δραστήριου μητροπολίτη Χερσώνος Ιννοκεντίου), και τον εφοδιασμό του Υπ. Εξ. με 100 ευαγγέλια της ειδικής έκδοσης του Συνοδικού Τυπογραφείου «για τις βουλγαρικές εκκλησίες», 5 ευαγγέλια «με διακοσμήσεις, από εκείνα που δωρίζονται σε εκκλησίες του εξωτερικού», και δέκα «πλήρη σετ εκκλησιαστικών σκευών με τα εξαρτήματά τους». Όσο για αρχιερατικά άμφια, που δεν συγκαταλέγονταν στα είδη τα ήδη στοκαρισμένα γι' αποστολή στο εξωτερικό, η Σύνοδος αποφάσισε να ζητήσει από το μητροπολίτη Πετροπούλεως να δωρίσει τρία από τα δικά του. Ανάλογη έκκληση απευθύνθηκε και στον μητροπολίτη Κιέβου, για προσφορά, «ει δυνατόν, ενός αριθμού λειτουργικών βιβλίων» από το στοκ του εκεί μοναστηριακού τυπογραφείου της Λαύρας Σπηλαιώτη. ³⁰¹ Τελικά, μέσα στο 1858 η Σύνοδος διέθεσε στη ρωσική πρεσβεία της Πόλης 65 σειρές λειτουργικών βιβλίων, 100 ευαγγέλια «τυπωμένα για τις βουλγαρικές εκκλησίες», 10 πλήρη σετ λειτουργικών σκευών και 3 αρχιερατικές στολές, στην πρεσβεία της Βιέννης 25 σειρές λειτουργικών βιβλίων και στον μητροπολίτη Χερσώνος άλλες 10· το συνολικό κόστος της προσφοράς ανήλθε σε 13.342,85 ρούβλια. ³⁰² Σύμφωνα με τις τότε επικρατούσες αντιλήψεις, στις «βουλγαρικές εκκλησίες» κατατάσσονταν και οι ναοί της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας. Όπως πληροφορούμαστε από υπηρεσιακό κατάλογο των αμφίων που διανεμήθηκαν μεταξύ Ιουλίου 1857 κι Ιανουαρίου 1859 μέσω της πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, στη Μακεδονία τέτοιες δωρεές έγιναν στις πόλεις Οχρίδα, Κιλκίς / Δοϊράνη, Κίτσεβο, Γκόστιβαρ, Δίβρα και Βοδενά (σημ. Έδεσσα), σε τρία μοναστήρια της ενδοχώρας και στις εκκλησίες είκοσι χωριών της Δίβρας, επτά του Γκόστιβαρ κι ενός της Οχρίδας. ³⁰³ Στις επόμενες σελίδες θα παρακολουθήσουμε αναλυτικά ορισμένες περιπτώσεις αυτής της μεταφοράς, των διαύλων και των διαδικασιών μέσω των οποίων αυτή υλοποιούνταν.

Οχρίδα 1859: «ανάκτησις της γνησίας ημών μητρός»

Η πρώτη περίπτωση ρωσικής δωρεάς που θα μας απασχολήσει εδώ σημειώθηκε το 1859 και αφορούσε τον μητροπολιτικό ναό της Οχρίδας (Άγιος Κλήμης). Ούτε η συγκεκριμένη πόλη ούτε η

300 РГИА, Ф.797, оп. 26, 2 отд., 2 ст., д.450, л.31-32, А. Μπουτιένεφ προς Υπ.Εξ., Κων/λη 6.7.1857, αρ.246.

301 РГИА, Ф.797, оп. 26, 2 отд., 2 ст., д.450, л.41-42, σημείωμα «για τον εφοδιασμό εκκλησιών στην Τουρκία με σκεύη, ιματισμό και λειτουργικά βιβλία», [Αγ. Πετρούπολη] 19.10.1857, αρ.207.

302 РГИА, Ф.797, оп. 27, 2 отд., 2 ст., д.414, л.22-23.

303 РГИА, Ф.797, оп. 26, отд. 2, ст. 2, д.450, л.66-68, «Ведомость церковным облачениям, распределенным миссией в Константинополе между православными храмами Турецкой империи с 1 июля 1857 г. по 10 января 1859 г.».

χρονική συγκυρία ήταν τυχαία.³⁰⁴ Πάλαι ποτέ έδρα της ομώνυμης Αρχιεπισκοπής που καταργήθηκε το 1767 έχοντας τους προηγούμενους αιώνες πλήρως εξελληνιστεί όσον αφορά την εκκλησιαστική της ιεραρχία, πόλη επίσης η ίδια εξελληνισμένη σε μεγάλο βαθμό όσον αφορά τη δημόσια ζωή (παρόλο που οικιακή γλώσσα των χριστιανών κατοίκων της παρέμεναν ακόμη τα σλαβικά ή τα βλάχικα),³⁰⁵ η Οχρίδα διέθετε εξαιρετικά υψηλό συμβολικό φορτίο για το ευρύτερο σλαβοβουλγαρικό κίνημα, που επικαλούνταν αυτό το παρελθόν ως βασικό νομιμοποιητικό επιχείρημα της διεκδίκησης μιας εθνικά νομιμοποιημένης εκκλησιαστικής αυτονομίας.³⁰⁶ Η νοσταλγική ανάμνηση αυτού του παρελθόντος τροφοδοτούσε όμως ταυτόχρονα παρεμφερείς διαθέσεις και σχέδια ακόμη και στους κόλπους της τοπικής ελληνίζουσας «αριστοκρατίας», μια εκδοχή των οποίων αποτυπώθηκε την ίδια εκείνη χρονιά σε σχετικό βιβλιαράκι που εξέδωσε στην Αθήνα ο ντόπιος λόγιος Μαργαρίτης Δήμιτσας.³⁰⁷

Από χρονική άποψη βρισκόμαστε πάλι στην τελευταία φάση της σύντομης αρχιερατείας του μητροπολίτη Αχριδών Ιωαννικίου, Αλβανού από το Ελμπασάν, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας το πέρασε στην Κωνσταντινούπολη για να τακτοποιήσει την αποπληρωμή του διορισμού του, δίχως ανάμιξη στις εθνοκομματικές διαμάχες του ποιμνίου του.³⁰⁸ Το σλαβοβουλγαρικό κίνημα υφίσταται μεν ήδη στην πόλη αλλά δρα ακόμη σε βαθιά παρανομία, σε επαφή με τον πρωτεργάτη της κίνησης στην ευρύτερη περιοχή (και πάλαι ποτέ ελληνοδιδάσκαλο) Ντίμιταρ Μιλαντίνοφ [Dimitar Miladinov] από τη γειτονική Στρούγκα.³⁰⁹ Από το καλοκαίρι του 1859³¹⁰ (ή, κατ' άλλη πηγή, τον Οκτώβριο του 1858)³¹¹ έχει αρχίσει να λειτουργεί ένα πρώτο -νυχτερινό- βουλγαρικό σχολείο, στο σπίτι δυο αμαξάδων στη λαϊκή συνοικία Μεσόκαστρο, με αξιοσημείωτη απήχηση στα λαϊκότερα στρώματα.³¹² Η σχετική πρωτοβουλία ανήκε στην αγιορείτικη Μονή Ζωγράφου, που προμήθευσε επίσης τα χρησιμοποιούμενα εγχειρίδια και φέρεται να χρηματοδότησε το εγχείρημα.³¹³ η μνεία όμως του τσάρου Αλέξανδρου Β' σε μεταγενέστερο ύμνο σαν «κτήτορα» του σχολείου υπονοεί πως ο ρόλος της υπήρξε ενδεχομένως απλά διαμεσολαβητικός.³¹⁴

304 Για μια αναλυτική παρουσίαση των εξελίξεων αυτής της περιόδου στην Οχρίδα, βλ. Κωστόπουλος 2022, 264-273.

305 Grigorovich 1877, 102· Shapkarev 1984, 37-40, 42 & 85.

306 Κωστόπουλος 2022, 381-382, 411 & 852-853, για τη διαχρονική επιστράτευση του «Πατριαρχείου» της Οχρίδας ως ιστορικό επιχείρημα από το βουλγαρικό εθνικισμό.

307 Δήμιτσας 1859.

308 Shapkarev 1984, 77.

309 Στο ίδιο, 78-92 & 45-46.

310 Αλ. Ρατσίνσκι προς ρώσο πρέσβη Α. Λαμπανόφ-Ραστόφσκι, Βάρνα 14.3.1860, σε *Русия и българското* 1987, τ. Α1, 360. Βλ. επίσης Shapkarev 1984, 85.

311 Sprostranov 1896, 622.

312 Shapkarev 1984, σ.85-6· Sprostranov 1896, 622-624· Αλ. Ρατσίνσκι, 14.3.1860, όπ.π.

313 Sprostranov 1896, 622-623. Για τη ζύμωση της σχετικής ιδέας από τον αρχιμανδρίτη Παρτένι Ζογκράφσκι, δίχως άλλες πληροφορίες, βλ. επίσης Shapkarev 1984, 85.

314 Paskov 1987, 151-153.

Αυτά όσον αφορά τον χώρο και τη χρονική συγκυρία. Για την ίδια την επίμαχη δωρεά, πληροφορίες αντλούμε από δυο κυρίως πηγές: τα απομνημονεύματα του Κουζμάν Σαπκάρεφ [Kuzman Shapkarev] (που υπέγραφε ακόμη ως Κοσμάς Πασχάλη), ελληνοδιδάσκαλου τότε στο κοινοτικό σχολείο της πόλης, γαμπρού του Μιλαντίνοφ κι εκκολλαπτόμενου σλαβοβούλγαρου εθναποστόλου, αφ' ενός, και τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του ίδιου του Μιλαντίνοφ, αφ' ετέρου. Σύμφωνα με τον πρώτο, «το 1859 μέσω των γουναράδων, οχριδινών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, έφτασαν στην πόλη μας κάμποσα σώματα βουλγαροσλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων μαζί με κάμποσα εκκλησιαστικά άμφια, δωρισμένα, όπως έλεγαν, από τη Ρωσία, τα οποία με μεγάλη χαρά και έκσταση έγιναν δεκτά από το λαό και διανεμήθηκαν στις εκκλησίες».³¹⁵ Η επίσημη πρεμιέρα της δωρεάς έγινε στις 25 Νοεμβρίου, κατά την τοπική γιορτή του πολιούχου Αγίου Κλήμεντα, «με τους ιερείς ντυμένους με τα καινούρια, δωρισμένα άμφια».³¹⁶ Σύμφωνα με αναλυτικό κατάλογο των αμφίων που η ρωσική πρεσβεία διένειμε το 1857-1959 σε «βουλγαρικές πόλεις και χωριά» της Βουλγαρίας, της Μακεδονίας και της Θράκης, η κοινότητα της Οχρίδας παρέλαβε 4 φελόνια, 4 πετραχήλια, 4 υποφελόνια, 4 ζώνες, 5 επιμάνικα, 2 στιχάρια, 3 οράρια και 2 αέρες.³¹⁷

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξιστόρηση των διλημμάτων που αντιμετώπισε στη συνέχεια η τοπική δημογεροντία – κυρίως επειδή μας προσφέρει ένα ερμηνευτικό κλειδί για τη σιωπή που κατά κανόνα καλύπτει αυτού του είδους τις προσφορές στον ελληνικό και τον βουλγαρικό Τύπο της αυτοκρατορίας (αλλά και των εθνικών κέντρων ή της διασποράς), σε αντίθεση με τη μεγάλη δημοσιότητα που έπαιρναν παρόμοια αφιερώματα σε ναούς του ελληνικού βασιλείου. «Υστερα από την καλή υποδοχή» των δώρων, αφηγείται ο Σαπκάρεφ, «έπρεπε από πλευράς των πολιτών να σταλεί πίσω ευχαριστήρια απεύθυνση. Σε ποιον όμως; Ιδού ζήτημα για σκέψη. Σχεδόν όλοι ήξεραν πως αυτά τα δώρα μας είχαν σταλεί από πλευράς της ρωσικής κυβέρνησης, συνεπώς οι ευχαριστίες έπρεπε ν' απευθυνθούν στο πρόσωπο του πρέσβη της στην Κωνσταντινούπολη, κ. Λαμπανόφ· τολμούσε όμως κανείς ν' απευθυνθεί με οποιαδήποτε επιστολή ή να βάλει υπογραφή σε τέτοια προς ρώσο πρέσβη; Κι αν έπεφτε αυτή σε τούρκικα, κυβερνητικά χέρια; Τι ευθύνες θα ζητούνταν τότε από τους υπογράφοντες;»³¹⁸ Τη λύση έδωσε τελικά ο ντόπιος προύχοντας Στέφανος Παππά ή Βλαντίκοφ, επικεφαλής του «μητροπολιτικού» (κι εν συνεχεία «ελληνικού») κόμματος της Οχρίδας: η ευχαριστήρια επιστολή απευθύνθηκε για λόγους ασφαλείας παραπλανητικά «τω αγνώστω ενεργέτη»,³¹⁹ διαβιβάστηκε δε στη ρωσική πρεσβεία «μέσω των ιδίων εκείνων προσώπων που είχαν φέρει τα

315 Shapkarev 1984, 93.

316 Στο ίδιο, 95.

317 РГИА, Ф.797, оп. 26, отд. 2, ст. 2, д.450, л.66-68, «Ведомость церковным облачениям, распределенным миссией в Константинополе между православными храмами Турецкой империи с 1 июля 1857 г. по 10 января 1859 г.», συνημ. σε Α. Γκίλφερντινγκ προς Α.Π. Τολστρόι, 17.11.1858.

318 Shapkarev 1984, 93.

319 Στο ίδιο, 94.

δώρα».³²⁰ Ένα δεύτερο δίλημμα, εσωτερικής τούτη τη φορά τάξης, αφορούσε τη γλώσσα στην οποία έπρεπε να συνταχθούν οι επίμαχες ευχαριστίες. Απορρίπτοντας σχετική εισήγηση του Βλαντίκοφ, να χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά και μόνο η ελληνική («για να ξέρουμε τι υπογράφουμε», καθώς το κυριλλικό αλφάβητο ήταν ακόμη ελάχιστα γνωστό στην Οχρίδα), η δημογεροντία πρόκρινε τελικά ένα δίγλωσσο κείμενο, «στα βουλγαρικά και τα ελληνικά». Τη σύνταξή του ανέλαβε ο Σαπκάρεφ, που -όπως γράφει- βασανίστηκε πολύ προσπαθώντας να το διατυπώσει σε αρχαϊζουσα παλαιοσλαβική, σύμφωνα με τα τότε ελληνικά πρότυπα διγλωσσίας, προτού ακολουθήσει τη συμβουλή του Μιλαντίνοφ «να γράψει όπως μιλάει».³²¹

Πλουσιότερες πληροφορίες για τις παραπάνω ζυμώσεις, καθώς και για τα ίδια τα επίμαχα δώρα, που δεν περιλάμβαναν μόνο άμφια αλλά και ρωσικές εικόνες, μας παρέχει η δημοσιευμένη αλληλογραφία του ίδιου του Μιλαντίνοφ – ο οποίος, μεταξύ άλλων, διεκδίκησε για λογαριασμό του την πατρότητα της ευχαριστήριας επιστολής. «Εἰς Ὀχρίδα ἀπεφάσισαν νὰ λάβωσι τὰ Σλαβικά βιβλία καὶ ἱερά ἐνδύματα κατὰ κοινήν ψήφον ὡς πληροφοροῦμαι», ενημερώνει λ.χ. στις 22 Νοεμβρίου 1859 από τη Στρούγκα τους προκρίτους των Βιτωλίων, αδελφούς Ρόμπη (Ρόμπεφ).³²² «Με τὰ ἄμφια, 6 ζευγάρια, λειτούργησαν καὶ γιόρτασαν τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Κλήμεντα», πληροφορεῖ πάλι στις 28 τον ομόφρονά του ιερομόναχο Κλήμη στη Δοϊράνη, εκλαμβάνοντας αυτή την εξέλιξη -σε συνδυασμό με τη βαριά ασθένεια του επιχώριου μητροπολίτη- σαν πρόκριμμα για την απόσπαση από το σλαβοβουλγαρικό κόμμα της ηγεμονίας, τόσο στην πόλη όσο και στην ευρύτερη περιφέρεια: «Στὴν Οχρίδα θὰ τὸν καταλάβουμε σλαβικά γιὰ τὰ καλὰ τὸ μητροπολιτικὸ νὰό. Σαν ἐμαθα ἐγώ, ἔκανα “ευχαριστήριον” ἀπὸ τὴ δημογεροντία τῆς Οχρίδας· καὶ ἄλλα θὰ κάνουμε, νὰ ξέρεις ἀπὸ τὰ Βιτώλια ὁμορφα μὲν ἀπαντάνε».³²³ Αναλυτικότερη περιγραφή των ίδιων πεπραγμένων θα κάνει στις 4 Δεκεμβρίου προς τον γιατρό Κωνσταντίνο Ρόμπη, τον μεγαλύτερο από τους τέσσερις αδελφούς, διευκρινίζοντας ότι, σε αντίθεση με τα άμφια και τις εικόνες, η αποδοχή των σλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων δεν είχε ακόμη αποφασιστεί οριστικά: το ίδιο και η γλώσσα στην οποία έπρεπε να διατυπωθεί η ευχαριστήρια επιστολή: «Προλαβόντως ἐσύνθεσα Βουλγαριστί καὶ τὸ δια τὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία, ἱερά ἐνδύματα καὶ εἰκόνας ευχαριστήριον· ἀλλ’ εἰσέτι περιστρέφονται οἱ μὲν λέγοντες νὰ λάβωσι τὰ βιβλία, οἱ δὲ οὐχί! Καὶ πὼς νὰ διαμένωσι εἰσέτι ἀγροίκως φυλακισμένα προ ἐξ μηνῶν σταλέντα δωρήματα; Βεβαίως εἶναι περίπλεγμα τινός τούτο· οἱ δὲ λέγουσι καὶ ἐλληνιστί νὰ γράφω τὸ ευχαριστήριον, πλὴν δὲν συμφέρει. Εὐαρεστηθῆτε ὅπως γράψητε ἐντόνως περὶ τῆς λήψεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων».³²⁴

320 Στο ίδιο, 96.

321 Στο ίδιο, 95.

322 Trajkov 1964, 98.

323 Στο ίδιο, 99.

324 Στο ίδιο, 100. Πλήρες οικογενειακό δέντρο της οικογένειας Ρόμπη / Ρόμπεφ σε Galchev 2005, 70· για μια αναλυτική παρουσίαση της δράσης των αδελφών στο πλαίσιο της όλης «παλιγγενεσίας», έντονα όμως σηματομεμένη από τα στερεότυπα του σημερινού βουλγαρικού εθνικισμού, βλ. στο ίδιο, 69-147.

Την εικόνα της πανηγυρικής υποδοχής των αφιερωμάτων συμπληρώνει το σχέδιο ευχαριστήριας επιστολής των επιτρόπων της Μονής του Οσίου Ναούμ, στα περίχωρα της Οχρίδας, προς τον βούλγαρο μεγαλέμπορο της Διασποράς, Ιβάν Ντένκογλου (Ivan Denkoglu], για τη σχεδόν ταυτόχρονη αφιέρωση ενός σλαβικού επιταφίου από τη Μόσχα προς τη μονή· σχέδιο που συντάχθηκε τα Χριστούγεννα της ίδιας χρονιάς στα ελληνικά και την τοπική σλαβική διάλεκτο από τον Μιλαντίνοφ, τελικά όμως -ύστερα από παρέμβαση του προύχοντα Βλαντίκοφ- αντικαταστάθηκε από άλλη επιστολή, «μετριοπαθέστερη στη διάχυση των εθνικών αισθημάτων»: «Μετά ταύτην την δωρεάν» του επιταφίου, διαβάζουμε, «και παρ' άλλων ομογενών δωρητών ευεργετούντων άπασαν την υφήλιον σλαβικήν φυλήν ελάβομεν δια Κωνσταντινουπόλεως ιερά ενδύματα ιερατικά, και εκκλησιαστικά και δέλτους σλαβικάς μεθ' ών εν τη ιερά μνήμη του αγίου Κλήμεντος τη 25 του παρελθόντος Νοεμβρίου λαμπρά τελετή επανηγυρίσθη εν τη εκκλησία μητροπόλεως, όπου και τα ένδοξα ονόματα των σλαβικών ευεργετών εμνημονεύθησαν, εις τα άχραντα μυστήρια, και εις εκ των ιερέων εξεφώνησε βουλγαριστί λογίδριον κατάλληλον της ιεράς ταύτης τελετής».³²⁵

Σε αντίθεση με τα εκκλησιαστικά βιβλία, η γλώσσα των οποίων παρέπεμπε ευθέως στη συμβολική διαφοροποίηση ελληνισμού/σλαβισμού, τα άμφια και οι εικόνες δεν προκαλούσαν απ' ό,τι φαίνεται ιδιαίτερες αντιδράσεις, μολοντί δεν έλειπαν κι εδώ κάποια αντίστοιχα συμφραζόμενα. «Από τη Ρωσία έξι εικόνες τις έστειλαν πολύ παλιές, την Αγία Παρασκευή και τους Αγίους Νικόλαο, Δημήτριο του Ροστόφ – με σλαβική γραφή και άλλες», διαβάζουμε λ.χ. στην επιστολή του Μιλαντίνοφ προς τον ιεροδιάκονο Κλήμη.³²⁶ Λεπτομερέστερος επ' αυτού είναι ο σλαβοβούλγαρος εθναπόστολος στην ελληνόγλωσση επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Ρόμπη: «Αι εικόνες αι σταλείσαι έξ εισί μία εκ τούτων η της Αγίας Παρασκευής με επιγραφήν “Σφιαταΐα Παρασκευΐα Ναρέτζενα Πιατνιζα”, εν δε τη δεξιά δέλτος με τα “Βιέρονιου βο εδίναγο μπόγα οτζά σφεδερχήτελια” και τλπ. περικοσμώνει δε αυτήν άργυρος απλώς εξ αρχαίων χρόνων εξελάμενος, είδος δε ενδύματος έχει με περιδέραιον, μαργαρίτας και πετράδια είτε ψευδή είτε μη, σφραγίς δε όπισθεν Βογορ.. και τλπ.· εξ αυτής ταύτης της εικόνας απέσπασαν και έν τμήμα ως είδος ύσκης σεσαθρωμένης, ενδέχεται ίνα ή πολύτιμον λείψανον, ως εκ ναυαγίου διασωθέν εκ της Οχριδιανής Αγίας Παρασκευής. Βεβαίως η Σλαβική κοινή ημών Μήτηρ ούτε ενός εκατομμυρίου ρουβλίων δια την αρχαιότητα την Σλαβικήν δέχεται αντ' αυτής αντάλλαγμα! Άρα αύτη η αποστολή είναι επιδοκιμασία, εάν η περιώνυμος Όχρις οίδε να εκτιμά τα Σλαβικά της κειμήλια· έπειτα δε και επομένως να γνωρίση τα εαυτής ομαιμόνων τέκνα και καθεξής.. Άλλαι δε εικόνες εκτός ταύτης εισί δύο μεν του αγίου Νικολάου όμοιαι τη αρχαιότητι, ετέρα του αγίου

325 Στο ίδιο, 104-105. Για το ιστορικό της επιστολής (και τη σλαβική εκδοχή της): Shapkarev 1984, 410-412. Ο Ιβάν Ντένκογλου (1781-1861) γεννήθηκε στη Σόφια κι εγκαταστάθηκε στη Μόσχα το 1800· την εποχή της δωρεάς κυκλοφορούσε ανάμεσα στη Ρωσία, τα Βαλκάνια και τη Γερμανία.

326 Trajkon 1964, 99. Η μοσχοβίτικη προέλευση του επιταφίου προκύπτει από λίγο μεταγενέστερη επιστολή του Ντένκογλου προς τον Ιωακείμ Ρόμπεφ (Βιέννη 18/30.1.1860), με την οποία ζητά να μάθει αν το αφιέρωμά του παραδόθηκε στη μονή (Galchev 2005, 299).

Δ. Ροστόβσκη Ρωσσ. ωσαύτως αρχαία, πέμπτη του αγίου.. τελευταία δε του αγίου Γεωργίου νέα».³²⁷

Την ίδια θεώρηση των εκκλησιαστικών δωρημάτων ως συνδέσμου με μια μακρινή κοινή αρχαιότητα των Σλάβων, θεματοφύλακα της οποίας αποτελεί πλέον η Ρωσική Αυτοκρατορία, και τη νοερή επανασύνδεση με την οποία οραματίζονται οι σλαβοβούλγαροι εθναπόστολοι, συναντάμε και στο σχέδιο επιστολής προς τον Ντένκογλου: «Μετά βαθείας συγκινήσεως δεξάμενοι την δια του κυρίου Χρ. Μάντζεφ χρυσοῦφαντον σκίπην σταλείσαν εις την ιεράν μονήν του οσίου Ναούμ, πανευλάβως κατεθέσαμεν εν τω ιερῷ τόπῳ ὅπου εχρησίμευσεν. Εψάλη δε δοξολογία τῷ υψίστῳ, ἐμνημονεύθη το αείμνηστον υμῶν ὄνομα και κατετάχθη εν εν τῷ ιερῷ κώδικι της μονῆς εις αἰώνιον μνημόσυνον του δωρητοῦ. Αὕτη η δωρεά παρ' ευγενούς ομογενούς υμίν Σλάβου προς την σλαβικὴν μονήν του οσίου Ναούμ, η δωρεά αὕτη αναπολεῖ τας χαριεσηρὰς αναμνήσεις τας προγονικάς, εἶναι δωρεά πρωτοφανῆς, ὡς υπενθυμίζουσα τα καταστραφέντα της ποτὲ μεν περικλεοῦς πατρίδος, νυν δε ρακενδύτου, πολῦτιμα κειμήλια. Αὕτη η ἐρίτιμος προσφορά υπενθυμίζει εις πάντα ομογενή την αρχαίαν σλαβικὴν λαμπρότητα και ενθαρρύνει πάντα ευαίσθητον εις την ἀνάκτησιν της γνησίας ἡμῶν μητρὸς, και το εκθήλασμα του γλυκέος μητρικοῦ γάλακτος».³²⁸

Την εικόνα μας για τον μηχανισμό αποστολής των επίμαχων ειδών και την περαιτέρω διάχυσή τους στη μακεδονική ενδοχώρα συμπληρώνει η ευχαριστήρια επιστολή δώδεκα κατοίκων της Στρούγκα προς τον μητροπολίτη Ιλαρίωνα Μακαριουπόλεως, ηγετικό στέλεχος του βουλγαρικού κινήματος στην Κωνσταντινούπολη, συνταγμένη και σφραγισμένη την ίδια μέρα με την προαναφερθείσα πανηγυρική λειτουργία της 25ης Νοεμβρίου. Οι υπογράφωντες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται τρεις ιερείς της κωμόπολης, ο Ντίμιταρ Μλαντίνοφ και προύχοντες γνωστοί ως κατοπινά στηρίγματα του τοπικού βουλγαρικού κόμματος, όπως ο Γκεόργκι Τσακίροφ [Georgi Chakârov], είχαν μεταβεί στην Οχρίδα για να μετάσχουν στην τελετή κι ευχαριστούν τον παραλήπτη «για τα παρακάτω δώρα που στάλθηκαν από την αγαπημένη μας μητέρα», η οποία φυσικά ούτε κι εδώ κατονομάζεται ρητά: «Πριν από μερικούς μήνες ήρθαν μέσω του Γκεόργκι Μούστρεφ [του οχριδινού αμαξά-βουλγαροδιδασκάλου] εκκλησιαστικά βιβλία, μια μικρούλα σειρά δεκατεσσάρων κομματιών, και ἔγκαυρα δεν μας δόθηκαν γιατί αρρώστησε η αυτής αγιότητα ο μητροπολίτης μας Άγιος Πρεσπών Ιωαννίκειος. Τώρα δε με χαρά τα πήραμε και στην εκκλησία μας τα φέραμε και με μεγάλο αίσθημα διαβάζεται το Ευαγγέλιο, ο Απόστολος, το ψάλσιμο και τη θεία λειτουργία σιγά-σιγά θα τα αλλάζουμε σε σλαβικά. [...] Πριν από μια βδομάδα παραλάβαμε τα άμφια που μας στάλθηκαν για τους ιερείς μέσω του οχριδινού ευγενούς κυρίου Γκριγκόρι Παούντσεφ, τα παρακάτω: 1. Ένα ζευγάρι άμφια για την εκκλησία μας το ναό του μεγαλομάρτυρα Αγίου Γεωργίου, ένα φελόνιο, ένα πετραχήλι, μια ζώνη, ένα; ζευγάρι επιμανίκια και τρία ιερά σάβανα. 2. Για το διάκονο ένα στιχάριο, ένα οράριο κι ένα

327 Trajkov 1964, 100.

328 Στο ίδιο, 104.

ζευγάρι επιμανίκια. Ευχαριστούμε και δόξα τω υψίστω Θεώ, που μας αξίωσε να πλησιάσουμε κι εμείς, τα ευπειθή τέκνα τα προ πολλού ξεχασμένα, τη μητέρα μας και να ζαναφέρουμε τη χαμένη μας μητρική γλώσσα κι ο παντοδύναμος Θεός να μας αξιώσει να θηλάσουμε το γλυκό μητρικό γάλα... [...] Και σε τούτη τη σημερινή γιορτή του Αγίου Κλήμεντα, περήφανα με σλαβική ιερή λειτουργία ο ιερέας ήταν ντυμένος με τα αποσταλέντα άμφια [...]». Τις ευχαριστίες προς την ακατανόμαστη «μητέρα» παισιώνει, τέλος, με διακηρυγμένη «σλαβική αναίδεια», το πρόσθετο αίτημα για μια πλήρη σειρά εκκλησιαστικών βιβλίων («από 28 κομμάτια») και μια καμπάνα.³²⁹

Όπως είπαμε και στην αρχή, η χρονική συγκυρία της παραλαβής (και, κυρίως, της επίσημης αποδοχής και πανηγυρικής επίδειξης) των ρωσικών δώρων υπήρξε από κάθε άποψη σημαδιακή. Άρρωστος από καιρό, ο μητροπολίτης Ιωαννίκειος πέθανε την ημέρα των Χριστουγέννων· η δρομολόγηση της διαδοχής του οδήγησε δε στη δημόσια εμφάνιση του σλαβοβουλγαρικού κόμματος και κινήματος της πόλης, που διεκδίκησαν από το Πατριαρχείο ««ποιμένα που να καταλαβαίνει τη γλώσσα μας»».³³⁰ Δεν μπορούμε φυσικά να γνωρίζουμε κατά πόσο η άφιξη σλαβικών εικόνων, εκκλησιαστικών βιβλίων και αμφίων τη συγκεκριμένη στιγμή, καθώς και η πανηγυρική υποδοχή τους, επέδρασαν σ' αυτές τις εξελίξεις – είτε συναισθηματικά είτε ως υπόμνηση του ενδιαφέροντος μιας προστάτιδας Μεγάλης Δύναμης για τη χειραφέτηση των σλάβων αδελφών. Στη μαζική κινητοποίηση κατά του νέου μητροπολίτη Μελέτιου, αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν άλλωστε σαφώς υλικότεροι παράγοντες, όπως οι οικονομικές καταχρήσεις και ο έκλυτος προσωπικός του βίος. Σύμφωνα όμως με τις αναμνήσεις του Σαπκάρεφ, η διάδοση της είδησης των ρωσικών δώρων είχε καταλυτικό αντίκτυπο σ' ένα παράπλευρο αλλά κρίσιμο πεδίο: την κινητοποίηση της υπαίθρου. «Όταν έμαθαν ότι στην Οχρίδα ήρθαν δώρα για τις εκκλησίες», σημειώνει, «τα χωριά της επαρχίας, στα οποία ίσαμε τότε η λειτουργία γινόταν στα ελληνικά, συνωστίζονταν στην πόλη για να κάνουν αιτήσεις προς το ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσουν κι αυτά σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία και άμφια. Αναγκάστηκα τότε κι εγώ να εκτελώ, εκτός από τα διδασκαλικά μου καθήκοντα, και τα καθήκοντα του αιτησιογράφου».³³¹

Εκπρόσωπος της ρωσικής επιρροής»

Αν το ισνάφι των γουνεμπόρων της βασιλεύουσας λειτούργησε ως διάυλος για τον εφοδιασμό των ναών της Οχρίδας με ρωσικές εικόνες και σκεύη, στην επισκοπή Πολυανής (Κιλκίς-Δοϊρά-

329 Bozhinov – Panajotov 1978, 161-162.

330 Ανταπόκριση από Οχρίδα (14.4.1860) με υπογραφή «Ένας φιλόπατρις», *Цариградскиѣ Вестник*, 7.5.1960, 2. Για την εξέλιξη της εθνοκομματικής αντιπαράθεσης στην Οχρίδα τα επόμενα χρόνια, μέχρι την εγκατάσταση εξαρχικού μητροπολίτη το 1874, βλ. Κωστόπουλος 2022, 266-267, 271-273, 368, 372-375 & 381-385.

331 Shapkarev 1984, 96-97.

νη) την προμήθεια και μεταφορά τους θα οργανώσει το ίδιο πάνω-κάτω διάστημα ο καινούριος, «βούλγαρος το γένος» επιχώριος επίσκοπος Παρθένιος (Παρτένι Ζογκράφσκι, Partenij Zogravski) – κατά τη βραχύβια θητεία του εκεί ως ο πρώτος και τελευταίος σλαβοβούλγαρος εθναπόστολος που ανέλαβε αρχιερατικά καθήκοντα στη Μακεδονία με τη σύμφωνη γνώμη του Φαναρίου. Όπως είναι γνωστό από τη σχετική βιβλιογραφία, ο Παρτένι εξελέγη από το Πατριαρχείο επίσκοπος Πολυανής στις 29 Οκτωβρίου 1859 προκειμένου ν' «ανακτηθεί» η πλειοψηφία των κατοίκων του Κιλκίς, που τον Ιούλιο είχε προσχωρήσει στην Ουνία ως ένδειξη διαμαρτυρίας για τον διορισμό ενός ανεπιθύμητου αρχιερέα.³³² Κομβικό ρόλο σ' αυτόν τον διακανονισμό έπαιξαν ο (βούλγαρος) ειδικός απεσταλμένος του Πατριαρχείου, Ιλαρίων Μακαριουπόλεως, και οι ρωσικές διπλωματικές αποστολές στη Θεσσαλονίκη και την Πόλη.³³³

Η επιτυχία αυτή της ρωσικής διπλωματίας συνοδεύθηκε από τις κατάλληλες συμβολικές παροχές. Κατά την εγκατάστασή του στο Κιλκίς στις 14 Νοεμβρίου, ενημέρωσε την Αθήνα τις επόμενες μέρες ο πρόξενός της στη Θεσσαλονίκη, Σπυρίδων Τριανταφύλλης, ο Παρτένι Ζογκράφσκι «έφερε, ως με εβεβαίωσαν, πολλά Ρωσικά ιερά άμφια άτινα εδωρήσατο εις διαφόρους εκκλησίας».³³⁴ Λεπτομέρειες γι' αυτήν τη διανομή, άκρως διαφωτιστικές για το σκεπτικό ιδίως που την υπαγόρευσε, μας παρέχει σχετική έκθεση του ρώσου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, πρίγκηπα Αλεξέι Λαμπάνοφ-Ραστόφσκι, η οποία εντοπίστηκε από την ιστορικό Λόρα Γκερντ στο αρχείο του αρχιεπισκόπου της ρωσικής Ιεράς Συνόδου. «Επ' ευκαιρία της εγκατάστασής του ως επισκόπου στην επισκοπή Πολυανής», ενημερώνει ο πρέσβης στις 31 Οκτωβρίου τον προϊστάμενό του αναπληρωτή υπουργό Εξωτερικών Ιβάν Τολστόι [Ivan Tolstoj], «ο σεβασμιότατος Παρθένιος απευθύνθηκε σ' εμένα με την παράκληση να τον εφοδιάσουμε με κάποιο απόθεμα από εκκλησιαστικά σκεύη και άμφια, τόσο για τη δική του αρχιερατική λειτουργία όσο και για διανομή στις εκκλησίες της επαρχίας του που έχουν μεγαλύτερη ανάγκη. Έχοντας υπ' όψη πως ο σεβασμιότατος Παρθένιος είναι απαραίτητο να περιβληθεί με μια κάποια μεγαλοπρέπεια, προκειμένου να επιδράσει στη φαντασία του λαού και να εμπνεύσει σεβασμό προς το πρόσωπό του, πόσο μάλλον που το ποίμνιό του, γνωρίζοντας τη συμμετοχή της αυτοκρατορικής αποστολής στο διορισμό του ως επισκόπου, θα τον βλέπει ως εκπρόσωπο της ρωσικής επιρροής σε τούτο τον τόπο, θεώρησα αναγκαίο να του δώσω μια από τις αρχιερατικές στολές που φυλάσσονται σ' εμάς, κάμποσα όργανα εκκλησιαστικής λειτουργίας και άμφια ιερών και διακόνων, σύμφωνα με τον επισυναπτόμενο εδώ κατάλογο. Ζήτησα να μη δοθούν σκεύη και άμφια με μη αναλυτικό τρόπο, όπως και σε εκκλησίες που έχουν λάβει από εμάς βοήθημα, και για κάθε δι-

332 Κωστόπουλος 2022, 282-286, για μια συνοπτική εξιστόρηση της όλης υπόθεσης.

333 Α. Μουστοξύδης προς Ιλαρίωνα Μακαριουπόλεως, Θεσ/νίκη 24.10.1859, σε *Русия и българското* 1987, 323-324· Ιλαρίων προς Α. Μουστοξύδη, Κιλκίς 26.10.1859, στο ίδιο, 325-326· Α. Μουστοξύδης προς Α. Λαμπάνοφ-Ραστόφσκι, Θεσ/νίκη 22.11/4.12.1859, στο ίδιο, 330· ΙΑΥΕ 1859/76.1, Π. Ζάννος προς πρωθ. Α. Κουντουριώτη, Πέραν 14.10.1859, ά.α.

334 ΙΑΥΕ 1859/36.2, Σπ. Τριανταφύλλης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 7.12.1859, αρ.816.

ανομή να ενημερώνουν την αποστολή».³³⁵ Σύμφωνα με τον επισυναπτόμενο κατάλογο, ο Παρθένιος πήρε μαζί του 15 φελόνια, 15 πετραχήλια, 15 ζώνες, 21 επιμανίκια, 7 στιχάρια, 7 οράρια, 15 αέρες, 3 αντιμήνια, 3 καλύμματα πρόθεσης, 3 αναλόγια, 6 σταυρούς ευλογίας, 5 θυμιατά, 5 ευαγγέλια με μεταλλική επένδυση, 15 με δερμάτινη, 2 λάβαρα, 1 επιτάφιο, 2 ριπίδια, ένα σετ λειτουργικών βιβλίων και μια αρχιερατική στολή.³³⁶ Γι' αυτή την τελευταία, ο πρέσβης έσπευσε ωστόσο να συστήσει την αντικατάσταση και συμπλήρωσή της από την Ιερά Σύνοδο μ' ένα ευπρεπέστερο σύνολο: *«Επειδή όμως η αρχιερατική στολή που δόθηκε στον επίσκοπο Παρθένιο είναι αρκετά παλιά, κι επιπλέον δεν έχει ούτε μίτρα, ούτε ράβδο, ούτε μανδύα, απευθύνω στην εξοχότητά σας την ταπεινή παράκληση, αν είναι δυνατή, εν είδει ευσεβούς δωρεάς από πρόσωπα της εκκλησίας μας, μια πλήρης επισκοπική ενδυμασία με όλα της τα εξαρτήματα»*.³³⁷ Το αίτημα διαβιβάστηκε στην Ιερά Σύνοδο, απορρίφθηκε όμως *«προς το παρόν»*, με το σκεπτικό πως *«η απόκτηση μιας τέτοιας στολής με όλα της τα εξαρτήματα απαιτεί πολύ σημαντικές δαπάνες, για την κάλυψη των οποίων δεν υπάρχουν στη διάθεση της Ιεράς Συνόδου επαρκείς πόροι»*.³³⁸ Ύστερα από απροσδιόριστες ζυμώσεις, ο αρχιεπισκοπικός της Ιεράς Συνόδου ενημερώθηκε πάντως τον επόμενο μήνα πως η αυτοκράτειρα Μαρία Αλεξάντροβνα *«εξέφρασε την επιθυμία»* να δωρίσει αυτή *«αρχιερατικό σάκκο και μίτρα στο νέο βούλγαρο επίσκοπο»* επιπλέον, αναρωτιόταν αν θα μπορούσε επίσης να του *«προσφερθεί ανεπίσημα»* ένα εγκόλπιο *«διακοσμημένο με διάφορους λίθους»* που είχε στην κατοχή της.³³⁹ Στην απάντησή του, ο πολιτικός επικεφαλής της ρωσικής εκκλησίας επιβεβαίωσε μεν πως η πρακτική υλοποίηση της προτεινόμενης προσφοράς θα ήταν *«εύκολη και άνετη»*, κατέθεσε όμως ευγενικά την προσωπική του αντίρρηση για μια κίνηση με τόσο ισχυρό συμβολισμό, υποστηρίζοντας ότι *«σε μια χώρα αναστατωμένη από διάφορα πολιτικά πάθη, θα χαροποιήσει υπέρμετρα μια εθνότητα και θα στενοχωρήσει μιαν άλλη, κάτι που δεν θα συμφωνούσε ενδεχομένως με τις επιθυμίες της Υψηλής Αυτοκράτειρας»* ούτε *«με την ήδη γνωστή σε όλες τις εκκλησίες συμπάθεια της Αυτού Μεγαλειότητος προς όλους αδιακρίτως τους ομοθρήσκους μας»*.³⁴⁰ Η αντίδραση αυτή ανταποκρινόταν μεν στην ανάγκη να κρατηθούν διπλωματικές ισορροπίες μεταξύ των αντιμαχόμενων προστατευόμενων του τσάρου στην οθωμανική επικράτεια, προδίδει όμως ταυτόχρονα την ύπαρξη σοβαρών επιφυλάξεων απέναντι στην υπονόμηση ενός ισχυρού παραδοσιακού θεσμού, όπως το Πατριαρχείο, στο όνομα της πανσλαβικής «φυλετικής» αλληλεγγύης· δικαιούμαστε, ως εκ τούτου, ν' αναρωτηθούμε κατά πόσο η απροθυμία ολόκληρης Ιεράς Συνόδου ν' αγοράσει μιαν απλή αρχιερατική στολή οφειλόταν σε οικονομικούς καθαρά λόγους. Στην ίδια επιστολή του, ο αρχιεπισκοπικός

335 РГИА, Ф.797, оп. 29, отд. 2, ст. 2, д.363, л.2-3, А. Лаμπанов-Растόфски προς Ι.Μ. Τολστόι, Πέραν 31.10.1859.

336 РГИА, Ф.797, оп. 29, отд. 2, ст. 2, д.363, л.4, «Список вещам, выданным его преосвященству Парфению епископу Полянскому».

337 РГИА, Ф.797, оп. 29, отд. 2, ст. 2, д.363, л.3, А. Лаμπанов-Растόфски, ό.π.

338 РГИА, Ф.797, оп. 29, отд. 2, ст. 2, д.363, л.9, αρχιεπισκοπικός Ιεράς Συνόδου Α.Π. Τολστόι προς αναπληρωτή Υπ.Εξ. Ι.Μ. Τολστόι, [Αγ. Πετρούπολη] 7.3.1860.

339 РГИА, Ф.797, оп. 30, отд. 2, ст. 2, д.325, л.1., Π.Α. Μόριτς προς Α.Π. Τολστόι, [Αγ. Πετρούπολη] 7.4.1860.

340 РГИА, Ф.797, оп. 30, отд. 2, ст. 2, д.325, л.2-3., Α.Π. Τολστόι προς Π.Α. Μόριτς, [Αγ. Πετρούπολη] 12.4.1860.

δεν δίστασε άλλωστε να χαρακτηρίσει «*αναιδέστατο*» το καινούριο αίτημα «*των Βουλγάρων*» της Πολυανής ν' αναβαθμιστεί η επισκοπή τους σε μητρόπολη, προκειμένου ο προκαθήμενός της ν' απαλλαγεί από την ιεραρχική εποπτεία του έλληνα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.³⁴¹ παρακάλεσε δε την αυτοκράτειρα να το ξανασκεφτεί, προτού του ανακοινώσει την οριστική απόφασή της. Η συνέχεια της υπόθεσης αγνοείται από τις διαθέσιμες πηγές, γνωρίζουμε όμως πως ήδη από τις αρχές του 1861 ο Παρτένι αντιμετώπισε επίσημες διώξεις από πλευράς του μητροπολίτη και του Πατριάρχου, με αποτέλεσμα να παραμείνει μακριά από την επαρχία του κατά το μεγαλύτερο μέρος της επόμενης τριετίας, ακολούθησε δε στη συνέχεια σαφώς πτωτική πορεία.³⁴² Μάλλον απίθανο, ως εκ τούτου, να τιμήθηκε στη διάρκεια των περιπετειών του με μια προσφορά που είχε θεωρηθεί πολιτικά προβληματική ακόμη και στο απόγειο της δόξας του.

Για διαφορετικούς λόγους, αξιοσημείωτες είναι οι σιβυλλικές διατυπώσεις στις οποίες κατέφυγε η ρωσόφιλη βουλγαρική εφημερίδα της βασιλεύουσας, κατά τους πανηγυρισμούς της για την αρχική νίκη της σλαβορθοδοξίας επί της Ουνίας: «*Πόσο ηλίθια υπήρξε η πονηριά τους!*», αποφαίνεται για τους «*προπαγανδιστές της Καθολικής εκκλησίας*», που πήγαν στο Κιλκίς πιστεύοντας πως οι κάτοικοι θα ενστερνιστούν όντως τα δόγματά τους. «*Οι Βούλγαροι δεν εξαπατώνται εύκολα. Έχουν Βασιλιά μεγάλωνυχο και Ελεήμονα και ξέρουν ότι κάθε καλό απ' Αυτόν μπορούν να λάβουν, ότι κάθε πληγή τους Αυτός μόνο μπορεί ριζικά να την επουλώσει*».³⁴³ Επίσημως, μεγάλωνυχος και ελεήμων άναξ των υπηκόων του θεωρούνταν φυσικά ο σουλτάνος της Κωνσταντινούπολης· εξίσου προφανής ήταν όμως και σε τούτη την περίπτωση η ταυτότητα του πραγματικού αποδέκτη αυτών των ύμνων.³⁴⁴ Μπορούμε επίσης να είμαστε βέβαιοι ότι, όπως και στην περίπτωση της Οχρίδας, οι τσαρικές δωρεές ήταν αδύνατο να γίνουν αντικείμενο δημόσιων περιγραφών κι ευχαριστιών.

Εξίσου διακριτική θα είναι επ' αυτού και η αντίπαλη πλευρά, όταν μερικά χρόνια αργότερα καταγγέλλει δημόσια τις υποσχέσεις του εξαρχικού μηχανισμού προς το χριστιανορθόδοξο ποίμνιο της ίδιας επισκοπής, καθ' οδόν προς τα «*δημονηφίσματα*» της άνοιξης του 1875 (ακριβέστερα: συλλογές υπογραφών από τις επίσημες οθωμανικές αρχές) για την προσχώρηση της επαρχίας

341 Για το αίτημα αυτό, το οποίο απέβλεπε στην απόκρουση της προσπάθειας που είχε ήδη δρομολογήσει ο μητροπολίτης Νεόφυτος για εκδίωξη του υφισταμένου του επισκόπου, βλ. Α. Μουστοζύδης προς Α. Λαμπανόφ-Ραστόφσκι, Θεσσαλονίκη 23.12.1859, σε *Русия и българското*, 337· Πολυανής Παρθένιος προς Εφορία βουλγαρικού ναού Κωνσταντινούπολης, Κιλκίς 27.12.1859, σε *Tomov* 1936, 109-110.

342 Κωστόπουλος 2022, 286-288.

343 «Кукушани-те зарадовани, а Папишани-те изгнани» [Οι Κιλκισιώτες χαρούμενοι, οι δε παπιστές διωγμένοι], *Цариградски Вестник*, 28.11.1859, 2.

344 Σημειολογική αμφισημία καθόλου σπάνια, βέβαια, στις συνθήκες της εποχής: «*Όταν τραγουδάς για τον τούρκο βασιλιά [στο σχολείο], να σκέφτεσαι το ρώσο*», συμβούλευε δυόμιση δεκαετίες αργότερα ο πατέρας του τον Συμεών Ράντεφ (Radev 1994, 97). Βλ. επίσης Kostentsev 1984, 87, για την ίδια ακριβώς πρακτική κατά το ξέσπασμα της Ανατολικής κρίσης (1876).

στην Εξαρχία.³⁴⁵ «Το δημογεροντικόν συμβούλιον εκάστου χωρίου», διαβάζουμε στην (αρτισύστατη και μοναδική τότε) ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, «πριν ή παρουσιασθή και ερωτηθή εν τω συμβουλίω, κατηχέιτο υπό των βουλγάρων προκρίτων [της πόλης του Κιλκίς], προϋποσχομένων εν ονόματι της εξαρχίας βιβλία σλαβωνικά, ιερά άμφια δωρεάν, ιερέα άνευ μισθού και αρχιερέα όχι μόνον μη λαμβάνοντα, αλλά και δίδοντα τα ελέη του Θεού».³⁴⁶ Η προέλευση των δωρεάν αμφίων δεν καταδηλώνεται στο άρθρο, υποθέτουμε όμως πως οι αναγνώστες εκείνων των ημερών δεν δυσκολεύονταν να φανταστούν τα υπόλοιπα.

Διπλωματικές αγαθοεργίες και ισορροπίες

Ακόμη εμφανέστερη γίνεται η προσπάθεια (και η δυσκολία) τήρησης αυτών των ισορροπιών στην περίπτωση του τρίτου διαύλου εισαγωγής ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στη μακεδονική ενδο- χώρα: τις δωρεές από ρώσους διπλωμάτες απευθείας σε ναούς και μοναστήρια της περιφέρειάς τους. Από τη στιγμή ιδίως που σε κεντρικό επίπεδο έχει δρομολογηθεί η σύγκρουση σλαβοβουλγαρικού κινήματος και Πατριαρχείου, μετά τον επεισοδιακό εορτασμό του Πάσχα το 1860 στον βουλγαρικό ναό της Κωνσταντινούπολης, οι σχετικές κινήσεις και τα αφιερώματα των ρωσικών διπλωματικών αποστολών πραγματοποιούνταν κάτω από τη στενή επιτήρηση όχι μόνο των ενδιαφερόμενων χριστιανορθόδοξων γηγενών ή των κατά τόπους οργάνων της Υψηλής Πύλης, αλλά και των ομόλογών τους πρεσβειών και προξενείων των υπόλοιπων Δυνάμεων. Χάρη σ' αυτή την επιτήρηση, και τα υλικά ίχνη της στην εκατέρωθεν διπλωματική αλληλογραφία, έχουμε έτσι κάπως καλύτερη εικόνα τόσο για τις προσφορές των επίμαχων αντικειμένων όσο και για τις αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών.

Η πρώτη, αρκετά πρώιμη πληροφορία αυτής της κατηγορίας εντοπίστηκε στα βρετανικά αρχεία. Στις 10 Μαΐου 1860, ο προξενικός πράκτορας της Βρετανίας στην Κορυτσά Γκ. Τζόρτζεβιτς κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για την υπόγεια ρωσική πολιτισμική διείσδυση στη σλαβόφωνη ενδοχώρα: «Έχω την τιμή να σας πληροφορήσω», γράφει στον προϊστάμενό του επιτετραμμένο του βρετανικού προξενείου στο Μοναστήρι (Βιτώλια / Μπίτολα), «ότι μόλις έμαθα από σίγουρη πηγή πως ο κ. Μουστοζύδης, πρόξενος της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη, απηύθυνε επιστολή στον έλληνα μητροπολίτη της Καστοριάς κύριο Νικηφόρο, ζητώντας του λεπτομερείς πληροφορίες για τον αριθμό και την κατάσταση των εκκλησιών, μοναστηριών [και] σχολείων της επαρχίας Καστοριάς, καθώς και για τις διαιλέκτους που χρησιμοποιούνται· ότι πανομοιότυπη επιστολή απευθύνθηκε ταυτόχρονα από πλευράς του κ. Μουστοζύδη και προς τον έλληνα μητροπολίτη της Οχρίδας στις αρχές Ιανουαρίου 1860· πως

345 Για τα δημοψηφίσματα του 1875 στην επαρχία Πολυνής, βλ. Κωστόπουλος 2022, 377-378.

346 «Και πάλιν επί την απογραφήν», *Ερμής*, 18.7.1875, 1.

ένας έλληνας ιερέας από το χωριό Λίτσιστα (επαρχία Καστοριάς) επιφορτίστηκε από έναν συγγενή του που είναι εγκαταστημένος στην Κωνσταντινούπολη να προτείνει και να ζητήσει από τους ιερείς του ίδιου χωριού να λάβουν ως δώρο ιερατικά άμφια, εκκλησιαστικά βιβλία σε σλαβική γλώσσα: ότι τέτοια δώρα έχουν ήδη σταλεί στα χωριά Ζαγορίτσανη, Γκόρεντσι και διάφορα άλλα, κατοικούμενα από Βουλγάρους κι εξαρτώμενα από την επαρχία Καστοριάς». Η είδηση συνοδεύεται από μια πρώτη προσπάθεια εντοπισμού της πηγής του κακού αλλά και από την παραδοχή πως οι σχετικές επαφές έχουν ήδη καταδοθεί στις οθωμανικές αρχές, οι οποίες θα όφειλαν πάντως να επιδεικνύουν μεγαλύτερη επαγρύπνηση: «Επειδή οι κάτοικοι του χωριού Λίτσιστα ασκούν το επάγγελμα του γαλατά στην Κωνσταντινούπολη κι είναι Βούλγαροι, φαίνεται πως οι πράκτορες του Πανσλαβισμού που διαμένουν στην Κωνσταντινούπολη ψάχνουν ανοιχτά ακόμη και στα παζάρια της πρωτεύουσας βούλγαρους χωρικούς για να τους εμψύσουν πανσλαβιστικές ιδέες. Μολονότι επέστησα την προσοχή του καϊμακάμη της Κορυτσάς στα προηγούμενα, ωστόσο, καθώς η επαρχία Καστοριάς κατοικείται από σαράντα οκτώ περίπου χιλιάδες Βουλγάρους, η Υψηλή Πύλη θα έκανε καλά ν' απευθύνει οδηγίες στον καϊμακάμη της Κορυτσάς, παραγγέλλοντάς του να επιτηρεί τις πανσλαβιστικές τάσεις που άρχισαν να εκδηλώνονται στις επαρχίες της αρμοδιότητάς του».³⁴⁷

Ο μνημονεύμενος εφοδιασμός των εκκλησιών στα συγκεκριμένα τρία σλαβόφωνα χωριά με ρωσικά εκκλησιαστικά είδη προηγείται κατά πολύ της εθναποστολικής σλαβοβουλγαρικής δράσης στην περιοχή, δημόσια δείγματα της οποίας είναι γνωστά από το 1867 και μετά. Η πληροφορία σχετικά με το χωριό Λίτσιστα (σημ. Πολυκάρπη) συνάδει πάντως επί της ουσίας με μια πολύ μεταγενέστερη ενημέρωση του μακεδονομάχου οπλαρχηγού Τσόντου Βάρδα από τον καστοριανό δημοδιδάσκαλο και δημοσιογράφο Ηλία Μπουζιώτη, σύμφωνα με την οποία οι απαρχές του εγχώριου σλαβικού κινήματος χρονολογούνται από τότε που «ο Παπαγιάννης, πάππος του βοεβόδα Ποπόφ, ανέγνωσε Σλαβιστί το Ευαγγέλιον εις Λείτσιστα».³⁴⁸ το γεγονός τοποθετείται από τον αφηγητή στο 1852-1854, παρόμοιες χρονολογικές αποκλίσεις είναι ωστόσο κάτι το εξαιρετικά συνηθισμένο σ' αυτού του είδους τις αναπαραγωγές της τοπικής συλλογικής μνήμης.³⁴⁹ Κατά τα άλλα, η μετέπειτα εθνοπολιτική διαδρομή των τριών χωριών ουδόλως καθορίστηκε από την πρώιμη αυτή παρέμβαση: η Ζαγορίτσανη (σημ. Βασιλειάδα) εξελίχθηκε σταδιακά σε προπύργιο του βουλγαρικού κόμματος στην περιοχή, το Γκόρεντσι (σημ. Κορησσός) παρέμεινε πλειοψηφικά πατριαρχικό

347 FO 195/606/498-499, G. Georgevitch προς G. Richetts, Gheortcha, 10.5.1860, συνημ. σε G. Richetts προς Sir Henry L. Bulwer, Constantinople, 5.6.1860.

348 ΑΤΒ, φ.3, εγγρ.265, Η. Μπουζιώτης προς 'Σεβαστό Αρχηγό', επιστολή με μεταγενέστερη χρονολογία «1910».

349 Ο ίδιος τοποθετεί λ.χ. την εμφάνιση «καλογήρου τινός» στο Τίρσιε (σημ. Τρίβουνο), όπου «διεμοίρασε σλαβικά βιβλία», και την εις βάρος του απόπειρα δολοφονίας από τους ιερείς του χωριού στο 1858. Στην πραγματικότητα, ο μοναχός Γεράσιμος εγκαταστάθηκε στο Τίρσιε γύρω στο 1865 κι άρχισε να διδάσκει τα σλαβικά άτυπα μεν το φθινόπωρο του 1867, επίσημα δε το 1869-1870· η απόπειρα δολοφονίας του έγινε πάλι μάλλον το 1872 (Φ. Γιακουμόφσκι προς Ν.Π. Ιγνάτιεφ, Βιτώλια 17.6.1868, αρ.103, σε *Русия и българското* 2002, 245-6· *Македония*, 27.7.1870· Κωστόπουλος 2022, 349-350).

μετά τον βίαιο «σωφρονισμό» των σλάβων εθναποστόλων που επιχείρησαν να το «αφυπνίσουν» το 1870, η δε Λίτσιστα θα παλινδρομήσει μεταξύ Πατριαρχείου κι Εξαρχίας μονάχα μετά την εξέγερση του Ίλντεν, με τον βούλγαρο σχολικό επιθεωρητή να διαπιστώνει «*συμπτώματα αδύναμης εθνικής συνείδησης*» στις τάξεις της εκεί εξαρχικής μειοψηφίας στις παραμονές των Βαλκανικών πολέμων.³⁵⁰ Πίσω στο 1860, ο παραλήπτης της έκθεσης έσπευσε πάντως να τη διαβιβάσει στη βρετανική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, με την επισήμανση πως «*αφορά τη μέθοδο με την οποία η Ρωσία επιδιώκει να κερδίσει εύνοια και επιρροή πάνω στους ιερείς της επαρχίας της Καστοριάς*» υποστήριξε, μάλιστα, πως η ρωσική διπλωματία «*έχει υιοθετήσει επίσης την ίδια συμπεριφορά όσον αφορά τις περισσότερες άλλες εκκλησίες της Ρούμελης*» (του ευρωπαϊκού δηλαδή τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).³⁵¹

Αν η διανομή ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών συνιστούσε σαφώς δευτερεύουσα ασχολία για τον πρόξενο Θεσσαλονίκης, που ήταν επιφορτισμένος με μύρια όσα πρόσθετα καθήκοντα, κατείχε αισθητά σημαντικότερη θέση για τον συνάδελφό του στο Μοναστήρι (Μπίτολα, Βιτόλια), πρωτεύουσα του ομώνυμου γειτονικού βιλαετίου και έδρα του οθωμανικού στρατού της Ρούμελης. Το ρωσικό προξενείο εκεί εγκαινιάστηκε την άνοιξη του 1861,³⁵² με αποστολή (όπως προκύπτει από μεταγενέστερες εκθέσεις του πρώτου προϊσταμένου του, Μιχαήλ Χίτροβο [Mikhail Aleksandrovich Khitrovo]) τη στρατιωτική κατασκοπία και τη στενότερη επιτήρηση της διαμάχης των αντιμαχόμενων εθνικών προπαγανδών στους κόλπους του χριστιανικού μακεδονικού πληθυσμού, καθώς η περιοχή βρισκόταν στο σημείο τομής «*της σλαβικής, της αλβανικής, της ελληνικής και της βλάχικης εθνότητας*», όπου ήδη «*συγκεντρώνονταν οι άκρες της δραστηριότητας της Ελληνικής Εταιρείας*» κι «*εμφανιζόταν ως αρένα των ισχυρότερων και πιο επικίνδυνων συγκρούσεων των εθνικών επιδιώξεων των Σλάβων και των Ελλήνων*».³⁵³ Από γραπτές οδηγίες του Χίτροβο το 1863 προς τον προσωρινό αντικαταστάτη του, προξενικό γραμματέα Τιμάγιεφ, πληροφορούμαστε ότι για την επιτυχία της αποστολής τους απαραίτητη θεωρούνταν η επίδειξη αυστηρής ουδετερότητας έναντι «*των διαφόρων κομμάτων της κοινωνίας της πόλης*» και η επιδίωξη συμφιλίωσής τους, καθώς «*μονάχα με τέτοιο συμφιλίωτικό και αμερόληπτο χαρακτήρα η δραστηριότητά μας μπορεί να αντιμετωπιστεί με συμπάθεια από τους εδώ χριστιανούς*».³⁵⁴ Η επίσημη αυτή πολιτική ίσων αποστάσεων δεν απέτρεπε, φυσικά, ούτε τη συμπάθεια προς τους «ομόφυλους» ντόπιους Σλάβους ούτε τη διακριτική υποστήριξη της σλαβοβουλγαρικής

350 Κωστόπουλος 2022, 348-349, 640, 857, 884 & 910, για τα δυο πρώτα. Για το τρίτο: ЦДА, ф.246, оп.1, а.ε.459, л.139^а, Ахил Минджов, «Списък на ревизираните селски училища в костурската епархия през учебната 1911-1912 година», Καστοριά 26.5.1912, σ.132.

351 FO 195/606/495, G. Richetts προς Sir Henry Lytton Bulwer, Constantinople, 5.6.1860.

352 Paskaleva 1994, 121-122 & 143· Shirinski 2015, 27-28· Božinovski 2015, 49-52· Frolova 2015, 40-42.

353 Μ.Α. Χίτροβο προς Ε.Μ. Τιμάγιεφ, Βιτόλια 11.1.1863, αρ.16, σε Trajanovski 2004, 81· ο ίδιος προς Υπ.Εξ. Ν.Κ. Γκιρς, χ.τ. 15.6.1879, σε Drakul 1995, τ.Α', 76-77.

354 Μ.Α. Χίτροβο προς Ε.Μ. Τιμάγιεφ, Βιτόλια 11.1.1863, αρ.16, σε Trajanovski 2004, 84.

παλιγγενεσίας στην περιοχή³⁵⁵ ο ίδιος ο Χίτροβο συνδεόταν άλλωστε με σλαβόφιλους κύκλους³⁵⁶ και μερικά χρόνια αργότερα θα διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην ίδρυση του Σλαβικού Κομιτάτου της Οδησού.³⁵⁷ Εκτίμηση του αυστριακού, του βρετανού και του έλληνα συναδέλφου του ήταν έτσι εξαρχής πως το άνοιγμα ρωσικού προξενείου στην πόλη στόχευε ακριβώς στην υπόθαλψη της τοπικής σλαβικής κινητοποίησης.³⁵⁸ Όσον αφορά το αντικείμενό μας, πάντως, η επίσημη ρωσική ουδετερότητα αποτυπώθηκε κυρίως μέσω της δωρεάς πολυτελών λειτουργικών αντικειμένων προς τα θρησκευτικά καθιδρύματα των (ενιαίων ακόμη) εγχώριων ορθόδοξων κοινοτήτων. Στις 6 Αυγούστου 1861 ο Χίτροβο επισκέφθηκε λ.χ. με την ευκαιρία του τοπικού πανηγυριού τη μονή της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο γειτονικό χωριό Μπούκοβο, δωρίζοντάς της «ένα ευαγγέλιο δεμένο με μετάξι» «παρόμοιο», διαβάζουμε σε έκθεση του αυστριακού υποπροξενείου, «με αυτό που χάρισε νωρίτερα και στην εδώ εκκλησία».³⁵⁹ Στις 8 Νοεμβρίου της ίδιας χρονιάς, με την ευκαιρία της ονομαστικής του γιορτής, αφιέρωσε πάλι στο μητροπολιτικό ναό των Βιτωλίων «δυο πλουσιοπάροχα κεντημένα άμφια εν ονόματι της κυβερνήσεώς του».³⁶⁰

Μολονότι παραλήπτης ήταν η επίσημη «ελληνορθόδοξη» εκκλησιαστική αρχή κι όχι κάποιος φορέας αντίπαλου εθνικισμού, η τελευταία αυτή δωρεά προκάλεσε έντονη ενόχληση στο ελληνικό προξενείο, καθώς η θετική υποδοχή της από το εκκλησίασμα επιβεβαίωσε την πρόσληψη της Ρωσίας ως ανταγωνιστικού προς την Ελλάδα (και δυνητικά θελκτικότερου, λόγω πλούτου και ισχύος) εθνοπολιτικού κέντρου. Ήδη κατά τα επίσημα εγκαίνια της ρωσικής διπλωματικής αποστολής, εντύπωση είχε προκαλέσει όχι μόνο η αυτοπρόσωπη παρουσία εκεί του μητροπολίτη Βενέδικτου αλλά και η εκ μέρους του λειτουργία στα σλαβικά, σε αντίθεση με την επιφυλακτική έως εχθρική αντιμετώπιση που είχε επιφυλάξει δυο χρόνια νωρίτερα στο άνοιγμα του ελληνικού προξενείου, στέλνοντας έναν απλό ιερέα να τελέσει τον αγιασμό για λογαριασμό του.³⁶¹ Η σχετική έκθεση του έλληνα προξένου Γεράσιμου Βαλλιάνου προς την Αθήνα ήταν έτσι εξαιρετικά εύγλωττη, τόσο για τον αντίκτυπο της κίνησης όσο και για την ανησυχία που προκάλεσε στον ελληνικό μηχανισμό: «Σήμερα, ημέρα της εορτής του Αρχιστρατήγου Ταξιάρχου ο ενταύθα πρόξενος της Ρωσίας

355 Εκτός από το γεγονός πως η ρωσική «ουδετερότητα» ισοδυναμούσε αντικειμενικά με πριμοδότηση του (αδύναμου και θεσμικά ακόμη ακάλυπτου) σλαβοβουλγαρικού κινήματος απέναντι στο πανίσχυρο Πατριαρχείο, ο Χίτροβο φρόντισε επίσης για τη χρηματοδότηση του πρώτου επίσημου βουλγαρικού σχολείου της Οχρίδας.

356 Senkevich 1963, 237-238.

357 Nikitin 1960, 52-53.

358 Soret[ic] προς Baron Baum, Μοναστήρι 4.4.1861, σε Paskaleva 1994, 122· FO 195/685/326-328, Charles Calvert προς Sir Henry L. Bulwer, Monastir 3.4.1861, No.10· IAYE 1861/76.1, Γ.Μ. Βαλλιάνος προς Π. Ζάννο, Εν Βιτωλίοις 16.2.1861, αρ.44.

359 Sachsl προς Baron Baum, Μοναστήρι 22.8.1861, σε Paskaleva 1994, 174. Κατά την έρευνά μου το 2022 στο κεντρικό Κρατικό Αρχείο της Δημοκρατίας Βορείου Μακεδονίας, στα Σκόπια, δεν μου επιτράπηκε δυστυχώς -με αστεία προσχήματα- να έχω πρόσβαση στο τμήμα του αρχείου της εν λόγω μονής που φυλάσσεται εκεί (Φ.953) και καλύπτει χρονικά την επίμαχη περίοδο (1818-1864).

360 Sachsl προς Baron Baum, Μοναστήρι 21.11.1861, σε Paskaleva 1994, 189-190.

361 Soret[ic] προς Baron Baum, Μοναστήρι 5.5.1861, στο ίδιο, 143-144.

προσέφερε χάριν της εορτής του πολύτιμα χρυσοκέντητα ιερά εις την εκκλησίαν των Βιτωλίων· όλοι κατεπτοήθησαν, προ πάντων ο αμαθής λαός εις του οποίου τας κεφαλάς τα τοιαύτα κάμνουν εντυπώσεις. Ιδού πόσων ειδών μέσα και μηχανορραφήματα μεταχειρίζονται οι θέλοντες να εξασκώσιν επίρροιαν επί των αμαθών και απολιτεύτων λαών! Ας προσπαθώμεν όθεν ημείς δι' άλλων μέσων ν' ανοίξωμεν τους οφθαλμούς της ψυχής των δια της παιδείας και ορθοφροσύνης δια να ώσιν εις θέσιν να περιφρονούν και αποδοκιμάζουν τους τοιούτους φενακισμούς, τας τοιαύτας απάτας!». Η ενόχληση του Βαλλιάνου δεν προκλήθηκε από τη συγκεκριμένη μόνο ενέργεια, αλλά από τη γενικότερη πρακτική του Χίτροβο, που εκλαμβανόταν σαν αθέμιτη εισπήδηση στο εγχώριο εθνικό ποίμνιο, όπως διαπιστώνεται από άλλο σημείο της ίδιας αναφοράς: «τους ομοεθνείς μας», γράφει, «η Ρωσσία καθ' εκάστην τους θωπεύει δια δώρων εκκλησιαστικών αμφίων κτλ.». ³⁶²

Στην πραγματικότητα, αυτό που ενδιέφερε κυρίως το Χίτροβο δεν ήταν τόσο η διακριτική υπονόμηση των ελληνικών θέσεων, όσο η άμεση απόκρουση μιας επίφοβης απειλής για την ηγεμονία της Ρωσίας και του Πατριαρχείου πάνω στον σλαβόφωνο χριστιανορθόδοξο πληθυσμό της μακεδονικής ενδοχώρας: της διεκδίκησης αυτού του τελευταίου από την εναλλακτική εκδοχή σλαβοβουλγαρικού εθνικισμού που αντιπροσώπευε η Ουνία· εκδοχή, η επικράτηση της οποίας στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας είχε πρόσφατα αποτραπεί στο παραπάντε στην περίπτωση του Κιλκίς. Προς την κατεύθυνση αυτή ωθούσε άλλωστε τον ρώσο πρόξενο και η αμέσως προηγούμενη θητεία του στο πλευρό του Μουραβιόφ στην Παλαιστίνη, όπου ως αντίπαλος της ρωσικής επιρροής εκλαμβάνονταν πάνω απ' όλα οι δυτικές ιεραποστολές. ³⁶³ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η απειλή συμπτωνόταν στις προσπάθειες του βούλγαρου (από το Σφιστόφ) εθναποστόλου Βασίλ Μάντσοφ [Vasil Manchov] ή Μάντσοβιτς, δασκάλου της γαλλικής και της βουλγαρικής γλώσσας στο σχολείο της ιεραποστολής των Λαζαριστών, να πείσει τους ιερείς διαφόρων χωριών της ενδοχώρας να υποβάλουν αιτήσεις «για σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία κι εκκλησιαστικά σκεύη», τα οποία οι ναοί της υπαίθρου στερούνταν σε μεγάλο βαθμό. ³⁶⁴ Ο Χίτροβο κατέστειλε αυτό το εγχείρημα στη γέννησή του, με αποστολή κάποιου μη κατονομαζόμενου «έμπιστου προσώπου» σε δώδεκα χωριά που φέρονταν να έχουν υπογράψει παρόμοιες αιτήσεις, τη «διαφώτιση» των εκεί ιερέων και προεστών για τις ανορθόδοξες διασυνδέσεις του πρωτεργάτη της κίνησης και την απόσπαση καταγγελτικής δήλωσης τριών από τους εμπλεκόμενους ιερείς, με την οποία αυτοί διακήρυσσαν εν ονόματι «όλων των 12 χωριών και όλων ομόφωνα των κοινοτήτων» ότι έπεσαν θύματα εξαπάτησης και δεν θέλουν ούτε τα «όλως καθολικά» βιβλία και το «αιρετικό δηλητήριο» του Μάντσοβιτς ούτε να έχουν την παραμικρή πλέον σχέση μαζί του. Η δήλωση διαβιβάστηκε κατόπιν μαζί με ανώνυμο σχετικό άρθρο στην πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, προκειμένου

362 IAYE 1861/39.8, Γ. Βαλλιάνος προς Υπ.Εξ. Κουντουριώτη, Εν Βιτωλίοις 8.11.1861, αρ.291.

363 FO 195/685/326, Charles Calvert προς Sir Henry L. Bulwer, Monastir 3.4.1861, No.10· Soretic προς Baron Baum, Μοναστήρι 4.4.1861 και 2.5.1861, σε Paskaleva 1994, 122 & 137. Πρβλ. Frolova 2015, 42.

364 IAYE 1864/76.1, Γ.Μ. Βαλλιάνος προς πρέσβη Μ. Ρενιέρη, Εν Βιτωλίοις 18.5.1861, αρ.145· Frolova 2013, 548.

να δημοσιευθεί στην εκεί βουλγαρική «Εφημερίδα της Βασιλεύουσας», ως προειδοποίηση προς «τους αφελείς Βουλγάρους των χωριών»· σχεδόν ταυτόχρονα, δημοσιεύθηκε και στη σημαντικότερη βουλγαρική εφημερίδα της Διασποράς, τον «Κύκνο του Δούναβη» που έβγαине στο Βελιγράδι.³⁶⁵ Η όλη ενέργεια του ρώσου προξένου ήταν σε πλήρη γνώση (και διέθετε την έγκριση) του έλληνα συναδέλφου του, που με τη σειρά του διαβίβασε την καταγγελία στον προϊστάμενό του πρέσβη στην Πόλη, με το αίτημα παρεμφερούς δημοσίευσης στον εκεί ελληνικό τύπο.³⁶⁶

Στην πρόσφατη ρωσική βιβλιογραφία, τη σχετική με τη θητεία του Χίτροβο ως προξένου στο Μοναστήρι, οι δωρεές εκκλησιαστικών σκευών, αμφίων και λειτουργικών βιβλίων θεωρούνται έτσι βασική πτυχή της δραστηριότητάς του.³⁶⁷ Η επίδοσή του αυτή αποτυπώθηκε και στους υπηρεσιακούς απολογισμούς των αντίπαλων διπλωματικών αποστολών, όταν επιχειρούσαν ν' αποτιμήσουν τη ρωσική απήχηση στον τοπικό πληθυσμό. Χαρακτηριστικό δείγμα η ζηλόφθονη αποστροφή του αυστριακού συναδέλφου του Φραντς Ζέλνερ, ύστερα από ενάμιση χρόνο λειτουργίας του ρωσικού προξενείου: «Δεν γνωρίζω αν ο κ. Χίτροβο έχει ενημερώσει την κυβέρνησή του πως οι δωρεές στις εκκλησίες, ακόμη και σε μεγάλη κλίμακα, η διανομή αμφίων και ορθόδοξων λειτουργικών βιβλίων δεν είναι τα κατάλληλα μέσα για να εξασφαλίσουν την επιζητούμενη από καιρό επιτυχία των συχνών ιδιωτικών ταξιδιών του κ. Χίτροβο με επίσημους πόρους και των συναντήσεών του με ρώσους πράκτορες».³⁶⁸ Λιγότερο προκατειλημμένος, ο βρετανός ομόλογός του Τσαρλς Κάλβερτ [Charles Calvert] θ' αποδώσει απεναντίας, ύστερα από μερικά χρόνια, ένα μέρος τουλάχιστον της δυναμικής του αναπτυσσόμενου πλέον σλαβοβουλγαρικού κινήματος σ' αυτές ακριβώς τις δωρεές: «Είναι τουλάχιστον αναμενόμενο», σημειώνει σε έκθεση του 1868, «οι πρώτοι σπόροι των σλαβικών αντιλήψεων να φυτεύτηκαν την εποχή περίπου που εγκαταστάθηκε το ρωσικό προξενείο σε τούτη την πόλη το 1861. Έκτοτε υπήρξε μια ορατή αύξηση του εθνικού αισθήματος των Βουλγάρων σε τούτη την επαρχία, καθώς και στις γειτονικές του Κιοπρουλού [= Βέλες] και της Οχρίδας. Αυτό το ενδιαφέρον για το δικό τους πολιτικό στάτους αφυπνίστηκε σταδιακά κι επιδέξια, τολμών να πω, καθ' ολοκληρίαν μέσω της προπαγάνδας των συγγενών και θρησκευτικά ομοφρόνων τους, των Ρώσων. Κανένα μέσο δεν παραγνωρίστηκε προκειμένου ν' αναστατωθεί ο ψυχικός κόσμος των Βουλγάρων που ζουν σε τούτα τα μέρη. Εκκλησιαστικά βιβλία, άμφια και στολίδια απονεμήθηκαν λίγο πολύ στα μουλωχτά ως δώρα σε μοναστήρια κι εκκλησίες της υπαίθρου».³⁶⁹ Για τον προϊστάμενο της αποστολής των καθολικών Λαζαριστών στο Μοναστήρι, αββά Λεπαβέκ [Leravac], το

365 Frolova 2013, 548-551. Τα σχετικά δημοσιεύματα: *Цариградскиѣ Вестник*, 10.6.1861, 1-2· *Дунавскиѣ Лебед*, 29.5.1861, 2.

366 IAYE 1864/76.1, Γ.Μ. Βαλλιάνος προς πρέσβη Μ. Ρενιέρη, Εν Βιτωλίοις 18.5.1861, αρ.145.

367 Frolova 2015, 49 : 2014, 50-51.

368 Sellner προς Baron Prokesh, Monastir 11.12.1862, σε Paskaleva 1994, 270. Ο Ζέλνερ δεν είχε πάντως πολύ καιρό στην πόλη, καθώς ο διορισμός του είχε γίνει στα τέλη του καλοκαιριού της ίδιας χρονιάς (*Grazer Zeitung*, 30.8.1862, 1· *Osservatore Triestino*, 30.8.1862, 1).

369 FO 195/809/586, Charles Calvert to Eliot, Monastir 6.1.1868, No.1.

πρόβλημα δεν αφορούσε πάντως μονάχα τους «Βουλγάρους», που συνιστούσαν το βασικό target group της προσηλυτιστικής του δραστηριότητας, αλλά το σύνολο του «σχισματικού» ορθόδοξου κλήρου: «Οι έλληνες καλόγεροι και ιερείς», γράφει τον Ιανουάριο του 1867 στον προϊστάμενό του διευθυντή του Έργου των Σχολείων της Ανατολής, «σπεύδουν ν' απλώσουν το χέρι στους μοσχοβίτες πράκτορες για ν' αποκτήσουν βοηθήματα και άμφια, και δεν το παίρνουν ποτέ πίσω άδαιο. Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης, δεν παύουν να εξυμνούν και να εκθειάζουν ενώπιον του λαού την πελώρια και γενναιόδωρη αυτοκρατορία του τσάρου».³⁷⁰

Την ίδια αίσθηση πολιτικής αποτελεσματικότητας των ρωσικών δωρεών σε εκκλησιαστικά είδη αντανακλούν και οι εκθέσεις διαφόρων στελεχών του ελληνικού διπλωματικού κι εκκλησιαστικού μηχανισμού το επόμενο διάστημα. Σχολιάζοντας την επικείμενη εγκατάσταση ρώσου διπλωμάτη στην πόλη του, ο υποπρόξενος Καβάλας Βασιλειάδης εκτιμούσε λ.χ. στις αρχές του 1868 πως «η ίδρυσις ρωσικού υποπροξενείου εν Καβάλλα ενδέχεται μεν να επιδαψιλεύση μικράν τινα προστασίαν εις τους χριστιανούς, υπάρχει όμως και φόβος πολύς μη αι ενέργειαι τούτου, και τα συνήθη εκ των ρωσικών αρχών προερχόμενα δωρήματα εις τους ναούς και τα σχολεία επιδράσωσι κατά του εν τα ενταύθα μέρη ελληνισμού και εγείρωσι τον νεναρκωμένον και σχεδόν μη υπάρχοντα εις τα μέρη της δικαιοδοσίας μου βουλγαρισμόν».³⁷¹ Σε αρκετά μεταγενέστερη έκθεσή του προς τον έλληνα πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέα Κουντουριώτη, ο πατριάρχης Ιωακείμ Γ', μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τα προηγούμενα χρόνια (1874-1878), θα επικαλεστεί μάλιστα τη σχετική δραστηριότητα των ρώσων προξένων σαν πρότυπο προπαγανδιστικής δράσης: «Τοις πάσι τα πάντα το δυνατόν να γίνωνται ίνα κερδήσωσι τους πάντας. Οι πρόξενοι και οι απόστολοι οι Ρώσσοι, αφού καθ' όλον το διάστημα του εσπερινού ή της λειτουργίας εποίουν μετανοίας εν τω ναώ, εξήρχοντο εις τον νάρθηκα και ήρχιζον την κατήχησιν σταυροκοπούμενοι και κλαίοντες [...] Πόσον συντελεί εις τοιαύτας ώρας και έν εξ ψευδαργύρου σκεύος δια τον ιερόν ναόν!»³⁷² Ο φόβος αυτού του «παρασυρμού» από τη ρωσική προπαγάνδα, και του συνακόλουθου παραγκωνισμού της ελληνικής επιρροής, δεν περιοριζόταν στις σλαβόφωνες μονάχα περιοχές της βαλκανικής ενδοχώρας. Τον συναντάμε ακόμη και σε σχέση με τα μικρασιατικά παράλια και την τουρκόφωνη ενδοχώρα τους, όπως πιστοποιεί η ανησυχία του προξένου Ατταλείας Διονυσίου Βιτάλη το 1875 για τις επιπτώσεις του ρωσικού ενδιαφέροντος για τον αρχαίο ναό του Αγίου Νικολάου στα Μύρα της Λυκείας: «Εν Μικρά Ασία η Ελλάς είναι

370 M. Lepavec προς M. Soubiranne, Monastir 9.1.1867, σε *Annales de la Congrégation de la Mission*, 33 (1868), 48.

371 ΙΑΥΕ 1868/36.2, Κ. Βασιλειάδης προς Υπ.Εξ. Π. Δελιγιάννη, Εν Καβάλλα 11.2.1868, αρ.15. Εκτός από τους ελληνόφωνους (όσον αφορά τον χριστιανικό πληθυσμό) καζάδες Καβάλας, Πραβίου και Θάσου, και τον σχεδόν αμιγώς μουσουλμανικό καζά Σαρί Σαμπάν, η περιφέρεια του υποπροξενείου περιλάμβανε επίσης τον καζά Δράμας, όπου κατοικούσαν τόσο ελληνόφωνοι όσο και σλαβόφωνοι χριστιανοί (ΙΑΥΕ – Χάρτες 1/561, «Χάρτης εμφανίων τας Προξενικάς Περιφερείας ως και την διοικητικήν της Τουρκίας διαίρεσιν», 1:1.500.000, Λιθ. Γ. Κόλμαν, Αθήναι χ.χ.).

372 Ιωακείμ Γ' προς Α. Κουντουριώτη, Εν Κωνσταντινουπόλει 1.9.1883, σε Καρδαράς 1998, 214.

άοπλος», αποφαινεται, «διότι ούτε γλώσσα ούτε φρόνημα Ελληνικόν υπάρχει, αλλά μόνον Χριστιανοί οίτινες δια μίαν καμπάναν, δι' έν πετραχήλιον, δια μίαν προστασίαν Ρωσικήν, δύνανται περισσότερον να προσκολληθώσι και αγαπήσωσι τους Ρώσους παρά την ασθενή και μικράν Ελλάδα». ³⁷³

Κοινότητες και εθναπόστολοι

Η κινητικότητα των ρωσικών διπλωματικών αποστολών αποτελούσε όμως τη μια μονάχα πλευρά αυτής της διακίνησης. Η άλλη πλευρά ήταν η σχετική κινητοποίηση των ίδιων των ενδιαφερόμενων κοινοτήτων, ή κάποιων μερίδων τους, που, όπως είδαμε και στις αναμνήσεις του Σαγκάρεφ, έσπευσαν ν' αξιοποιήσουν την ευκαιρία για να διεκδικήσουν μερίδιο απ' αυτές τις δωρεές. Οι σχετικές αιτήσεις προς τους ρώσους διπλωμάτες περιέχουν όλα τα τυπικά χαρακτηριστικά μιας τέτοιας προσφυγής: υπερτονισμό της φτώχειας της «εμπερίστατης» κοινότητας, αλλά και της διάθεσής της ν' αναπτύξει (ή αποκαταστήσει) τη σλαβική ταυτότητά της μέσω της σλαβόγλωσσης εκπαίδευσης κι εκκλησιαστικής λειτουργίας. Κατά κανόνα, οι εκκλήσεις για εφοδιασμό της εκκλησίας με σλαβικά λειτουργικά βιβλία και σκεύη συνδυάζονται ως εκ τούτου με παρεμφερή αιτήματα στήριξης του τοπικού σχολείου με σλαβικά εγχειρίδια κι άλλο εκπαιδευτικό υλικό.

Τον Ιούνιο του 1867, δέκα κάτοικοι από το σλαβόφωνο ορεινό κεφαλοχώρι Βλάχι [Vlakhī] του Μελενίκου, ανάμεσά τους κι ένας ιερέας, απευθύνουν λ.χ. στο ρώσο πρόξενο Θεσσαλονίκης έκκληση βοήθειας σφραγισμένη με την κοινοτική σφραγίδα: *«Εμείς οι κάτωθι υπογραφόμενοι κάτοικοι από την επαρχία Μελενίκου, από το χωριό Βλάχι, ταπεινοί δούλοι της εκλαμπρότητάς Σας, καθώς έχουμε μεγάλη επιθυμία για την εκπαίδευση των παιδιών μας, προσπαθήσαμε να χτίσουμε εκκλησία και σχολείο, τα οποία ακόμη δεν έχουμε ξεπληρώσει· δεν έχουμε πάλι τίποτα, δηλαδή κανένα σκεύος, ούτε στην εκκλησία ούτε στο σχολείο και σύμφωνα με την τωρινή κατάσταση δεν θα μπορέσουμε σύντομα να τα προμηθευτούμε, γιατί είμαστε φορτωμένοι με βαριούς φόρους και η γη μας είναι άγρια και άγονη, οπότε δεν μπορούμε να τραφούμε και να ζοφλήσουμε, πόσο μάλλον ν' αγοράσουμε τίποτα χρειαζόμενο για το σχολείο και την εκκλησία. Γι' αυτό παρακαλούμε την εξοχότητά Σας να παρυσιάσετε αυτή μας την ανάγκη στον πολυεύπλαχνο κύριό σας, και να μας φροντίσετε εκ μέρους του μ' ένα σώμα εκκλησιαστικά βιβλία, για τη θεία λειτουργία, και το Βίο των Αγίων και τις Ερμηνείες του Αγίου Δημητρίου του Ροστόφ κι ένα τακίμι ιερατικά άμφια κι όλα τα αναγκαία σκεύη για τη θεία λειτουργία· επιπλέον και για το σχολείο μας μια [υδρόγειο] σφαίρα, ένα σώμα γενικούς χάρτες και*

373 ΙΑΥΕ 1875/76.1, Δ. Βιτάλης προς Υπ.Εξ., Εν Ατταλεία 26.5.1875, αρ.265. Ο Βιτάλης αντιπαραθέτει την τουρκόφωνη περιφέρειά του στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου τη ρωσική διείσδυση «πολεμά η γλώσσα και το φρόνημα το Ελληνικόν». Ως πρόξενος Σερρών την επόμενη δεκαετία (1886-1890) είχε ωστόσο την ευκαιρία να διαπιστώσει τη σχετικότητα αυτής της εκτίμησής του.

γραμματικές σε καθαρά σλαβική γλώσσα, και άλλα βιβλία ακόμη και στη ρωσική γλώσσα, τα οποία γνωρίζετε πως είναι χρήσιμα για το φωτισμό των νέων μας».³⁷⁴

Από τη δημοσιευμένη αλληλογραφία του Στέφαν Βέρκοβιτς [Stefan Verković], του σέρβου πράκτορα που έδρασε με βάση τις Σέρρες ως βασικός μοχλός της σλαβικής αφύπνισης στη νοτιότερη Μακεδονία, διαπιστώνουμε πως ο ίδιος μεσολαβούσε τη δεκαετία του 1860 για τον εφοδιασμό χωριών της περιοχής με σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία ρωσικής προέλευσης.³⁷⁵ Η προμήθεια αυτή πραγματοποιούνταν, ύστερα από αίτημα των ίδιων των ενδιαφερόμενων κοινοτήτων, έναντι αντιτίμου, η αποπληρωμή του οποίου μπορούσε να γίνει σταδιακά σε βάθος χρόνου.³⁷⁶ Από τα αρχεία της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου πληροφορούμαστε πως η τελευταία παρείχε τα σχετικά υλικά δωρεάν από το 1857 ως το 1860, εκτελώντας «υψηλότερη εντολή» του αυτοκρατορικού οίκου, το φθινόπωρο του 1860 αποφάσισε όμως για οικονομικούς λόγους να τα παρέχει στο εξής στις «βουλγαρικές και μακεδονικές εκκλησίες» στο μισό της επίσημης τιμής τους. Καθώς όμως η «ομόφυλη και ομόθρησκη» τοπική υποψηφία πελατεία «θυμόταν ακόμη το προηγούμενο μέτρο», η δωρεάν διανομή εξακολούθησε με το σταγονόμετρο, στις περιπτώσεις πολύ φτωχών χωριών, με τη Σύνοδο και την πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης να ερίζουν ενδο-υπηρεσιακά για την τελική χρέωσή τους.³⁷⁷ Διαφορετικής τάξης υπήρξε μια άλλη μεσολάβηση του Βέρκοβιτς, χάρη στην οποία «το ρωσικό μοναστήρι» (λογικά, η αγιορείτικη μονή του Αγ. Παντελεήμονος) δώρισε το 1868 ρωσικά άμφια στο χωριό Αβδαμάλ (σημ. Σησαμιά) της Νιγρίτας, η εκκλησία του οποίου είχε πρόσφατα καεί.³⁷⁸ Σε μια άλλη περίπτωση, αυτή του σλαβόφωνου τσιφλικιού Μέργιανι (σημ. Λυγαριά) της Νιγρίτας, η πρωτοβουλία για εφοδιασμό της νεότευκτης τοπικής εκκλησίας με ρωσικά «εκκλησιαστικά σκεύη, άμφια και διακοσμητικά» ανήκε στον προξενικό πράκτορα της Ρωσίας στις Σέρρες (και κτήτορα του ναού), Γεώργιο Κόντο, που υπέβαλε σχετικό αίτημα στον προϊστάμενό του πρόξενο της Θεσσαλονίκης, Αλεξέι Λαγκόφσκι [Aleksij Efimovich Lagovskij]: ο τελευταίος το διαβίβασε στο Ασιατικό Τμήμα του Υπουργείου

374 Παπα-Στόγιαν κι άλλοι 9 κάτοικοι προς “τον ευγενή υποπρόξενο του αυτοκράτορος πασών των Ρωσιών στη Θεσσαλονίκη”, Βλάχι 10.6.1867, σε Khristov 1969, 285.

375 «Για τούτα τα μέρη χρειάζονται βιβλία, γι’ αυτό πρέπει ξανά να γράψετε στη Ρωσία, για να στείλουν εκκλησιαστικά βιβλία όσο το δυνατόν συντομότερα» (Γιοβάν Γκολογκάνοφ προς Στ. Βέρκοβιτς, Κρούσεβο [σημ. Αχλαδοχώρι], 15.12.1868, στο ίδιο, 360).

376 Δάσκαλος Τοντόρ προς Στ. Βέρκοβιτς, Κρούσεβο 28.1.1870 κι 27.4.1870, στο ίδιο, 413-414 & 431.

377 ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 33, отд. II, д.91, л.2-5 & 10-12.

378 Χριστόδουλος Μποζίκοφ προς Στ. Βέρκοβιτς, Αβδαμάλ 7.4.1868, στο ίδιο, 334-335. Το χωριό μνημονεύεται στις περισσότερες πηγές ως ελληνόφωνο, ο ίδιος ο Μποζίκοφ -δάσκαλος εκεί- σκιαγραφεί όμως μια πιο σύνθετη γλωσσική πραγματικότητα: «Στο μέρος που ζω δεν είναι όπως στη Βυσόκα και άλλα βουλγαροχώρια. Εδώ είναι άνθρωποι ανακατεμένοι, η γλώσσα είναι διεφθαρμένη, ούτε τα βουλγαρικά βουλγαρικά, ούτε τα ελληνικά ελληνικά, ούτε τα τουρκικά τουρκικά» (Χ. Μποζίκοφ προς Στ. Βέρκοβιτς, Αβδαμάλ 8.1.1868, στο ίδιο, 305). Ακόμη και το 1924, ο γενικός διευθυντής εποικισμού Μακεδονίας θα ταξινομήσει έτσι ενδοϋπηρεσιακά 32 οικογένειες του χωριού σαν «σλαβίζουσες» (ΑΚΚ/18.2, «Πίναξ εμφανίων τας οικογενείας τας μη ακραιφνώς Ελληνικάς ως και τας Ελληνικάς Ξενοφώνους τοιαύτας κατά χωρία του Γραφ. Εποικισμού Σερρών», συνημ. σε Σ. Γούδας προς Υπ. Γεωργίας – Δ/σιν Εποικισμού, Εν Θεσ/νίκη 3.3.1924, εμπιστευτική, 23).

Εξωτερικών κι αυτό στην Ιερά Σύνοδο, που το καλοκαίρι του 1865 αποφάσισε «να εξετάσει τους διαθέσιμους τρόπους για την ικανοποίησή του».³⁷⁹

Την εικόνα συμπληρώνουν δυο επιστολές προς τον πρέσβη Νικολάι Ιγνάτιεφ [Nikolaj Ignatiev] από τη Γκόρνα Τζουμαγιά (σημ. Μπλαγκόεβγκρατ [Blagoevgrad]), το 1866, και τη νεοσύστατη βουλγαρική κοινότητα Νευροκοπίου (σημ. Γκότσε Ντέλτσεφ [Gotse Delchev]), τέσσερα χρόνια αργότερα. Στην πρώτη περίπτωση, 22 κάτοικοι τον ενημερώνουν ότι «*δυστυχώς τους έτυχε ένας απόκεντρος και απομακρυσμένος τόπος, μακριά από την εκλαμπρότητα των φιλέσπλαχνων αδελφών, που έχουν ανοίξει τη δεξιά τους, που βοηθούν και θαπεύουν τα απωλεσθέντα αδέρφια τους στην τουρκική αυτοκρατορία*» «*αφυπνίστηκαν*» όμως από κάποιον ιερέα και απευθύνουν έκκληση στην πρεσβεία για εφοδιασμό της εκκλησίας τους που «*στερείται όλα τα εκκλησιαστικά σκεύη*».³⁸⁰ Στη δεύτερη, ο ιερέας και 13 μέλη της βουλγαρικής κοινότητας του Νευροκοπίου ζητούν άμφια, καμπάνα και μια σειρά σλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων, συνδέοντας ρητά αυτό τους το αίτημα με την πορεία της κλιμακούμενης σύγκρουσης ανάμεσα στη νεοσύστατη βουλγαρική εκκλησία και το Πατριαρχείο. Ως σύνδεσμος μεταξύ βουλγαρικής κοινότητας και ρωσικής πρεσβείας μνημονεύεται ένας από τους ντόπιους προεστούς: «*Παρακινημένοι από το συμπατριώτη μας Σπάς Ιλίοφ, ο οποίος είναι μέλος της κοινότητάς μας, να απευθύνουμε στην υψηλή εξοχότητά Σας έκκληση για αρωγή και επικουρία της εθνότητάς μας σε όλη τη Μακεδονία, Σας εκφράζουμε από καρδιάς τις ειλικρινείς ευχαριστίες μας για την ευσπλαχνία που τρέφετε για μας, τους προσφιλείς ομαίμονες αδελφούς Σας και για τις σοφότερες πατρικές συμβουλές σας, υπεραγαπημένε μας εξοχότατε και προστάτη! Γι' αυτό πέφτουμε γονυπετείς στα πόδια Σας, για να ζητήσουμε την ισχυρή υπεράσπιση και βοήθειά Σας, για να γίνετε αιτία του λυτρωμού ενός τόσο πολυάριθμου βουλγαρομακεδονικού λαού από τις ελληνικές ραδιουργίες κι επιθέσεις. Προστάτα! Μοχθούμε, αλλά μέσα δεν έχουμε· επιθυμούμε, αλλά όπλα δεν έχουμε, γι' αυτό εκλιπαρούμε την υψηλότητά Σας να γίνετε αιτία να μας εφοδιάσετε με τα πράγματα που πάνω απ' όλα μας λείπουν σήμερα. Στην πόλη μας έχουμε λοιπόν δυο εκκλησίες επ' ονόματι της Κοίμησης της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, αλλά έχουμε μόνο μια σειρά εκκλησιαστικών βιβλίων. Αφήνουμε στην κρίση σας, με πόση δυσκολία τελούμε τη θεία μας λειτουργία. Εκκλησιαστικά άμφια δεν έχουμε καθόλου, επιθυμούμε σήμαντρο (καμπάνα) να κρεμάσουμε, γιατί στα γύρω μέρη παντού έχουνε κρεμάσει, αλλά τα μέσα δεν έχουμε. [...] Για όλα αυτά τα πράγματα παρακαλούμε την υψηλή εξοχότητά Σας να φροντίσετε για να ενεργήσετε και να δωρίσετε στους αγαπητούς Σας ομογενείς, για τον έπαινο, την τιμή και την αιώνια μνημόνευση του ονόματός Σας. Σε ανάγκη βρισκόμαστε και*

379 РГИА, Ф.797, оп. 35, отд. II, д.76, л.8, «Список с письма консула нашего в Салониках к г. Директору Азиатского департамента от 25 февраля 1865 года» РГИА, Ф.797, оп. 35, отд. II, д.76, л.13, «Выписка из журнала Св. Синода 28 июля/11 августа 1865 г.».

380 Χατζη-Νικόλα κ.ά. προς Κόμη Ιγνάτιεφ, χ.τ. 14.7.1866, σε Bozhinov – Panajotov 1978, 224· αγγλική μετάφραση σε BAS 1978, 229.

υποκλινόμαστε στη μεγαλειότητά Σας».³⁸¹

Οι υπερπολιτικοί και ιδιαιζόντως εθνικιστικοί τόνοι της τελευταίας αυτής προσφυγής δεν είναι δύσκολο να εξηγηθούν από τη συγκεκριμένη συγκυρία. Η επιστολή της βουλγαρικής κοινότητας Νευροκοπίου προς τον Ιγνάτιεφ συντάσσεται στις παραμονές της επίσημης αναγνώρισης της Εξαρχίας από την Υψηλή Πύλη, αναγνώρισης που, από τα τέλη της προηγούμενης χρονιάς, υφίστατο ήδη για τις κατά τόπους βουλγαρικές κοινότητες. Το ίδιο το Νευροκόπι είχε αποτελέσει για μια οκταετία τουλάχιστον το θέατρο μιας οξύτατης διαμάχης μεταξύ του τοπικού ελληνικού και βουλγαρικού κόμματος, με ευδιάκριτες κοινωνικές διαστάσεις.³⁸² Έχοντας μόλις αποσπάσει την ανοιχτή υποστήριξη πολλών από τα σημαντικά κεφαλοχώρια της γύρω περιοχής (αλλά όχι όλων), η βουλγαρική παράταξη εξορμούσε για να εκτοπίσει την αντίπαλή της από τις δυο εκκλησίες της πόλης· δυο χρόνια αργότερα, το Δεκαπενταύγουστο του 1872, θα διεξαχθεί μάλιστα κανονική σύρραξη για τον έλεγχο του μητροπολιτικού ναού της Κοιμήσεως, με τραυματίες εκατέρωθεν και προσωρινό αποτέλεσμα το κλείσιμό του από τις αρχές για μερικούς μήνες,³⁸³ προτού παραδοθεί οριστικά στην πατριαρχική κοινότητα³⁸⁴ (και οι εξαρχικοί περιοριστούν θεσμικά στον «*παλαιότερο και μικρότερο*» ναό των Ταξιαρχών, που «*επί πολλά έτη ελειτούργει ποτέ μεν Ελληνιστί ποτέ δε Βουλγαριστί*»)³⁸⁵ Μπορούμε ως εκ τούτου εύλογα να υποθέσουμε ότι στις αρχές του 1870 η απόσπαση της αιτούμενης ρωσικής βοήθειας σε άμφια, εκκλησιαστικά βιβλία και μια καμπάνα θεωρούνταν κομβική, ως κίνηση εντυπωσιασμού και επίδειξη ισχυρών ερεισμάτων, για την προσέλκυση των αμφιρρεπόντων μελών του (ίσαμε τότε ενιαίου) τοπικού ορθόδοξου ποιμνίου. Το αίτημα ικανοποιήθηκε εν μέρει, με την παράδοση τον Νοέμβριο του 1870 στο Ασιατικό Τμήμα τριών σεντουκιών με εκκλησιαστικά άμφια και 70 σχολικών εγχειριδίων προς αποστολή στο Νευροκόπι «*με τον ενδεδειγμένο τρόπο*».³⁸⁶

Η επιστράτευση των ίδιων μέσων συνεχίστηκε και στο επόμενο διάστημα, μέχρι τουλάχιστον την Ανατολική κρίση του 1875-1878 που ανέτρεψε πλήρως τα μέχρι τότε δεδομένα της εθνοπολιτικής αντιπαράθεσης στη βάση των τοπικών κοινωνιών. «Οι αυτόθι βουλγαροδιδάσκαλοι», πληροφορεί την Αθήνα το 1874 ο έλληνας πρόξενος Μοναστηρίου, αναφερόμενος στην ενδοχώρα της Καστοριάς, «*διασταυρούντες κατά πάσαν διεύθυνσιν τα βουλγαρόφωνα χωρία της αυτής επαρχίας, εξελέ-*

381 Παπα-Κωνσταντίν κ.ά. προς Κόμη Ιγνάτιεφ, χ.τ. 3.2.1870, σε Bozhinov – Panajotov 1978, 251-252 (και αγγλική μετάφραση: BAS 1978, 260). Ο Σπας Ιλίου [Spas Iliev], που παρότρυνε τους υπόλοιπους, είναι λογικά το ίδιο πρόσωπο με τον «Σπας Ηλία» που συνυπογράφει την έκκληση.

382 Κωστόπουλος 2022, 289-292.

383 Βασματζίδης 1941-1952, 418· ΙΑΥΕ 1872/76.1, Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Σέρραις 25.8.1872, αρ.258.

384 Ν. Γεννάδης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Σέρραις 27.4.1873, αρ.134, και 25.5.1873, αρ.162· «Διάγραμμα των εν τη επαρχία Νευροκοπίου εκκλησιών και σχολείων (κατά το έτος 1901)», σε Λαούρδας 1961, 253.

385 Βασματζίδης 1941-1952, 419.

386 Germanov 2009, 46-47.

ζαντο την μονήν των αγίων Αναργύρων ως κέντρον, εις ό συνερχόμενοι συνδιασκέπτονται περί των μέσων, δι' ών δύνανται να εξεγείρουν αυτά υπέρ της σχισματικής Εξαρχίας. Οι περί την τελευταίαν προς τοις άλλοις εν χρήσει μέσοις αποστέλλουσιν απαύστως ιερά άμφια πολυτελέστατα εις διαφόρους μονάς και ναούς χωρίων. Ένεκα πάντων των λόγων τούτων είναι ανάγκη να επιταχύνη ο νέος Άγιος Καστορίας την αυτόσε μετάβασίν του πριν η ομάς των πεπλανημένων γείνη πυκνοτέρα».³⁸⁷

Εντυπωσιακότερη φαίνεται πως υπήρξε η δωρεά το 1875, μέσω της αγιορείτικης ρωσικής μονής του Αγίου Παντελεήμονα, μιας καμπάνας στο νεοσύστατο εξαρχικό παρεκκλήσι της Θεσσαλονίκης. Αυτό τουλάχιστον υποστήριξε ο πρόεδρος της τοπικής εξαρχικής κοινότητας, οικονόμος Πέταρ Ντιμιτρόφ [Petâr Dimitrov], σε επιστολή του που εντοπίστηκε στο προσωπικό αρχείο του τότε γραμματέα της Εξαρχίας, Γκεόργκι Γκρούεφ [Georgi Gruen]. «*Η γιορτή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου γιορτάστηκε πανηγυρικά, ήρθε κι ο ρώσος πρόξενος με όλους τους δικούς του. Ζήτησα από τους ρώσους καλογέρους μια καμπάνα 83 οκάδων. Όταν τη βαρέσαμε σείστηκε όλος ο μαχαλάς μας. Οι Έλληνες όλη μέρα στο προξενείο έκαναν επισκέψεις. Μούδιασαν οι φουκαράδες ήδη*».³⁸⁸ Από την κλασική μονογραφία του Ιβάν Σνεγκάροφ [Ivan Snegarov] για τη βουλγαρική παρουσία στη Θεσσαλονίκη γνωρίζουμε ότι το παρεκκλήσι «Κύριλλος και Μεθόδιος» είχε καθαγιαστεί τον Ιούλιο του 1873 παρουσία ελάχιστων πιστών,³⁸⁹ η εξαρχική δε κοινότητα της πόλης (που αριθμούσε 250 περίπου από τα 500-600 εκεί «βουλγαρικά σπίτια»³⁹⁰) ζητούσε από την Εξαρχία τον εφοδιασμό του με καμπάνα για να καταστήσει εμφανέστερη την παρουσία της στον περιβάλλοντα χώρο, η ανταπόκριση της τελευταίας υπήρξε όμως άκρως χλιαρή.³⁹¹ Παρά τον ενθουσιασμό του προέδρου της για την ανταπόκριση των Ρώσων, η πρακτική αποτελεσματικότητα της δωρεάς τους αποδείχθηκε ωστόσο τελικά αμφίβολη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Σαπκάρεφ (πρώτου διευθυντή του βουλγαρικού Γυμνασίου Θεσσαλονίκης μετά το 1878), το εξαρχικό παρεκκλήσι «δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ένας χωριάτικος αχυράνας, στον οποίο από γιορτή σε γιορτή μαζεύονταν κάποιοι Βούλγαροι, δήθεν για να λειτουργηθούν, σαν ορφανά, περιφρονημένοι από τους έλληνες συνοίκους τους αλλά και από πολλούς βούλγαρους αδελφούς τους».³⁹² Παρόλο δε που ο παπα-Πέταρ θεωρούσε προκαταβολικά δεδομένο πως η πρεμιέρα της καμπάνας θα προβαλλόταν από τον Τύπο («ποια υπήρξε η γιορτή, μπορείτε στην εφημερίδα να δείτε»),³⁹³ η σχετική αναζήτηση στη μοναδική τότε ελληνική εφημερίδα της Θεσσαλονίκης (*Ερμής*) και στις

387 ΑΣΔΕΓ, φ.Ε/1/368, σ.470, Π. Λογοθέτης προς Πρόεδρο ΣΔΕΓ, Εν Βιτωλίοις 19.9.1874, ά.α.

388 НБИВ-БИА, ф.3, а.е.150, л.2, Ικονόμ Ποπ-Πέταρ προς άγνωστο αποδέκτη, Θεσ/νίκη 12.5.1875. Πρβλ. Konstantinova 2020, 54. Ευχαριστώ θερμά την ιστορικό Γιούρα Κονσταντίνοβα και τον επικεφαλής του Τμήματος Ειδικών Συλλογών της Βιβλιοθήκης Ιβάν Βάζοφ της Φιλιππούπολης, Πέτκο Γκεοργκίεφ, για την προμήθεια φωτογραφίας του συγκεκριμένου εγγράφου.

389 Snegarov 1937, 91.

390 Στο ίδιο, 122.

391 Στο ίδιο, 124.

392 Shapkarev 1984, 328.

393 НБИВ-БИА, ф.3, а.е.150, л.2, όπ.π.

βουλγαρικές της Κωνσταντινούπολης (*Источно Време, Напредък, Век, Ден*) δεν εντόπισε το πα-
ραμικρό σχετικό δημοσίευμα. Η σιωπή αυτή θα μπορούσε ενδεχομένως ν' αποδοθεί σε παρέμβα-
ση της προληπτικής κρατικής λογοκρισίας, κάτι τέτοιο διαψεύδεται όμως από τα δημοσιεύματα
των ίδιων ημερών για τον αντίστοιχο εορτασμό σε άλλα μέρη.³⁹⁴ Μια μάλλον σπάνια αναφορά
στην επίμαχη καμπάνα (όχι όμως και στην προέλευσή της) συναντάμε στα απομνημονεύματα του
σλαβοβούλγαρου εθναποστόλου Ιβάν Σούμκοφ [Ivan Shumkov], όταν αναγνωρίζει στον επιχώριο
μητροπολίτη -μετέπειτα πατριάρχη- Ιωακείμ ότι «δεν εμπόδισε τους Βουλγάρους να κρεμάσουν και
καμπάνα στο παρεκκλήσι τους στη γιορτή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου το 1876».³⁹⁵

Σε συνθήκες υπέρμετρης όξυνσης των εθνοκομματικών παθών (για «πολιτική μέθη» που επέφερε
«κοινωνική θύελλα» κάνει κατ' επανάληψη λόγο μέσα στο 1871 ο πρόξενος Μοναστηρίου, Πέτρος
Λογοθέτης³⁹⁶), το αίτημα για εφοδιασμό με ρωσικά εκκλησιαστικά είδη μπορούσε πάντως να ανα-
χθεί σε ποινικό αδίκημα. Όταν το 1872 οι περιοδεύοντες ελεγκτές της Πύλης άσκησαν δίωξη κατά
των αδελφών Σουλεϊμάν και Μεχμέτ Ντουρζή της Καρατζόβας, πανίσχυρων τοπικών παραγόντων
(ο πρώτος από τους οποίους, ρώσος υπήκοος, θεωρούνταν «το ισχυρότερο όργανο» του ρωσικού
προξενείου Θεσσαλονίκης «κατά τα μέρη εκείνα»),³⁹⁷ μεταξύ «άλλων ενοχοποιητικών στοιχείων,
εγκληματικής και πολιτικής φύσεως» που κατασχέθηκαν στο κονάκι του περιλαμβανόταν και μια
«αναφορά των κατοίκων του Σαρακίνοβο, που τον παρακαλούν να ενεργήσει όπως τους αποσταλούν
από τη Ρωσία άμφια και ρωσικά εκκλησιαστικά βιβλία».³⁹⁸

Ένα τρίτο δίκτυο διαύλων με καθοριστικό ρόλο στην μεταφορά που μας απασχολεί, διακριτό τόσο
από τον επίσημο ρωσικό διπλωματικό μηχανισμό όσο και από τις ενδιαφερόμενες τοπικές κοινό-
τητες, ήταν αυτό των σλαβοβούλγαρων «εθναποστόλων»: κληρικών, εκπαιδευτικών και λοιπών
ακτιβιστών με ενεργό ρόλο στην επίμαχη παλιγγενεσία, οι περισσότεροι από τους οποίους πηγαι-
νοέρχονταν τακτικά ή ευκαιριακά ανάμεσα στη Μακεδονία και τη Ρωσική Αυτοκρατορία, σε στε-
νή ενίοτε συνεργασία με τις εκκλησιαστικές και πολιτικοδιπλωματικές υπηρεσίες της τελευταίας.
Είναι φυσικά αδύνατο να διαγνωστεί με απόλυτη ακρίβεια σε ποιο βαθμό η δράση τους υπήρξε

394 Ενδεικτικά: «Празника на Св. Кирила и Методия», *Источно Време*, 17.5.1875, 3-4· «Новини от области-
те», *Источно Време*, 24.5.1875, 1· «Вътрешни новини», *Век*, 17.5.1875, 4· «По угощенията на 11 Маия»,
Напредък, 24.5.1875, 172.

395 Shumkov 1907, 451-452. Στη δημοσιευμένη αλληλογραφία του Ιωακείμ εκείνης της περιόδου (Καραθανάσης
– Τριανταφυλλίδης 2002) απουσιάζει πάντως οποιαδήποτε σχετική μνεία.

396 ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Βιτωλίοις 12.1.1871, αρ.7, και 27.5.1871, αρ.112.

397 ΙΑΥΕ 1872/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 19.6.1872, αρ.472.

398 Τουσίμης 1995, 243. Η πρωτογενής πηγή στην οποία παραπέμπει ο συγγραφέας (επιστολή του γιατρού
Επαμεινώνδα «Σακελλαρίδη» (sic) [=Σακελλαρόπουλου], Βοδενά 29.5.1872, συνημ. σε ΙΑΥΕ 1872/76.1, Κ.
Βατικιώτης, όπ.π., 19.6.1872), δεν βρέθηκε στον οικείο φάκελο. Τελικά, οι αδελφοί Ντουρζή απαλλάχθηκαν
από κάθε κατηγορία. Για την εν γένει εμπλοκή τους στην ενδοχριστιανική τοπική εθνοκομματική διαμάχη,
βλ. Κωστόπουλος 2022, 358-361.

αποτελεσμα αυτοτελούς επιλογής, όπως οι ίδιοι κατά κανόνα υποστηρίζουν στα αυτοβιογραφικά κείμενά τους (και οι εθνικές ιστοριογραφίες φροντίζουν να επιβεβαιώσουν με κάθε τρόπο). Σε τελική ανάλυση, το ερώτημα αυτό έχει άλλωστε περιορισμένη μόνο σημασία: όπως και στην περίπτωση των πανσλαβιστικών συλλόγων, οι σχετικές βολιδοσκοπήσεις, ζυμώσεις και πρωτοβουλίες υπήρξαν κατά κανόνα αμφίπλευρες – με τους εμπλεκόμενους Βαλκάνιους άλλοτε να υπαγορεύουν ιδέες και πολιτικές κι άλλοτε να δράττουν απλώς την ευκαιρία που τους προτεινόταν ή είχαν οι ίδιοι διαγνώσει. Όσον αφορά το αντικείμενό μας, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η διαπίστωση πως οι σχετικές πρωτοβουλίες τους προηγούνται της προσχεδιασμένης, αντίστοιχης ρωσικής πολιτικής που υλοποιήθηκε μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο.

Ο πρώτος χρονικά απ' αυτούς τους εθναποστόλους, που άνοιξε το δρόμο και για τους επόμενους, ήταν ο αρχιμανδρίτης Ανατόλι Ζογκράφσκι [Anatolij Zografski] (Ανατόλιος Ζωγραφίτης) από την ομώνυμη αγιορείτικη μονή³⁹⁹ που από καιρό διατηρούσε ιδιαίτερες σχέσεις με τη Ρωσία.⁴⁰⁰ Γεννημένος στο Λαζαροπόλε [Lazaropole] της Δίβρας, στάλθηκε το 1818 από τη μονή στη Ρωσία για να φροντίσει την ανάκτηση των κτημάτων της στη Βεσσαραβία, που είχε ιδιοποιηθεί η τοπική ρωσική μητρόπολη. Η αποστολή ολοκληρώθηκε μ' επιτυχία ύστερα από δυο ολόκληρες δεκαετίες, με την έκδοση ευνοϊκού αυτοκρατορικού διατάγματος (6.3.1837),⁴⁰¹ αφού πρώτα ο Ανατόλι συνδέθηκε στενά με διάφορα επιφανή στελέχη της ρωσικής κοινωνίας και του εκεί κρατικού μηχανισμού· σύμφωνα μάλιστα με μια δημοφιλή εκδοχή, χρημάτισε πνευματικός του διαδόχου -μετέπειτα τσάρου- Νικολάου και του γιου του, μεγάλου δούκα Κωνσταντίν Νικολάγεβιτς [Konstantin Nikolaevich].⁴⁰² Με δική του πρωτοβουλία τα σχετικά κεφάλαια κατατέθηκαν εσαεί σε ρωσική τράπεζα με σταθερό τόκο,⁴⁰³ καθιστώντας τη μονή «την πλουσιωτάτην πασών των εν Αγίω Όρει πλην της του Ρωσικού».⁴⁰⁴ Ακολούθησε η επίσημη πρόσληψή του στην υπηρεσία του τσάρου, με διορισμό του στο πολιτικά κρίσιμο πόστο του εφημέριου του ναού της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα (1837-1843).⁴⁰⁵ Το καλοκαίρι του 1843 επέστρεψε στο Άγιο Όρος, όπου και πέθανε τον Ιούνιο του 1848.⁴⁰⁶ Από το ρωσικό κράτος τιμήθηκε με δυο παράσημα κι εφάπαξ συνταξιοδότηση.⁴⁰⁷ Δικό του έργο θεωρείται η δρομολόγηση των πρώτων ρωσικών υποτροφιών σε σλαβόφωνους Μακεδόνες,

399 Βιογραφικά στοιχεία: Drakul 1988· Μερτζιμέκης 2010, 545-546· Shopov 1903, 553-561.

400 Μερτζιμέκης 2010, 541-544· Pavlikjanov 2005, 95 & 101. Βλ. επίσης τις χαρακτηριστικές παρατηρήσεις των βρετανών ιερωμένων Φίλιπ Χαντ [Philip Hunt] και Τζόζεφ Καρλάιλ [Josef Dacre Carlyle], που την επισκέφθηκαν το 1801: Hunt 1817, 217-218· Angelou 1965, 63.

401 Για το σχετικό κείμενο, βλ. Drakul 1988, 225-226.

402 Shopov 1903, 556-557· Drakul 1988, 103-145, 212-234 & 376-382.

403 Shopov 1903, 556· Uspenskij 1877, τ. Α1, 82-83· ΑΣτΔ32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, σ.72.

404 Σμυρνάκης 1903, 561.

405 Drakul 1988, 242-251· Fray 2015, 151· Shopov 1903, 558.

406 Drakul 1988, 297-299 & 403· Μερτζιμέκης 2010, 545 & 553.

407 Drakul 1988, 298-299· Μερτζιμέκης 2010, 553.

οι περισσότεροι από τους οποίους εξελίχθηκαν σε πρωτεργάτες της σλαβοβουλγαρικής αφύπνισης των επόμενων δεκαετιών στον μακεδονικό χώρο· εξακριβωμένο είναι δε ότι κατέβαλε κάθε προσπάθεια για να μεταστρέψει το προϋπάρχον σπουδαστικό ρεύμα, από την Αθήνα προς τη Ρωσία.⁴⁰⁸

Το 1822 ο Ανατόλι, μαζί με τον τότε συνοδοιπόρο και συνάδελφό του Βικέντιο, έστειλαν από την Αγία Πετρούπολη στη Μονή Ζωγράφου ασημένια επένδυση για την εικόνα του Αγίου Γεωργίου «εξ *Αραβίας*», το προηγούμενο κάλυμμα της οποίας είχε λεηλατηθεί ένα χρόνο νωρίτερα από τα οθωμανικά στρατεύματα που κατέστειλαν τη συμμετοχή της Χαλκιδικής στην επανάσταση του Εικοσιένα· η σχετική επιγραφή -στα παλαιοσλαβικά- διευκρινίζει πως η δωρεά υλοποιήθηκε με τη συνδρομή «των φιλοχρίστων δούλων του Θεού, εμπόρων από την Οδησσό, και από τις σλαβοβουλγαρικές και μακεδονικές επαρχίες».⁴⁰⁹ Μετά την επιτυχή έκβαση της αποστολής, ακολούθησε η αφιέρωση παρόμοιων επενδύσεων για δυο ακόμη «θαυματουργές» εικόνες του Αγίου Γεωργίου στην ίδια μονή, με τον Ανατόλι ν' αναγράφεται στις σχετικές επιγραφές ως μεσολαβητής μάλλον παρά ως δωρητής. Στην πρώτη περίπτωση, αυτή της «*αχειροποιήτου*» εικόνας του Αγ. Γεωργίου, ξεκαθαρίζεται πως η κατασκευή του ασημένιου «*πουκάμισου*» έγινε στην Αγία Πετρούπολη το 1837 «*με την ευλογία του σεβασμιωτάτου Σεραφείμ, μητροπολίτη Νόβγκοροντ και Αγίας Πετρούπολης, με την επιμέλεια των φιλοχρίστων ενεργετών και τη φροντίδα του τέως επιτρόπου αυτής της αθωνικής μονής Ζωγράφου, αρχιμανδρίτη Ανατόλιου*».⁴¹⁰ Την ίδια ακριβώς παλαιοσλαβική επιγραφή, κατά το μέρος που αφορά τους δωρητές, φέρει και η αργυρόχρυση επένδυση της εικόνας του Αγίου Γεωργίου «*εκ Μολδαβίας*» που κατασκευάστηκε στη Ρωσία το 1838.⁴¹¹ Μια τέταρτη ρωσική ασημένια επένδυση «θαυματουργής» εικόνας της ίδιας μονής, της Παναγίας Ακαθίστου, «*με πλούσιο μπαρόκ διάκοσμο*», δωρήθηκε πάλι το 1846 από τον πλούσιο έμπορο της Πετρούπολης Σιμιόν Μαξίμοβιτς Κομαρόφ [Semjon Maksimovich Komarov].⁴¹² Επισκεπτόμενος τη μονή δεκαπέντε μήνες μετά το θάνατο του Ανατόλι, ο Αντρέι Μουραβιόφ κατέγραψε πάντως την εκτίμηση των εκεί συνομιλητών του, πως τα καινούρια καλύμματα των εικόνων του Αγίου Γεωργίου, που επιμελήθηκε ο εκλιπών, «*δεν είναι τόσο πολύτιμα όσο τα πρώτα*».⁴¹³

Ατεκμηρίωτη είναι από την άλλη η δημοφιλής παράδοση που θέλει τον Ανατόλι να οικοδομεί με δικά του έξοδα ναό στη γενέτειρά του, εφοδιάζοντάς τον από τη Ρωσία «*με όλα τα αναγκαία σκεύη*».⁴¹⁴ Στην κτητορική επιγραφή της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο Λαζαροπόλε διακηρύσ-

408 Μερτζιμέκης 2010, 546· Drakul 1988, 321-322· Natanail 1909, 12.

409 Για το πλήρες κείμενο: Ivanov 1908, 208-209· Τσιγαρίδας – Trifonova 2005-2006, 123-124.

410 Για το πλήρες κείμενο: Τσιγαρίδας – Trifonova 2005-2006, 121. Πρβλ. *Путеводитель* 1888, 53-54· Σμυρνάκης 1903, 559· *Ανωτέρα επισκίασις* 1861, 74.

411 Για το πλήρες κείμενο: Τσιγαρίδας – Trifonova 2005-2006, 125. Πρβλ. Σμυρνάκης 1903, 559.

412 Τσιγαρίδας – Trifonova 2005-2006, 127.

413 Murav'jon 1851, 262.

414 Shopov 1903, 558.

σεται μεν πως η ανέγερσή της έγινε το 1832-1841 «με εντολή του ευγενέστατου, απολυταρχικότατου Μεγάλου κυρίου ημών, αυτοκράτορα πασών των ορθοδόξων Ρωσιών Νικολάου Παύλοβιτς», επιγραφή μοναδική στο είδος της σε όλη τη Μακεδονία του 19ου αιώνα⁴¹⁵ ως κτήτορας αναγράφεται όμως ένας τοπικός προύχοντας (Γκιούρτσιν Κοκάλε[σκι]), δίχως την παραμικρή μνεία του ίδιου του Ανατόλι.⁴¹⁶ Μολονότι ποικίλες ερμηνείες έχουν επιχειρήσει κατά καιρούς να συνδυάσουν αυτά τα δεδομένα με το σχετικό θρύλο, η σύγχρονη έρευνα αμφισβητεί ρητά αυτή την εκδοχή.⁴¹⁷ Υποσημειώνεται ότι βασικός αγιογράφος του ναού σ' αυτή τη φάση ήταν ο ντόπιος Ντίτσο Ζογκράφ από το γειτονικό Τρέσοντσε, οι τοιχογραφίες του οποίου περιέλαβαν πάντως στη συγκεκριμένη περίπτωση και δυο μορφές από το καθαρά ρωσικό αγιολόγιο της Λάυρας του Κιέβου (άγιοι Αντώνιος και Θεοδόσιος Σπηλαιώτες).⁴¹⁸ Ατεκμηρίωτος παραμένει, τέλος, προς το παρόν ο ισχυρισμός ενός έλληνα αρχαιολόγου, πως ο Ανατόλι κατά την επιστροφή του το 1838 από τη Ρωσία μετέφερε «πολλά δώρα-αφιερώματα στη μονή» Ζωγράφου.⁴¹⁹

Σαφέστερες, αλλά όχι λεπτομερέστερες, είναι οι αντίστοιχες πληροφορίες που παραθέτει στην αυτοβιογραφία του ένας άλλος εθναπόστολος και «μαθητής» του Ανατόλι, ο Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς [Natanail Stojanovich] από το χωριό Κουτσέβιστα [Kučevista] των Σκοπίων, μετέπειτα πρώτος εξαρχικός μητροπολίτης Οχρίδας (1872-1877). Ξεκίνησε κι αυτός την καριέρα του από τη μονή Ζωγράφου, για ν' ακολουθήσουν 13 χρόνια σπουδών στο Κισινιόφ και το Κίεβο (1839-1852), καθώς και ποικίλες επαφές και διασυνδέσεις με τη ρωσική εκκλησιαστική, πολιτική και διπλωματική ηγεσία της εποχής.⁴²⁰ Έχοντας ήδη εμπλακεί στις εθνογενετικές ζυμώσεις της βουλγαρικής Διασποράς, γράφει, το καλοκαίρι του 1846 έστειλε ένα φίλο και συμμαθητή του από την Οδησσό στην Αγία Πετρούπολη, με γραπτή έκκληση προς τη Ρωσική Ιερά Σύνοδο για «εκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία κι άλλα ιερατικά σκεύη, καθώς κι ενδυμασίες ιερέων και άλλα αναγκαία για τη θεία λειτουργία». Το διάβημα αντιμετωπίστηκε θετικά κι από τον Μάρτιο του 1847 άρχισε να παραλαμβάνει εκκλησιαστικά βιβλία και σκεύη, τα οποία αποθήκευε στο μαγαζί του βούλγαρου εμπόρου Νικόλα Παλαούζοφ [Nikola Palauzon], στην Οδησσό. Τα υλικά όμως αυτά διοχετεύθηκαν τελικά μόνο μετά το 1857 στις σλαβόφωνες οθωμανικές επαρχίες μέσω της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.⁴²¹ Οι λόγοι γι' αυτήν τη μεγάλη καθυστέρηση (έξι ολόκληρα χρόνια μέχρι την κήρυξη του Κριμαϊκού πολέμου) δεν διευκρινίζονται, μπορούμε όμως εύλογα να υπο-

415 Cvetkovski 2010, 67.

416 Για το πλήρες κείμενο: Drakul 1988, 397. Μνημονεύονται επίσης ο ιερέας Παπα-Μαρτίν Ντίμκοσκι, ο μάστορας Στόγιαν από το Λούκοβο κι ο αγιογράφος Ντίτσο.

417 Popovska-Korobar 2013, 232, 238 & 244.

418 Popovska-Korobar 2013, 237· Cvetkovski 2010, 67 & 74-75.

419 Μερτζιμέκης 2010, 545. Εκτός, φυσικά, αν «πολλά» θεωρούνται τα δυο προαναφερθέντα πουκάμισα των εικόνων του Αγ. Γεωργίου...

420 Natanail 1909· γαλλόγλωσση σύνοψη της αυτοβιογραφίας του σε Radeff 1918, 68-74.

421 Natanail 1909, 17-18. Εκτός από εκκλησιαστικά είδη δωρήθηκαν και σχολικά βιβλία, τα οποία αποθηκεύθηκαν αλλού αλλά η αποστολή τους στα Βαλκάνια καθυστέρησε εξίσου.

θέσουμε ότι σχετίζονταν με την πρόθεση του εθναποστόλου να διανείμει ο ίδιος προσωπικά τα αποκτήματά του, μετά την ολοκλήρωση των σπουδών και την επιστροφή του στη γενέθλια γη. Κατά την περιήγησή του σε διάφορες σλαβικές χώρες το 1852, διαβάζουμε παρακάτω, ο ίδιος είχε άλλωστε την ευκαιρία να θαυμάσει στα σερβικά μοναστήρια της Φρούσκα Γκόρα «τα πολύτιμα εκκλησιαστικά δώρα του ρωσικού λαού και των ρωσικών αυτοκρατορικών οικογενειών», αλλά και την αποκατάσταση, «από τη Ρωσική Αυτοκρατορική οικογένεια και άλλους ρώσους φιλόχριστους δωρητές», των απωλειών που είχαν προκαλέσει οι ουγγρικές λεηλασίες στα «εκκλησιαστικά άμφια και εκκλησιαστικά σκεύη» μιας ορθόδοξης μονής του Μπανάτου.⁴²² Τελικά, όταν ο Ναθαναήλ επέστρεψε στον Άθω τον Απρίλιο του 1853, ύστερα από 14 χρόνια απουσίας, έφερε μαζί του από την Κωνσταντινούπολη -με ρωσικό μάλιστα πολεμικό σκάφος- μια σλαβική βιβλιοθήκη 3.000 τόμων, δωρεά κάποιου μη κατονομαζόμενου «ευεργέτη» από την Αγία Πετρούπολη, αλλά και «εκκλησιαστικά σκεύη κι άλλα πράγματα» που ο ίδιος είχε φροντίσει να προμηθευτεί στην Οδησό.⁴²³

Διαφωτιστικότερα γι' αυτή την πρακτική αποδεικνύονται τα απομνημονεύματα ενός μικρομεσαίου στελέχους της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας»: του Ιβάν Σούμκοφ από το Κρούσοβο (1838-1913). Πάλαι ποτέ έφηβος εθελοντής στο πλευρό των ρωσικών στρατευμάτων κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, μαθητής Γυμνασίου και φοιτητής κατόπιν στην Αθήνα (1857-1862), ελληνοδιδάσκαλος (1862-1868) κι από ένα σημείο και μετά σλαβοβούλγαρος ακτιβιστής στην ιδιαίτερή του πατρίδα, βουλγαροδιδάσκαλος στο Κρούσοβο (1869-1874) και τη Θεσσαλονίκη (1874-1876)⁴²⁴ αλλά και κατηγορούμενος -στην τελευταία αυτή φάση- από τους εθνικώς «αμιγείς» συναδέλφους κι ανταγωνιστές του για ανεπίτρεπτη ροπή στο μακεδονισμό,⁴²⁵ οπαδός ενός καταφανώς ρωσόφιλου αλυστρωτισμού,⁴²⁶ ο συγγραφέας ξεδιπλώνει τις αναμνήσεις του πρωτίστως ως διεκδίκηση δικαίωσης της προσωπικής συμβολής του στην κοινή εθνική υπόθεση. Από χρονική άποψη, η αφήγηση που μας αφορά τοποθετείται στα τέλη του 1868, στο μεταίχμιο δηλαδή της επίσημης προσχώρησής του στο βουλγαρικό στρατόπεδο. Έχοντας εγκαταλείψει άρον-άρον την ιδιαίτερη πατρίδα του στις 15 Αυγούστου, μετά τα επεισοδιακά θυρανοίξια της εκεί νέας εκκλησίας, κατέφυγε στη Θεσσαλονίκη, από εκεί την Κωνσταντινούπολη και τελικά στην Οδησό, με διαβατήριο και συστατική επιστολή που του χορήγησε ο βούλγαρος γιατρός της ρωσικής πρεσβείας.⁴²⁷ Παρουσιάστηκε στην εκεί Βουλγαρική Εφορία, αυτή όμως περιορίστηκε αρχικά στη στοιχειώδη περίθαλψή του, καθώς

422 Στο ίδιο, 34.

423 Στο ίδιο, 31 (δωρεά) & 36 (μεταφορά και προμήθεια).

424 Shumkov 1907, in passim.

425 Salgāndzhiev 1906, 34-35. Ο Σούμκοφ δεν κατονομάζεται ρητά, αλλά φωτογραφίζεται πέρα από κάθε αμφιβολία.

426 Αποκαλυπτική η εθνοπατριωτική ποιητική συλλογή που εξέδωσε ως βούλγαρος πλέον πολίτης, καταγγέλλοντας τη ρήξη της Βουλγαρικής Ηγεμονίας με τη Ρωσία σαν υπαίτια του συνεχιζόμενου δράματος της Μακεδονίας (Shumkov 1895).

427 Shumkov 1907, 282-284.

δεν ήταν εφοδιασμένος με συστατική επιστολή από τη βουλγαρική κοινότητα της Πόλης. Ύστερα από ενάμιση μήνα, αφού επικοινωνήσει με το εθνικό κέντρο της Βασιλεύουσας, η Εφορία αποφάσισε να του δωρίσει για τη «βουλγαρική» εκκλησία του Κρουσόβου «δώδεκα σταχωμένα μνηαία, δυο ευαγγέλια, άμφια, καντήλι, λάβαρα κλπ», μεταφέροντάς του ταυτόχρονα εντολή των προυχόντων της Πόλης να επιστρέψει εκεί.⁴²⁸ Ο ίδιος δεν ήταν όμως διατεθειμένος να μείνει σ' αυτά: έκλεισε τα δώρα σ' ένα σεντούκι, τα παρέδωσε στην Εφορία για φύλαξη και συνέχισε το δρόμο του για τη Μόσχα. Εκεί, αξιοποίησε τα δίκτυα των μεταναστών συμπατριωτών του για να έρθει σ' επαφή με το Σλαβικό Κομιτάτο. Μολοντί δεν τους γέμισε και πολύ το μάτι, καθώς δεν ήταν εφοδιασμένος με συστατική επιστολή από κάποιο ρώσο πρόξενο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υποστηρίζει, τελικά η ευγλωττία του τους έπεισε κι «εναρεστήθηκαν να με βοηθήσουν με τη δωρεά διαφόρων -αρκετά ακριβών- εικόνων, υφασμάτων καινούριων για άμφια, διαφόρων εκκλησιαστικών βιβλίων και άλλων εξαρτημάτων, και με ιδιωτικά -μεταξύ των μελών- χρηματικά βοηθήματα, ασήμαντα ωστόσο· με μια συστατική επιστολή για το παράρτημα του ίδιου Κομιτάτου στην Πετρούπολη και με τα οδοιπορικά μου έξοδα ως εκεί» επιπλέον, του χορήγησαν άδεια να συγκεντρώσει εθελοντικές εισφορές από τους πολίτες. Η αξία των αφιερωμάτων, που παραδόθηκαν κι εδώ για φύλαξη στους δωρητές, υπολογίστηκε σε 6.000 γρόσια.⁴²⁹

Στην Πετρούπολη, καταλυτική για τις προσπάθειές του αποδείχθηκε η φιλοξενία του από μια κομβική μορφή των πανσλαβιστικών κύκλων: τον Γκριγκόρι Σιριάεφ [Grigorij Ivanovich Shirjaev], γνωστότερο με το προσωνύμιο «Τυφλός» (λόγω της αναπηρίας που του προκάλεσε μια παιδική αρρώστια), γόνο «αρκετά πλούσιας» οικογένειας μεγαλεμπόρων «από τις πρώτες της ρωσικής πρωτεύουσας» επιπλέον, «ένθερμο σλαβόφιλο» και κοινωνικά ενεργότατο «μέλος διαφόρων επιτροπών, εταιριών και συλλόγων». Χάρη στη μεσολάβησή του, ο μακεδόνας εθναπόστολος κλήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου να μιλήσει για το δράμα και τις ανάγκες του λαού του σ' ένα επιφανές ακροατήριο αποτελούμενο από «διάφορα πλούσια και μορφωμένα μέλη» του τοπικού Σλαβικού Κομιτάτου.⁴³⁰ Η ομιλία του, όπως ο ίδιος την ανασύστησε από μνήμης, εστιάστηκε όχι τόσο στα βάσανα «του βουλγαρικού λαού» από την οθωμανική καταπίεση και «τις μοχθηρές προθέσεις του ελληνικού κλήρου της Κωνσταντινούπολης», όσο στην επιβουλή αυτού του ίδιου πληθυσμού από τις δυτικές προπαγάνδες: την προσπάθεια των Ιησουιτών να τον παρασύρουν στην Ουνία με υποσχέσεις «προστασίας απέναντι στις αρχές του σουλτάνου», κυρίως όμως «τη ληστρική προτεσταντική αίρεση» που προσηλυτίζει «μεταξύ των αθώων Βουλγάρων, χωρίζοντας αλύπητα σύζυγο από σύζυγο, γιους από γονείς, αδελφό από αδελφό, συγγενή από συγγενή, φίλο από φίλο».⁴³¹ Μαζί με την αναμενόμενη εξύμνηση «της μεγάλης και ένδοξης Ρωσίας» σαν του μόνου δυνητικού προστάτη των υπόδουλων

428 Στο ίδιο, 285.

429 Στο ίδιο, 285-286.

430 Στο ίδιο, 287-288.

431 Στο ίδιο, 288-291.

σλάβων αδελφών, το καλά υπολογισμένο αυτό κήρυγμα πέτυχε τελικά το στόχο του: εκτός από χειροκροτήματα κι εναγκαλισμούς, θυμάται ο Σούμκοφ, «το Κομιτάτο αποφάσισε, στην ίδια αυτή συνεδρίασή του, να με βοηθήσει με αρκετά και εν γένει πλούσια εκκλησιαστικά και σχολικά είδη, ιδιωτικές χρηματικές προσφορές από τα μέλη του, τροφή και κατάλυμα για όσο χρόνο θα έμενα στην Αγία Πετρούπολη», καθώς και «δωρεάν μεταφορά στην Κωνσταντινούπολη των πραγμάτων που θα συγκέντρωνα στη Ρωσία».⁴³²

Δεν ήταν παρά η αρχή. Ο Σιριάεφ τον σύστησε στη συγγάτοικό του πριγκίπισσα Όλγα Ουρούσοβα [Ol'ga Urusova], που τον φιλοξένησε «πλουσιοπάροχα» τους επόμενους μήνες.⁴³³ Την άνοιξη του 1869 είχε πια συγκεντρώσει «δώδεκα κιβώτια γεμάτα με εκκλησιαστικά βιβλία, για διάφορες εκκλησίες της Μακεδονίας, εκκλησιαστικά σκεύη, άμφια, καινούριο υλικό για άμφια, επιταφίους, εξαπτέρυγα (λάβαρα), επάργυρα και επίχρυσα ευαγγέλια, πολύτιμες εικόνες, εγχειρίδια, βιβλία για βιβλιοθήκες και σχολεία και λαϊκά αναγνωστήρια και βιβλιοθήκες, διάφορους γεωγραφικούς και ιστορικούς χάρτες, υδρογείους σφαίρες και κάθε είδους σχολικά εξαρτήματα. Πέντε από τα δώδεκα κιβώτια περιείχαν καθαρά εκκλησιαστικά, σχολικά και ιερατικά πράγματα, τα δε υπόλοιπα βιβλία διαφόρων συγγραφέων, εγχειρίδια, λεξικά κλπ για τη σύσταση βιβλιοθηκών κι αναγνωστηρίων». Με εντολή των Σλαβικών Κομιτάτων της Μόσχας και της Πετρούπολης, όλα τα κιβώτια παραδόθηκαν σε συγκεκριμένη μεταφορική εταιρία, που ανέλαβε «να τα παραδώσει στο ρωσικό Προξενείο Θεσσαλονίκης», αξιοποιώντας την τελωνειακή ασυλία του διπλωματικού μηχανισμού.⁴³⁴ Μετά την άφιξή τους εκεί, το καλοκαίρι του 1869, ο Σούμκοφ παρέλαβε τα μισά απ' αυτά και γύρισε θριαμβευτής στην ιδιαίτερή του πατρίδα: «Η χαρούμενη και σε κάποιο βαθμό φανερή και πανηγυρική υποδοχή που μου έκαναν οι βούλγαροι Κρουσοβίτες κλόνισε σοβαρά τους ισχυρούς Βλάχους και Αρβανίτες του Κρουσόβου, ιδιαίτερα σαν είδαν με τα μάτια τους να μεταφέρονται κατά μήκος της πόλης έξι κιβώτια μ' εκκλησιαστικά είδη και σλαβικά βιβλία». Ακόμη κι οι επιφανείς προεστοί του βουλγαρικού κόμματος στα γειτονικά Βιτώλια εξέλαβαν δε ως μήνυμα της αποστολής του ότι «πίσω από τους Βουλγάρους στέκεται δυνατό αντιστήριγμα».⁴³⁵

Τα ίδια ακριβώς «στηρίγματα» επανέρχονται, ως πρόσωπα, και στις πολύ πιο σύντομες αναμνήσεις μιας άλλης εθναποστόλου, σχετικά με το ταξίδι της ακτιβίστριας μητέρας της για τον ίδιο σκοπό στη Ρωσία το 1872. Ο λόγος για τα (αρκούντως χαοτικά) απομνημονεύματα της Σλανισλάβα Μπαλκάνοβα / Καραϊβάνοβα [Stanislava Balkanova / Karaivanova], που επέχουν ταυτόχρονα

432 Στο ίδιο, 293.

433 Στο ίδιο, 293.

434 Στο ίδιο, 299.

435 Στο ίδιο, 302.

θέση βιογραφίας της μητέρας της, Νεντέλια Πέτκοβα [Nedelja Petkova].⁴³⁶ Και οι δυο γυναίκες είχαν γεννηθεί στη Βουλγαρία, κατά το δεύτερο όμως μισό της δεκαετίας του 1860 και το μεγαλύτερο μέρος της επομένης εργάστηκαν ως δασκάλες σε βουλγαρικά σχολεία της Μακεδονίας, αντιμετωπίζοντας ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες εξαιτίας του φύλου, της μη εντοπιότητάς τους αλλά και της άρνησής τους να συμφιλιωθούν με τη ρευστότητα της εθνοκομματικής αντιπαράθεσης στον μακεδονικό χώρο.⁴³⁷ Το ταξίδι της Πέτκοβα στη Ρωσία, στα τέλη της άνοιξης του 1872, οργανώθηκε προκειμένου αυτή να συνοδεύσει εκεί τέσσερις νεαρές υποτρόφους του Τμήματος Κυριών του Σλαβικού Κομιτάτου της Μόσχας από τη Μακεδονία, υποτρόφους που είχαν επιλεγεί για να φοιτήσουν στη νεοσύστατη σχολή θηλέων που λειτουργούσε στη γυναικεία μονή Αλεξίου της Μόσχας.⁴³⁸ Σε αντίθεση με τη θριαμβευτική αφήγηση του κρουσοβίτη συναδέλφου τους, τον τόνο εδώ τον δίνει ωστόσο περισσότερο η εξήγηση μιας (σχετικής, πάντα) αποτυχίας. «Όταν η μητέρα μου κίνησε για τη Ρωσία για να οδηγήσει τις μαθήτρίες», σημειώνει στις αναμνήσεις της η Μπαλκάνοβα, «η βουλγαρική κοινότητα Θεσσαλονίκης της έδωσε πληρεξούσιο να ζητήσει βοήθεια για την κατασκευή μιας βουλγαρικής εκκλησίας, επειδή όμως το γράμμα έπρεπε να επικυρωθεί από τον ρώσο πρόξενο, δεν μπορούσε να τη βοηθήσει. Τότε ο γραμματέας της ρωσικής πρεσβείας, Καρακάνοφσκι, της έδωσε μια συστατική επιστολή, μέσω της οποίας συγκέντρωσε σαράντα λίρες, οι οποίες χρησίμευσαν για την ανέγερση της βουλγαρικής εκκλησίας. Όταν πήγε στην Πετρούπολη, η πριγκίπισσα Ουρούσοβα και ο Τυφλός Σιριάεφ, Βούλγαροι φιλοπάτριδες, της έδωσαν ένα γράμμα προς την κοινότητα, στο οποίο τους έγραφαν να εξουσιοδοτήσουν τη μάνα μου και όταν αυτό το πληρεξούσιο προσυπογραφεί από τον ρώσο πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, με αυτό να τη στείλουν ξανά στη Ρωσία. “Τότε θα σε οδηγήσω ενώπιον του ίδιου του αυτοκράτορα, αυτός θα σε βοηθήσει φοβερά. Μ’ αυτή τη βοήθεια θα μπορείτε να φτιάξετε κι εκκλησία και σχολείο”, είπε η πριγκίπισσα». Εκτός από συμβουλές, η τελευταία πρόσφερε πάντως στη Νεντέλια «και είκοσι εκκλησιαστικά βιβλία με όμορφη βιβλιοδεσία» στη Μόσχα, πάλι, «η ηγουμένη της Μονής Αλεξίου, Αντονία, χάρισε τέσσερα ζευγάρια ιερατικά άμφια και κάμποσα εκκλησιαστικά βιβλία».⁴³⁹ Όπως και στην περίπτωση του Σούμκοφ, έτσι κι εδώ τα δώρα στάλθηκαν στη Μακεδονία μέσω της ρωσικής διπλωματίας. Ενώ οι

436 Η σχετική σύγχυση πολλαπλασιάζεται από το γεγονός πως η έκδοση των απομνημονευμάτων τα εμφανίζει σαν έργο όχι της κόρης, αλλά της μητέρας: Nelelja Petkova, *Спомени*, Σόφια 1987. Το ίδιο ακριβώς συναντάμε και στο δακτυλογραφημένο αντίγραφο τους που χρησιμοποιώ από τα βουλγαρικά κρατικά αρχεία: ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.1-76, «По записките на баба Неделя». Υποσημειώνεται πως από το δακτυλόγραφο απουσιάζουν (л.28) μερικές σειρές, σχετικές με το ταξίδι της Νεντέλια στη Ρωσία, τις οποίες συναντάμε στο δημοσιευμένο κείμενο (σ.46-47).

437 Κωστόπουλος 2022, 256-257 & 401-402.

438 Petkova 1987, 47 & 149-50. Οι υπότροφοι προέρχονταν από το Βέλες, το Μοναστήρι, τη Θεσσαλονίκη και τα Βοδενά. Τα περιεχόμενα του δακτυλογραφημένου κειμένου (ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.1) τοποθετούν λανθασμένα το ταξίδι της Νεντέλια στο «1867/88» [sic].

439 ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.44-45· Petkova 1987, 68. Ορισμένες ανακρίβειες της αφήγησης, που συντάχθηκε από μνήμης σε μεγάλη ηλικία, είναι οφθαλμοφανείς. Ο Καρακάνοφσκι λ.χ. δεν ήταν γραμματέας αλλά γιατρός της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη· οι Σιριάεφ και Ουρούσοβα, πάλι, ήταν ρώσοι ευγενείς και όχι «φιλοπάτριδες» Βούλγαροι της Διασποράς.

δυο γυναίκες εργάζονταν πλέον ως δασκάλες στη Θεσσαλονίκη, διαβάζουμε, «μια μέρα κάλεσαν τη μαμά από το ρωσικό προξενείο, όπου έφτασε σεντούκι με τα άμφια και τα βιβλία, δώρο από τη Ρωσία». Η συνέχεια της υπόθεσης αποτυπώνει, όπως και πολλά άλλα σημεία της ίδιας αφήγησης, τις διαψεύσεις των εθναποστόλων εκ Βουλγαρίας από (και τις εχθρικές σχέσεις τους με) τους ομόφρονες ντόπιους: «Εμείς ενημερώσαμε γι' αυτό την [εξαρχική] κοινότητα και καλέσαμε να πάνε και να τα περιμαζέψουν, όμως κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να πάει, επειδή έπρεπε να πληρωθούν 25 γρόσια έξοδα, χόρια για χαμάληδες. Δεύτερη φορά ήρθε ο καβάσης και λέει, πως αυτά τα πράγματα πρέπει να παρθούν. Τότε η μαμά πάει και πληρώνει τα πάντα -και το χαμάλη- και τα φέρνει στο σπίτι του μπάρμπα Ίτσο. Τότε ήρθε ένας από τους εφόρους, ο Νάστε, συνοδευόμενος από τον υπηρέτη του κι ένα τσουβάλι. Έβαλε στο τσουβάλι τα βιβλία· ήταν όλα ωραία δεμένα, ανάμεσά τους υπήρχε κι ένα Ευαγγέλιο στολισμένο με χρυσάφι· όλα αυτά τα έστειλε στο σπίτι του. Η μαμά μου του ζήτησε απόδειξη για την παραλαβή τους, αυτός όμως της απάντησε πως δεν έχει δικαίωμα να του ζητήσει λογαριασμό. Κι αυτών των βιβλίων τα ίχνη εξαφανίστηκαν. Τα υπόλοιπα βιβλία ήταν διάφορα εγχειρίδια στα ρωσικά, η μαμά τα έδωσε στον κ. Ντ. Μάντσεφ για να τα μεταφράσει στα βουλγαρικά».⁴⁴⁰

Από τις δυο τελευταίες ιδίως αφηγήσεις, διαπιστώνουμε πως η αναζήτηση ρωσικής υλικής βοήθειας από τους σλαβοβούλγαρους εθναποστόλους αναπαρήγαγε ουσιαστικά πλήρως -κι από τις δυο πλευρές- τις σχετικές πρόνοιες της παραδοσιακής εκκλησιαστικής ζήτηας (βλ. παρακάτω, Κεφάλαιο 4), ανανεώνοντας κι εκσυγχρονίζοντας μονάχα το πολιτικοϊδεολογικό ρεπερτόριο που καλούνταν να νομιμοποιήσει την όλη διαδικασία. Αν ο Ανατόλι Ζογκράφσκι κι ο Ναθαναήλ Στογιάνοβιτς συνδύαζαν την εθνική τους δράση με κάποια μορφή υπηρεσίας στο ρωσικό κρατικό μηχανισμό, με τις διαθέσιμες πηγές ν' αφήνουν κρίσιμα κενά για το ακριβές κάθε φορά στίγμα της δράσης τους, στην περίπτωση του Ιβάν Σούμκοφ και της Νεντέλια Πέτκοβα βρισκόμαστε απέναντι σ' έναν απλό μετασχηματισμό των παραδοσιακών σχέσεων πατρωνίας, όπου η καθαρά θρησκευτική αλληλεγγύη έχει αντικατασταθεί από τη σλαβική.

Σε μικρότερες σαφώς διαστάσεις, η πρακτική αυτή θα συνεχιστεί και μετά τη μεγάλη Ανατολική κρίση του 1875-1878, τη συνθήκη του Βερολίνου και τη δημιουργία της αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας. Σύμφωνα λ.χ. με τοπικές μαρτυρίες που καταγράφηκαν από την πρώιμη ιστοριογραφία της Λ.Δ. Μακεδονίας, ο δημοδιδάσκαλος, αυτοδίδακτος λαογράφος κι ακτιβιστής Βασίλ Ικονόμοφ [Vasil Ikonomov] από το Λαζαροπόλε (1848-1934) επισκέφθηκε το 1886 την Αγία Πετρούπολη βάσει οδηγιών του ρώσου προξένου στο Μοναστήρι και συναντήθηκε με «τον ρώσο πατριάρχη» (προφανώς, κάποιο στέλεχος της Ιεράς Συνόδου), «απ' τον οποίο παρέλαβε τρία κουστούμια ιερέα, διάφορα εκκλησιαστικά βιβλία και δυο καμπάνες για την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Λαζαρο-

440 ЦДА, ф.1932к, оп.1, а.е.105, л.46· Petkova 1987, 70. Ο Μάντσεφ ήταν βούλγαρος εκδότης σχολικών κυρίως βιβλίων από το Μπατάκ, με παράρτημα της επιχείρησής του (και) στη Θεσσαλονίκη (στο ίδιο, 154).

πόλε. Αυτά τα υλικά ήρθαν από τη Ρωσία μέσω του ρώσου προξένου στα Βιτόλια κι από τα Βιτόλια στο Λαζαροπόλε τα έφερε με άμαξα ο Τόντε Μπέσεφσκι. Τις καμπάνες τις υποδέχθηκαν πανηγυρικά στην είσοδο του χωριού. Ακόμη και σήμερα [1959] κρέμονται στην εκκλησία του Λαζαροπόλε». ⁴⁴¹

Κάποιες πάλι φορές, οι επίμαχες δωρεές ακολουθούσαν ένα ακόμη παλιότερο τυπικό, αυτό της «ανταλλαγής» τοπικών κειμηλίων μεγάλης ηλικίας με νεότερα -και πιο φανταχτερά- εκκλησιαστικά είδη. Επισκεπτόμενος με τη σειρά του την Αγία Πετρούπολη την άνοιξη του 1897, για να υποβάλει στον τσάρο έκκληση υποστήριξης του διορισμού εξαρχικού μητροπολίτη στη Δίβρα, ο αγιογράφος (και συγχωριανός του Ικονόμοφ) Ησαΐα Μάζοφσκι έφερε λ.χ. μαζί του ένα μισοκαμμένο (από «τους Έλληνες») παλιό σλαβικό μηναίο, το οποίο έσπευσε να προσφέρει στην εκεί Ιερά Σύνοδο. Η γλαφυρή περιγραφή της σχετικής ακρόασης, που κανονίστηκε από τον υπασπιστή του τσάρου μετά την παραλαβή του προαναφερθέντος υπομνήματος, αποδεικνύεται εδώ αρκούντως διαφωτιστική, τόσο για τα εθνοπολιτικά σημαινόμενα αυτών των διαβημάτων όσο και για ορισμένες παράπλευρες πτυχές της διεξαγωγής τους: «Μπήκα στο δωμάτιο όπου συνεδρίαζε η Ιερά Σύνοδος», σημειώνει ο Μάζοφσκι στις αναμνήσεις του. «Εκεί είχαν συγκεντρωθεί ο μητροπολίτης Πετροπόλεως, δυο αρχιμανδρίτες, ο [αρχιεπισκοπάρχης της Ι.Σ.] Παμπιεντανόσσεφ, ντυμένος με στολή παρέλασης, και δυο πολίτες μέλη της Συνόδου, συγκεκριμένα ο στρατηγός Γκεσέι κι ο καθηγητής Πλέτνεφ. Μαζί τους βρισκόταν και ο σέρβος πρέσβης Σάβα Γκρούιτς. Εγώ έφερα μαζί μου και το εκκλησιαστικό μηναίο. Σαν μπήκα στην αίθουσα συνεδριάσεων της Ι. Συνόδου υποκλίθηκα, φίλησα το χέρι του μητροπολίτη και των δυο αρχιμανδριτών, τοποθέτησα το εκκλησιαστικό μηναίο στο τραπέζι μπροστά στο μητροπολίτη Πετροπόλεως κι αποτραβήχτηκα προς την πόρτα. Είδα ότι στο τραπέζι βρισκόταν και η έκκλησή μου, που είχα δώσει στον αυτοκράτορα στα ανάκτορα Πέτερχοφ. Ο καθηγητής Πλέτνεφ άπλωσε το χέρι, πήρε το μηναίο, το εξέτασε, αλλά δε μπόρεσε να το μελετήσει και παραμέσα, καθώς τα φύλλα του ήταν κολλημένα. Κούνησε το κεφάλι κι άφησε το μηναίο ξανά στο τραπέζι. Αρχισαν να με ρωτούν τι εθνικότητας είμαστε – Σέρβοι ή Βούλγαροι, και ποιον θεωρούμε πνευματικό αρχηγό μας. Τους απάντησα πως εμείς είμαστε παλαιοσλαβικός λαός, που ήρθαμε από τη μητέρα Ρωσία στη Μακεδονία πολύ πιο πριν από τους Βουλγάρους και τους Σέρβους, η λαλιά μας όμως είναι κοντινότερη στη βουλγαρική, κι επιπλέον θεωρούμε τους εαυτούς μας πνευματικά τέκνα της αγίας Βουλγαρικής Εξαρχίας, και γι' αυτό δώσαμε έκκληση στην Αυτής Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα να μας βοηθήσει με την ισχυρή προστασία του ν' αποκτήσουμε εξαρχικό δεσπότη». ⁴⁴²

441 Απόσπασμα από κείμενο του Αλεξάνταρ Μάτκοφσκι (1959), σε Ristovski 1985, 39. Με βάση άλλη προφορική μαρτυρία (του ίδιου μάλλον πληροφορητή, που μιμνήσκει στο πέρασμα του χρόνου πρόσωπα και χρονολογίες), ο Ρίστοφσκι κάνει στη συνέχεια λόγο και για δεύτερο ταξίδι του Ικονόμοφ στη Ρωσία, το 1897, απ' όπου -μαζί με άμφια κι εκκλησιαστικά βιβλία- ξανάφερε (:) «δυο καμπάνες για τις ανάγκες της εκκλησίας του Λαζαροπόλε μέσω του ρώσου προξένου Βιτωλίων» (σ.39-40). Πρόκειται εμφανώς για διαφορετική εξιστόρηση του ίδιου πάντα περιστατικού, με την παραχρονολόγηση να οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα σε σύγχυση με τα «εφόδια» που έφερε στην εκκλησία το 1897 ο Ησαΐα Μάζοφσκι (βλ. παρακάτω).

442 Mazhovski 1922, 45.

Ακολούθησε έντονος διαπληκτισμός του με τον σέρβο πρέσβη κι ευγενική απομάκρυνσή του από την αίθουσα, μέχρι την αποχώρηση αυτού του τελευταίου. «Υστερα από λίγο με ξανακάλεσαν να μπω στην αίθουσα συνεδριάσεων και μου είπαν πως θα γράψουν επιστολή στον ρώσο πρέσβη στη Βασιλεύουσα να μας βοηθήσει, μεσολαβώντας να μας στείλουν εξαρχικό δεσπότη στη Δίβρα. Τέθηκε κατόπιν ζήτημα για το εκκλησιαστικό βιβλίο, το εξέτασαν και βρήκαν ότι χρονολογείται εδώ και 850 χρόνια. Με ρώτησαν τότε με ποια εκκλησιαστικά εφόδια λειτουργούν οι ιερείς μας. Αυτό μου έδωσε την ευκαιρία να βάλω μια έκκληση, την οποία είχα ετοιμάσει για πέντε φτωχές εκκλησίες, με την οποία ζητιόταν να τους δωριστούν τα αναγκαία εκκλησιαστικά εφόδια. Διάβασαν την έκκληση και μου είπαν πως, έναντι του δωρηθέντος από εμένα μνηαίου, θα βοηθήσουν αυτές τις πέντε φτωχές εκκλησίες, αλλά θα πρέπει να περιμένω ώσπου να ετοιμαστούν αυτά τα εκκλησιαστικά εφόδια. Μου έδωσαν 50 ρούβλια για τα έξοδά μου· υποκλίθηκα και, αφού φίλησα τα χέρια του μητροπολίτη και των δυο αρχιμανδριτών, τους ευχαρίστησα, κραύγασα ζήτω η μητέρα μας η Μεγάλη Ρωσία και ο βασιλιάς της, η Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα Νικόλαος ο Β΄, βγήκα από την αίθουσα συνεδριάσεων κι εγκαταλείποντας το συνοδικό μέγαρο πήγα στο ξενοδοχείο. Τα πέντε χωριά για τα οποία ζήτησα εκκλησιαστικά εφόδια ήταν τα Λαζαροπόλε, Τρέσοντσε, Ρόσοσκι, Οσόι και Μελνίτσани. Παρέμεινα ακόμη 15 μέρες στην Πετρούπολη και τότε με φώναζαν στην Ιερά Σύνοδο. Είχαν τότε συγκεντρωθεί για συνεδρίαση μονάχα οι δυο αρχιμανδρίτες κι ο κ. Παμπιεντανόστσεφ και ο πρόεδρος της Σλαβικής Αγαθοεργού Εταιρείας κόμης Σάμπλερ. Μου είπαν: ιδού τα εκκλησιαστικά εφόδια για τις πέντε φτωχές εκκλησίες, είναι έτοιμα, πάρτε τα και πηγαίνετε τα στο λαό σας στη Δίβρα. Εγώ τους ευχαρίστησα εκ νέου, τους είπα όμως ότι δεν τολμώ να τα κουβαλήσω μαζί μου, γιατί θα διωχθώ από τις τουρκικές αρχές, κι ότι το καλύτερο θα ήταν να σταλούν στο ρωσικό προξενείο στα Βιτώλια, που θα κάνει την αναγκαία διανομή. Μου απάντησαν πως θα τα στείλουν, μου έδωσαν ανοιχτό φύλλο για δωρεάν ταξίδι με το σιδηρόδρομο μέχρι την Οδησό και αποχώρησα».⁴⁴³

Μετά το Βερολίνο

Σύμφωνα τόσο με το αρχειακό υλικό της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου που συγκέντρωσε η Λόρα Γκερντ όσο και με τις υπόλοιπες πηγές, μετά τη δεκαετία του 1870 παρατηρείται σχετική ύφεση σ' αυτήν τη διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο, τουλάχιστον όσον αφορά τις κεντρικά σχεδιασμένες και πολιτικά φορτισμένες διαδικασίες που μόλις περιγράψαμε. Οι λόγοι γι' αυτή την υποχώρηση θα πρέπει ν' αναζητηθούν στο νέο πολιτικό τοπίο που εγκαθιδρύθηκε στα Βαλκάνια μετά τη συνθήκη του Βερολίνου, τη σύσταση της Αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας και την ένωσή της το 1885 με την επίσης αυτόνομη Ανατολική Ρωμυλία, αλλά και τη δραστική επιδείνωση των ρωσοβουλγαρικών σχέσεων επί μια σχεδόν δεκαετία (1886-1895), μετά

443 Στο ίδιο, 46-47.

την εκθρόνιση του τσάρου Αλέξανδρου Μπάτενμπεργκ και τη διαδοχή του από τον γερμανικής καταγωγής Φερδινάνδο. Πέρα από τις όποιες πολιτικοδιπλωματικές τριβές, καθοριστικοί παράγοντες υπήρξαν φυσικά, αφ' ενός μεν η μείωση του σχετικού ενδιαφέροντος των πανσλαβιστικών κύκλων της Ρωσίας για τις βαλκανικές εξελίξεις, αφ' ετέρου δε η de facto υποκατάσταση της Ρωσίας από τη Βουλγαρία, ως κοντινότερου (και πιο άμεσα ενδιαφερόμενου) προμηθευτή σλαβόγλωσσων εκκλησιαστικών ειδών για τις ανάγκες του εξαρχικού ποιμνίου της Μακεδονίας⁴⁴⁴. Η ρωσική, τέλος, υποστήριξη προς τη σερβική πολιτική στη Μακεδονία μετά το 1885 θέτει ερωτήματα σχετικά με την ενδεχόμενη μετατροπή του Βελιγραδίου σε εναλλακτικό δίαυλο εισαγωγής ρωσικών εικόνων ή άλλων προϊόντων ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης στον μακεδονικό χώρο, τα οποία δεν στάθηκε δυνατό ν' απαντηθούν στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

Η ύφεση όμως αυτή κάθε άλλο παρά εξάλειψε το φαινόμενο που μόλις περιγράψαμε. Κατά την πρώτη ιδίως δωδεκαετία μετά το Βερολίνο, όταν το θεσμικό καθεστώς της Εξαρχίας και του μηχανισμού της στην οθωμανική επικράτεια παρέμενε ακόμη αδιευκρίνιστο,⁴⁴⁵ οι ρωσικές διπλωματικές αποστολές εξακολουθούσαν να εκλαμβάνονται ως η προσφορότερη πηγή σχετικού εφοδιασμού. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η προσφυγή κατοίκων του σλαβόφωνου χωριού Ρόσνα (σημ. Σιταριά) της Φλώρινας στο ρωσικό προξενείο Μοναστηρίου, εν έτει 1882: «Οι κάτωθι υπογράφοντες Χριστιανοί Ορθόδοξοι Βούλγαροι, κάτοικοι του χωριού Ρόσνα, κινούμενοι από ζήλο να ακούσουμε στη σλαβική γλώσσα τη Θεία Λειτουργία στην εκκλησία μας, γονυπετείς Σας εκλιπαρούμε, αν είναι δυνατό, να ευαρεστηθείτε να μας εφοδιάσετε μ' ένα σώμα εκκλησιαστικά βιβλία. Ευπειθείς δούλοι της Υμετέρας Εξοχότητος...».⁴⁴⁶

Πρόσθετες επιπλοκές σ' αυτή τη διακίνηση προκαλούσε ενδεχομένως και η κήρυξη της Βουλγαρικής Εξαρχίας σαν «σχισματικής» από τα τέσσερα Πατριαρχεία της Ανατολής. Μολονότι η Ρωσική Ιερά Σύνοδος αρνήθηκε να παραστεί στη σχετική τοπική σύνοδο και ουδέποτε αποδέχθηκε αυτόν τον χαρακτηρισμό, καταβάλλοντας αλλεπάλληλες προσπάθειες (όπως και η διπλωματία της Αγίας Πετρούπολης) να γεφυρώσει το χάσμα των δυο εκκλησιών,⁴⁴⁷ δεν ίσχυε το ίδιο με τον σημαντι-

444 Ενδεικτικά: ΔΑΡСМ, Φ.493, 1.493.5.99, ιερέας κι επίτροποι της εκκλησίας του χωριού Μπρόστιτσα προς την εξαρχική μητρόπολη Διβρών, Μπρόστιτσα 2.4.1909, με αίτημα να τους χορηγηθεί πιστοποιητικό απορίας του ναού προκειμένου «ένας από τους επιτρόπους να εμφανιστεί ενώπιον της Ιεράς Συνόδου στη Σόφια, για να την παρακαλέσει να ευαρεστηθεί να μας χαρίσει εκκλησιαστικά λειτουργικά βιβλία και άμφια, σε αντάλλαγμα ενός παλιού εκκλησιαστικού βιβλίου μας που βρίσκεται επί του παρόντος στην Ι. Σύνοδο στη Σόφια». Για τον εφοδιασμό «εμπερίστατων» εξαρχικών ναών της Μακεδονίας με εκκλησιαστικά είδη από την Εξαρχία, δίχως ρητή μνεία της προέλευσής τους: ΔΑΡСМ, Φ.491, 1.491.2.149, έξαρχος Ιωσήφ προς Πελαγονίας Γρηγόριο, Κων/λη 11.7.1902, αρ.753 (δισκοπότηρο)· ΔΑΡСМ, Φ.491, 1.491.4.80, ο ίδιος προς Πελαγονίας Γρηγόριο, Κων/λη 17.3.1905, αρ.384 (πέντε δισκοπότηρα).

445 Κωστόπουλος 2022, 506-508 & 584.

446 НБКМ-БИА, ф.27, а.е.2035, л.1, αντίγραφο επιστολής προς Ρωσικό Προξενείο Βιτωλίων, Βιτώλια 18.9.1882. Πρβλ. Galchev 2005, 289.

447 Gerd 2014, 71-82· Vovchenko 2016, 165-190 & 218-240.

κότερο εγχώριο κόμβο της ρωσικής διείσδυσης, τα μοναστήρια του Αγίου Όρους. Τα τελευταία, ακόμη και τα καθαρά σλαβικά (όπως η ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονα ή η βουλγαρική μονή Ζωγράφου) υπάγονταν πνευματικά και διοικητικά στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης και, ως εκ τούτου, ήταν θεσμικά υποχρεωμένα να συμμορφωθούν -τυπικά τουλάχιστον- με τον πατριαρχικό «Όρο» του 1872 και τον συνακόλουθο εξοστρακισμό της εθνικής βουλγαρικής εκκλησίας από το ορθόδοξο ποίμνιο.⁴⁴⁸ Η συμμόρφωσή τους αυτή είχε ως αποτέλεσμα κάποιες αθέλητες παρενέργειες. Μια απ' αυτές περιγράφεται, με αρκετά γλαφυρό τρόπο, στις αναμνήσεις του Μποζίλ Ράινοφ [Bozhil Rajnov] από τη θητεία του ως διευθυντή του βουλγαρικού Γυμνασίου της Θεσσαλονίκης (1881-83). Κατά τα θυρανοίξια του ανακαινισμένου βουλγαρικού παρεκκλησιού της πόλης το 1882, διαβάζουμε, «είχαν προσκληθεί να πάρουν μέρος και ρώσοι μοναχοί από το αγιορείτικο μετόχι, αλλά αρνήθηκαν, επειδή οι Βούλγαροι ήταν σχισματικοί και σε σχισματική εκκλησία δεν τους επιτρεπόταν να λειτουργήσουν. Τους ζητήθηκαν εικόνες, άμφια και άλλα εκκλησιαστικά σκεύη, για τη λειτουργία μονάχα του καθαγιασμού, κι αυτοί τα χορήγησαν, αφού πρώτα πήραν την άδεια του ρώσου προξένου. Οι ίδιοι οι μοναχοί δεν μπορούσαν να πάρουν την ευθύνη για τη χορήγηση αυτών των πραγμάτων, επειδή θα βεβηλώνονταν από τη σχισματική λειτουργία. Άμα τέλειωσε η τελετή, ζήτησαν τα πράγματα πίσω, πήραν όμως την απάντηση πως αυτά έχουν βεβηλωθεί και πρέπει να ζητήσουν καινούρια, καθαρά και άγια από τη Μόσχα και την Κιεβο-Σηλαιώτικη Λαύρα. Έτσι έληξε ο καυγάς μας με τους ορθόδοξους ρώσους μοναχούς από τον Άθωνα».⁴⁴⁹ Την άκομψη αυτή υπεξαίρεση ακολούθησε πάντως, στα τέλη της ίδιας χρονιάς επίσημο αίτημα του προέδρου της τοπικής εξαρχικής κοινότητας, αρχιμανδρίτη Κοσμά, προς το ρωσικό προξενείο για εφοδιασμό του παρεκκλησιού με άμφια, τα οποία αυτό δεν ήταν σε θέση να προμηθευτεί με δικά του έξοδα.⁴⁵⁰

Διάσπαρτα ίχνη

Σε πολλές περιπτώσεις, οι διαθέσιμες πηγές μαρτυρούν την παρουσία ποικίλων εκκλησιαστικών ειδών ρωσικής προέλευσης σε εξαρχικούς (ή πάλαι ποτέ εξαρχικούς) ναούς της μακεδονικής ενδοχώρας, δίχως τις περισσότερες φορές να γνωρίζουμε συγκεκριμένες λεπτομέρειες για τους δωρητές ή τα δίκτυα εισαγωγής τους. Στην Παναγία Θεοτόκο των Σκοπίων, ναό εξαρχικό μεταξύ 1869 και 1913, τα περισσότερα από τα ασημένια λειτουργικά σκεύη που χρησιμοποιούνταν τα επόμενα

448 Σμυρνάκης 1903, 211. Μετά την κήρυξη του σχίσματος, στον μεν Αγ. Παντελεήμονα ο «όρος» διαβάστηκε όχι στο καθολικό της μονής αλλά σε κάποιον δευτερεύοντα ναό, στη δε Ζωγράφου καθόλου, ακόμη κι αυτή η τελευταία παρέμεινε όμως τυπικά υπό το Πατριαρχείο (ΙΑΥΕ 1872/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 17.11.1872, αρ.913).

449 Rajnov 1934, 52. Ο Ράινοφ δεν παραθέτει ημερομηνίες· σύμφωνα όμως με τον τότε ιερέα -και μετέπειτα πρόεδρο της τοπικής εξαρχικής κοινότητας- Ιβάν Ματζάροφ, η ανακαίνιση του παρεκκλησιού έγινε στις αρχές του 1882 (Madzharov 1911, 2).

450 Georgieva 2019, 406-407.

χρόνια ήταν ρωσικής κατασκευής, όπως κι ένα από τα τρία δισκοπότηρα που φυλάσσονταν σε ειδικό ντουλάπι του ιερού,⁴⁵¹ η επτάφωτη ορειχάλκινη λυχνία πάνω από την αγία τράπεζα⁴⁵² αλλά και πολλά λειτουργικά βιβλία.⁴⁵³ Συγκεκριμένες πληροφορίες διαθέτουμε μονάχα για το πιο πολύτιμο από τα δυο ρωσικά ευαγγέλια της ίδιας εκκλησίας: έκδοση του 1904, ήταν δεμένο με παλιότερο χρυσό και βελούδινο κάλυμμα, τα μεταλλικά ανάγλυφα του οποίου είχαν κατασκευαστεί το 1880· απόκτημα του επιτρόπου Γκιόργκι Κρατοβαλίου [Gjorgi Krativaliev], χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στις 29 Ιανουαρίου 1908. Το δεύτερο ρωσικό ευαγγέλιο, μη αναφερόμενης χρονολογίας, είχε επάργυρο ορειχάλκινο δέσιμο.⁴⁵⁴ Στο άλλο άκρο της Μακεδονίας, τις Σέρρες και τα περίχωρά τους, μια σχετικά πρόσφατη πολυτελής έκδοση της τοπικής μητρόπολης καταγράφει αξιοσημείωτο αριθμό λειτουργικών αντικειμένων ρωσικής προέλευσης, δίχως δυστυχώς να διευκρινίζεται πάντα από ποιους ναούς μεταφέρθηκαν στο εκεί εκκλησιαστικό μουσείο⁴⁵⁵ χαρακτηριστικότερα δείγματα, δυο δισκοπότηρα του 1853 και του 1881⁴⁵⁶ κι ένα ευαγγέλιο του 1861 από «το τυπογραφείο της “Αγιωτάτης Συνόδου της Ρωσικής Εκκλησίας” στην Πετρούπολη», με βελούδινη επένδυση και έκτυπες μεταλλικές διακοσμήσεις κι επισημασμένα εγκόλπια.⁴⁵⁷ Στην περίπτωση πάλι ενός δισκαρίου του 1889 που ανήκε στον Άγιο Δημήτριο του σλαβόφωνου χωριού Γενή Μαχαλά (νυν Πεπονιά), αγνοούμε αν αφιερώθηκε εκεί μετά την προσχώρηση του χωριού στην Εξαρχία το 1908 ή ενόσω το χωριό ήταν ακόμη πατριαρχικό⁴⁵⁸ το τελευταίο πρέπει πάντως λογικά να ισχύει για το ρωσικό επιτάφιο του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα από τον ομώνυμο ναό του Κισισλίκ (σημ. Νέος Σκοπός), οικισμού που δεν φαίνεται να προσχώρησε ποτέ στην Εξαρχία.⁴⁵⁹ Ρωσικά εκκλησιαστικά είδη συναντάμε άλλωστε σε εκκλησίες και άλλων σλαβόφωνων χωριών που παρέμειναν μέχρι τέλους πατριαρχικά, παρά την κατά καιρούς εμφάνιση «σλαβίζουσών» μειοψηφικών κινήσεων στους κόλπους τους. Στη Βυσώκα (σημ. Όσσα) του Λαγκαδά, λ.χ., η καταγραφή των κειμηλίων του

451 *Споменица* 1935, 415.

452 Στο ίδιο, 418.

453 Στο ίδιο, 419-420.

454 Στο ίδιο, 415-416.

455 “*Ψυχής Άκος*”. *Κειμήλια πίστεως και πολιτισμού της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες 2017, 36-37, 82-84, 87, 88-89, 90, 94, 101, 159, 161, 225-7 & 248.

456 Γκερέκος – Βουρουτζίδης 2017, 161.

457 Βουρουτζίδης 2017, 36.

458 Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2017, 90. Στις πηγές, το χωριό -ελληνόκτητο τσιφλίκι- καταγράφεται ως πατριαρχικό από τη δεκαετία του 1870 μέχρι το 1908 και ως εξαρχικό τα επόμενα χρόνια, ίσαμε τους Βαλκανικούς πολέμους (ενδεικτικά: Παπαδάκη 2003, 11· ΑΣτΔ/209/2, «Κατάλογος όλων των βουλγαροφώνων χωριών και τσιφλικιών της επαρχίας Σερρών», Εν Σέρραις 17.7.1904· Brancoff 1905, 198· ΙΑΥΕ1908/118, Α. Σακτούρης προς Πρ. Θεσ/νίκης, Εν Σέρραις 22.9.1908, αρ.484· Χαλκιάπουλος 1910, 49· ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.79, 147 & 166).

459 Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2017, 82. Το χωριό καταγράφεται ως πατριαρχικό τόσο σε ελληνικές όσο και σε βουλγαρικές στατιστικές της εποχής, με μόνη εξαίρεση αυτή του ΓΕΣ την επαύριο των Βαλκανικών πολέμων, που το θέλει αμιγώς εξαρχικό (Επιτελική Υπηρεσία 1919, 4)· απουσιάζει ωστόσο τόσο από τους πίνακες των χωριών με βουλγαρικά σχολεία που κατάρτισε λίγο πριν τους Βαλκανικούς πολέμους ο προκαθήμενος της εξαρχικής μητρόπολης Σερρών (ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.147-149) όσο κι από την εκτενέστατη σχετική έκθεση του βούλγαρου σχολικού επιθεωρητή, λίγους μήνες νωρίτερα (ΙΔΑ, φ.246κ, οπ.1, α.ε.462, λ.68-99).

ναού από την οικεία Εφορία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων το 2009 εντόπισε επτά ρωσικές εικόνες (σε σύνολο 115), εκ των οποίων η μια παλιότερη (του 18ου-19ου αι.), μια του 1860 και πέντε του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα.⁴⁶⁰

Η πληροφόρησή μας για τις συνθήκες και τους διαύλους εισαγωγής αυτών των αντικειμένων δυσχεραίνεται και από την οφθαλμοφανή, ιστορικά κληρονομημένη απροθυμία μεγάλης μερίδας των ελλήνων ιστορικών και άλλων επιστημόνων που ασχολήθηκαν με τις εκκλησίες του μακεδονικού χώρου ακόμη και να θίξουν (πόσο μάλλον ν' ασχοληθούν σοβαρά με) την ύπαρξη ρωσικών -ή άλλων σλαβικών- εικόνων και λειτουργικών σκευών στους ναούς της περιοχής. Η πρώτη επιτόπια έρευνα και περιγραφή των ναών των Σερρών, από τον αρχαιολόγο Γ. Λαμπάκη στις αρχές του εικοστού αιώνα, αποσιώπησε λ.χ. σχεδόν ολοκληρωτικά την παρουσία εκεί λατρευτικών αντικειμένων ρωσικής προέλευσης, σε αντίθεση με τον απροκάλυπτο θαυμασμό του συγγραφέα για έναν «λαμπρόν χρυσοκέντητον επιτάφιον πλήρη μαργάρων» από τη Βιέννη, με χρονολογία 1774· η μόνη εξαίρεση αφορά την ανεύρεση, στο μητροπολιτικό ναό των Αγίων Θεοδώρων, ενός «Σταυρού λόγου αξίας αρχαίας χριστιανικής τέχνης, έχοντος εις τα άκρα μεταγενεστέρας προσθήκας Ρωσικής τέχνης».⁴⁶¹ Αν η αυτολογοκρισία αυτή δικαιολογείται ίσως από την εθνική ρευστότητα της εποχής, δεν ισχύει όμως καθόλου το ίδιο με ουκ ολίγες μεταγενέστερες μελέτες, που πραγματοποιήθηκαν πολύ μετά την εμπέδωση της ελληνικής κυριαρχίας στην (ελληνική) Μακεδονία, ακόμη και σχετικά πρόσφατα. Η πρώτη παρουσίαση των εικόνων του εκκλησιαστικού μουσείου Σερρών, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, περιορίστηκε σε πέντε μόνο από τις 130 εικόνες της συλλογής και στην αναγραφή ανέκαθεν ελληνόφωνων αποκλειστικά χωριών του νομού, ως τόπων προέλευσης των υπολοίπων· η απουσία οποιασδήποτε, παρεμπόπτουσας έστω, αναφοράς στις ρωσικές εικόνες της συλλογής, που περιγράφονται όπως είδαμε σε μεταγενέστερη επίσημη έκδοση της επιχώριας μητρόπολης, είναι εξαιρετικά εύγλωττη.⁴⁶² Το ίδιο παρατηρείται και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις για τα εκθέματα του εκκλησιαστικού μουσείου της Δράμας,⁴⁶³ όπου η ύπαρξη μη ελληνικών αντι-

460 Κούσουλα κ.ά. 2017, 127. Για τις εθνοπολιτικές εξελίξεις στο χωριό την ίδια περίοδο, βλ. Κωστόπουλος 2022, 326-327.

461 Λαμπάκης 1905, 49. Η επίσκεψη του αθηναίου αρχαιολόγου στις Σέρρες είχε γίνει τον Αύγουστο του 1903.

462 Στρατή 1997-1998, 323-333. Ακόμη πιο εύγλωττη ήταν βέβαια η επιμονή εκπροσώπου της ίδιας μητρόπολης, κατά τη διάρκεια τηλεφωνικής επικοινωνίας μας το Δεκέμβριο του 2022 (μετά τη ρωσική εισβολή στην Ουκρανία), ότι στο εν λόγω εκκλησιαστικό μουσείο δεν υπάρχουν καθόλου ρωσικές εικόνες ή άλλα λατρευτικά αντικείμενα παρά «μόνο βουλγαρικά, επειδή εδώ υπήρχαν κάποτε Βούλγαροι»! Την ίδια ακριβώς άρνηση εισέπραξα και σε τηλεφωνική επικοινωνία μου με τον υπεύθυνο του εκκλησιαστικού μουσείου Σιάτιστας (6.5.2022), παρόλο που κι εδώ μια τουλάχιστον ρωσική εικόνα έχει ήδη δημοσιευθεί (Παπαδημητρίου 2009).

463 Παρχαρίδου-Αναγνώστου 2007, 1125-1128 : 2011, 521-528.

κειμένων υποδηλώνεται με συνθηματικό και σχεδόν ακατάληπτο από τους αμήτους λεξιλόγιο.⁴⁶⁴

Απροσδιόριστη παραμένει επίσης η προέλευση διαφόρων εκκλησιαστικών ειδών που καταγράφονται την ίδια εποχή σε κώδικες αφιερωμάτων ή καταλόγους περιουσιακών στοιχείων διαφόρων εκκλησιών και μονών της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας.⁴⁶⁵ Όταν ο αγιορείτης ιερομόναχος Καλλίνικος της Μονής Ζωγράφου αφιέρωσε λ.χ. το 1891 στον ναό του Αγίου Γεωργίου της Στρούγκας δυο δισκοπότηρα «*με όλα τα εξαρτήματά τους*», ένα σετ αμφίων «*για τις μεγάλες γιορτές*», έναν επιτάφιο, ένα σταυρό αγιασμού κι έναν για την αγία τράπεζα, ένα «*επίχρυσο*» κι ένα «*ασημένιο*» ευαγγέλιο, ένα παραπέτασμα, μια εικόνα των Κυρίλλου και Μεθοδίου, σλαβικά εκκλησιαστικά βιβλία «*και διάφορα άλλα εκκλησιαστικά στολίδια*», καθόλου δεν αποκλείεται ορισμένα (ή και πολλά) από αυτά να ήταν ρωσικής κατασκευής.⁴⁶⁶ Στη Μονή Παναχράντου του Κίτσεβο, πάλι, όπου δυο αδέρφια από το χωριό Κρακόρνιτσα [Kračornica] αφιέρωσαν μετά το 1863 «*ένα χρυσό ευαγγέλιο*»,⁴⁶⁷ τις επαφές με τη Ρωσία μαρτυρά η παραπομπή του ίδιου χειρόγραφου κώδικα («*Μεγάλη Παρουσία*»), όταν αναφέρεται στην ιστορία της μονής, σ' ένα ρωσικό τόμο με τα «*Έργα του Αγίου Δημητρίου, μητροπολίτη του Ροστόφ*», που φυλασσόταν στην εκεί βιβλιοθήκη.⁴⁶⁸ Ανάλογα συμπεράσματα βγαίνουν κι από τον μεγάλο αριθμό ρωσικών λειτουργικών βιβλίων που καταγράφηκαν μεσοπολεμικά στη βιβλιοθήκη της μονής Αγίου Ιωάννη Μπίγκορσκι στην περιοχή της Δίβρας,⁴⁶⁹ παρόλο που οι κατάλογοι των υπόλοιπων εκκλησιαστικών ειδών δεν ασχολούνται καθόλου με την προέλευσή τους.⁴⁷⁰

464 Οι κυριλικές υπογραφές κάποιων αγιογράφων αποφεύγεται λ.χ. να σχολιαστούν, ενώ για «*το ποτήριο της κοινωνίας M177 των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα από την Πετρούσα*» πληροφορούμαστε απλώς ότι «*καθρεπτίζει τις διαμάχες Ορθοδοξίας και Εξαρχίας στην περιοχή της Δράμας*» (Παρχαρίδου-Αναγνώστου 2011, 524 & 526). Ακόμη λιγότερο διαφωτιστική αποδεικνύεται η διαπίστωση πως «*οι οικονομικές, πνευματικές και άλλες επαφές της κοινότητας προέλευσης των αντικειμένων με ευρωπαϊκά αστικά κέντρα μπορούν να εικασθούν για αρκετά από τα αντικείμενα του Μουσείου, με περισσότερη, όμως, πιθανότητα εικάζεται για δυο λειψανοθήκες και κατ' αρχήν κοσμηματοθήκες ή ταμπακιέρες (:) (M23 και M159) του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, λόγω των παραστάσεων με τις οποίες αυτές κοσμούνται*». Η συγγραφέας δεν παραλείπει, αντίθετα, να τονίσει ευθύς εξαρχής ότι 214 από τις 362 εικόνες του μουσείου είναι «*προσφυγικής προέλευσης*» (στο ίδιο, σ.521).

465 Φωτοτυπική αναπαραγωγή και μεταγραφή (στο σύγχρονο μακεδονικό αλφάβητο) επτά τέτοιων χειρόγραφων κωδίκων σε Georgievski 2016· Snegarov 1964· ДАРСМ, Ф.592, 1.592.2.60, «*Инвентар храма*», 31/18.7.1923· ДАРСМ, Ф.592, 1.592.2.55, Протојереј Атан. Николич, «*Списак манастирске утвари и драгоцености Манастира Св. Јована 'Бигорског'*», Рόστουσα 25.2.1932.

466 Κώδικας του Ναού του Αγίου Γεωργίου της Στρούγκα (1853-1917), σε Georgievski 2016, εδώ σ.18 (μεταγραφή) & 35 (φωτοτυπία). Πρβλ. Snegarov 1964, 39-42, για παλιότερα επώνυμα αφιερώματα (ασημένια καντήλια, μεταξωτά άμφια κλπ) απροσδιόριστης επίσης προέλευσης στον ίδιο ναό, καταγεγραμμένα σε προηγούμενο κώδικα το 1818.

467 «*Велика Парвѣја*» (1863) και «*Вѣчный Пѣмжнѣк*» (1885) Μονής Παναχράντου, σε Georgievski 2016, 205/221 & 228/245.

468 Στο ίδιο, 206 & 222.

469 ДАРСМ, Ф.592, 1.592.1.79, «*Списак књига које се налазе у манастирској библиотеци манастира св. Јован Бигорскогу срезу Галичком Ростуша*», 30.6.1933. Σε σύνολο 300 τόμων, οι 121 ήταν ρωσικής προέλευσης (78 εκδόσεις Μόσχας, 38 Κιέβου και 5 Πετρούπολης) – ως επί το πλείστον του 19ου αιώνα, μολονότι μνημονεύονται επίσης ένας του 17ου και έξι του 18ου.

470 ДАРСМ, Ф.592, 1.592.2.55, А. Николич, «*Списак*»· ДАРСМ, Ф.592, 1.592.2.60, «*Инвентар*».

Ένας παράγοντας που σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις λειτούργησε ανασχετικά για τη μαζική εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εικόνων στη μακεδονική ενδοχώρα ήταν το ισχυρό κοινωνικό υπόβαθρο της τοπικής αγιογραφικής παράδοσης. Κατά κανόνα, οι αγιογράφοι εργάζονταν σε συνεργασία με τους υπόλοιπους τεχνίτες που εμπλέκονταν στην κατασκευή, την ανακαίνιση ή τον εμπλουτισμό των εκκλησιών· αγιογράφοι, ξυλογλύπτες και οικοδόμοι ήταν οργανωμένοι σε κοινά συνεργεία (ταϊφάδες) που αναλάμβαναν συνήθως την ανέγερση ή την ανακαίνιση ως ενιαία εργολαβία, περιορίζοντας αισθητά τα περιθώρια τέτοιων εισαγωγών.⁴⁷¹ Ως αποτέλεσμα, η προμήθεια ρωσικών εικόνων και συναφών εκκλησιαστικών αντικειμένων περιορίστηκε κυρίως σε δωρεές αποδήμων ή προσκυνητών, καθώς και σε ιδιωτικές αγορές από πλανόδιους μικρεμπόρους, πρακτικές που θα μας απασχολήσουν σε επόμενο κεφάλαιο.

Διαφορετικής τάξης ζήτημα υπήρξαν οι έντονες επιδράσεις που η ρωσική αγιογραφία άσκησε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα πάνω σε μια μερίδα ντόπιων αγιογράφων – είτε έμμεσα, μέσω των έντυπων προτύπων στα οποία αυτοί κατέφευγαν προκειμένου να «εκσυγχρονίσουν» την τεχνοτροπία τους (εικονογραφημένα εκκλησιαστικά βιβλία, λευκώματα, λιθογραφίες),⁴⁷² είτε άμεσα, μέσω της εκπαίδευσης σλάβων αγιογράφων στη Ρωσία, συχνά με πρωτοβουλία και έξοδα του ρωσικού κράτους ή/και του σλαβικού κοιμιτάτου. Το 1858 η Μονή της Ρίλα υπέβαλε λ.χ. μέσω της ρωσικής πρεσβείας της Κωνσταντινούπολης αίτημα προς την Ιερά Σύνοδο της Αγίας Πετρούπολης για εκπαίδευση δυο μοναχών της στην αγιογραφία και τη χαρακτηριστική σε κάποιο ρωσικό μοναστήρι.⁴⁷³ Ο μητροπολίτης Μόσχας Φιλάρετος ενέκρινε την εκπαίδευση ενός αγιογράφου στη Μονή Θεοφανείων, συνιστώντας τη συμπληρωματική ειδίκευσή του στη λιθογραφία αντί για «τη δύσκολη και δαπανηρή τέχνη της χαρακτηριστικής», που είχε ουσιαστικά εγκαταλειφθεί από τους ρώσους μοναχούς· σε περίπτωση που ο υπότροφος επιθυμούσε «να σπουδάσει αγιογραφία στην αρχαία τεχνοτροπία» (βυζαντινή τουτέστιν αντί της επίσημης δυτικότεροπης), διαβάζουμε στην ίδια απόφαση της Ιεράς Συνόδου, θα έπρεπε αντί για τη Μονή Θεοφανείων να σταλεί στη Λαύρα του Αγίου Σεργίου.⁴⁷⁴ Ο ηγούμενος και οι μοναχοί της Ρίλα επέμειναν για τη χαρακτηριστική, με το σκεπτικό πως «ένα από τα κύρια έσοδα του μοναστηριού είναι η πώληση χαρακτηριστικών αποτυπώσεων της μονής σε προσκυνητές, για την εκτύπωση των οποίων, ελλείψει χαρακτή, είναι αναγκασμένοι να παραγγέλνουν γκραβούρες από τη Βιέννη, κάτι το οποίο συνεπάγεται πάντα μεγάλα έξοδα και, εκτός αυτού, οι εικόνες των πινάκων της Βιέννης είναι πάντοτε φτιαγμένες με καθολικό στιλ».⁴⁷⁵ Τελικά, ο υπότροφος μοναχός Θεοδόσιος εγκαταστάθηκε στη Μονή Θεοφανείων τον Οκτώβριο του 1859, σύντομα δε εξέφρασε την επιθυμία για συνέχιση των σπουδών του στη λιθογραφία, σε μια ιδιωτική σχολή της Μόσχας,

471 Georgievski 1999, 14-15· Gerova κ.ά. 2017, 10-11 & 168-169· Cvetkovski 2008.

472 Georgievski 1999, 15-16· Ζήκος 2003, 377· Cvetkovski 2010, 57 & 65-6.

473 ΡΓΙΑ, φ.797, οπ.28, 2 οτд., 2 στ., л.1, Ι. Τολστόι προς Α.Π. Τολστόι, 9.8.1858.

474 ΡΓΙΑ, φ.797, οπ.28, 2 οτд., 2 στ., л.5-8, απόσπασμα απόφασης της ρωσικής Ιεράς Συνόδου, 6/24.2.1859.

475 ΡΓΙΑ, φ.797, οπ.28, 2 οτд., 2 στ., л.10-11, Ι. Τολστόι προς Α.Π. Τολστόι, 28.8.1859.

με έξοδα της μονής που τον είχε αναλάβει.⁴⁷⁶ Το αποτέλεσμα της εκπαίδευσής του το πληροφορούμαστε από το οδοιπορικό των Μακένζι και Ίρμπι στη Μακεδονία, μια τετραετία αργότερα. Κατά την επίσκεψή τους στο μοναστήρι της Ρίλα, διαβάζουμε, καθώς θαύμαζαν το επιχρυσωμένο ξύλινο εικονοστάσι («έργο βλάχων ξυλογλυπτών, όπως και όλα τα έργα αυτού του είδους στην Τουρκία»), «μας τόνισαν ότι μια κεφαλή του Χριστού ήταν ζωγραφισμένη από ένα ντόπιο του Σαμόκοφ, που είχε σπουδάσει στη Μόσχα. Έμοιαζε με τον αμβλυμένο βυζαντινό τύπο των εικόνων στο ρωσικό παρεκκλήσι του Βισμπάντεν».⁴⁷⁷ Ακόμη πιο έντονη υπήρξε η ρωσική επίδραση στο έργο του λίγο μεταγενέστερου αγιογράφου Ντίμιταρ Παπραντίσκι [Dimitar Papradiski] (1859-1954), που σπούδασε στο Κίεβο (1882-1883) και για ένα μικρό διάστημα στη Μόσχα (1887).⁴⁷⁸ Αξιοποιώντας ως εικονογραφικά πρότυπα ρωσικές εκδόσεις που κυκλοφορούσαν στο βορειομακεδονικό χώρο, ακόμη και ο κατεξοχήν εκπρόσωπος της λαϊκότροπης «σχολής της Δίβρας», Ντίτσο Ζογκράφ από το Τρέσοντσε, περιέλαβε πάντως στο ρεπερτόριό του μια σειρά από ρωσικά αγιογραφικά θέματα (Θυρανοίξια του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κίεβο, Θεόφιλος Σπηλαιώτης, Αντώνιος Σπηλαιώτης, Πρίγκηπας Βλαντίμιρ του Κιέβου).⁴⁷⁹

Στα χρόνια του μολυβιού

Το τελευταίο κεφάλαιο άμεσης ρωσικής εμπλοκής στις εξελίξεις στο μακεδονικό χώρο, πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους, γράφτηκε ως γνωστόν το 1904-1908, μετά την καταστολή της εξέγερσης του Ίλιντεν και την επιβολή του άκαρπου ευρωπαϊκού μεταρρυθμιστικού προγράμματος που δρομολόγησε η αυστρорωσική συνάντηση κορυφής του Μίρτσστεγκ [Mürzsteg].⁴⁸⁰ Στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων, ρώσοι αξιωματικοί ανέλαβαν την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Χωροφυλακής στο σαντζάκι Θεσσαλονίκης (και συνάδελφοί τους από την Αυστροουγγαρία, την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία σ' εκείνα των Σκοπίων, της Δράμας, των Σερρών και του Μοναστηρίου, αντίστοιχα) με αρμοδιότητα, μεταξύ άλλων, την επιτήρηση «της συμπεριφοράς των τμημάτων απέναντι στον πληθυσμό».⁴⁸¹ Μολονότι οι επίσημες οδηγίες του διοικητή τους, στρατηγού Σόστακ, επέβαλλαν την τήρηση αυστηρής ουδετερότητας κατά «τις επαφές [τους] με τον τοπικό πληθυσμό, ιδίως με τους αντιπροσώπους του από τη διανοήση», προκειμένου ν' αποφευχθούν «αφορμές για υποθέσεις πως οι ρώσοι αξιωματικοί ευνοούν περισσότερο τη μια ή την άλλη εθνότητα,

476 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.28, 2 отд., 2 ст., л.16-19, απόσπασμα απόφασης της ρωσικής Ιεράς Συνόδου, 14/26.2.1860.

477 Mackenzie - Irby 1867, 128.

478 Lakaliska 2000, 112 & 117-8· Trajanovski 2010, 82-83· Kjornakov 2017, σ.73-75.

479 Cvetkovski 2010, 57-75.

480 Για το μεταρρυθμιστικό εκείνο πρόγραμμα εν γένει, βλ. Lange-Akhund 1998, 139-200, και Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού 2009.

481 Για την κατανομή των ζωνών: Lange-Akhund 1998, 159-62 & 170-173· Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού 2009, 205-212. Για τα καθήκοντα: Ministère des Affaires Étrangères 1905, 40.

το ένα ή το άλλο θρήσκευμα»,⁴⁸² η στάση τους απέναντι στις αντιμαχόμενες εθνικές παρατάξεις του τοπικού χριστιανικού πληθυσμού θεωρήθηκε από τον ελληνικό μηχανισμό της εποχής σαν αναφανδόν φιλοβουλγαρική⁴⁸³ – και σε κάποιο βαθμό όντως ήταν, είτε για λόγους γλωσσολογικής συγγένειας είτε επειδή η ελληνική παράταξη είχε ταυτιστεί πλήρως με τις κατασταλτικές επιδόσεις των οθωμανικών αρχών σε βάρος των χριστιανών επαναστατών.⁴⁸⁴ Η επιλογή τους λ.χ. να εκκλησιάζονται σε εξαρχικούς συνήθως ναούς της ενδοχώρας, που τους προσάπτεται σε εκθέσεις ελλήνων μητροπολιτών, οφειλόταν προφανώς στην επιθυμία τους ν' ακούσουν τη λειτουργία στην οικεία γι' αυτούς παλαιοσλαβική γλώσσα.⁴⁸⁵ Ύστερα από παρεμβάσεις του ελληνικού προξενείου, ο Σόστακ απαγόρευσε στους υφισταμένους του τον εκκλησιασμό σε «σχισματικούς» ναούς ή ακόμη και να νοικιάζουν δωμάτια σε σπίτια εξαρχικών, προκειμένου να διασκεδαστούν οι κατηγορίες περί «πατρωνίας των Βουλγάρων (εξαρχικών) έναντι των Ελλήνων (πατριαρχικών)»,⁴⁸⁶ η εντολή του αυτή έμεινε ωστόσο τις περισσότερες φορές νεκρό γράμμα.⁴⁸⁷ Όσον αφορά το αντικείμενό μας, είναι ευνόητο τέλος πως η φυσική παρουσία των αξιωματικών πρόσφερε ποικίλες ευκαιρίες για φιλικές ή συμβολικές δωρεές ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών -κυρίως εικόνων- σε άτομα και κοινότητες της περιοχής. Η απόκτηση μιας έντεχνης ρωσικής εικόνας του 18ου αιώνα με θέμα την Ανάληψη του Κυρίου από τον σαλονικιό δικηγόρο Κωνσταντίνο Τσώπρο (1885-1966), που με τη σειρά του την κληροδότησε στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού,⁴⁸⁸ δεν είναι έτσι κατά πάσα πιθανότητα καθόλου άσχετη με τη θητεία του το 1907-1908 ως διερμηνέα της προαναφερθείσας ρωσικής Στρατιωτικής Αποστολής, στο πλευρό του συνταγματάρχη Θεοφίλ Σβίρσκι [Teofil Grantsevich Svirskij].⁴⁸⁹ Παρόμοια υπόθεση εργασίας μπορεί να γίνει και για τον εντοπισμό ρωσικών εικόνων του 1904 στο εικονοστάσι του βορειομακεδονικού χωριού Πιράβα της Δοϊράνης,⁴⁹⁰

482 Υποστράτηγος Σόστακ, «Εγκύκλιος Νο.1», Θεσ/νίκη 20.5.1904, Νο.89, σε Trajanovski 2004, 335. Οι ίδιες οδηγίες διέτασαν επίσης τη ρητή διάψευση των προσδοκιών για προσεχή απελευθερωτική επέμβαση της Ρωσίας και τη συλλογή πληροφοριών εθνολογικού και τοπογραφικού χαρακτήρα (Εγκύκλιος Σόστακ, 11.10.1904, σε Drakul, τ. Γ', 1997, 463-464· Ν. Ντέμερικ προς πρέσβη Ζινόβιεφ, [Θεσ/νίκη] 2.2.1905, Νο.30, σε Trajanovski 2004, 350).

483 Κάκκαβος 1972, 47-48· Μπόνης 1980, 110-112· Αγγελόπουλος 1973, 31-34 : 1980, 77-78, 189-190 & 290.

484 Συνταγματάρχη Τ. Σβίρσκι, «Προσωπικές εντυπώσεις (Μάιος-Δεκέμβριος 1904)», [Θεσ/νίκη] 11.1.1905, Νο.20, σε Drakul, τ. Δ', 1998, 42-50· απολογιστική έκθεση του στρατηγού Σόστακ για τον πρώτο χρόνο, Θεσ/νίκη 8.8.1905, Νο.265, στο ίδιο, 262-276· Surin 1927α και 1927β· Slavejkon 1929.

485 Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.10.1904, αρ.689, σε *Οι απαρχές*, 270-271· ΙΑΥΕ 1904/74, έκθεση του Βοδενών Στέφανου, Εν Βοδενούς 29.10.1904, αρ.23, συνημ. σε Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.11.1904, αρ.721 εμπ.

486 Εγκύκλιος Σόστακ (11.10.1904), σε Drakul 1997, 464· Λ. Κορομηλάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.10.1904, αρ.689, σε *Οι απαρχές*, 271.

487 Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, όπου η επιτήρησή τους ήταν σαφώς ευκολότερη και οι διαθέσιμες εκκλησίες πολύ περισσότερες, οι ρώσοι αξιωματικοί εκκλησιάζονταν πάντως στον εκεί σερβικό ναό του Αγίου Σάββα, μαζί με τους «λιγοστούς» υπόλοιπους ρώσους κατοίκους της πόλης (Σουλιώτης-Νικολαΐδης 1959, 29).

488 Μπόιτσεβα – Δρανδάκη 2017, 147-148.

489 Τσώπρος 1992, 54-60. Στις αναμνήσεις του αυτές ο Τσώπρος δεν αναφέρει πάντως το παραμικρό σχετικά με την εν λόγω εικόνα.

490 Kjornakov – Kajdanov 2000, 43. Οι εικόνες μεταφέρθηκαν στο εικονοστάσι της σημερινής εκκλησίας του χωριού από τον παλιό ναό, που καταστράφηκε από σεισμό το 1931.

θεάτρου μακροχρόνιων (κι ενίοτε βίαιων) αντιπαραθέσεων ανάμεσα σε Ουνίτες και Ορθοδόξους (που από το Πατριαρχείο είχαν μεταπηδήσει πριν από το 1900 στην Εξαρχία).⁴⁹¹

Πέρα από τις όποιες ενέργειες των «μεταρρυθμιστών» αξιωματικών, στην εισαγωγή ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών φέρονται να έχουν εμπλακεί μετά το 1903 και τα κατά τόπους ρωσικά προξενεία, στο πλαίσιο ιδίως της αποκατάστασης των καταστροφών που επέφερε στην περιοχή η καταστολή της εξέγερσης του Ίλιντεν. Περιερχόμενη στις αρχές του 1904 τα χωριά της Πρέσπας, η γνωστή (και αρκούντως ρωσόφοβη) αγγλίδα περιηγήτρια Ήντιθ Ντάρχαμ [Edith Durham] καταθέτει λ.χ. εντυπωσιασμένη την (κάπως συγχυτική) μαρτυρία της για μια τέτοια παρέμβαση: «Σκαρφαλώσαμε μέσα από ένα πέτρινο ορεινό μονοπάτι μέχρι τη Νίβιτσα [σημ. Ψαράδες], ένα ρημαγμένο μικρό ψαροχώρι στην άλλη όχθη της λίμνης. Ο κόσμος εδώ είχε καταφύγει κατά τη διάρκεια της εξέγερσης στο νησί Γκρατ, κι έτσι είχε επιζήσει το χωριό όμως καταληστεύθηκε, τα δίκτυα τους καταστράφηκαν, πέρασαν ένα ξέσπασμα φυματίωσης και βρίσκονταν σε μεγάλη ένδεια. Ήταν ένα τρισάθλιο μέρος, διέθετε όμως μια μεγάλη καινούρια εκκλησία σ' εκπληκτικά καλή κατάσταση. Είχε ληστευθεί από τα ασημένια καντήλια και τον δίσκο του ιερού, κατά τα άλλα ήταν όμως άθικτη. Μια μέρα, μας είπε ο κόσμος μ' ενθουσιασμό, εκείνος ο μεγάλος και καλός άνθρωπος, ο ρώσος πρόξενος, είχε έρθει εδώ με κάποιους φίλους του για κυνήγι πουλιών. Έμεινε μια βδομάδα, τους πλήρωσε πλουσιοπάροχα και ρώτησε αν θα ήθελαν ν' αποκτήσουν δική τους εκκλησία. Ιδού η εκκλησία. Πρέπει αναμφίβολα να ήταν απίστευτα πλούσιος».⁴⁹² Σημειωτέον πως ο τοπικός ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου φέρει τρεις επιγραφές με χρονολογία ανέγερσης το 1893,⁴⁹³ σε αντικατάσταση προφανώς προϋπάρχοντος ναού που ξέρουμε ότι λειτουργούσε στο χωριό τα προηγούμενα χρόνια.⁴⁹⁴ Ίσαμε τότε πατριαρχική, η κοινότητα μεταπήδησε μέσα στο 1904 στην Εξαρχία, στη δικαιοδοσία της οποίας και παρέμεινε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους.⁴⁹⁵

Τέτοιες προσφορές οι επιχώριοι εκπρόσωποι της ρωσικής διπλωματίας δεν έκαναν όμως μονάχα σε σλαβόφωνα χωριά που σχοινοβατούσαν μεταξύ Πατριαρχείου κι Εξαρχίας. Από τα άρτι δημοσιευμένα απομνημονεύματα ενός «άτυπου τραπεζίτη» και στελέχους του τοπικού μηχανισμού των μακεδονομάχων πληροφορούμαστε πως ανάλογο διάβημα ο ρώσος πρόξενος Μοναστηρίου Βίκτορ Καλ [Viktor Kal] έκανε την ίδια χρονιά και στην ελληνόφωνη Λάσιστα της Ανασελίτσας

491 *Annales de la Congrégation de la Mission*, 50 (1885), 35-36, και 52 (1887), 541-542· Droulez 2018, 90, 97 & 106.

492 Durham 1905, 156-157.

493 Ευγενίδου κ.ά. 1991, 83· Trajchev 1923, 48. Ο καθηγητής Μουτσόπουλος υποστήριζε αντίθετα το 1964 ότι «στο χωριό υπάρχουν δυο τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές, η Αγία Παρασκευή που χτίστηκε το 1893 και η Κοίμησις της Θεοτόκου που χτίστηκε το 1897» (Μουτσόπουλος 1964, 7).

494 Σύμφωνα με άρθρο του βούλγαρου σχολικού επιθεωρητή Βασίλ Κάντσοφ, δημοσιευμένο το 1891, στο χωριό «έχουν εκκλησία, στην οποία η λειτουργία γίνεται στα ελληνικά» (Kânchov 2000, 51).

495 Дракул, т. Δ', 1998, 31· Trajchev 1923, 48.

(σημ. Νεάπολη Βοΐου), η εκκλησία της οποίας είχε καταστραφεί, όχι από τον οθωμανικό στρατό αλλά από τυχαία πυρκαγιά. Σύμφωνα με την αφήγησή του, ο πρόξενος εκδήλωσε προθυμία να εφοδιάσει τον καινούριο ναό με τα απαραίτητα είδη, ως κίνηση υποστήριξης της ολιγομελούς χριστιανικής κοινότητας μιας κωμόπολης με συντριπτική μουσουλμανική πλειοψηφία: η προσφορά του απορρίφθηκε όμως τελικά από τους ντόπιους προεστούς για εθνικούς καθαρά λόγους, σε μια συγκυρία έντονα φορτισμένη από τη μετωπική ελληνοσλαβική αντιπαράθεση στα πέριξ: «*Το 1904 εκάη η μόνη εκκλησία Άγιος Νικόλαος εις την οποίαν εκκλησιάζοντο όλοι οι επαγγελματίαι και αι 15 οικογένειαι, οι οποίοι ήσαν κάτοικοι της κοινότητος, διότι το Λιαψίστι είχε περί τας 450 οικογενείας Οθωμανούς και 15 οικογενείας Χριστιανούς. Εις τας αρχάς Σεπτεμβρίου έφθασεν ο Ρώσος Πρόξενος ημέραν Σάββατον [και] εφίλοξενήθη εις την οικίαν του Χρίστου Βηνέτη. Το εσπέρας μετέβη ο Παπανικόλαος και Τριαντάφυλλος Θεοδώρου, μέλη της τότε Εθνικής Επιτροπής, δια να τον ειπούν το ως ευπαρέσθη. Αφού ο πρόξενος τους ανταπέδωσεν, τους ηρώτησε πώς περνούμε με τας Τουρκικάς αρχάς. Τον απήντησαν ότι περνούμεν πολύ καλά. Τον είπαμεν ότι η μόνη Εκκλησία εις την [οποίαν] εκκλησιάζόμεθα εκάη και κατόπιν αδείας της Τουρκικής Κυβερνήσεως εκτίσαμεν άλλην εκκλησίαν, μόλις λοιπόν την σκεπάσαμεν εξαντλήθηκαν τα λεπτά και μένει ημιτελής, απήντησεν δε αμέσως εις τον Παπανικόλαν ότι να κάμει κατάλογον τι χρειάζεται η εκκλησία, τη βοηθεία του Προξενείου θα μας τα στείλει όλα η Ρωσική Κυβέρνησις. Ο Παπανικόλας και Τριαντάφυλλος τω απήντησαν ευχαριστούμεν... Μόλις λοιπόν τον απεχαιρέτησαν ήλθον και μας είπον τα διαμειφθέντα και είπον να συντάξωμεν ένα κατάλογον και να τον δώσωμεν τον Πρόξενον. Ο [Νικόλαος] Ζαγκίνος [πρόεδρος της Επιτροπής, τελειόφοιτος της Νομικής Αθηνών] λοιπόν λέγει ότι δεν θα δώσητε κατάλογον. Το πρωί θα πηγαίνετε να τον αποχαιρετήσετε και αν σας ζητήση κατάλογον να τον ειπήτε ευχαριστούμεν ψες που ήλθεν το Ταχυδρομείον είχομεν γράμμα, μας στέλλει η Ελληνική Κυβέρνησις και εταχυδρομήθησαν. Ο Πρόξενος εθύμωσεν δια την απάντησιν και λέγει, τι νομίζετε ότι η Ελλάς αιωνίως θα υπάρχη; Αλλά κάτω από την Ελασσόνα ούτε σπιθαμή δεν θα κατεβή».⁴⁹⁶*

Η αντιμετώπιση της Ρωσίας ως στρατηγικού αντιπάλου της Ελλάδας στον μακεδονικό χώρο, που υπαγόρευσε αυτή την απόρριψη, δεν ήταν κάτι συμπτωματικό. Ήδη από τη δεκαετία του 1850, και πολύ περισσότερο μετά το 1869, τα σχέδια, οι κινήσεις και οι επιλογές του ελληνικού εθνικισμού στην περιοχή καθορίζονταν σε μεγάλο βαθμό από μια θεωρητική σύλληψη, σύμφωνα με την οποία αντίπαλοι του «Ελληνισμού» στην ορθόδοξη Ανατολή δεν ήταν κατά βάθος κάποιοι ομόλογοί του τοπικοί εθνικισμοί αλλά η Ρωσία και ο «σλαβισμός» εν γένει. Το σχήμα αυτό διαμορφώθηκε και διαδόθηκε ήδη από τους πρώτους μήνες του Κριμαϊκού πολέμου, με το (δημοφιλέστατο στην πορεία) ανώνυμο φυλλάδιο «*Ελληνισμός ή ρωσσισμός*» που κυκλοφόρησε την άνοιξη του 1854.⁴⁹⁷ Δι-

496 Βάνης 2023, 10-11.

497 *Ελληνισμός ή ρωσσισμός*, Εν Αθήναις 1854. Το φυλλάδιο αποδίδεται στον Κωνσταντίνο Δόσιο, διατυπώθηκε όμως και η άποψη πως επρόκειτο για συλλογικό έργο. Συνοπτική παρουσίαση του φυλλαδίου και του αντίκτυπού του: Ματάλας 2002, 124-127.

ακηρύσσοντας πως «η Ρωσσία εχθρόν μεγαλύτερον δεν θεωρεί άλλον εις την Ευρωπαϊκὴν Τουρκίαν εμὴ τον ελληνισμόν, τον οποίον εις την μεν Ελλάδα επιβουλεύεται ως φίλον, εις δε τας σλαβικὰς φυλάς πολεμεί ἀπροκαλύπτως»,⁴⁹⁸ το βιβλιαράκι αυτό υποδείκνυε σαν ιδανική λύση για το Ανατολικό ζήτημα, εξυπηρετική τόσο για τα ελληνικά όσο και για τα δυτικά συμφέροντα, τον μετασχηματισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε Βυζαντινή⁴⁹⁹ με εγκατάσταση ἑλληνα ηγεμόνα στη Βασιλεύουσα,⁵⁰⁰ μετεγκατάσταση των αντιφρονούντων μουσουλμάνων «εις την Ἀσίαν, ὅθεν ἦλθον»⁵⁰¹ και διαδοχή του οπισθοδρομικού Οἴκου του Ισλάμ από την «κυριαρχίαν των πολυπληθεστέρων, νοημονεστέρων και δραστηριοτέρων φυλών», δηλαδή «των χριστιανῶν»⁵⁰² η αποφασιστική εξουσία στη νέα τάξη πραγμάτων θ' ανήκε φυσικά στους Ἕλληνες, με δεδομένη τη γλωσσική, πολιτισμική και οικονομική «υπεροχή» τους και τον έλεγχο που ἤδη ασκούσαν στο εμπόριο και την (εμβρυώδη) βιομηχανία της αυτοκρατορίας.⁵⁰³ Η νέα Βυζαντινὴ αυτοκρατορία θα λειτουργούσε ως «πρόχωμα ισχυρόν κατά των ρωσικῶν σχεδίων»,⁵⁰⁴ αφού «ὡς εκ της θέσεώς της θέλει εἶσθαι ο φυσικός της Ρωσσίας ἀντίπαλος, και ὡς εκ των συμφερόντων της ο φυσικός της δυτικῆς πολιτικῆς σύμμαχος».⁵⁰⁵ Το εξελληνισμένο ορθόδοξο μιλέτ και το Πατριαρχεῖο σκιαγραφούνταν πάλι σαν το προσφορότερο θεσμικό κι ιδεολογικό ἀνάχωμα στον πανασλαβισμό: «Εἰς την ρωσικὴν ὀρθοδοξίαν πρέπει ν' ἀντιταχθῇ ἡ γραικικὴ ὀρθοδοξία, ἥτις εἶναι ἀρχαιότερα· ἡ μήτηρ θέλει καταβάλει την θυγατέρα. [...] Ἡ γραικικὴ θρησκεία, ἐνωμένη με το συμφέρον των φυλών, δύναται ν' ἀποσπάσῃ ἐντελῶς ἀπὸ της ρωσικῆς ἐπιρροῆς τους Σλάβους του Οθωμανικοῦ Κράτους και ἐνώσῃ αὐτούς μετὰ των λοιπῶν χριστιανῶν ὑπὸ μίαν χριστιανικὴν Βασιλείαν»⁵⁰⁶ ἄλλωστε, μόλις ἡ Ἀγία Σοφία δοθεῖ ξανά στην ορθόδοξη λατρεία, «ἡ Πετροῦπολις θέλει ὠχριάσει [ὡς πολιτικό κέντρο της Ορθοδοξίας] ἐνώπιον της πόλεως του Κωνσταντίνου».⁵⁰⁷ Εξ ου και ο ρώσος αυτοκράτορας «ζητεῖ παντὶ τρόπῳ και παντὶ σθένει να διαιρέσῃ και τους χριστιανούς ἀκόμη, ἐμφυσῶν ἀντιπαθείας γλώσσης και καταγωγῆς ἐκεῖ ὅπου πρότερον ὑπῆρχεν ἀγάπη και ἀδελφότης και ἐνώσις προερχομένη εκ της ὀρθοδοξίας, της συγκατοικίσεως, της ταυτότητος των ἡθῶν, των πολυχρονίων κοινῶν παθημάτων, και ἐγείρει πανταχοῦ την ιδέαν ἐθνικοτήτων δια να ἀντιτάξῃ την μίαν εις την ἄλλην, ὥστε τέλος να καταπῇ κατά σειράν την μίαν κατόπιν της ἄλλης».⁵⁰⁸ Τα πάντα εξαρτιόντουσαν φυσικά ἀπὸ τη βούληση της Εσπερίας, καθώς «ἡ Ελλάς, ἀν δεν ἔχη την υποστήριξιν της Ευρώπης, δεν δύναται να ἐκταθῇ και σχηματίσῃ

498 Ἑλληνισμός ἢ ρωσσιμός, μᾶ'.

499 Στο ἴδιο, ξη'.

500 Στο ἴδιο, ξθ'.

501 Στο ἴδιο, οε'-οστ'.

502 Στο ἴδιο, ξε'.

503 Στο ἴδιο, οστ'-ή'.

504 Στο ἴδιο, ογ'.

505 Στο ἴδιο, ο'. Ως ἐναλλακτικὴ λύση, πολὺ λιγότερο ὁμως ἐπιθυμητή, ἀντιπροτείνεται ἐπὶ τροχάδην ἡ ἐδαφικὴ ἐπέκτασις του ὑφιστάμενου ἐλληνικοῦ βασιλείου πρὸς βορράν, ὥστε να περιλάβει «πρὸ πάντων την Μακεδονίαν», ἀφαιρώντας ἀπὸ τη Ρωσία το βασικὸ ἀντάλλαγμα που θα διέθετε για να δελεάσει την Αυστρία (σ.ξστ'-ξζ').

506 Στο ἴδιο, ρζ'.

507 Στο ἴδιο, οδ'-οε'.

508 Στο ἴδιο, λζ'.

κρατος ισχυρόν και μεγάλον, και πολύ ολιγώτερον να ανεγείρη η Ελληνική φυλή εις το Βυζάντιον τον θρόνον των Αυτοκρατόρων της».⁵⁰⁹ Όσπου να έρθει αυτό το πλήρωμα του χρόνου, και λαμβάνοντας υπόψη πως «η γεωγραφική θέσις της Ρωσσίας, οι εις την Τουρκίαν κατοικούντες λαοί, η θέσις των άλλων επικρατειών, καθιστώσι την διανομήν [της οθωμανικής επικράτειας], οπωσδήποτε και αν γίνη, συμφέρουσιν μόνον εις την Ρωσσίαν»,⁵¹⁰ «καλόν να διατηρήται η Τουρκία, δια να μη καταπίη αυτήν η Ρωσσία».⁵¹¹ μπορεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία να είναι ο μεγάλος ασθενής της Ευρώπης, όμως «ο άρρωστος αυτός έχει κληρονόμον. Είμεθα βέβαιοι ότι, γηράσας ήδη, δεν δύναται να ζήση πολύν καιρόν. Δύναται όμως να παραταθή η ζωή του και, αν ήναι ανάγκη, ας παραταθή, μέχρις ού ενηλικιωθή ο νόμιμος αυτού κληρονόμος».⁵¹² Στο πλαίσιο αυτό, το φυλλάδιο σπεύδει φυσικά να καταγγείλει τη σύνταξη, εκτύπωση και δωρεάν διανομή σλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων μεταξύ των ορθόδοξων Σλάβων της Βαλκανικής σαν ενέργειες της Αγίας Πετρούπολης απροκάλυπτα εχθρικές προς το μεγάλο της αντίπαλο, τον ελληνισμό.⁵¹³

Η αντίστιξη αυτή «ελληνισμού» και «σλαβισμού» αποτυπώνεται ευκρινώς στην υπηρεσιακή ορολογία των δεκαετιών του 1860 και του 1870 όσον αφορά το εθνολογικό τοπίο της Μακεδονίας, με τον νοερό διαχωρισμό του διαμφισβητούμενου εγχώριου σλαβόφωνου πληθυσμού σε «Ελληνοβούλγαρους» και «Βουλγαροσλάβους».⁵¹⁴ Ο στρατηγικός προσανατολισμός υπέρ της «βραχυπρόθεσμης» διατήρησης της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρις ότου ευδοκιμήσουν οι προσπάθειες εθνικού προσεταιρισμού και γλωσσικής αφομοίωσης των αλλόγλωσσων κατοίκων της περιοχής, διατηρήθηκε πάλι ως κεντρικός πυλώνας της μακεδονικής στρατηγικής του ελληνικού κράτους για μισό σχεδόν αιώνα – ουσιαστικά, ίσαμε τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913.⁵¹⁵ Το ίδιο και η ρωσοφοβία ως γεωπολιτική σύλληψη, συνωμοσιολογική εξήγηση της πολυδιάσπασης του ορθόδοξου μιλέτ (και της συνακόλουθης νοερής «συρρίκνωσης» του ελληνισμού), αλλά και ως απεγνωσμένη έκφραση ενός διαψευσμένου μεγαλείου: «Εάν οι Ρώσοι είν' άνθρωποι, και Σλαύοι οι Μακεδόνες / ας ονομάσουν Βούλγαρον τον Αίμον οι αιώνες», αποφαίνεται χαρακτηριστικά η λαϊκή μούσα στα τέλη του 19ου αιώνα.⁵¹⁶ εξίσου εύγλωττη είναι η αντανάκλαση αυτής της περιφρόνησης στους δημοφιλείς στίχους του Σουρή κατά της ρωσίδας βασίλισσας των Ελλήνων, αλλά και η ευκολία με την οποία η λαϊκή έκρηξη των Ευαγγελικών έθεσε στο στόχαστρό της τον υποτιθέμενο ανθελληνικό ρωσικό δάκτυλο.⁵¹⁷ Στο κλίμα αυτό, ακόμη και λόγιοι θετικά διακείμενοι

509 Στο ίδιο, κε'.

510 Στο ίδιο, νη'.

511 Στο ίδιο, με'.

512 Στο ίδιο, κ'-κα'.

513 Στο ίδιο, κζ' (βιβλία) & με'-ξστ' (υποτιθέμενα ρωσικά σχέδια).

514 Κωστόπουλος 2004, 370-373.

515 Αναλυτικά σε Κωστόπουλος 2022, 191-192, 422-426 & 977-981.

516 Συνοδινός 1892, 60.

517 Αναλυτικά επ' αυτών σε Κωστόπουλος 2021.

κατά κανόνα απέναντι στην Αγία Πετρούπολη αισθάνονται υποχρεωμένοι να εκφράσουν δημόσια τη δυσφορία τους για την παρουσία ρωσικών ειδών εκκλησιαστικής τέχνης σε ελληνικούς ναούς. Περιγράφοντας λ.χ. τα πιο αξιόλογα κειμήλια των ορθόδοξων εκκλησιών της Πόλης στην επίσημη εφημερίδα του Πατριαρχείου, ο χαρτοφύλακας του τελευταίου Μανουήλ Γεδεών επισημαίνει το 1911 ότι μεταξύ των «*αρχαιοτέρων εικόνων*» του ναού της Γοργοεπηκόου «*εν έξω Κιονία*» περιλαμβάνεται και «*η του Προδρόμου, φέρουσα ρητά τινα, ρωσιστί δυστυχώς*».⁵¹⁸

Στη μακεδονική ενδοχώρα, όπου η εθνική διαμάχη Ελλήνων και Βουλγάρων (και, σε μικρότερο βαθμό, Ελλήνων και Σέρβων) συμπτωνώνεται θεσμικά στην εκκλησιαστική χρήση της ελληνικής ή της παλαιοσλαβικής (και των αντίστοιχων αλφαβήτων, ελληνικού και κυριλλικού), η ταύτιση των ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών με τα βουλγαρικά καθίσταται έτσι σχεδόν αυτονόητη. Στα μέσα της δεκαετίας του 1880, ο Καστορίας Κύριλλος με επιστολή προς το ποιμνίο του φέρεται να καταδικάζει σαν «*αιρετικά*» (κι επικίνδυνα για τους πιστούς) όχι μόνο τα εκ Βουλγαρίας προερχόμενα αλλά και τα ρωσικά λειτουργικά βιβλία.⁵¹⁹ Ένα από τα κατηγορηματικότερα δείγματα τέτοιας ρητής ταύτισης είναι και η σλαβόγλωσση «*Διακήρυξη του Ελληνομακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας προς τους αδελφούς μας Μακεδόνες*», που τύπωσε και διένειμε στις αρχές του 1905 το καθοδηγητικό επιτελείο των μακεδονομάχων στο βιλαέτι Θεσσαλονίκης: «*Διατάζουμε: 1) Κανείς σχισματικός να μη μπαίνει στην εκκλησία του χωριού, γιατί όλες φέρουν ονόματα Ελλήνων Αγίων κι ανήκουν στον πατριάρχη από δυο χιλιάδες χρόνια. 2) Οι σχισματικοί να φτιάζουν καινούριες εκκλησίες, δεν τους το απαγορεύουμε, αλλά δεν αφήνουμε να έχουν εικόνες Αγίων, γιατί όλοι οι άγιοι είναι Έλληνες. [...] 4) Να ζητήσουμε από το Σουλτάνο να διώξει τους αντίχριστους Ρώσους εκατόνταρχους [της Χωροφυλακής] και να προσκαλέσει Εγγλέζους*».⁵²⁰ Εξίσου εύγλωττη αποδεικνύεται, με την απλοϊκότητά της, και η δικαιολόγηση αυτών των εντολών: «*Την πίστη μας, οι καταραμένοι Ρώσοι και Βούλγαροι θέλουν να μας την αλλάζουν. Όλοι οι Άγιοι, απ' άκρου εις άκρον, είναι Έλληνες, κανείς ποτέ Βούλγαρος δεν άγιασε, γιατί κι ο Κύριλλος κι ο Μεθόδιος ήταν Έλληνες. Όλοι οι Άγιοι, τα ονό-*

518 Μ.Ι. Γ[εδεών], «Αναγραφή παλαιότερων ιερών εικόνων, αμφίων και σκευών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 9.4.1911, 108.

519 Kostentsev 1984, 145-146.

520 *Προκλαμάτσια να Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ στ Αθίνα Ζα νάσητε μπράτε Μακεντόντση*, χ.χ. [1905], 5-6. Για την κυκλοφορία του φυλλαδίου βλ. Α. Σόποφ προς Γκρ. Νάτσοβιτς, Θεσ/νίκη 24.4.1905, αρ.787, σε Georgiev – Trifonov 1995, 54. Συντάκτης της «Διακήρυξης» πρέπει να ήταν ο υποπλοίαρχος Γεώργιος Κακουλίδης, «ειδικός γραφέας» του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης: στον υποφάκελο με τη δράση του, στο Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φυλάσσεται άλλη εκδοχή του ίδιου φυλλαδίου, με διαφορετικό εξώφυλλο κι ελαφρά τροποποιημένο τίτλο, ταυτόσημο όμως περιεχόμενο (ΑΣτΔ/211/33, *Προκλαμάτσια να Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ ουφ Αθίνα Ζα νάσητε μπράτε Μακεντόντση*). Ο ίδιος υποφάκελος περιλαμβάνει επίσης «Σχέδιον αναφοράς Ορθοδόξου Κοινότητος προς την Α.Ε. Χιλμή Πασάν προς την Α.Μ. τον Σουλτάνον», με αίτημα την εκδίωξη των ρώσων αξιωματικών της χωροφυλακής και την αντικατάστασή τους από Βρετανούς (ΑΣτΔ/211/30), καθώς και μια γαλλόγλωσση συλλυπητήρια επιστολή του Κακουλίδη προς τον ρώσο πολιτικό πράκτορα Ντέμερικ για τον εικαζόμενο τότε φόνο του κομιτατζή οπλαρχηγού Αποστόλ. Πετκόφ, προοριζόμενη μάλλον για χιουμοριστική αυτοκατανάλωση (ΑΣτΔ/211/31).

ματα των οποίων έχουν οι εκκλησίες μας, είναι Έλληνες. Θα καταραστούν άμα τους κάνουμε βουλγαρικές τις εκκλησίες. Το Ευαγγέλιο το έγραψαν στην ελληνική γλώσσα οι Απόστολοι και μας το έψαλε στην ελληνική γλώσσα ο Απόστολος Παύλος στη Θεσσαλονίκη στους παππούδες μας. Πώς μπορούμε εμείς να το ψάλλουμε βουλγαρικά ή βλάχικα, μέσα στον ίδιο τόπο, στη Μακεδονία, όπου αυτός μας το έψαλλε στα ελληνικά; [...] Πρέπει όλοι μαζί να παρακαλέσουμε το βασιλέα το σουλτάνο να διώξει τους Ρώσους, που θα μας κάνουν να σφαχτούμε ο ένας με τον άλλο, ενώ εμείς είμαστε αδέρφια, και να προσκαλέσει εδώ Εγγλέζους. Πρέπει στις εκκλησίες μας να τους αφορέσουμε τον έξαρχο και τους Ρώσους, που κάθε φορά καταδιώκουν τους χριστιανούς, για να τους τιμωρήσει ο Μέγας Κύριος πιο πολύ απ' όσα βάσανα τους έδωσε στη Μαντζουρία. [...] Ο Σουλτάνος και η Αγγλία, καθώς και οι άλλες δυνάμεις, δίχως τους Ρώσους, θέλουν την ειρήνη εδώ, θέλουν ο καθένας να ζει με ελευθερία, όπως είναι πάλι γραφτό. Αυτό θέλουμε κι εμείς οι Μακεδόνες».⁵²¹ Το θρησκευτικό και γεωπολιτικό κήρυγμα επισφραγίζει, τέλος, η οξυδερκής εθνολογική διαπίστωση πως «όλοι οι Ρώσοι και οι Βούλγαροι έχουν γουρουνίσιο πρόσωπο, ενώ εμείς οι Μακεδόνες και οι γυναίκες μας έχουμε ελληνικό πρόσωπο. Εμείς ουδέποτε μεθάμε, αυτοί κάθε φορά μεθούν».⁵²²

Ε Στην ελληνόφωνη ζώνη

Πόσο αποδεκτός υπήρξε όμως από τον ευρύτερο μακεδονικό πληθυσμό αυτός ο εξοστρακισμός της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης στο όνομα της εθνικής στοχοθεσίας και καθαρότητας; Αν για τις σλαβόφωνες κοινότητες της περιοχής η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα διαπλέκεται εγγενώς με το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας των μελών τους και τις συνακόλουθες επιλογές και προσαρμογές, τα όρια της αντίστοιχης συμμόρφωσης καταδεικνύονται ακόμη ευκρινέστερα στην περίπτωση των ελληνόφωνων μακεδονικών πληθυσμών, για τους οποίους δεν έμπαινε έτσι κι αλλιώς ζήτημα κάποιου μη ελληνικού αυτοπροσδιορισμού. Από τις διαθέσιμες πηγές διαπιστώνεται σαφώς ότι, παρά τη σταδιακή όξυνση της ελληνοσλαβικής αντιπαράθεσης από το 1870 και μετά, ρωσικές εικόνες κι εκκλησιαστικά σκεύη εξακολούθησαν όλη αυτή την περίοδο να εισάγονται στις ορθόδοξες κοινότητες της ελληνόφωνης ζώνης (των νοτιότερων δηλαδή καζάδων των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου) και να λατρεύονται από το ποίμνιό τους.

Το 1870 λ.χ., σύμφωνα με τον κώδικα αφιερωμάτων του «χαμηλού Άη-Αιά» της Κοζάνης, κάποιοι

521 Προκλαμάτσια, 3-6.

522 Στο ίδιο, 2.

ανώνυμοι δωρητές «*δια συνδρομής εξωγράφησαν την ηκόνα της Παναγίας την Ρουσικήν*».⁵²³ Στο Σι-
σάνι, ο κατάλογος ιερών σκευών της Ι.Μ. Κοιμήσεως της Θεοτόκου που συντάξε στις 16 Νοεμβρί-
ου 1873 ο ιερομόναχος Μισαήλ, κατά την εκ μέρους του παραλαβή της ηγουμενίας, μνημονεύει ένα
«*άγιον ποτήριον καλαίνιον με δύο καλύμ[ατα], δύο αέρες, δύο καλύμματα και έν ζευγάρι επιμάνικα
ρωσικά*».⁵²⁴ Ανώνυμες ρωσικές εικόνες και χρωμολιθογραφίες του δεύτερου μισού του 19ου και
των αρχών του 20ού αιώνα έχουν επίσης εντοπιστεί σε ναούς της Πιερίας (Αγ. Νικόλαος Παλαιού
Ελατοχωρίου [πρώην Σκουτέρνα], Άγιος Αθανάσιος Καστανιάς, Άγιος Σπυρίδωνας στον ομώνυμο
οικισμό).⁵²⁵ Στην περιοχή της Καστοριάς, σλαβικές (πιθανότατα ρωσικές) εικόνες του 19ου αιώνα
απαντώνται τόσο σε εκκλησίες της πόλης όσο και στον ναό των Αγίων Νικάνορα και Ιωάννη Χρυ-
σοστόμου στο ελληνόφωνο Βογατσικό, ιδιαίτερη πατρίδα της οικογένειας Δραγούμη.⁵²⁶ Στην ίδια
την πόλη της Θεσσαλονίκης, ο ναός του Αγίου Αθανασίου θα δεχτεί στην αυγή του εικοστού αιώνα
ένα χρυσό ρωσικό επιτάφιο, δωρεά «*του εν Οδδησώ ομογενούς Κυρίου Γρηγ. Μαρασλή*».⁵²⁷

Αρκετά ρωσικά κειμήλια του 19ου αιώνα έχουν εντοπιστεί και σε γηγενή ελληνόφωνα χωριά των
Σερρών και της Δράμας. Στην πρώτη περίπτωση, στο εκκλησιαστικό μουσείο της πόλης φυλάσ-
σονται ένα ασημένιο ρωσικό δισκοπότηρο του 1886 και «*τρία παναγιάρια, ρωσικής προέλευσης,
από ασημί χαρακτό*» (δύο του 1875 και το τρίτο του 19ου επίσης αιώνα) από το ναό του Αγίου
Αθανασίου στο Χρυσό (πρώην Τοπόλιανη).⁵²⁸ Στο γειτονικό Σουμπάσκιοϊ (νυν Νέο Σούλι), ένας
ντόπιος μετανάστης, «*έμπορος στην Οδησό της Ρωσίας, αφιερώνει το 1883 στην εκκλησία ένα Ευ-
αγγέλιο, άμφια, θυμιατό, ένα σταυρό και μια εικόνα της Θεοτόκου. Το πρακτικό παραλαβής υπογρά-
φουν οι ιερείς π. Γεώργιος, π. Θεόδωρος, π. Στέργιος, καθώς και οι: Γραμμένος Θεοχάρη, Νικόλαος
Χατζηαθανασιάδης, Χριστόδουλος Σωτηριάδης και ο δάσκαλος Κωνσταντίνος Παναγιώτου*».⁵²⁹ Στη
Νιγρίτα, μια πρόσφατη έκδοση της μητρόπολης για τον ναό του Αγίου Γεωργίου μας πληροφορεί
πως «*ο επιτάφιος που ήταν σε χρήση μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ήταν ρωσικής ή αγιορείτικης*

523 ΚΔΒΚ/Κ205, «Κατάλογος αφιερωμάτων Ι.Ν. Προφ. Ηλία – Μεταμορφώσεως, 1865-1909», φ.10. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του ναού, αυτός χτίστηκε το 1865, ανακαινίστηκε το 1880, τοιχογραφήθηκε το 1888 και το 1925 μετονομάστηκε σε Ι.Ν. Μεταμορφώσεως του Σωτήρος («Η ιστορία του Χαμηλού Αη Λια», <https://www.inmetkozanis.gr/2016/03/08/i-istoria-tou-chamilou-ai-lia/>, προσπέλαση στις 5.10.2021). Κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας εκεί στις 7.10.2021, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος RICONTRANS, στάθηκε πάντως αδύνατο να εντοπιστεί η παραμικρή παλιά ρωσική εικόνα. Υποσημειώνεται ότι το εσωτερικό της εκκλησίας καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 1997 από πυρκαγιά.

524 Δάρδας 1993, 115, φωτοτυπία τμήματος του καταλόγου. Στη συνοπτική περιγραφή του καταλόγου από τον συγγραφέα (σ.115-116) απουσιάζει, πάντως, οποιαδήποτε σχετική μνεία – απόδειξη, κι εδώ, της δυσανεξίας που προκαλούσε μέχρι σχετικά πρόσφατα στην εθνικά ορθή βιβλιογραφία η παρουσία αντικειμένων αυτής της προέλευσης.

525 Γραίκος 2008, 369-370 : 2014, 702.

526 Ζήκος 2003, 232-233 & 254.

527 ΑΙΝΑΑ/1, «Κατάλογος της προικός των κινητών πραγμάτων και ακινήτων κτημάτων του ενταύθα Ιερού ναού του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης», σ.37, «Προσφοράι από 1ης Ιανουαρίου 1900 μέχρι 17 Νοεμβρίου 1902».

528 Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2017, 89 & 94.

529 Μπέγκος 2007, 177.

προέλευσης και η διακόσμησή του περιελάμβανε μόνο το νεκρό σώμα του Ιησού, ζωγραφισμένο με την τεχνική της ελαιογραφίας».⁵³⁰ Στην περιοχή της Δράμας, πάλι, ρωσικά κειμήλια εντοπίζονται από πρόσφατη μεταπτυχιακή εργασία σε ναούς των δύο από τα τρία μεγάλα ελληνόφωνα γηγενή κεφαλοχώρια του πάλαι ποτέ ομόνυμου καζά. Στον ναό του Αγίου Αθανασίου στο Δοξάτο διατηρούνται μέχρι σήμερα από τα οθωμανικά χρόνια «ένας επιτάφιος ρώσικης τεχνοτροπίας» κι ένα ασημένιο δοχείο μεταφοράς ζέου «ρωσικής τεχνοτροπίας» με τον επίσης ασημένιο δίσκο του, στα οποία «υπάρχουν επιγραφές σε κυριλλική γραφή».⁵³¹ Παρόμοιο ασημένιο σκεύος των αρχών του εικοστού αιώνα με ρωσικές επιγραφές, καθώς κι ένα αργυρό ή επάργυρο δισκάριο «ρωσικής τεχνοτροπίας» εντοπίστηκαν και στο ναό των Εισοδίων της Θεοτόκου του χωριού Χωριστή (πρώην Τσατάλτζα).⁵³² Κατά πάσα πιθανότητα, δωρητές τους ήταν κι εδώ κάποιοι μετανάστες στη Ρωσία: από τον δημοσιευμένο κώδικα της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Τσατάλτζας πληροφορούμαστε λ.χ. πως ο Ιωάννης Τριανταφυλλίδης «εκ Πετροπόλεως της Ρωσσίας» αφιέρωσε διαδοχικά στον ναό των Εισοδίων μια καμπάνα 44 οκάδων (1878), «επιτάφιον Ρωσσοκεντημένον» (1889), «αρτοφόριον μέγα επί της Αγίας τραπέζης» (1890), «μίαν ιερατικήν στολήν καθώς και τα καλύμματα του Αγ. Ποτηρίου» (1890).⁵³³ Αλλά και στην Αδριανή (τέως Εδιρνετζίκ), το εικονοστάσι της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, που χτίστηκε το 1884, είναι έντονα επηρεασμένο από «τη ρωσική τεχνοτροπία της εποχής».⁵³⁴ Ένας «σταυρός χρυσούς Ρωσσικής τέχνης εντός κιβωτίου μεθ' ἑξ εικονισμάτων εκ σμάλτου», καθώς και ένα δισκοπότηρο, τρία μικρά ωμοφόρια κι ένα χρυσοκέντητο επιγονάτιο «ρωσσικής κατασκευής» περιλαμβάνονται, τέλος, στον αναλυτικό κατάλογο που συνέταξε το 1918 ο ηγούμενος της Μονής Εικοσιφοινίσσης / Κοσίνιτσας του Παγγαίου, ιερομόναχος Νεόφυτος, για τα κειμήλιά της που είχαν λεηλατηθεί την προηγούμενη χρονιά από το βουλγαρικό κράτος.⁵³⁵

Πρέπει πάντως να ξεκαθαριστεί εδώ ότι, σε σχέση με τη θέση που καταλαμβάνει η εκκλησιαστική ζωή στη ζωή των τοπικών κοινωνιών, και τον συνακόλουθο όγκο των εκκλησιαστικών ειδών και αφιερωμάτων που καταγράφονται στις πηγές, η προμήθεια και τα αφιερώματα ρωσικών εικόνων ή άλλων λειτουργικών αντικειμένων συνιστά αρκετά περιθωριακό φαινόμενο. Στα αρχεία λ.χ. της μητρόπολης Κοζάνης, που φυλάσσονται σήμερα στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη της πόλης και μελετήθηκαν εκτενώς στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας, εντοπίστηκαν 18 διαφορετικές απογραφές εκκλησιαστικών σκευών, κειμηλίων και αμφίων διαφόρων ναών, που καλύπτουν хро-

530 Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης 2022, 50. Φωτογραφία του επίσης στη σ.118, με λεζάντα «επιτάφιος ρωσικής τεχνοτροπίας, 18ος-19ος αιώνας».

531 Χλιάρας 2019, τ.Α', 85 & 129, και τ.Β', vii.

532 Στο ίδιο, τ.Α', 102-103 & 129. Υποσημειώνεται ότι, σε δυο πρόσφατα άρθρα για τον ίδιο ναό και τα κειμήλιά του, από την αρχαιολόγο που μας απασχόλησε και παραπάνω σε σχέση με το εκκλησιαστικό μουσείο της Δράμας, δεν υπάρχει η παραμικρή μνεία οποιουδήποτε ρωσικού αντικειμένου (Παρχαρίδου-Αναγνώστου 2007, σ.1124-1125 : 2017, 373-391).

533 Πασχαλίδης - Φαράκλας 2018, 236.

534 Χλιάρας 2019, τ.Α', 79.

535 Τσιάκας 1958, 45, 42 & 44.

νικό διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα (1752-1873),⁵³⁶ τρεις κώδικες με αναλυτικούς καταλόγους αφιερωμάτων μεταξύ 1860 και 1917,⁵³⁷ καθώς και διάφορες αναλυτικές καταστάσεις εξόδων για την κατασκευή εικονοστασίων, την αγιογράφιση ή παραγγελία εικόνων και την αγορά αμφίων ή άλλων λειτουργικών αντικειμένων.⁵³⁸ Από τις δεκάδες των σχετικών εγγραφών και τις εκατοντάδες των αφιερωμάτων, η μόνη αναφορά σε ρωσικά είδη αφορά την προαναφερθείσα παραγγελία του 1870.⁵³⁹ οφείλουμε πάντως να επισημάνουμε ότι στις περισσότερες περιπτώσεις απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία της προέλευσης των καταγραφόμενων αντικειμένων, μ' εξαίρεση κάποιες εξίσου ολιγάριθμες σποραδικές αναφορές σε «*λειψιάνικα*» (από τη Λειψία)⁵⁴⁰ ή «*βλάχικα*» (από τις παραδουνάβιες Ηγεμονίες).⁵⁴¹ Το ίδιο συμπέρασμα βγαίνει κι από τη δημοσιευμένη καταγραφή των σκευών του Αγ. Νικολάου Βελβενδού (1858), όπου τα μόνα αντικείμενα αλλοδαπής προέλευσης περιγράφονται ως «*μανγκιάρικα*», δηλαδή ουγγρικά.⁵⁴² Οι δυο κατάλογοι περιουσιακών στοιχείων του Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης που συντάχθηκαν πριν από το 1912 (το 1886 και 1898) και περιλαμβάνονται στο σχετικό Κώδικα, καταγράφουν 130 κι 148 εικόνες αντίστοιχα, καμιά από τις οποίες δεν μνημονεύεται ως ρωσική.⁵⁴³ το ίδιο ισχύει και για δεκάδες άλλα εκκλησιαστικά σκεύη και άμφια, μ' εξαίρεση δυο μεμονωμένα φελόνια κι επιτραχήλια «*εκ Ρωσικής στόφας*» που δώρησαν ένας αγιορείτης μοναχός και οι κληρονόμοι κάποιου αρχιμανδρίτη το 1886.⁵⁴⁴

536 ΚΔΒΚ/Κ001, φ.23-24 (κατάλογος σκευών Αγ. Νικολάου, 1752), 108-111 (κατάλογος σκευών Αγ. Νικολάου, 1802) & 220 (κατάλογος αμφίων και σκευών Αγ. Νικολάου, 1836)· ΚΔΒΚ/Κ054, φ.117 (κατάλογος σκευών και αμφίων Αγ. Αθανασίου, χ.χ.), 249-250 (καταγραφή σκευών και αμφίων Αγ. Αθανασίου, 1873), 255 («σημειώσεις πραγμάτων» Αγ. Χριστοφόρου, 1873), 258 (καταγραφή «πραγμάτων» Αγ. Δημητρίου, 1873), 259-260 («σημειώσεις πραγμάτων» Αγ. Γεωργίου, 1873), 262 (καταγραφή αμφίων Αγ. Κωνσταντίνου, 1873) & 265 («σημειώσεις πραγμάτων» ναού Παναγίας, 1873)· ΚΔΒΚ/Κ100, φ.11 (κατάλογος σκευών Αγ. Αναργύρων, μεταξύ 1813-1820), 41-42 (κατάλογος κτημάτων, αμφίων «και άλλων πραγμάτων» Αγ. Γεωργίου των Κλεφτών, 1823-1832), 55-56 (κατάλογος σκευών Αγ. Αναργύρων, 1832), 47-54 (κατάλογος «σωζωμένων Ιερών Αμφίων και άλλων πραγμάτων» Αγ. Δημητρίου, 1832), 193 (κατάλογος κτημάτων, αμφίων και σκευών Αγ. Γεωργίου, 1831)· ΚΔΒΚ/Κ140, φ.133-136 (κατάλογος σκευών Αγ. Νικολάου, 1787), 210-211 (κατάλογος σκευών ναού Παναγίας, 1786) & 216 (κατάλογος σκευών Αγ. Νικολάου Βελβενδού).

537 ΚΔΒΚ/Κ192, «Κώδιξ αφιερωμάτων Αγ. Νικολάου Κοζάνης» (1860-1917)· ΚΔΒΚ/Κ201, κατάλογος αφιερωμάτων απροσδιόριστου ναού (1894-)· ΚΔΒΚ/Κ205, κατάλογος αφιερωμάτων Ι.Ν. Προφ. Ηλία – Μεταμορφώσεως (1865-1909).

538 Ενδεικτικά: ΚΔΒΚ/Κ001, α.10-11, 13, 17, 31, 33, 125 & 126· ΚΔΒΚ/Κ100, φ.6, 14, 16, 20, 134, 202, 206, 208, 212, 216, 218, 226, 234, 244 & 246· ΚΔΒΚ/Κ022, φ.219-221 & 227-229.

539 Σε μία και μοναδική περίπτωση χρηματικής δωρεάς, από τις πάμπολλες του ίδιου καταλόγου αφιερωμάτων, ο δωρητής προσέφερε το 1881 στο ναό του Προφήτη Ηλία «*μία Ρούβλια*» (ΚΔΒΚ/Κ205, φ.16).

540 ΚΔΒΚ/Κ140, φ.133 («*αέρας λειψιάνικος*») & 134 («*επιτραχήλιον λειψιάνικον*»).

541 ΚΔΒΚ/Κ001, φ.109 (μεταξωτό φελόνιο και στιχάριο).

542 Δελιαλής 1955, 5-6.

543 ΑΙΝΑΑ/1, «Κατάλογος της προικός», σ.7-12 & 31-36.

544 Στο ίδιο, σ.16. Τα ίδια φελόνια σημειώνονται και το 1890 (σ.18). Σε μεταγενέστερο κατάλογο της 26.2.1917 καταγράφονται πάλι τρεις «*ιερατικάί στολαί Ρωσσικάί πλήρεις*», «*μετά των επιτραχηλίων, στιχαρίων και επιμενικίων*» τους (σ.41 & 47), αγνοούμε όμως αν αυτές δωρήθηκαν επί οθωμανικής ή ελληνικής κυριαρχίας.

Στην περίπτωση της Κοζάνης, το φαινόμενο αυτό μπορεί να εξηγηθεί με βάση την απουσία ενδιαφέροντος των πανσλαβικών δικτύων για τις ελληνόφωνες περιοχές αλλά και με τον παραδοσιακό προσανατολισμό της μετανάστευσης από τη συγκεκριμένη περιοχή προς την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, όχι τη Ρωσία.⁵⁴⁵ στο γύρισμα δε του εικοστού αιώνα, ως νέος δημοφιλής μεταναστευτικός προορισμός αναδεικνύεται σαφώς η Αμερική, εξέλιξη που αντανακλάται στην καταγραφή αφιερωμάτων (και) σε δολάρια.⁵⁴⁶ Σε αντίθεση με τη σλαβόφωνη μακεδονική ενδοχώρα, όπου η παρουσία εικόνων ή άλλων εκκλησιαστικών ειδών με κυριλική γραφή ερμηνευόταν όπως είδαμε σαν συλλογική επανασύνδεση με τον σλαβικό κόσμο (και το «ένδοξο παρελθόν») των εμπλεκόμενων κοινοτήτων, εδώ απουσιάζει επίσης πλήρως οποιαδήποτε ένδειξη ιδιαίτερης σημασιοδότησης των αντίστοιχων δωρεών ή αποκτημάτων.

Η σύνδεση μεταξύ εφοδιασμού με ρωσικά εκκλησιαστικά είδη και αντίστοιχης μεταναστευτικής παράδοσης σχετικοποιείται πάντως σε κάποιο βαθμό από τα διαθέσιμα δεδομένα για την Κλεισούρα της Καστοριάς. Μολονότι η κωμόπολη διέθετε ισχυρές παροικίες στη Σερβία, την Αυστροουγγαρία και τη Ρουμανία, πολύ περιορισμένη δε μεταναστευτική παρουσία στην ίδια τη Ρωσία (τέσσερα αδέρφια στην Οδησσό),⁵⁴⁷ η ενδελεχής καταγραφή των εικόνων και των σκευοφυλακίων των έξι ναών κι εξωκκλησιών της από τον ντόπιο ιστορικό Νίκο Σιώκη και το περιεχόμενο του τοπικού κειμηλιαρχείου πιστοποιούν πως η βλαχόφωνη αυτή κοινότητα, εξίσου ξένη με τη σλαβική γλώσσα και ταυτότητα όπως και οι γειτονικές ελληνόφωνες, προμηθεύτηκε ή υπήρξε αποδέκτης ουκ ολίγων ρωσικών λατρευτικών αντικειμένων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.⁵⁴⁸ Ο μεγαλύτερος αριθμός τέτοιων κειμηλίων του 19ου αιώνα (δυο πολυπρόσωπες εικόνες, μια εικόνα της Γέννησης, μια Βρεφοκρατούσα με ασημένια επένδυση, ένα ρωσικό κάλυμμα βενετσιάνικου Ευαγγελίου του 1865, ένα δισκοπότηρο με ρωσική επιγραφή, ένα δισκάριο, δυο σταυροί ευλογίας, ένα λάβαρο με ένθετες χρωμολιθογραφημένες εικόνες του Αγίου Νικολάου και του δρακοντοκτόνου Αγίου Γεωργίου, καθώς και έξι μικρές φτηνές φορητές εικόνες τύπου Σούζνταλ, η μια από τις οποίες

545 Λιούφης 1924, 49-50, 56, 58-59 & 337-347. Από τα 72 ατομικά ή οικογενειακά βιογραφικά που παρατίθενται στο τρίτο μέρος του βιβλίου (σ.279-362), δυο μόνο μετανάστες αναφέρονται ως εγκαταστημένοι -μόνιμα ή προσωρινά- στη Ρωσία (σ.304 & 308-309), η συντριπτική δε πλειοψηφία τους μετανάστευσε είτε στην Αυστροουγγαρία είτε -μετά το 1821- στο ελληνικό κράτος. Ο προσανατολισμός αυτός αντανακλάται και στις καταναλωτικές συνήθειες των εύπορων στρωμάτων. Προικοσύμφωνο του 1852 και καταγραφή ιδιωτικής περιουσίας του 1858, επικυρωμένα από τη μητρόπολη Κοζάνης, καθώς και προικοσύμφωνο του 1839 που φυλάσσεται στο Αρχείο Ζουπάν-Μωραΐτη-Περικλέους της γειτονικής Σιάτιστας, περιλαμβάνουν λ.χ. κάποια ρούχα «εκ Βιέννης» (ή «της Βιέννης»), όχι όμως το παραμικρό ρωσικό αντικείμενο (ΚΔΒΚ/Κ010, φ.95 & 231-232· ΑΖΜΠ/7/206).

546 ΚΔΒΚ/027, φ.107-108 & 111-114· ΚΔΒΚ/Κ192, φ.11, 13-14 & 15· ΚΔΒΚ/Κ205, φ.37 & 41. Ακόμη πιο αργά εμφανίζονται τα αφιερώματα σε δραχμές (ΚΔΒΚ/Κ192, φ.21 κ.εξ· ΚΔΒΚ/Κ205, φ.42 κ.εξ). Πρβλ. Λιούφης 1924, 154.

547 Σιώκης 2009, 60-115 (μεταναστευτικοί προορισμοί εν γένει), 103-104 (Οδησσός).

548 Σιώκης 2009, 277-278, 295, 322, 325 & 340-341 : 2001, 35, 41-42, 48-49 & 56. Για ορισμένα από τα αντικείμενα αυτά, η πληροφόρησή μου προέρχεται από φωτογραφίες τους (στην αρχική τους θέση ή στο Κειμηλιαρχείο Κλεισούρας). Ευχαριστώ θερμά τον κ. Σιώκη, που είχε την ευγενή καλωσύνη να τις θέσει στη διάθεσή μου.

με «παλαιόρρυθμη» επιγραφή ICXC), εντοπίστηκε στον κεντρικό ναό του Αγίου Νικολάου. Το γεγονός όμως πως αυτός ο τελευταίος πυρπολήθηκε από τους Οθωμανούς κατά τον Α΄ Βαλκανικό πόλεμο (2.11.1912) κι ανοικοδομήθηκε το 1919-1921 σημαίνει πως όλα αυτά τα (σαφώς παλιότερα) αντικείμενα μεταφέρθηκαν εκεί είτε από άλλους ναούς της κωμόπολης είτε από ιδιωτικές κατοικίες.⁵⁴⁹ Μικρότερες ποσότητες ρωσικών ειδών καταγράφηκαν σε τρεις ακόμη ναούς και ισάριθμα εξωκκλήσια: τρεις ρωσικές εικόνες χαμηλής ποιότητας και ποικίλης τεχνοτροπίας στον παλιό ναό του Αγίου Αντωνίου· ένα δισκοπότηρο, ένας μπρούτζινος σταυρός ευλογίας και δυο επιτάφιοι σταμπαριστοί σε μουσαμά στο ναό του Αγίου Δημητρίου· ένας αστερίσκος στο ναό του κοιμητηρίου (Άγιος Αθανάσιος)· μια εικόνα τέμπλου και μια φορητή με μεταλλική επένδυση στο ξωκλήσι του Αγίου Μάρκου· τέσσερις κακότεχνες φορητές εικόνες, δυο από τις οποίες είχαν εξαρχής κατασκευαστεί για επένδυση με μέταλλο, σ' εκείνον των Αγίων Αναργύρων· δυο προθήκες με χαρτόννια πλαίσια και ένθετες πολύχρωμες έντυπες ρωσικές εικόνες, στο ξωκλήσι του Προφήτη Ηλία. Σε μια περίπτωση, η μισοκατεστραμμένη εικόνα της Παναγίας που φυλάσσεται στο εξωκλήσι του Αγίου Μάρκου φέρει στην πίσω όψη της αχρονολόγητη ελληνόγλωσση αφιερωτική επιγραφή με το όνομα του δωρητή (Βασίλειος Ερμολάου).⁵⁵⁰

Χάρη στη γειτνίαση της περιοχής με το Άγιο Όρος και τη συνακόλουθη επαγρύπνηση του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης, αισθητά καλύτερες είναι οι γνώσεις μας για τη διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών σε ελληνόφωνα χωριά της Χαλκιδικής, στις αρχές ιδίως της δεκαετίας του 1870. Λίγες μόνο μέρες πριν από την κήρυξη του βουλγαρικού σχίσματος, ο γενικός πρόξενος Κωνσταντίνος Βατικιώτης ενημέρωσε λ.χ. την προϊστάμενή του πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη ότι *«προ πολλών ετών οι Ρώσσοι επωφθαλμιώσιν εις τα Μαδεμοχώρια της Χαλκιδικής»*, καταβάλλοντας προσπάθειες *«όπως προσελκύσονται την εύνοιαν των κατοίκων δια της διανομής ιερών αμφίων και εικόνων εις τας Εκκλησίας των χωρίων»*. Η γενικόλογη αυτή αναφορά συμπληρώνεται με την περιγραφή του συγκεκριμένου *«τεχνάσματος»*, με το οποίο *«οι Ρώσσοι αλλά και οι βούλγαροι μοναχοί της εν Αγίω Όρει Μονής του Ζωγράφου»* επιχειρούσαν εκείνο τον καιρό να οικειοποιηθούν *«το εύθετον χωρίον της Βαρβάρας και το ωραίον δάσος του»*: *«Λέγεται ότι τινές των χωρικών σκάψαντες εν τη περιοχή του χωρίου εύρον θεμέλια αρχαίας Εκκλησίας και εκεί που εικόνα παλαιάν φέρουσιν σλαβικά γράμματα, όπερ δεικνύει δήθεν ότι η αρχαία Εκκλησία ήτο Σλαβική και οι κάτοικοι του χωρίου Σλάβοι. Ο σκοπός του τεχνάσματος τούτου είναι λίαν πρόδηλος και πιστεύω ότι και οι χωρικοί της Βαρβάρας δεν θ' απατηθώσιν. Εν τούτοις οι αισχροκερδείς ρωσσιζόντες και βουλγαρίζοντες εκ των κατοίκων περιφέρουσι την εικόνα ταύτην ως θαυματουργόν και συλλέγουσι χρήματα»*.⁵⁵¹ Τρεις μήνες αργότερα ο Βατικιώτης κρούει ξανά τον κώδωνα του κινδύνου, για ένα

549 Σιώκης 2009, 283-285.

550 Στο ίδιο, 325.

551 ΙΑΥΕ 1872, φ.76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 19.8.1872, αρ.669.

άλλο χωριό της χερσονήσου τούτη τη φορά: «*Εἰς Παλαιοχώριον τῆς Επαρχίας Ιερισσού, Ρώσσοι (τίνες καὶ πόθεν ἀγνοῶ) ἐπέμψαν ἱερά ἄμφια καὶ διαπραγματεύονται μετὰ τῶν κατοίκων τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐκκλησίας τῶν. [...] Καλὸν νομίζω ἡ Μ. Ἐκκλησία ν' ἀπευθύνῃ παραινέσεις καὶ νουθεσίας καταλλήλους εἰς τὸν Ἅγιον Ιερισσόν*».⁵⁵² Τὴν εἰκόνα συμπληρώνει ἓνα γαλλόγλωσσο ἀνώνυμο ἀντιβουλγαρικό «μνημόνιο» ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ μητροπολίτη Σύρου Ἀλέξανδρου Λυκούργου, ἐκκλησιαστικοῦ στελέχους ποὺ φέρεται νὰ διαδραμάτισε κομβικὸ ρόλο γιὰ τὴν κήρυξη τοῦ σχίσματος ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο⁵⁵³ καὶ τὸ φθινόπωρο τῆς ἰδίας χρονιάς ἐπισκέφθηκε γιὰ ἐνάμιση μῆνα τὸν Ἄθω, με ἀποστολὴ τὴν καταπολέμηση τῆς ἐκεῖ ρωσικῆς ἐπιρροῆς.⁵⁵⁴ Ἐδῶ, οἱ ρωσικὲς δωρεές πρὸς τὶς ἐκκλησίες τῶν χωριῶν τῆς Χαλκιδικῆς σκιαγραφοῦνται ὡς μέρος ἐνὸς καταχθόνιου σχεδίου γιὰ τὴν ἐνσφήνωση σλαβικῶν θυλάκων στο μαλακὸ υπογάστριο τοῦ ἐλληνισμοῦ, με τὴν πλήρη μάλιστα γνώση καὶ υποστήριξη τῆς οθωμανικῆς κυβέρνησης καὶ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης: «*Ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς χερσονήσου*», διαβάζουμε, «*εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐλληνικῆς ἀποκλειστικὰ φυλῆς, δίχως τὴν παραμικρὴ ἀνάμιξη ἑτερογενῶν στοιχείων· κι ὁμως, εἶναι ἐδῶ ποὺ ἔχουν καταβληθεῖ μεγάλες προσπάθειες ἐξαγορὰς ἀκίνητων περιουσιῶν ἀπὸ τοὺς Ρώσσους [...]*· καταβάλλονται ὁμοίως μεγάλες προσπάθειες ὥστε οἱ ναοί, *σε χωριά ἐντελῶς ἐλληνικά, νὰ διαχωριστοῦν μέσω τῶν φροντίδων κάποιων οπαδῶν τοῦ Πανσλαβισμοῦ καὶ νὰ περάσουν στὴν κατοχὴ τοὺς, με τὴ συντήρηση τῶν ἐκκλησιῶν, τὶς ἐπισκευές τοὺς, σλαβικά λειτουργικά βιβλία, δισκοπότηρα, ἱερατικά στολίδια καὶ ἱερές εἰκόνες ν' ἀποτελοῦν τα δολώματα ποὺ οἱ ἀπόστολοι τοῦ πανσλαβισμοῦ χρησιμοποιοῦν κανονικότερα*».⁵⁵⁵ Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο θὰ ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ δούμε ἀναλυτικά, τόσο τὴ ρωσικὴ στρατηγικὴ τῆς ἐποχῆς *σε σχέση με τὸ Ἅγιο Ὅρος, ὅσο καὶ τὸν ρόλο ποὺ ἐπαιζαν παρόμοια ἀφιερῶματα, τόσο ἐντὸς τοῦ Ἄθω ὅσο κι ἐξω ἀπ' αὐτόν.*

Σε κάθε περίπτωση, οἱ ἀποδέκτες παρόμοιων δωρεῶν δὲν περιορίζονταν στὶς γειτονικὲς πρὸς Ἅγιο Ὅρος κοινότητες τῆς Χαλκιδικῆς. Στὸ ἄλλο ἄκρο τῆς ἐλληνόφωνης νότιας Μακεδονίας, τὰ Γρεβενά, ἡ «*θέα*» μίας ἀπροσδιόριστης «*γενναίας δωρεάς*» τῆς ἀγιορείτικης ρωσικῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονα πρὸς τὸν ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στο ἐλληνόφωνο Μεγάλο Σειρήνι⁵⁵⁶ θὰ δώσει τὸ 1887 στὸν ἐπιχώριο μητροπολίτη Κύριλλο, γεννημένο στα Γιάννενα καὶ πάλαι ποτέ τρῶφιμο τοῦ ἰδίου μοναστηριοῦ, τὴν ευκαιρία νὰ ζητήσῃ με τὴ σειρά τοῦ τὸν ἐφοδιασμὸ τοῦ «*πτωχοῦ*» μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ με ὁποιαδήποτε ρωσικά «*ἀμφια καὶ σκεύη*», ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου προσωπικά με ἀρχιερατικὴ στολὴ ἢ/καὶ προσφιλή τοῦ ρωσικά προϊόντα (τσάι καὶ χαβιάρι). Ἡ ἐκβασὴ τοῦ

552 IAYE 1872, φ.76.1, Κ. Βατικιώτης πρὸς Πρ. Κων/λης, Ἐν Θεσ/νίκῃ 17.11.1872, ἀρ.913.

553 Ματάλας 2002, 305-309, 313-314 & 334-335· Ἀσημακοπούλου 2021, 87-105.

554 Ἀσημακοπούλου 2021, 105-131 & 155-179.

555 «*Mémoire. La question bulgare et les menées du panslavisme dans la Turquie d'Europe*», *χχ.* [~1872], στο ἴδιο, 151-153.

556 Σύμφωνα με τὴν υπηρεσιακὴ προξενικὴ στατιστικὴ τοῦ 1903, τὸ Μεγάλο Σειρήνι εἶχε 450 ἐλληνόφωνους κατοίκους, 300 ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν χριστιανοί κι 150 μουσουλμάνοι Βαλαάδες (IAYE 1904/61.4, «*Στατιστικὴ Ἐθνολογικὴ Σαντζακίου Σερβίων*», *συνημ. σε* Λ. Ἐνύαλης πρὸς Υπ.Εξ., Ἐν Ἐλασσώνι 12.2.1903, ἀρ.12).

διαβήματος παραμένει άγνωστη, το κείμενο της επιστολής του προς τον καθηγούμενο της μονής Μακάριο Σούσκιν [Makarij Suchkin] αξίζει όμως να παρατεθεί αναλυτικά, ως τεκμήριο των ιεραρχικών σχέσεων που παρήγαγαν στο εσωτερικό του εκκλησιαστικού μηχανισμού η διάχυση και η προσδοκία παρόμοιων ωφελημάτων:

«Αν και μετά παρέλευσιν αρκετού χρόνου αναφαίνομαι προς την Υμετ[έρα] Περισπούδαστόν μοι Πανοσιολογιότητα, δεν έπεται εκ τούτου ότι και με διέφυγεν αύτη της μνήμης ή ότι πάντη επιλήσμων γέγονα της αν τη υπ' αυτής προφρόνως διευθυνομένης ευγευστάτης και σεβασμιωτάτης Ιεράς Μονής εκ διαλειμμάτων διατριβής μου [...]. Την τοιαύτην ένδειξιν της εκχυλίσεως των εκάστοτε κατακλυζόντων την καρδίαν μου αισθημάτων προκάλεσεν ιδίως η θέα της παρά της ευαγούς Μονής γενναίας δωρεάς προς την Εκκλησίαν της κόμης Μεγάλου Σειρηνίου της ταπεινής μου παροικίας // και το ενδιαφέρον το οποίον η Υμετέρα Πανοσιολογιότης ενδείκνυται, ως παρά πολλών επαρχιωτών μου εργαζομένων εν τω σεπτώ Άθωνι έμαθον, διερευνώσα και διαπυρναυομένη περί των κατ' εμέ [...]. Την περί το αγαθοποιείν διάθεσιν της Υμετ[έρας] περισπουδάστου μοι Πανοσιολογιότητος εύ ειδώς και εις το ενδιαφέρον τούτο επερείδόμενος δεν διστάζω να παρακαλέσω Αυτήν, όπως αγαθυνθή και αποστείλῃ δια την Μητροπολιτικήν Εκκλησίαν της μικράς πόλεώς μας, οία δή τινα αν εγκρίνη άμφια και σκεύη, ήτις πτωχή ούσα και ως εκ των καιρικών περιστάσεων στερείται τοιούτων καταλλήλων, το δε μακαριστόν Αυτής όνομα μετ' ευφημιών θα μνημονεύηται και θα επευλογήται ουχί μόνον παρά των Ιερέων, αλλά και παρά παντός του εκκλησιάσματος προς δοξολογίαν Θεού, εύκλειαν δε και καύχησιν σύμπαντος του ευσεβάστου και ορθοδόξου γένους των Ρώσων. Ως πολύτιμον δε ενθύμημα της μετ' αυτής γνωριμίας και υπολήψεώς μου δύναται να προσδιορίση και δι' εμαντόν ό,τι η προς εμέ αγάπη της επιτρέψη, είτε εκ των αρχιερατικών είτε εκ των κυριωτέρων της Ρωσίας προϊόντων, τέιον, χαυιάριον και τούτο αποδεχθήσεται ευπροσδέκτως. Την δε έφεσιν και απόφασίν της δύναται κάλλιστα και ασφαλέστατα να επιτελέση δια των εν Θεσσαλονίκη δικηγόρων κ.κ. Κ. Καμμώνα και Γ. Άρτα».⁵⁵⁷

557 Γρεβενών Κύριλλος προς Καθηγούμενο της εν Άθω Ρωσικής Μονής Αγ. Παντελεήμονος, [Γρεβενά] 25.2.1887, σε Σιγάλας 2004, 297-298. Για τη γέννηση του Κύριλλου στα Γιάννενα, βλ. στο ίδιο, σ.17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ε

ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ:
ΚΡΙΣΙΜΟΣ ΚΟΜΒΟΣ
ΚΑΙ ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ

ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ: ΚΡΙΣΙΜΟΣ ΚΟΜΒΟΣ ΚΑΙ ΠΕΔΙΟ ΜΑΧΗΣ

Όπως είδαμε αναλυτικά στο πρώτο κεφάλαιο τούτου του βιβλίου, το Άγιο Όρος υπήρξε προνομιακός αποδέκτης ρωσικών δωρεών, τόσο χρηματικών όσο και σε είδη εκκλησιαστικής τέχνης, ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα· ουσιαστικά, οι μονές του Άθωνα λειτούργησαν ως ο κατεξοχήν δίαυλος εισαγωγής και διακίνησης αυτών των τελευταίων στον μακεδονικό χώρο ίσαμε τα μέσα του 19ου αιώνα. Ιδεολογικό πρόσημο των σχετικών δωρεών αυτής της μακράς περιόδου υπήρξαν σχεδόν αποκλειστικά το θεώρημα της πανορθόδοξης αλληλεγγύης και οι εγκόσμιες μεταγραφές του: της Μόσχας ως Τρίτης Ρώμης, συνέχειας του Βυζαντίου, προστάτιδας και δυνητικής απελευθερώτριας των υπόδουλων ραγιάδων. Η σλαβοβουλγαρική «παλιγγενεσία» του 19ου αιώνα εκκολάφθηκε πάλι αρχικά στα σλαβικά μοναστήρια του Άθωνα, ως προνεωτερική (κι αντινεωτερική) αντίδραση των εκεί εγκαταστημένων βαλκάνιων σλάβων μοναχών στα εκσυγχρονιστικά σχέδια και τις μοντέρνες κοινωνικές συμπεριφορές που συνδέονταν με την ανάπτυξη του ελληνικού εθνικισμού και τον εξελληνισμό των βαλκάνιων αστών,⁵⁵⁸ πολύ προτού γειωθεί κοινωνικά, ως δυναμικό φαινόμενο που εξέφρασε τα ανταγωνιστικά σχέδια και συμφέροντα της συμμαχίας του βουλγαρικού παροικιακού κεφαλαίου με την αναδυόμενη αστική τάξη των πρωτοβιομηχανικών κέντρων της βουλγαρικής ενδοχώρας. Η αντίδραση αυτή διατυπώθηκε με παραδοσιακούς πρωτίστως θρησκευτικούς όρους – εν μέρει δε, ως προέκταση του προϋπάρχοντος ανταγωνισμού μεταξύ ομαδοποιήσεων που συγκροτούνταν ανέκαθεν στους κόλπους της μοναστικής κοινότητας σε γλωσσοπολιτισμική ή τοπικιστική βάση, με στόχο την απόσπαση του ελέγχου και τον εξουσιασμό συγκεκριμένων μονών.⁵⁵⁹

558 Αναλυτικά για την emblematicότερη περίπτωση τέτοιας αντίδρασης που κωδικοποιήθηκε εκ των υστέρων σαν το πρώτο δείγμα γραφής του αναδυόμενου βουλγαρικού εθνικισμού: Μαραγκός 2009, 77-169.

559 Ματάλας 2002, 23-24, για μια τέτοια περίπτωση προεθνικού ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού. Για μεταγενέστερες αντιπαραθέσεις του 19ου αιώνα μεταξύ ελληνικών μοναστικών υποομάδων, συγκροτημένων σε τοπικιστική βάση με τον ίδιο ακριβώς σκοπό, βλ. ενδεικτικά: Παπάγγελος 2015-2016, 199, 202 & 206· Pischon 1862, 394· Σμυρνάκης 1903, 346· Καρολίδης 1896, 69-71 & 78· ΙΑΥΕ 1911/19.2, Γ. Σμυρνάκης προς Υπ.Εξ., «Περί της ενεστώσης και της μελλούσης καταστάσεως του Αγίου Όρους από απόψεως εθνικής θεωρουμένου μετά Στατιστικής αυτού», Αθήνησι 22.5.1910, 8.

Στη διάρκεια ωστόσο του 19ου αιώνα -από την τέταρτη δεκαετία του και μετά- η σχέση της Ρωσίας με το Άγιο Όρος θα τροποποιηθεί ριζικά, με τη ραγδαία (κι από ένα σημείο και μετά επιθετική) ανάπτυξη του ρωσικού μοναχισμού εκεί, ανάπτυξη που είχε καταλυτικές συνέπειες για την πρόσληψη τόσο της ίδιας της προστάτιδας Δύναμης όσο και των προϊόντων της που μας αφορούν εδώ, από τους φορείς και τους οπαδούς των ποικίλων εκδοχών του ελληνικού εθνικισμού στη μοναστική πολιτεία και τη μακεδονική ενδοχώρα της. Σε αντίθεση μ' αυτή την τελευταία, αντίπαλος του «ελληνισμού» στον Άθω αναδεικνύεται έτσι όχι ο βαλκάνιος «σλαβοβουλγαρισμός» (κι από ένα σημείο και μετά, ο καθαρός «βουλγαρισμός»),⁵⁶⁰ αλλά η Ρωσία και ο αυτοκρατορικός εθνικισμός της, αυτοί καθαυτοί. Αναμέτρηση εξαιρετικά άνιση από γεωπολιτική και υλική άποψη, η προδιαγεγραμμένη έκβαση της οποίας ανατράπηκε σε μια πρώτη μεν φάση από τους Βαλκανικούς πολέμους, που διασφάλισαν την ελληνική κρατική κυριαρχία πάνω στην επίζηλη χερσόνησο,⁵⁶¹ οριστικά δε από την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, η οποία έθεσε απότομα τέλος τόσο στην ανάπτυξη του ρωσικού μοναχισμού εντός κι εκτός συνόρων της αυτοκρατορίας όσο και στην εργαλειοποίηση αυτού του τελευταίου από τους πολιτικοδιπλωματικούς μηχανισμούς του ρωσικού κράτους.⁵⁶²

Ο Άθως ως πεδίο μάχης

Από τους έλληνες διπλωμάτες, κληρικούς και περιηγητές, αλλά και από τους περισσότερους δυτικούς ομολόγους τους, η μαζική εγκατάσταση (και παρουσία εν γένει) Ρώσων στο Άγιο Όρος κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ερμηνεύθηκε ως αποτέλεσμα προσχεδιασμένης κρατικής πολιτικής που απέβλεπε στον σταδιακό έλεγχο της πολιτικοϊδεολογικά και στρατηγικά κρίσιμης χερσονήσου από την Αγία Πετρούπολη. Η ρωσική ιστοριογραφία επιβεβαιώνει εν μέρει μόνο αυτό το ερμηνευτικό σχήμα, προτιμώντας να τονίσει τον «αμυντικό» χαρακτήρα αυτής της πολιτικής απέναντι στη δυτική κακοπιστία κι επιθετικότητα⁵⁶³ – ή, στην καλύτερη περίπτωση, δίνοντας έμφαση στην απουσία ενιαίας στρατηγικής του τσαρικού διπλωματικού κι εκκλησιαστικού μηχανισμού ως προς το Άγιο Όρος, αλλά και στην αμηχανία -αν όχι το φόβο- που μια μερίδα αυτού του μηχανισμού εξέφραζε από ένα σημείο και μετά μπροστά στην αυτόνομη δυναμική του όλου φαινομένου: *«Είναι αδύνατο να σταθμίσουμε πόσο μεγάλα είναι τα ηθικά πλεονεκτήματα αυτής της λατρείας ή πόσο ο Άθως μας είναι χρήσιμος κι επωφελής από καθαρά κρατική άποψη»*, παραδεχόταν λ.χ. σε έκθεσή του το 1891 ο πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Αλεξάντρ Νελίντοφ [Aleksandr

560 Για την εννοιολογική και πρακτική διαφορά μεταξύ του πρώιμου «σλαβοβουλγαρισμού» και του μετέπειτα, εθνοκρατικά προσδιορισμένου «βουλγαρισμού», βλ. Κωστόπουλος 2022, 250-255.

561 Για τις εξελίξεις του 1912-1913 στον Άθω: Gerd 2014, 92-98· Μεταξάκης 1913, σ.11-73 & 185-213· Παπουλίδης 2012, 65-79.

562 Για την τομή του 1917 στη σχέση Ρωσίας – Αγ. Όρους, βλ. ενδεικτικά Van Ruijven 1957, 50-51· Smolitsch 1963, 306-307 & 317.

563 Smirnova 2019, 127-148.

Nelidov], αναφερόμενος στις χρηματικές εισφορές της ρωσικής υπαίθρου προς τις αγιορείτικες μονές. «Έχουμε να κάνουμε με μίαν ανεξερεύνητη περιοχή, με την αυτοτελή και ρωμαλέα εθνολαϊκή ισχύ [силой народной]». ⁵⁶⁴

Παρά την όποια αυτοτέλεια της κοινωνικής αυτής δυναμικής και τις συνακόλουθες αντιφάσεις, τις τόσο συνηθισμένες άλλωστε σε κάθε πολιτικοδιπλωματικό εγχείρημα, η κρατική υπόθαλψη ή διευκόλυνσή αυτής της εισροής συμβάδισε πάντως χρονικά με το αντίστοιχο αυξημένο ρωσικό ενδιαφέρον για τους Αγίους Τόπους. Το τελευταίο πρόκυψε ως απάντηση στην αυξανόμενη διείσδυση εκεί των δυτικών εκκλησιών κι ιεραποστολών, εγκαινιάστηκε με τη μυστική αποστολή του Πορφύριου Ουσπένσκι στην Ιερουσαλήμ (1843-1844) και τη λειτουργία της πρώτης Ρωσικής Εκκλησιαστικής Αποστολής εκεί υπό την ηγεσία του (1847-1854), ⁵⁶⁵ αποκρυσταλλώθηκε δε με την επαναλειτουργία της Αποστολής το 1857 ⁵⁶⁶ και την ίδρυση το 1882 της Παλαιστινείου Εταιρείας. ⁵⁶⁷ Όπως και στην Παλαιστίνη, έτσι και στην περίπτωση του Αγίου Όρους η εντεινόμενη εμπλοκή της Αγίας Πετρούπολης δεν ήταν καθόλου άσχετη με αντίστοιχες πρωτοβουλίες και κινήσεις των αντίπαλων πλευρών, σ' ένα στρατηγικό παίγνιο μηδενικού αθροίσματος. Την επίσκεψη του Μεγάλου Δούκα Κωνσταντίν Νικολάγιεβιτς [Konstantin Nikolaevich] τον Ιούλιο του 1845, με την οποία εγκαινιάστηκε το επίσημο ρωσικό ενδιαφέρον για τη μοναστική πολιτεία, ⁵⁶⁸ διαδέχθηκε τους επόμενους μήνες η αποτυχημένη προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να εγκαταστήσει μόνιμα εκεί δικό της διπλωματικό πράκτορα, με πρόσχημα την αντιμετώπιση της πειρατείας· απόπειρα που η συλλογική ηγεσία των μοναστηριών εξέλαβε ως «ξένην επέμβασιν εις τα εσωτερικά αυτής» και προπομπό κατάλυσης της αυτονομίας της, έσπευσε δε να την καταστείλει προσφεύγοντας στις οθωμανικές αρχές ⁵⁶⁹ και, απ' ό,τι φαίνεται, στη ρωσική προστασία. ⁵⁷⁰ Την ίδια χρονιά, ο ρώσος αρχιμανδρίτης Πορφύριος Ουσπένσκι, που βρέθηκε στο Άγιο Όρος κατά την επιστροφή από την αποστολή του στην Παλαιστίνη, κρούει τον κώδωνα του κινδύνου για τις δυτικές βλέψεις πάνω στο προπύργιο αυτό της Ορθοδοξίας – βλέψεις που συμπυκνώνονταν στην αναζήτηση γαλλικής προστασίας από κάποιες μονές προκειμένου να μη θιγούν οι περιουσίες τους στη Μολδοβλαχία, αλλά και στη στήριξη που παρείχε το βρετανικό προξενείο της Θεσσαλονίκης στους επτανήσιους

564 Gerd 2010, 50-54 (το απόσπασμα στη σ.53)· συνοπτικότερα: Gerd 2014, 87-88.

565 Stavrou 1963, 25-40· Hopwood 1969, 33-45· Gerd – Potin 2018, 100-117.

566 Stavrou 1963, 43-50· Hopwood 1969, 48-95· Frary 2013.

567 Stavrou 1963, 57-199· Hopwood 1969, 96-113· Astafieva 2013.

568 Σμυρνάκης 1903, 191 & 669· Svjatogorets 1850, τ.Β', 46· Dmitrievskij 1895, 157· *Путеводитель* 1875, 22-23· Papety 1847, 785· IAYE 1845/36.2, Μ. Σούτσος προς ΥπΕξ., Εν Θεσ/νίκη 18.7.1845, αρ.247· FO 195/240/426, Ch. Blunt to Str. Canning, Salonica 8.8.1845, No.44.

569 IAYE 1846/36.2, Μ. Σούτσος προς Ιεράν Κοινότητα Όρους Άθω, Εν Θεσ/νίκη 23.10.1845, και προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 10.12.1845, αρ.414.

570 Πορφύριος Ουσπένσκι προς πρέσβη Τιτόφ και αρχιγραμματέα της ΡΙΣ Κ. Σερμπίνοβιτς, Ρωσική Μονή Αγ Όρους 14.11.1845, σε Uspenskij 1877, τ.Α2, 154-155. Η προσπάθεια επαναλήφθηκε το 1850, αποκρούστηκε όμως αυθωρεί από τις οθωμανικές αρχές της Θεσσαλονίκης (FO 195/293/785-786, Ch. Blunt to Str. Canning, Salonica 27.8.1850, ιδιωτική).

μοναχούς του Αγίου Παύλου κατά τις διενέξεις τους με τους επίσης Έλληνες (ελλαδίτες ή ραγιάδες) άλλων μονών.⁵⁷¹ Τις επόμενες δεκαετίες, οι περιοδικές επισκέψεις ρώσων, ελλήνων και βρετανών διπλωματών ή άλλων αξιωματούχων στον Άθω θ' αποτελέσουν αρκετά συχνό και συνήθως αυτοτροφοδοτούμενο φαινόμενο, με κάθε πλευρά να παρακολουθεί τα βήματα της άλλης και να οργανώνει ανακλαστικά τις αντίστοιχες δικές της απαντήσεις: μεταξύ άλλων, τις αγιορείτικες μονές επισκέφθηκαν έτσι κατά σειρά ο θαλαμηπόλος του τσάρου Αντρέι Μουραβιόφ με τον πρέσβη Βλάντιμιρ Τιτόφ [Vladimir Titov] (1849)⁵⁷² και αργότερα μόνος του (1874),⁵⁷³ ο βρετανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Στράτφορντ Κάνινγκ [Stratford Canning] (1850),⁵⁷⁴ ο γάλλος συνάδελφός του Εντουάρ ντε Τουβενέλ [Edouard de Thouvenel] (1858),⁵⁷⁵ ο ρώσος πρίγκηπας Μιχαήλ Ντιμιτρίεβιτς [Mikhail Dmitrievich Gorchakov] (1859),⁵⁷⁶ ο βρετανός πρέσβης Χένρι Μπάλγουερ [Henry Bulwer] (1863),⁵⁷⁷ ο ρώσος πρέσβης Νικολάι Ιγνάτιεφ με τον υφιστάμενό του πρόξενο Θεσσαλονίκης Αλεξέι Λαγκόφσκι (1866)⁵⁷⁸ και τους ομολόγους του της Πρωσίας και των ΗΠΑ (1874),⁵⁷⁹ ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνος Βατικιώτης (1867),⁵⁸⁰ ο μέγας δούκας Αλέξιος Αλεξάντροβιτς [Aleksej Aleksandrovich] (1867),⁵⁸¹ ο μέγας δούκας -και αδερφός της ελληνίδας βα-

571 Smirnova 2019, 127-128. Για την επίκληση βρετανικής προστασίας από τους Επτανήσιους αγιορείτες μοναχούς μετά τη συγκρότηση της Ιονίου Πολιτείας ως προτεκτοράτου του βρετανικού στέμματος (1815), βλ. ενδεικτικά: FO 195/240/720-721, σε Ch. Blunt to J. Cartwright, Salonica 9.5.1845· FO 195/240/714-718, Οι εν τη μονή του Αγίου Παύλου εν τῷ Ἀθῷ Ἰωνες Μοναχοί προς βρετανό πρόξενο Θεσσαλονίκης, 24.10.1846, συνημ. σε Ch. Blunt to Str. Canning, Salonica 28.12.1846, No.49· FO 195/649/303-306, R. Wilkinson to H. Bulwer, Salonica 2.10.1860, No.65, και συνημμένη επιστολή, Mt Athos 8/21.9.1860· FO 195/649/313-314, ο ίδιος προς H. Bulwer, Salonica 22.10.1860, No.70· FO 195/649/359, κατηγορούμενος και 20 μοναχοί προς πρέσβη Bulwer, Εν Αγιονύμῳ Ὁρει του Ἀθῶ 5.11.1860· FO 195/685/192-195, R. Wilkinson to H. Bulwer, Salonica 18.11.1861, No.54, και συνημ. επιστολή Μελετίου Κουτλουμουσιανού προς R. Wilkinson, 30.11.1861 (π.ημ.)· FO 195/723/14-18, R. Wilkinson to H. Bulwer, Salonica 21.1.1862, No.5, και συνημ. Sofronios et al to R. Wilkinson, Mt Athos 18/31.12.1861· FO 195/723/20, Αρχιμανδρίτης Γεράσιμος to H. Bulwer, χ.τ., χ.χ· FO 195/723/22-23, Archimandritis Gerassimo & Hariton Monachos to H. Rasy, Salonico 22.1.1862· FO 195/756/1576-158, R. Wilkinson to H. Bulwer, Salonica 1.10.1863, No.49· FO 881/3640/1-2, H. Bulwer to Earl Russell, Constantinople 30.4.1863, No.215. Σε αρκετές περιπτώσεις, η προστασία αυτή διεκδικήθηκε σαν αντίσταση σε πραγματικά ή υποτιθέμενα ρωσικά σχέδια: τον Απρίλιο του 1863, ο βρετανός πρέσβης υιοθέτησε λ.χ. αβασάνιστα τον ισχυρισμό πως «όλα σχεδόν τα μοναστήρια [του Αγίου Όρους], εκτός από δυο που αποτελούνται κυρίως από Επτανήσιους, έχουν πέσει στα χέρια οπαδών της Ρωσίας» (FO 881/3640/1, όπ.π.).

572 Smirnova 2019, 128-130· Муравьев, Письма с Востока, τ.Α', σ.120-352.

573 Smirnova 2019, 138-140.

574 Στο ίδιο, 131-132· Lane-Poole 1888, τ.Β', 216-219.

575 Πορφυρίη Успенскій, Книга бытія моего, τ.7ος, Αγ. Πετρούπολη 1901, σ.181.

576 FO 195/586/588, H. Rasy to H. Bulwer, Salonica 23.5.1859, No.31.

577 FO 881/3640/2 & 4-6, H. Bulwer to Earl Russell, Constantinople 30.4.1863, No.215, και 24.9.1863, No.430· FO 30/22/92/129-131, H. Bulwer to Earl Russell, Karyés Mt. Athos, 14.9.1863, ιδιωτική.

578 Smirnova 2019, 133-134· Dmitrievskij 1895, 160-161· Monakh Azaria 1866, 148-157· IAYE 1866/AAK/Z, K. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 3.8.1866, αρ.529.

579 Σμυρνάκης 1903, 490 & 560-561· Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, 162-163· IAYE 1874/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 16.7.1874, αρ.769. Πρβλ. Παπαστάθης 1967, 485-486.

580 IAYE 1867/36.2, K. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.3.1867, αρ.114, 25.4.1867, αρ.202, και 24.5.1867, αρ.245.

581 Σμυρνάκης 1903, 208 & 669· Dmitrievskij 1895, 161· Путеводитель 1875, 23, και 1888, 29· Russkij Sviatogorets 1867, 57-80.

σίλισσας Όλγας- Κωνσταντίν Κωνσταντίνοβιτς [Konstantin Konstantinovich] (1881),⁵⁸² ο αντιναύ-
αρχος Ντμίτρι Γκολοβατσόφ [Dmitrij Zakharovich Golovachjov] ως αντιπρόσωπος της μεγάλης
δούκισσας Αλεξάνδρας Πετρόβνα [Aleksandra Petrovna], που ως γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να
παραμείνει στη θαλαμηγό της (1881),⁵⁸³ ο ρώσος πρόξενος Θεσσαλονίκης Αλεξάντρ Γιάκομπσον
[Aleksandr Jakobson] (1882),⁵⁸⁴ οι έλληνες ομόλογοί του Πέτρος Λογοθέτης (1883),⁵⁸⁵ Γεώργιος
Δοκός (1887 και 1889)⁵⁸⁶ κι Ευγένιος Ευγενιάδης (1901),⁵⁸⁷ ο ρώσος πρέσβης Αλεξάντρ Νελίντοφ
(1884⁵⁸⁸ και 1893⁵⁸⁹), ο διάδοχός του Ιβάν Ζινόβιεφ [Ivan Zinoviev] (1900),⁵⁹⁰ ο έλληνας ομόλογός
τους Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1900),⁵⁹¹ οι πανεπιστημιακοί Νικόλαος Δαμαλάς και Παναγιώτης
Παυλίδης ως απεσταλμένοι της κυβέρνησης Τρικούπη (1883),⁵⁹² ο διερμηνέας του ελληνικού προ-
ξενείου Λαγουδάκης (1897),⁵⁹³ ο πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών Νεοκλής Καζάζης (1902)⁵⁹⁴
κ.ο.κ. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τη διαθέσιμη σχετική υπηρεσιακή αλληλογραφία ή/και
τις προσωπικές αναμνήσεις τους αποδεικνύονται κάποιες φορές αρκούντως διαφωτιστικές, τόσο
για την ίδια την ελληνορωσική αναμέτρηση όσο και για τη θέση που η προσφορά ρωσικών εκκλη-
σιαστικών ειδών κατείχε σ' αυτή την τελευταία.

Τέσσερις υπήρξαν οι βασικοί κόμβοι μέσω των οποίων δρομολογήθηκε η ρωσική διείσδυση στο
Άγιο Όρος κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του εικοστού: (α) η ρωσι-
κή μονή του Αγίου Παντελεήμονα· (β) δυο σκήτες (του Προφήτη Ηλία και του Αγίου Ανδρέα ή
«Σεράν»), υπαγόμενες τυπικά σε ισάριθμες «ελληνικές» μονές (Παντοκράτορος και Βατοπεδίου,

582 Σμυρνάκης 1903, 541 & 669· *Путеводитель* 1888, 29.

583 Σμυρνάκης 1903, 234, 539 & 669· *Путеводитель* 1888, 29· «Ειδήσεις», *Φάρος της Μακεδονίας*, 16.6.1881, 3.

584 ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/3, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 2.3.1883, αρ.298.

585 ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/5, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 23.8.1883, αρ.1073 λίαν εμπιστευτικόν· ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/5, Ν. Λόντος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 2.11.1883, αρ.1446· ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/5, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 8.11.1883, αρ. 1429, 12.11.1883, αρ.1519, 16.11.1883, αρ.1522, 21.11.1883, αρ.1542, 22.11.1883, αρ.1543, 30.11.1883, αρ.1579, 14.12.1883, αρ.1655. Για τις ρωσικές αντιδράσεις: ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/3, Α. Κουντουριώτης προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Πέραν 29.11.1883, αρ.2885. Το σύνολο των εκθέσεων του Λογοθέτη για την αποστολή του στο Αγ. Όρος δημοσιεύθηκε σχετικά πρόσφατα από τον Ιωακείμ Παπάγγελο (2015-2016, 179-229).

586 ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051· ΑΣτΔ/32/3-5, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.7.1889, αρ.869, 28.7.1889, αρ.942, και 5.8.1889, αρ.985. Η πρώτη έκθεση έχει δημοσι-
ευθεί, με βάση το πρωτότυπο που εντοπίστηκε στο αρχείο του Υπ.Εξ. (Παπάγγελος 1985-1986, 67-130).

587 ΙΑΥΕ 1902/65.2, Ε. Ευγενιάδης προς Υπ.Εξ. Αλ. Ζαΐμη, Εν Θεσ/νίκη 20.1.1902, αρ.15 εμπ.

588 ΙΑΥΕ 1884/Αρχ.Β/2, Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Θεσ/νίκη 4/16.7.1884, No.1056.

589 ΙΑΥΕ 1893/Αρχ.Β/2, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Α. Κοντόσταυλο, Εν Θεσ/νίκη 24.6.1893, αρ.514, και 24.9.1893, αρ.795.

590 Σμυρνάκης 1903, 269-271· Troitskij 2009, 33.

591 «Η Α.Ε. ο κ. Μαυροκορδάτος εν Αγίω Όρει», *Φάρος της Θεσσαλονίκης*, 8.11.1900, 1.

592 Καρδαράς 1996, 172-179· ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/5, Ν.Μ. Δαμαλάς & Π. Παυλίδης προς Υπ.Εξ., Εν Αθήναις 22.9.1883.

593 ΙΑΥΕ 1900/2.1, Α. Ρωμάνος προς πρόξενο Θεσ/νίκης, Εν Αθήναις 27.9.1899, αρ.1866 εμπ· ΙΑΥΕ 1898/Αρχ.Β/2, Γ. Λαγουδάκης προς Α. Παπαδιαμαντόπουλο, Εν Θεσ/νίκη 9.2.1897, συνημ. σε Α. Παπαδιαμαντόπουλος προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Εν Θεσ/νίκη 8.3.1897, αρ.εμπ.πρ.1791.

594 Σμυρνάκης 1903, 283-285· Καζάζης 1902, 568-569.

αντίστοιχα) αλλά με μεγάλο βαθμό αυτονομίας στην πράξη, και (γ) πολυάριθμα κελιά και καλύβες, κατοικούμενα αποκλειστικά ή σχεδόν αποκλειστικά από Ρώσους. Καθεμία απ' αυτές τις μορφές συλλογικής οργάνωσης είχε το δικό της θεσμικό και πρακτικό βάρος, βάσει της αυστηρής θεσμικής ιεραρχίας που διείπε τον αγιορείτικο μοναχισμό και των πρακτικών δυνατοτήτων που επέτρεπε σε κάθε περίπτωση αυτή η τελευταία.⁵⁹⁵

Οι είκοσι μονές του Αγίου Όρους ήταν οι μόνες που μετείχαν (με δικαίωμα ψήφου) στην Ιερά Σύναξη, το ανώτατο όργανο της Ιεράς Κοινότητας του Αγίου Όρους (ΙΚΑΟ) που συνεδρίαζε σε μόνιμη βάση στις Καρυές. Διακρίνονταν σε ιδιόρρυθμες και κοινόβια, κατηγορίες με διαφορετική μορφή εσωτερικής οργάνωσης που διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στην ελληνορωσική αντιπαράθεση. Στα κοινόβια (11-12 συνολικά κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα),⁵⁹⁶ οι μοναχοί των οποίων απαγορευόταν να έχουν δική τους περιουσία (*«τουλάχιστον επισήμως και φανερώς»*) κι έτρωγαν ομαδικά *«εν μια και τη αυτή τραπέζη καθ' ωρισμένας ώρας»*,⁵⁹⁷ η καθημερινή ζωή ήταν οργανωμένη σε απόλυτα συλλογική βάση, κάτω από τη «μοναρχική» ηγεσία του ηγουμένου που εκλεγόταν με καθολική ψηφοφορία και διέθετε απόλυτη εξουσία πάνω στους εκλογείς του. Στις ιδιόρρυθμες, 8-9 τον αριθμό στο δεύτερο μισό του αιώνα,⁵⁹⁸ η εσωτερική δομή των οποίων ήταν *«καθαρώς και αυστηρώς αριστοκρατική»*, οι μοναχοί διαιρούσαν απεναντίας *«εις πατρικούς και πληβείους»* (*«προϊσταμένους»* και *«παραμικρούς»* στο αγιορείτικο ιδίωμα),⁵⁹⁹ από τους οποίους μονάχα οι πρώτοι είχαν λόγο στη διαχείριση των κοινών· κάθε μοναχός διατηρούσε την ιδιωτική του περιουσία (όχι μόνο χρηματική αλλά ακόμη και κτήματα *«εν τη περιοχή της Μονής»*),⁶⁰⁰ τρεφόταν, ντυνόταν και προσευχόταν κατά βούληση, μπορούσε να προσλαμβάνει άλλους μοναχούς στη δούλεψή του (*«υποτακτικούς»*) και γενικά διέθετε τεράστια περιθώρια προσωπικής αυτονομίας και

595 Για τη λεπτομερέστερη παρουσίαση του εσωτερικού πολιτεύματος του Αγίου Όρους και τη λειτουργία του κατά το 19ο αιώνα, βλ. Σμυρνάκης 1903, 326-356· για την πιο εύστοχη: Καρολίδης 1896, 20-34 & 53. Συνοπτικές περιγραφές και συμπληρωματικές πληροφορίες: Pischon 1862, 99-104· Riley 1887, 65-69, 78-81, 103-104, 119 & 143· Murav'jon 1851, 155-159· Sokolov 1903, 953-962· Βλάχος 1903, 131-148· Κτενάς 1925 : 1935, 614-621, 628-629, 657 & 683-689.

596 Μονές Εσφιγμένου, Διονυσίου, Αγ. Παντελεήμονα, Αγ. Παύλου, Ξενοφώντος, Κωνσταντονίου, Σίμωνος Πέτρας, Καρακάλλου, Γρηγορίου (μετά το 1840), Ζωγράφου (μετά το 1850) και Κουτλουμουσίου (μετά το 1856). Για ένα μικρό διάστημα, ως κοινόβιο λειτούργησε τη δεκαετία του 1870 και η Μονή Χιλανδαρίου (Σμυρνάκης 1903, 342, 490, 505, 518, 578, 588, 599, 618, 631, 635, 658, 662 & 680· Βλάχος 1903, 132· Καρολίδης 1896, 59, 66, 75-79, 95-96 & 100· ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, ό.π., σ.31, 38, 49-50, 53, 57, 65-67 & 75).

597 Καρολίδης 1896, 21.

598 Μονές Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Ιβήρων, Δοχειαρίου, Ξηροποτάμου, Παντοκράτορος, Σταυρονικήτα, Φιλοθέου και Χιλανδαρίου – η τελευταία με εξαίρεση, όπως είδαμε, κάποια χρόνια της δεκαετίας του 1870 (Σμυρνάκης 1903, 342· Βλάχος 1903, 132· Καρολίδης 1896, 61, 65, 66, 78, 95, 98, 103, 105 & 108· ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, ό.π., σ.16, 23, 30, 33, 66, 73, 83 & 90).

599 Καρολίδης 1896, 21-22.

600 Στο ίδιο, 23.

οικονομικής επιβολής, «αναλόγως του βαλαντίου αυτού».⁶⁰¹

- Οι σκήτες αποτελούσαν επί της ουσίας κι αυτές μοναστήρια, με επικεφαλής έναν αιρετό Δικαίο, υπάγονταν όμως στην «κυριαρχία» κάποιας μονής, που μεταξύ άλλων είχε το αποκλειστικό δικαίωμα να εγκρίνει ή όχι τις οικοδομικές εργασίες τους. Μολονότι παραδοσιακά ιδιόρρυθμες, την περίοδο που μας απασχολεί επτά απ' αυτές (σε σύνολο δεκατεσσάρων, δυο από τις οποίες δεν αναγνωρίστηκαν επίσημα από την ΙΚΑΟ) εξελίχθηκαν σε μεγάλα κοινόβια, ως αποτέλεσμα κυρίως της ρωσικής παρέμβασης κι επιρροής.
- Οι καλύβες ήταν μικρά ιδιόκτητα μοναστήρια, επίσης υπαγόμενα στην ιδιοκτησία κάποιας «κυρίαρχης» μονής, από την οποία είχε αγοραστεί η νομή τους. Ανήκαν σε τριμελείς «αδελφότητες» μ' επικεφαλής το αρχαιότερο στο μοναχισμό μέλος («γέροντα»), κληρονομικό δικαίωμα και κοινοβιακή οργάνωση.
- Τα κελιά ήταν τέλος «μικρά μοναστήρια ιδιωτικά αυτόνομα, θεωρούμενα τρόπον τινά φέουδα μεν ή τιμάρια της Μονής» στην επικράτεια της οποίας είχαν συσταθεί κι από την οποία είχαν αγοραστεί, «ιδιοκτησία δε προσωπική του κατέχοντος αυτήν μοναχού και των αδελφών αυτού», με πολύ μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας όσον αφορά την εσωτερική ζωή τους· η τελευταία ρυθμιζόταν από τον ιδιοκτήτη «γέροντα», δίχως δικαίωμα επέμβασης της (τυπικά κυρίαρχης) μονής. Αντίθετα απ' ό,τι υπονοεί η ονομασία τους, αποτελούνταν συνήθως από «ευρέα οικήματα» και διέθεταν όχι μόνο κτηματική περιουσία αλλά και δικό τους ναό.⁶⁰²

Η δομή που μόλις περιγράψαμε επικαθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις μορφές που πήρε η ρωσική διείσδυση στο Άγιο Όρος μετά τη δεκαετία του 1840. Η διείσδυση αυτή και η συνακόλουθη προσπάθεια για άμεσο ή έμμεσο έλεγχο της μοναστικής κοινότητας στηρίχθηκε αφ' ενός μεν στην αποτελεσματικότητα της κοινοβιακής οργάνωσης⁶⁰³ και αφ' ετέρου στη δυναμική της αυτόνομης ανάπτυξης του μοναχισμού των κελιωτών, που το 1887 υπολογίζονταν σε 1.058 -κατά το ήμισυ

601 Σμυρνάκης 1903, 342. Καθόλου συμπτωματικά, οι ιδιόρρυθμες μονές λειτουργούσαν συχνά ως χώρος προσωρινής απόσυρσης όσων ηγετικών φυσιογνωμιών του εκκλησιαστικού μηχανισμού έχαναν τη μάχη στο Φανάρι, όπως ο Ιωακείμ ο Γ' ή ο Γρηγόριος ο Ε'. Για μια γλαφυρή περιγραφή των συνθηκών πολυτελούς διαβίωσης του τελευταίου στη Μονή Ιβήρων το 1801 από δυο αγγλοσάξωνες περιηγητές, βλ. Angelou 1965, 46· Hunt 1817, 208-209.

602 Καρολίδης 1896, 28-29· Σμυρνάκης 1903, 344· Sokolov 1903, 957-959. Διαφορετικής τάξης μικρές μοναστικές μονάδες ήταν τα καθίσματα, τα ερημητήρια και τα ησυχαστήρια, που λόγω του εξατομικευμένου χαρακτήρα και της μη εμπλοκής τους στην ελληνορωσική διαμάχη δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν εδώ.

603 Καρολίδης 1896, 27· Κτενάς 1935, 657· Ασημακοπούλου 2021, 162-163, 189-190 & 216-218.

Ρώσοι- σε σύνολο 5.076 μοναχών.⁶⁰⁴ Σύμφωνα με τους επικριτές της, που σ' αυτό το σημείο δεν φαίνεται να είχαν άδικο, μεσοπρόθεσμος στόχος της ρωσικής στρατηγικής ήταν η μετατροπή των μεγάλων μη ελληνικών σκητών σε αυτοτελείς μονές (ή, ως εναλλακτικό σενάριο, ο έλεγχος των τύποις «κυρίαρχων» μονών από της μαζικότερες σκήτες διά της αρχής της πλειοψηφίας), η αναβάθμιση κάποιων κελιών σε σκήτες κ.ο.κ.⁶⁰⁵ Επίσημα, βέβαια, επιθυμία της Αγίας Πετρούπολης ήταν απλώς η προστασία των δικών της μοναχών απέναντι στους ανταγωνιστικούς εθνικούς μηχανισμούς και προπαγάνδες: το άρθρο 22 της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου, που επιχείρησε το 1878 να κωδικοποιήσει αυτή την απαίτηση αλλά ανατράπηκε μαζί με όλη τη συνθήκη στο συνέδριο του Βερολίνου της ίδιας χρονιάς, προέβλεπε λ.χ. πως «οι αθωνίτες μοναχοί ρωσικής καταγωγής θα διατηρήσουν τις προηγούμενες ιδιοκτησίες και προνόμιά τους και θα εξακολουθήσουν ν' απολαμβάνουν, στα τρία κοινόβια που τους ανήκουν και στα μετόχια αυτών των τελευταίων, τα ίδια δικαιώματα και προνόμια που θα διασφαλιστούν και στα άλλα θρησκευτικά καθιδρύματα και κοινόβια του όρους Άθως».⁶⁰⁶ Το άρθρο 62 της συνθήκης του Βερολίνου, που αντικατέστησε την παραπάνω ρύθμιση, εγγυούνταν πάλι ρητά τη διατήρηση «όλων των προηγούμενων ιδιοκτησιών και προνομίων των μοναχών του Άθω, ανεξαρτήτως χώρας προέλευσης», ξεκαθαρίζοντας πως αυτοί «θα απολαμβάνουν, δίχως την παραμικρή εξαίρεση, πλήρη ισότητα δικαιωμάτων και προνομίων»⁶⁰⁷ – διάταξη που ερμηνευόταν πάντως, κι αυτή, σαν ξεκάθαρη νομιμοποίηση της «ρωσικής πατρωνίας των μη Ελλήνων μοναχών του Άθω».⁶⁰⁸

Ε Χρυσός, χαβιάρι και καμπάνες

Ο προσεταιρισμός της πλειοψηφίας των μονών, η ψήφος των οποίων στην ΙΚΑΟ ήταν απαραίτητη για την επιτυχία αυτών των σχεδίων, επιδιώχθηκε μέσω επίσημων δωρεών και προσωπικών δώρων σε χρήμα ή εκκλησιαστικά είδη, καθώς και με την επιλεκτική και στοχευμένη παροχή αδειών

604 «Στατιστικός Πίναξ του Αγίου Όρους», ενσωματωμένος σε ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051.

605 Καρολίδης 1896, 62-64· Κτενάς 1935, 414-415, 487-493 & 657· Ασημακοπούλου 2021, 204-206· Σ.Χ.Κ[ουτρούμπας] 1900· ΙΑΥΕ 1867/36.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.3.1867, αρ.114· ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, σ.51 & 57-8. Η πρόθεση αναβάθμισης κάποιων κελιών σε σκήτες ομολογούνταν ρητά σε ρωσικές πηγές της εποχής. Ενδεικτικά: «Дневникъ студента паломника на Аѳонѣ», *Trudy Kievskoj Dukhovnoj Akademii*, 4 (1886), 568· Pavlovskij 1905, 89, 112 & 138. Απόμακρος μεν αλλά στρατηγικά απειλητικότερος κίνδυνος θεωρούνταν πάντως από τον ελληνικό μηχανισμό μια μελλοντική εγκαθίδρυση της καθολικής ψηφοφορίας: «Βεβαίως συμφέρει τους Ρώσους να ελαμβάνετο υπ' όψιν επί των παρουσιαζομένων ζητημάτων ο αριθμός των μοναχών και ουχί ο των Μονών», διαπίστωνε το 1887 ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης, «διότι ενώ αυτοί μόνοι είναι ισάριθμοι σχεδόν μετά των 17 ελληνικών Μονών, έχουσι μίαν μόνον ψήφον εν τη Συνάξει» (ΑΣτΔ 32/1, όπ.π., σ.4).

606 Shopoff 1904, 365.

607 Στο ίδιο, 391.

608 Gerd 2014, 85.

για προσοδοφόρες ζητείες στη Ρωσία, ταυτόχρονα με την άσκηση οικονομικής πίεσης μέσω της στέρησης των παραδοσιακών πόρων των ίδιων μονών από τα μετόχια τους στη Βεσσαραβία.⁶⁰⁹ Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, η εισαγωγή και διάθεση εικόνων, αμφίων και άλλων ειδών εκκλησιαστικής τέχνης απέκτησε κομβική σημασία, τόσο ως εξατομικευμένο δέλεαρ όσο και ως συμβολική αντανάκλαση του ρωσικού κρατικού ενδιαφέροντος και, κυρίως, της ρωσικής ισχύος.

Η Μονή Ρωσικού (Αγίου Παντελεήμονα)

Παρόλο που διατήρησε στο διηνεκές την ονομασία «ρωσική» ως κατάλοιπο του απώτερου παρελθόντος της,⁶¹⁰ η μονή του Αγίου Παντελεήμονα είχε περάσει στα χέρια γραικών μοναχών ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα: αν στα 1706 ο γάλλος περιηγητής Πολ Λικά διαπίστωνε ότι στο «φτωχό» αυτό μοναστήρι δεν γινόταν δεκτός «κανένας ιερωμένος άλλου έθνους» εκτός από τους «Μοσχοβίτες και Κοζάκους» που «το είχαν χτίσει»,⁶¹¹ δυο δεκαετίες αργότερα ο ουκρανός Βασίλ Γκριγκόριεβιτς Μπάρσκι βρίσκει εκεί μόλις δυο Ρώσους και δυο Βουλγάρους και το 1744 μονάχα Έλληνες, που από το 1735 και μετά δεν επέτρεπαν την εγκατάσταση οποιουδήποτε Σλάβου.⁶¹² Μολονότι ο ίδιος ο Μπάρσκι απέδωσε την έλλειψη ρώσων μοναχών κυρίως στην απροθυμία τους να δουλέψουν για τη διασφάλιση των προς το ζην, συνηθισμένοι καθώς ήταν στη χώρα τους να βιοπορίζονται από τον μόχθο των κολίγων⁶¹³, κατέγραψε ωστόσο ταυτόχρονα τη συλλογική μνήμη των αθωνιτών Σλάβων, σύμφωνα με την οποία είχε προηγηθεί αιφνιδιαστική μαζική σφαγή των Ρώσων της μονής από τους γραικούς ομολόγους τους⁶¹⁴ αφήγηση που ως θρύλος αναπαράγεται

609 Το 1873 η ρωσική κυβέρνηση με αυτοκρατορικό διάταγμα αναγνώρισε μεν τυπικά την ιδιοκτησία των μετοχίων του Αγ. Όρους, του Παναγίου Τάφου και της Μονής Σινά στη Βεσσαραβία (πρώην οθωμανικό έδαφος που είχε προσαρτηθεί το 1817), παρέδωσε όμως τη διαχείρισή τους σε κρατικές επιτροπές και περιόρισε τα έσοδα των ιδιοκτητών στο 40% των προσόδων· τα υπόλοιπα προορίζονταν στο εξής για τα ίδια τα κτήματα (20%) και «επιτόπιες» εκπαιδευτικές δαπάνες (40%). Από το 1882 και μετά, η ρωσική πρεσβεία κατακρατούσε συστηματικά τα οφειλόμενα ποσά, καταβάλλοντάς τα επιλεκτικά και τμηματικά, ανάλογα με τον βαθμό συμμόρφωσης των επιμέρους μονών στα εκάστοτε ρωσικά αιτήματα (Σμυρνάκης 1903, 212-213· ΙΑΥΕ 1886/Αρχ.Β/1, [ΙΚΑΟ], «Υπόμνημα περί των εν Βεσσαραβία αγιορειτικών κτημάτων και χρημάτων», Εν Αγίω Όρει 21.6.1886, συνημ. σε Μ. Νικολάου προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 4.7.1886, αρ.105). Ήταν το δεύτερο πλήγμα μετά την απαλλοτρίωση των αντίστοιχων μετοχίων της Ρουμανίας από την κυβέρνηση Κούζα (1863), την οποία οι μονές αρνήθηκαν να δεχθούν και να παραλάβουν τις σχετικές αποζημιώσεις (Jelavich 1984, 130-142). Για συγκεκριμένες, ενδεικτικές χρήσεις αυτού του εκβιασμού: ΙΑΥΕ 1884/Αρχ.Β/2, Αρχ. Δ. Στεργιάδης προς Δανιήλ Παντοκρατορινό, Καρυαί 7.2.1884, συνημ. σε Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.2.1884, αρ.217· ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051· ΑΣτΔ/32/3, ο ίδιος προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 26.7.1889, αρ.869.

610 Για την πρώιμη ιστορία της μονής, που συγκροτήθηκε στα μέσα του 12ου αιώνα με συγχώνευση δύο προγενέστερων, βλ. κυρίως Lemerle 1982.

611 Lucas 1712, τ.Α', 268.

612 Μπάρσκι 2009, 149 & 487.

613 Στο ίδιο, 148-149 & 490-491.

614 Στο ίδιο, 487-490. Η χρονολόγηση του συμβάντος είναι απροσδιόριστη.

κι από τον πρώτο ημιεπίσημο έλληνα ιστορικό του Όρους,⁶¹⁵ τις επόμενες δε δεκαετίες έμελλε ν' αναγορευθεί σε συστατικό στοιχείο του ρωσικού πατριωτικού αφηγήματος με το οποίο επενδύθηκε η «ανάκτηση» της μονής.⁶¹⁶ Σαφέστερες είναι οι γνώσεις μας για μιαν άλλη αιτία της ενδιαμέσης παρακμής της Μονής Ρωσικού: τη μακροχρόνια και πολυέξοδη δικαστική διαμάχη της με τη γειτονική Μονή Ξενοφώντος για την ιδιοκτησία μιας διαμφισβητούμενης τοποθεσίας, φαινόμενο αρκετά συνηθισμένο στα αγιορείτικα χρονικά, που τελικά οδήγησε και τις δυο πλευρές σε οικονομική καταστροφή.⁶¹⁷ Όταν το 1801 πέρασαν από εκεί δύο άγγλοι κυνηγοί χειρογράφων, δεν βρήκαν παρά μια ντουζίνα μοναχούς «*αξιοθρήνητα φτωχούς και αμαθείς*», ρημαγμένους από τα χρέη του παρελθόντος.⁶¹⁸ Τα αμέσως επόμενα χρόνια η μονή ανοικοδομήθηκε με χρήματα του ηγεμόνα της Μολδοβλαχίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη, ερημώθηκε όμως ξανά με την επανάσταση του 1821.⁶¹⁹

Η «ανάκτηση» του Αγίου Παντελεήμονα από τον ρωσικό κλήρο θα ξεκινήσει επεισοδιακά τη δεκαετία του 1830 και θ' αποτελέσει μια μακρόσυρτη διαδικασία που ολοκληρώθηκε μόλις το 1875. Το 1835 έγινε δεκτός εκεί ο ρώσος μοναχός Ανίκητος (κατά κόσμον πρίγκιπας Σεργκέι Σιρίνσκι-Σιχμάτοφ), μαζί με μια εικοσαριά ρώσους και ουκρανούς εθελοντές που συγκέντρωσε απ' όλο το Όρος, με την υπόσχεση και την προσδοκία υλικών ωφελημάτων από την προστάτιδα δύναμη του βορρά.⁶²⁰ Ηγούμενος είχε εκλεγεί το 1832 ο έλληνας Γεράσιμος από το Κιούπκιοϊ (σημ. Πρώτη) των Σερρών, το δε χρέος της μονής ανερχόταν σε 240.000 γρόσια.⁶²¹ Από το ημερολόγιο του Ανίκητου, που διαπερνάται όχι μόνο από ακραία θρησκευτικότητα αλλά κι από έναν ευδιάκριτο ρωσικό και σλαβικό πατριωτισμό,⁶²² διαπιστώνουμε ότι σκοπός του ήταν να επαναφέρει το «μόνο κατ' όνομα ρωσικό»⁶²³ μοναστήρι σε ρωσικά χέρια, οικοδομώντας εκεί ναό του Αγίου Μητροφάνη του Βορόνεζ, την εικόνα του οποίου περιέφερε τόσο στο Άγιο Όρος όσο και στην υπόλοιπη Ανατολή.⁶²⁴ αναχωρώντας για τους Αγίους Τόπους ύστερα από δίμηνη παραμονή στον Άθω, άφησε

615 «*Λέγεται δ' ότι η αναχώρησις των ειρημένων πατέρων [το 1765 από την παλιά μονή στη νέα, παραθαλάσσια τοποθεσία της] εγένετο κατόπιν εμπρησμού αυτής και φονικών τινων γεγονότων μεταξύ των εν αυτή Ελλήνων και ευαρίθμων Σέρβων κατά την ημέραν του Πάσχα*» (Σμυρνάκης 1903, 662). Η μετονομασία των Ρώσων σε Σέρβους μπορεί να ιδωθεί ως το αποκορύφωμα της αμήχανης προσπάθειας του συγγραφέα ν' αμφισβητήσει τον «εθνικό» χαρακτήρα του επίμαχου τοπωνυμίου, επινοώντας εναλλακτικές ερμηνείες (σ.658-662).

616 Σύμφωνα λ.χ. με την επιτόπια ενημέρωση ενός ρώσου δημοσιογράφου που συνόδευσε το 1858-1859 την πολύμηνη αποστολή των Σεβαστιάνοφ και Ουσπένσκι στο Άγιο Όρος, «*οι Έλληνες έσφαζαν όλους τους Ρώσους κι έθαψαν στη γη τις βιβλιοθήκες και τις εικόνες τους*» (Blagoveshtenskij 1864, 164). Επίσης: Zhmakin 1891, 451.

617 Σμυρνάκης 1903, 663.

618 Angelou 1965, 59· Hunt 1817, 216.

619 Σμυρνάκης 1903, 662-663· Fennell 2001, 59-60.

620 Ageev 1856, τ.Β', 218-220· Fennell 2001, 74-75.

621 Σμυρνάκης 1903, 663.

622 Ενδεικτικά: Zhmakin 1-2.1891, 114-115 : 5-6.1891, 528-9, 532-534 & 537-538 : 11-12.1891, 453.

623 Στο ίδιο, 5-6.1891, 529.

624 Στη Θεσσαλονίκη τέλεσε λ.χ. ρωσική λειτουργία στον Άγιο Μηνά (8.8.1835), «*παρουσία του ίδιου του μητροπολίτη και πλήθους κόσμου (Ελλήνων, Ρώσων και άλλων)* [...] και δέηση προς τον Άγιο Μητροφάνη του Βορόνεζ ενώπιον της ιερής εικόνας του» (στο ίδιο, 5-6.1891, 537-538).

στους οπαδούς του ένα κονδύλι 3.000 ρουβλίων για την κάλυψη των εξόδων της ανέγερσης.⁶²⁵ Όταν επέστρεψε εννιά μήνες αργότερα, διαπίστωσε όμως πως «ο σατανάς» είχε εμποδίσει την ολοκλήρωση του έργου του, καθώς οι έλληνες μοναχοί αρνούσαν πλέον ν' αρχίσουν το χτίσιμο⁶²⁶ – αντίδραση που από τον (επίσης ρώσο) μοναχό Παρθένι Αγκέεφ, που έζησε στον Άθω το αμέσως επόμενο διάστημα, αποδίδεται κυρίως στην υπεροπτική νεοπλουτίστικη συμπεριφορά των ρώσων συναδέλφων τους.⁶²⁷ Απογοητευμένος, ο πρίγκιπας μετέφερε την εικόνα του Αγίου Μητροφάνη στην ουκρανική σκήτη του Προφήτη Ηλία, τελώνοντας καθ' οδόν μνημόσυνο για τους πάλαι ποτέ σφαγιασθέντες από τους έλληνες συναδέλφους τους συμπατριώτες του μοναχούς, παρέδωσε στη σκήτη το αρχικό κονδύλι προσαυξημένο κατά 4.000 ρούβλια που είχαν έρθει από την Οδησό για τον ίδιο σκοπό, και συνέχισε την πορεία του για την Αθήνα, όπου είχε διοριστεί εφημέριος της ρωσικής πρεσβείας στη θέση του Ειρήναρχου.⁶²⁸

Μια άλλη πρωτοεθνική διαμάχη, η έξωσή τους από την ουκρανική πλειοψηφία της σκήτης του Προφήτη Ηλία, θα ξαναφέρει ωστόσο το 1839 τους Ρώσους πίσω στον Άγιο Παντελεήμονα, όπου έγιναν δεκτοί για τους ίδιους πάντα οικονομικούς λόγους, αποκτώντας δική τους οργανωτική δομή κι εσωτερική ιεραρχία με τον όρο να μην υπερβούν ποτέ αριθμητικά τους 35.⁶²⁹ Τα αμέσως επόμενα χρόνια, η πρώτη αποστολή ζητείας στη Ρωσία με την έγκριση της εκεί Ιεράς Συνόδου (1841-1845) θα δρομολογήσει την οικονομική απογείωση της μονής – και, ταυτόχρονα, τον σταδιακό εκρωτισμό της.⁶³⁰ Στη διάρκεια της υποβλήθηκε επίσημο αίτημα για μόνιμη άδεια συλλογής ελεών στη τσαρική επικράτεια κάθε τρία χρόνια⁶³¹ το σχετικό έγγραφο υπογραφόταν από τον ηγούμενο Γεράσιμο και τον επικεφαλής των ρώσων μοναχών, ιερομόναχο-εξομολογητή Ιερόνυμο (που το είχε, λογικά, συντάξει), επικαλούνταν δε τις ανάγκες όχι μόνο του μοναστηριού αλλά και του ρωσικού κρατικού εθνικισμού της εποχής: «Θα είναι βέβαια πικρό για τη Ρωσία, στο πρόσωπο των προσκυνητών της που καταφθάνουν εδώ», διαβάζουμε, «να μας βλέπουν να μην έχουμε απ' αυτήν επιχορηγήσεις και βοηθήματα, ενώ πολλά αγιορείτικα μοναστήρια, δίχως το ρωσικό όνομα και δίχως δικαιώματα επ'

625 Στο ίδιο, 5-6.1891, 531, και 11-12.1891, 454. Πρβλ. Fennell 2001, 76.

626 Zhmakin 11-12.1891, 449-453.

627 Ageev 1856, τ.Β', 220-221. Πρβλ. Fennell 2001, 76-78· Tachiaos 1963, 162-163.

628 Zhmakin 11-12.1891, 450-455. Για τον διορισμό του, βλ. στο ίδιο, 9-10.1891, 331· επίσης, Frary 2015, 149-150. Τελικά, ο Ανίκητος πέθανε στην Αθήνα την επόμενη χρονιά.

629 Fennell 2001, 79-80· Συμυρνάκης 1903, 214. Η οικονομική σκοπιμότητα της αποδοχής τους ομολογούνταν τα κατοπινά χρόνια ακόμη κι από τους ένθερμους πολέμιους της ρωσικής διείσδυσης (Ασημακοπούλου 2021, 208-209).

630 Fennell 2001, 83· ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 11, δ.28812. Η άδεια για τη ζητεία είχε αρχικά εκδοθεί για την οικοδόμηση ναού του Αγίου Μητροφάνη στη σκήτη του Προφήτη Ηλία, στο όνομα του εκεί ιερομόναχου Πάβελ, με μεσολαβητή έναν αστό της Οδησού· μεταβιβάστηκε ωστόσο κατόπιν στον Αγ. Παντελεήμονα, καθώς ο Πάβελ ήταν ο επικεφαλής των «μεγαλωρώσων» μοναχών που μετακινήθηκαν εκεί το 1839 (ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 11, δ.28812, π.2-5). Η θεμελίωση του ναού έγινε τον Ιανουάριο του 1841 και η σχετική εντολή δόθηκε στον Παρθένιο το Πάσχα της ίδιας χρονιάς (Ageev 1856, τ.Β', 228 & 230-231).

631 ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 11, δ.28812, π.42, Αλ. Γκαλίτσιν προς Ν.Α. Πρατασόφ, 6.4.1843.

αυτού, εκμεταλλεύονται την εύνοιά της και τις πλούσιες θυσίες και εισφορές της, έχοντας στη Μόσχα και σε άλλα μέρη της Ρωσίας δικά τους μετόχια».⁶³² Η επόμενη αποστολή πραγματοποιήθηκε το 1849-1853 από τρεις ρώσους μοναχούς κι απέφερε ακόμη περισσότερα,⁶³³ καθώς στο μεσοδιάστημα το ενδιαφέρον της ρωσικής γνώμης είχε εξαφθεί από μια σειρά παράγοντες. Την επίσκεψη κατ' αρχάς του γιου του τσάρου, Μεγάλου Δούκα Κονσταντίν Νικολάγιεβιτς, η οποία εκτός των άλλων, σύμφωνα με μια ημιεπίσημη αφήγηση, «εξύψωσε το κύρος των Ρώσων στα μάτια των ελλήνων Αγιορειτών, και οι ίδιοι οι ρώσοι Αγιορείτες άρχισαν από τότε να βλέπουν τους εαυτούς τους ως μέλη ή εκπροσώπους του μεγάλου ρωσικού έθνους».⁶³⁴ Τα δημοφιλή γραπτά, αφ' ετέρου, του ιερομόναχου Σεραφείμ (Σιμιόν Αβντίγιεβιτς Βιέσνιν), γνωστού με το ψευδώνυμο «Αγιορείτης» (Святогорец): ένα «κομψό μίγμα οδοιπορικού, ιερών θρύλων κι ανεκδοτολογίας», διατυπωμένο με τη μορφή επιστολών σε τόνο «ενθουσιαστικό και αφελή»,⁶³⁵ μέσω των οποίων μια μεγάλη μερίδα εγγράμματων Ρώσων της εποχής ήρθε για πρώτη φορά σ' επαφή με την καθημερινότητα του Άθωνα, εξιδανικευτικά σκιαγραφημένη από ένα βλέμμα που συνδύαζε την παραδοσιακή θρησκευτική με τον αυτοκρατορικό εθνικισμό κι έναν μοντερνιστικό, υπεροπτικό οριενταλισμό – χαρακτηριστικά που εξηγούν τη δημοφιλία κι επιδραστικότητά της στο συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό, σε μια συγκυρία έντονα σημαδεμένη από την εμπέδωση της κρατικής ιδεολογίας της «επίσημης εθνικότητας» από τη ρωσική μεσαία τάξη.⁶³⁶ Με εντολή του Μεγάλου Δούκα, παρά την αντίδραση του μητροπολίτη Μόσχας Φιλάρετου που εκτιμούσε πως ένα τέτοιο μέτρο θα υπονόμειε μακροπρόθεσμα την εσωτερική πειθαρχία της Ρωσικής Εκκλησίας, παραχωρήθηκε το 1850 στη μονή ιδιόκτητο μετόχι στη Μόσχα.⁶³⁷ Το επόμενο βήμα θα πραγματοποιηθεί το 1863-1867 με την ακόμη επιτυχέστερη, από οικονομική και προπαγανδιστική άποψη, περιοδεία του ιερομόναχου Αρσένι Μίνιν στη Ρωσία με τα λείψανα του Αγίου Παντελεήμονα: ζητείται, η επιτυχία της οποίας διασφάλισε οριστικά το μέλλον της μονής, ανατρέποντας ταυτόχρονα πλήρως τις όποιες εναπομείνασες ισορροπίες στο εσωτερικό της.⁶³⁸

632 РГИА, Ф.797, оп. 11, д.28812, л.71-72.

633 Dmitrievskij 1895, 94-96· Fennell 2001, 91-92. Για την όξυνση που επέφερε στις σχέσεις των δυο μερίδων αυτή η εξέλιξη: Σμυρνάκης 1903, 214· Δανιήλ 1927, 16-18.

634 Dmitrievskij 1895, 157.

635 Fennell 2001, 88.

636 Η πρώτη έκδοση των επιστολών δημοσιεύθηκε το 1850 στην Αγία Πετρούπολη σε δυο τόμους, με τίτλο «Επιστολές του Αγιορείτη προς τους φίλους του περί του Αγίου Όρους του Άθωνα» (*Письма Святогорца к друзьям своим о Святой Горе Афонской*), ακολούθησαν δε αλληπάλληλες ανατυπώσεις. Μετά τον θάνατο του Σεραφείμ (17.12.1853) εκδόθηκαν μια σειρά μεταγενέστερα γραπτά του, μαζί με αρθρογραφία που τον αφορούσε και μια σύντομη βιογραφία του (*Сочинения и письма Святогорца, собранные после его смерти*, Αγ. Πετρούπολη 1858· *Биография Святогорца, письма его к друзьям своим о Святой Горе Афонской до ныне неизданные и келейные записки*, Αγ. Πετρούπολη 1873). Χρηματοδότης της έκδοσης ήταν ο Γκριγκόρι Σιριάεφ (Вах, «Издательская деятельность Пантелеимонова монастыря в XIX — начале XX вв.», <https://shorturl.at/exzBW>, τελευταία προσπέλαση 15.12.2023). Τόσο ο δεύτερος τόμος των επιστολών όσο και η πρώτη μεταθανάτια συλλογή τυπώθηκαν σε στρατιωτικά τυπογραφεία.

637 РГИА, Ф.797, оп. 19, д.43368, л.1 (εντολή του Μεγάλου Δούκα, 30.10.1849), 9-10 (αντίθετη γνώμη του Φιλάρετου) & 4-7 (σχετική απόφαση της Ιεράς Συνόδου, 28.3.1850).

638 *Путеводитель* 1875, 23· Dmitrievskij 1895, 307-311· Fennell 2001, 96 & 153-154.

Όπως διαπιστώνουμε από τις εκατέρωθεν πηγές, η απογείωση αυτή δεν στηρίχθηκε μόνο στις χρηματικές εισροές και τον σχετικά πλούσιο εφοδιασμό του κοινοβίου με διάφορες ρωσικές λιχουδιές (χαβιάρι, παστά ψάρια, τυριά, ζάχαρη, τσάι κλπ) που αξιοποιήθηκαν ως υλικό κίνητρο για τον προσεταιρισμό μιας μεγάλης μερίδας ελλήνων τροφίμων της μονής,⁶³⁹ αλλά και σε πολυάριθμα είδη ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης, τα οποία προσέδωσαν σταδιακά στον Άγιο Παντελεήμονα εντυπωσιακό κύρος στα μάτια τόσο των υπόλοιπων αγιορειτών όσο και των εκτός Άθω χριστιανορθόδοξων κληρικών και κοινοτήτων. Σύμφωνα λ.χ. με τον σχετικό φάκελο των αρχείων της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου που ερεύνησε η Λόρα Γκερντ, ενάμιση χρόνο μετά την έναρξη της προαναφερθείσας ζητείας του στη ρωσική ενδοχώρα ο Παρθένι Αγκέεφ έστειλε τον Ιούνιο του 1843 στη μονή πέντε κιβώτια με εκκλησιαστικά είδη⁶⁴⁰ από τον έλεγχο των βιβλίων του που πραγματοποίησε στο τέλος της περιόδου η Ιερά Σύνοδος, πιστοποιούνται επίσης αγορές ή δωρεές ενός εικονοστασίου, τριών εικόνων (Σωτήρας, Άγιος Γεώργιος, Παναγία όλων των Θλιβομένων) με ασημένιες επενδύσεις, ενός επίχρυσου ασημένιου σταυρού, μιας επίχρυσης ασημένιας κιβωτού, ενός ασημένιου σκεύους «επίχρυσωμένον εσωτερικά, με τα εξαρτήματά του», ενός θυμιατού, υφασμάτων λειτουργικών ειδών (αέρες, καλύμματα) και πολλών αμφίων ή εξαρτημάτων τους (πετραχήλια, ζώνες, επιμανίκια κλπ).⁶⁴¹ Κατά την επίσκεψή του εκεί στις 16 Ιουλίου 1845, ο Μεγάλος Δούκας πρόσφερε πάλι ως δώρα στη μονή «πολύτιμον Ευαγγέλιον και άγιον Ποτήριον»,⁶⁴² τα οποία το επόμενο διάστημα αποτελούσαν τα μόνα κειμήλια του θησαυροφυλακίου της⁶⁴³ κι επιδεικνύονταν στους επισκέπτες σαν «αιώνια μνημεία του ευσεβούς ζήλου της αυτού εκλαμπρότητος του Προσκυνητού».⁶⁴⁴ Στον ναό του Αγίου Μητροφάνη, που εγκαινιάστηκε τελικά τον Νοέμβριο του 1846, το πλούσιο εικονοστάσι ήταν δωρεά του μεγαλεμπόρου της Αγίας Πετρούπολης, Σιμιόν Μαξιμόβιτς Κομαρόφ, που το μετέφερε αυτοπροσώπως στο Άγιο Όρος, ήταν το τιμώμενο πρόσωπο στην τελετή των θυρανοιξίων και τις επόμενες μέρες έγινε και ο ίδιος μοναχός.⁶⁴⁵ Το εικονοστάσι

639 Δανιήλ 1927, 17, 25, 34-35 & 39 (και σ.23, για την προϊστορία παρόμοιων παροχών ως ρυθμιστή των σχέσεων στο εσωτερικό της μονής πριν από την έλευση των Ρώσων). Για τα πλούσια εδέσματα των ρωσικών μοναστηριών, εν γένει, βλ. ενδεικτικά: Riley 1887, 166, 263, 281 & 300· De Vogüé 1876, 275· De Nolhac 1882, 310. Για τα πλούσια γεύματα που αυτά παρείχαν σε στελέχη της αντίπαλης πλευράς, ως συστατικό στοιχείο της αγιορείτικης ρωσικής διπλωματίας: Ασημακοπούλου 2021, 157 & 160· ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 36. Ειδικά για το χαβιάρι, ως παραδοσιακό συστατικό του αγιορείτικου διατολογίου: Urquhart 1838, τ.Β', 142· Curzon 1849, 440· Proust 1860, 118 & 126· Tozer 1869, 142· Miller 1889, 10 & 31· *La Dix-neuvième Caravane* 1895, 118. «Φοβού τους ρώσους και χαβιάριον φέροντας», θ' ακούσει έτσι το 1887 στη Μονή Διονυσίου ένας αθηναίος δημοσιογράφος (Μωραϊτίδης 1924, 86).

640 ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 11, δ.28812, λ.98.

641 ΡΓΙΑ, Φ.797, οπ. 11, δ.28812, λ.96-98.

642 Σμυρνάκης 1903, 669. Οι ρωσικές πηγές αναφέρουν συνήθως το ευαγγέλιο κι απροσδιόριστα «εκκλησιαστικά σκεύη». Δυτικός επισκέπτης κάνει πάλι λόγο για «αξιόλογα δώρα» του Μεγάλου Δούκα, γενικώς (Papety 1847, 785).

643 Uspenskij 1877, τ.Α1, 92.

644 *Путеводитель* 1875, 23 : 1888, 29.

645 Uspenskij 1877, τ.Α1, 92· Svjatogorets 1850, τ.Β', 95-101 : 1858, 54-59. Το 1844, ο Καμαρόφ είχε συνοδεύσει τον Ουσπένσκι κατά τη μυστική αποστολή του στους Αγίους Τόπους.

του επόμενου ναού που ανέγειρε το 1852-1853 η ρωσική αδελφότητα, επ' ονόματι της Αγίας Σκέπης, ήταν δωρεά του Αντόνι Μπότσκοφ [Antonij Bochkov](1803-1872), πλούσιου εμπόρου και λογοτέχνη που ακολούθησε τον μοναχισμό, αλληλογραφούσε με τον «Αγιορείτη» κι επισκέφθηκε το 1852 τον Άθω· σύμφωνα με τον πρώην πρόξενο της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη Κωνσταντίν Λεόντιεφ [Konstantin Leont'ev], που το περιέγραψε αναλυτικά σε μεταγενέστερες αναμνήσεις του από το Πάσχα του 1871 στο Άγιο Όρος, ήταν «πλήρως επιχρυσωμένο» και οι τέσσερις δεσποτικές εικόνες του (του Ιησού, της Παναγίας, του Αγίου Παντελεήμονα και του Αγίου Μητροφάνη) αποτελούσαν «όλες έργα εξαιρετικής κατασκευής της Λαύρας του Αγίου Σεργίου». ⁶⁴⁶ Ακόμη πιο εύγλωττες για την εντύπωση που γεννούσαν αυτές οι δωρεές, αλλά και για την ταύτισή τους με πολύ πιο συμβατικές παροχές, είναι οι προσωπικές αναμνήσεις του τελευταίου έλληνα γραμματέα της μονής: μετά την αποστολή της δεύτερης ζητείας το 1849, διαβάζουμε, «όσα προήρχοντο εκ Ρωσίας, είτε εις διάφορα τρόφιμα, και λοιπά επίχρυσα άμφια, και μεγάλης αξίας κανδήλια, δισκοπότηρα, υπερμεγέθεις πολυελαίους, ου μην δε και μουρούνας υπερόγκων βαρελίων, χαβιάρια, ζυρίγια, βούτυρα και ζακχάρεις, άπαντα ταύτα εφέροντο εις χείρας των Ρώσων», με αποτέλεσμα την κυριαρχία των τελευταίων πάνω στους γραικούς συναδέλφους τους. ⁶⁴⁷ Ο σκληρός πυρήνας των τελευταίων, που ασφυκτιούσε από την υποδεέστερη θέση της «γραικικής» αδελφότητας απέναντι στη ρωσική, αποχώρησε μαζικά από τον Άγιο Παντελεήμονα το 1863 ύστερα από αλλεπάλληλα επεισόδια, αφήνοντας πίσω όσους ήταν διατεθειμένοι να συμβιώσουν κακήν-κακώς με τη νέα πραγματικότητα. ⁶⁴⁸

Αυτή η νέα πραγματικότητα, και το υλικό υπόβαθρο της ανατροπής του συσχετισμού δυνάμεων, ήταν άλλωστε πλήρως αντιληπτή δια γυμνού οφθαλμού ακόμη κι από τους περαστικούς απλώς επισκέπτες του Αγίου Παντελεήμονα. «Υπάρχουν 300 μοναχοί -Έλληνες, Ρώσοι, Σέρβοι και Βούλγαροι- κι έχει το όνομα αυστηρού και καλά διοικούμενου σόματος, παρά τα ποικίλα στοιχεία από τα οποία αποτελείται», διαβάζουμε λ.χ. στο οδοιπορικό ενός βρετανού ιερωμένου που επισκέφθηκε τη μονή το 1861. «Οι Έλληνες υπερτερούν αριθμητικά κι ο ηγούμενος είναι από τη δική τους φυλή, αλλά πολλά από τα χαρακτηριστικά του μέρους είναι ρωσικά, όπως το ασβέστωμα, οι πράσινοι τρούλοι, οι αρμονικές καμπάνες και το τσάι. Είναι το μόνο κονόβιο όπου η λειτουργία τελείται σε δύο γλώσσες. [...] Υπάρχουν δυο βασικές εκκλησίες, μια για ελληνική και μια για σλαβονική λειτουργία.

646 Dmitrievskij 1895, 95· Leont'ev 1886, 340-342. Βιογραφικά στοιχεία του δωρητή: Egorova 2023. Για την εικονογραφική σχολή της Λαύρας του Αγίου Σεργίου: Kenworthy 2010, 60.

647 Δανιήλ 1927, 17. Πληροφορητές του συγγραφέα, που εισήλθε ως δόκιμος στη μονή το 1866 (σ.24), ήταν ο μικρασιάτης γέροντάς του κι ορισμένοι άλλοι έλληνες μοναχοί (σ.22-23).

648 Αντιφατικές εκδοχές των γεγονότων αυτών: Dmitrievskij 1895, 157-150· Συμυρνάκης 1903, 215· Δανιήλ 1927, 20 & 23· Ασημακοπούλου 2021, 214-215. Για μια απόπειρα σύνθεσης των δυο πρώτων: Fennell 2001, 96-97. Τα επεισόδια ξεκίνησαν το 1857, όταν οι Ρώσοι ζήτησαν να εισαχθεί και η δική τους γλώσσα στο καθιερωμένο τελετουργικό των κοινών γευμάτων. Σύμφωνα με λίγο μεταγενέστερες αφηγήσεις, «οι τολμηρότεροι των Ελλήνων» συνέλαβαν ακόμη και «την ολέθριαν απόφασιν περί πυρπολήσεως της Μονής», εμποδίστηκαν όμως τελικά από τους «συνετώτερον σκεπτομένους» (Ασημακοπούλου 2021, 214). Συνολικά αποχώρησαν 25-30 άτομα, επτά ή οκτώ από τα οποία ήταν ιερομόναχοι.

Η ρωσική εκκλησία έχει πολύ λίγα βυζαντινά χαρακτηριστικά· η αρχιτεκτονική και η εικονογράφηση της είναι ιταλικές.⁶⁴⁹ Κατά την ολιγόωρη στάση του στο Άγιο Όρος, με το ρωσικό ατιμόπλοιο που τον μεταφέρει το 1863 από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη κατά την επιστροφή του στα Βιτώλια από την τριετή εξορία του στην Κασταμονή, ο Κωνσταντίνος Γεώργης (πρώην μέλος του αλυτρωτικού «Καζίνο» και μελλοντικός πράκτορας του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στη Μακεδονία) θα εντυπωσιαστεί από την αίσθηση πλούτου, ισχύος και δυναμισμού που απέπνεε η ρωσική παρουσία: *«Το ατιμόπλοιο έμεινε ολίγας ώρας εις την παραλίαν κατά την Μονήν του Αγ. Παντελεήμονος και εκεί τη οδηγία του φύλακος εξήλθομεν εις την ξηράν και είδομεν την Ρωσικήν εκκλησίαν. Ο εσωτερικός πλούτος αυτής μας εθάμβωσεν. Την ελληνικήν δεν είδομεν, διότι ο κλειδούχος έλειπεν*». Συνταξιδιώτες του μέχρι εκεί *«ήσαν και Ρώσσοι μεταβαίνοντες εις Άγιον Όρος, άλλοι μεν προσκυνήσεως χάριν, άλλοι δε προς μόνιμον εγκατάστασιν εν αυτώ. Εκομίζοντο δε και κώδωνες, υψηλοί όσον ανθρώπινον ανάστημα, δια τας εκεί εκκλησίας*». Τελικό συμπέρασμά του, σαφώς επηρεασμένο βέβαια από τις ενδιάμεσες εξελίξεις των τριών δεκαετιών που μεσολάβησαν ανάμεσα στην αρχική εντύπωση και τη συγγραφή των αναμνήσεών του, ήταν ότι *«και εις τα Αγιορειτικά, ως εις όλα τα πράγματα, ημείς αρκούμεθα να λέγωμεν ότι το δίκαιον είνε υπέρ ημών. Και εν τούτοις ολίγον κατ' ολίγον εχάσαμεν το Άγιον Όρος*».⁶⁵⁰ Θετική είναι αντίθετα η πρόσληψη του ίδιου φαινομένου από τον ανδριώτη Διονύσιο Μπίστη, πρώην μητροπολίτη Αχριδών, Κιουστεντίλ και Ξάνθης και κατοπινό τοποτηρητή της Αρχιεπισκοπής Σύρου, στο βιβλιαράκι που εξέδωσε το 1870 στη Θεσσαλονίκη για το Άγιο Όρος: *««Συνήχθησαν δε και Ρώσσοι επί το αυτό μετά Γραικών μονάσαντες και ως ιδίαν μονήν ανεγείραντες και ναόν εις τιμήν της αγίας Σκέπης της Θεοτόκου και έτερον ναόν εις τιμήν του αγίου Μητροφάνους αρχιεπισκόπου Βορωνεζίας (ρωσσίας επισκοπής) επλούτισαν την μονήν με λαμπρά πλείστα καθιερώματα, και εισέτι οσημέραι αυξάνεται θεία χάρητι, πλουτεί δε η μονή μέρος από την κάραν του αγίου Παντελεήμονος και άλλα διάφορα ιερά κειμήλια αγίων λειψάνων*».⁶⁵¹ Αξιοσημείωτη είναι και η σχετική εγγραφή που συναντάμε στο ημερολόγιο της επίσκεψης του αρχιεπισκόπου Σύρου Αλέξανδρου Λυκούργου στο Άγιο Όρος το φθινόπωρο του 1872 (για να καταπολεμήσει τη ρωσική επιρροή εκεί, μετά την καθοριστική συμβολή του στην κήρυξη του σχίσματος), συνταγμένο κατά πάσα πιθανότητα από τον προσωπικό του γραμματέα Γώγο Κέκκο: *«Ο ναός αυτός των Ρώσσων περικλείεται εντός του οικήματος το οποίον ούτοι έκτισαν και είναι ωραιότατα κεκοσμημένος. Το εικονοστάσιον είναι ολόχρυσον, αι εικόνες αρίστης κατασκευής, τινές δε εξ αυτών είναι ωραιότατα περιαργυρωμένοι. Σας βεβαιώ, εντός τέτοιων ναών, εις τους οποίους μάλιστα τηρείται τόση τάξις, και χωρίς να θέλη αναγκάζεται να γίνη τις ευλαβής. Παρά τον ναόν τούτον υπάρχει και το παρεκκλήσιον του Αγίου Αλεξάνδρου του Νεύσκη, κάλλιστα και*

649 Tozer 1869, 130.

650 ΑΣΔΕΓ/Γ/7/230, Κ[ων/νος] Γ[εώργης], «Το δημοτικόν κατάστημα Βιτωλίων (1 Ιανουαρίου 1858 - 18 Σεπτεμβρίου 1860)», *Εν Θεσ/νίκη* 30.12.1893.

651 Πίστης 1870, 80.

τούτο κεκοσμημένον». ⁶⁵² Την προσοχή του συντάκτη τράβηξε πάντως ιδιαίτερα η θέα «μίας εικόνας θαυματουργού, σταλείσης προ ετών εκ Ρωσσίας» που ήταν αναρτημένη «υπεράνω της Πύλης» και αντικείμενο τελετουργικού θαυμασμού, ο κάτοχος δε της οποίας «λέγεται» ότι την έστειλε στη μονή κατ' εντολήν της ίδιας της Παναγίας. ⁶⁵³ Ακόμη και ο άκρως σλαβοφάγος διευθυντής «του εν Αθήναις Αναγνωστηρίου» Γ. Νικολόπουλος, που επισκέφθηκε επί τροχάδην τον Άθω το καλοκαίρι του 1874 σε μια συγκυρία όξυνσης της ελληνορωσικής αντιπαράθεσης για τον έλεγχο του Αγίου Παντελεήμονα, θα καταθέσει την ίδια χρονιά τον εντυπωσιασμό του απ' όσα αντίκρισε εκεί: «*Πάντες οι ναοί της μονής εισί 10, ών η πολυτέλεια και η ευπρέπεια δυσκόλως περιγράφονται, διότι τα περικοσμούντα αυτούς ιερά σκεύη είναι τόσον πλούσια, τόσον κομψά και τόσον μεγάλα, ώστε δεν δύναμαι διαμείνας ολίγας μόνον ώρας εκείνα περιγράψω τα πάντα λεπτομερώς. Έξωθεν της μονής είναι μικρόν κατάστημα, εις ό πωλούνται εικόνες, σταυροί, κοντάλια, κομβολόγια και Πανσλαβισμός...*». ⁶⁵⁴

Η υποβόσκουσα ελληνορωσική αντιπαράθεση κλιμακώθηκε μεταξύ 1869 και 1875, ενόψει της διαδοχής του (ήδη υπέργηρου κι από το 1873 σοβαρά άρρωστου) ηγουμένου Γεράσιμου. Οι ρώσοι μοναχοί, που αποτελούσαν ήδη την πλειοψηφία (250-300 έναντι 190 Ελλήνων στις αρχές του 1874), ⁶⁵⁵ προεπέλεξαν στις 15.10.1870 μονομερώς έναν απ' αυτούς, τον ιερομόναχο Μακάριο Σούσκιν, ως μελλοντικό ηγούμενο. ⁶⁵⁶ Αντιμέτωπη με την αμείλικτη λογική των αριθμών, η ελληνική πλευρά (ακριβέστερα: ο σκληρός πυρήνας της αδελφότητας των «γραικών» μοναχών που αρνούνταν να δεχτεί τη ρωσική επικυριαρχία) προσπάθησε ν' αντεπιτεθεί εισηγούμενη τον Ιανουάριο του 1874 ένα νέο κανονισμό της μονής, σύμφωνα με τον οποίο έπρεπε «*οι Ρώσοι να μη δύνανται να υπερβώσι το τρίτον των Ελλήνων Αδελφών*», «*ο κατά καιρούς ηγούμενος να είναι Έλλην*», να κατέχει τη μοναδική σφραγίδα και να ελέγχει όλη την αλληλογραφία της μονής, τη δε περιουσία της τελευταίας να διαχειρίζεται μικτή επιτροπή με αναλογική σύνθεση (όπου, δηλαδή, οι Έλληνες θα διέθεταν πλειοψηφία τουλάχιστον δύο τρίτων): μοναδική παραχώρηση προς τη ρωσική πλευρά ήταν η αποδοχή της ύπαρξης δυο σκευοφυλακίων, «*έν δια τους Έλληνες και έν δια τους Ρώσους, ως υπάρχουσι και δύο εκκλησίαι*». ⁶⁵⁷ Όπως διαπιστώνουμε από τις πηγές της εποχής, αλλά και από μεταγενέστερες αυτοβιογραφικές αφηγήσεις, η σκλήρυνση αυτή υπαγορεύθηκε από δυο διαφορε-

652 Ασημακοπούλου 2021, 159-160. Η αρχική περιγραφή αφορά το ναό της Αγίας Σκέπης.

653 Πρόκειται προφανώς για το αντίγραφο (1825) παλιότερου ρωσικού αντιγράφου (1709) της Παναγίας Ιεροσολυμίτισσας, το οποίο αφιερώθηκε στη μονή το 1850 και αποτέλεσε το αντικείμενο ειδικού φυλλαδίου της (Сказание 1890).

654 Νικολόπουλος 1874, 42. Ο συγγραφέας δεν παραθέτει ημερομηνίες· αναφέρει όμως (σ.46-48) ότι, κατά την επιστροφή του μέσω Θεσσαλονίκης, παραλίγο να πέσει θύμα των εκεί αντιχριστιανικών εβραϊκών ταραχών που γνωρίζουμε ότι ξέσπασαν στα μέσα Σεπτεμβρίου του 1874 (Μιχαηλίδης 2012, 439).

655 Σμυρνάκης 1903, 664. Παρόμοιους αριθμούς δίνει την ίδια χρονιά κι ένας αθηναίος επισκέπτης: «*αριθμούν ο μιν Σλαβισμός 400 καλογήρους, ο δε Ελληνισμός μόνον 200*» (Νικολόπουλος 1874, 41).

656 Dmitrievskij 1895, 162· Σμυρνάκης 1903, 663. Ο δεύτερος τοποθετεί λανθασμένα την εκλογή στις 15.10.1873, αυτή όμως μνημονεύεται ως γεγονός ήδη κατά το πρώτο εξάμηνο του 1871 (Ασημακοπούλου 2021, 149).

657 ΙΑΥΕ 1874/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ. Ι. Δεληγιάννη, Εν Θεσ/νίκη 30.5.1874, αρ.555. Πρβλ. Παπαστάθης 1967, 483-485. Επίσης: Σμυρνάκης 1903, 217 & 664· Dmitrievskij 1895, 184-185.

τικούς παράγοντες. Στη μικροκλίμακα της ίδιας της μονής, τροφοδοτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την αθέτηση προηγούμενης υπόσχεσης της ρωσικής Αδελφότητας να παραχωρήσει τριάντα κελιά μιας νεοαναγειρόμενης πτέρυγας σε «πτωχούς» έλληνες μοναχούς, η απογοήτευση των οποίων τους ώθησε να ταυτιστούν με τους εγγράμματους εθνικιστές ομολόγους τους.⁶⁵⁸ Σ' ένα διαφορετικό (και στρατηγικότερο) επίπεδο, η αντίσταση της «γραικικής αδελφότητας» τροφοδοτήθηκε από την ευρύτερη σύγκρουση εκείνων των χρόνων μεταξύ «ελληνισμού» και «σλαβισμού» σύγκρουση που είχε κορυφωθεί με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας το 1870 και την κήρυξη της από το Πατριαρχείο ως σχισματικής το 1872, παράπλευρη έκφανση δε της οποίας συνιστούσε η ανησυχία των ελλήνων (και βρετανών) διπλωματών για τη ρωσική διείσδυση στον Άθωνα⁶⁵⁹ και για τις ρωσικές προσπάθειες ελέγχου ή αγοράς διαφόρων ερεισμάτων στρατηγικής σημασίας στις ακτές και την ενδοχώρα της Χαλκιδικής (Κόλπος Βουρβουρούς, Ρεβενίκια [σημ. Μεγάλη Παναγιά]).⁶⁶⁰ Εκτιμώντας πως αυτές οι κινήσεις πήγαζαν από ρωσικά σχέδια μακροπρόθεσμης έξωσης του ελληνικού πληθυσμού από τα μακεδονικά παράλια κι αντικατάστασής του με Βουλγάρους προκειμένου «το ελληνικόν στοιχείον» των διεκδικούμενων επαρχιών να «περικλεισθή πανταχόθεν υπό Βουλγάρων», ο έλληνας πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Γεώργιος Λαγκαδάς θα εισηγηθεί έτσι τον Μάρτιο του 1875 στην προϊσταμένη του πρεσβεία ένα ακόμη ριζοσπαστικότερο σχέδιο: την ελληνική πλευρά, διαβάζουμε, «συμφέρει αντί παντός άλλου μέτρου να εκδιωχθώσι οι Ρώσοι από της Μονής του Αγίου Παντελεήμονος και η μονή αυτή να κατοικηθή καλώς μόνον υπό Ελλήνων» οι Ρώσοι μοναχοί έπρεπε να μετακινηθούν στην ανακαινιζόμενες εγκαταστάσεις της παλιάς μονής, μακριά δηλαδή από την ακτή, με τον όρο αυτές «ή να ήνε Σκήτη του Αγίου Παντελεήμονος ή να ήνε τμήμα της αυτής Μονής, να θεωρώνται δε τα δύο ταύτα ιδρύματα ως αποτελούντα μίαν και την αυτήν Μονήν», με κοινή περιουσία, ηγούμενο Έλληνα κι αιρετό ρώσο αρχιμανδρίτη ως προϊστάμενο αποκλειστικά και μόνο του Παλαιομονάστηρου.⁶⁶¹ Οι Ρώσοι αντεπιτέθηκαν επισείοντας ως κύριο

658 Δανιήλ 1927, 26-27.

659 Χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της ανησυχίας ή/και κινδυνολογίας: Ασημακοπούλου 2021, 147-154· Παπαστάθης 1967, 487-488· ΙΑΥΕ 1867/36.2, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 18.3.1867, αρ.114· ΙΑΥΕ 1872/76.1, ο ίδιος προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 17.10.1872, αρ.823 και 28.10.1872, αρ.867· FO 195/1007/523, J.E. Blunt to Sir H. Elliot, Salonica 11.8.1874, No.44.

660 Σμυρνάκης 1903, 227-229· Fennell 2001, 122-126· Παπαστάθης 1967, 488· Παπάγγελος 2015-2016, 225-229· ΙΑΥΕ 1872/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 10.8.1872, αρ.636, 17.11.1872, αρ.913, και συνημμένα ανυπόγραφα σημειώματα (Εν Λιαριγκόβη 6 & 11.11.1872)· ΙΑΥΕ 1872/76.1, ο ίδιος προς Πρ. Κων/λης, Εν Θεσ/νίκη 19.8.1872, αρ.669, 17.10.1872, αρ.823, και συνημμένο ανυπόγραφο σημείωμα, Εν Λιαριγκόβη 30.9.1872· ΙΑΥΕ 1875/99.2, Γ.Α. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 5.3.1872, αρ.234.

661 ΙΑΥΕ 1875/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 28.3.1875, αρ.308. Την ανεδαφική αυτή πρόταση φέρεται να είχε υποβάλει στον πρόξενο ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ, μετέπειτα πατριάρχης Ιωακείμ Γ', που το 1883 θ' απομακρυνόταν από τη θέση του σαν ρωσόφιλος οικουμενιστής.

όπλο την οικονομική υπεροχή τους⁶⁶² (και, στη μικροκλίμακα της μονής, τον έλεγχο της διατροφής των μοναχών),⁶⁶³ εξίσου αποφασιστική αποδείχθηκε δε στο θεσμικό πεδίο η υποστήριξη της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁶⁴ Ύστερα από διαδοχικά επεισόδια, που δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν εδώ,⁶⁶⁵ και τον θάνατο του Γεράσιμου στις 10.5.1875, το Πατριαρχείο προχώρησε τον Ιούλιο του 1875 σε εκλογή νέου ηγουμένου: ο Μακάριος υπερψηφίστηκε από 400 περίπου μοναχούς (κυρίως -αλλά όχι μόνο- Ρώσους), ενώ απείχαν 120 περίπου Έλληνες «*αποδοκιμάσαντες τας παρά του Πατριαρχείου διαταχθείσας επί της εκλογής ενεργείας*».⁶⁶⁶ Από θεωρητική / θεολογική άποψη, η απόφαση του Πατριαρχείου τεκμηριώθηκε με βάση το ίδιο ακριβώς σκεπτικό που είχε επενδύσει ιδεολογικά το βουλγαρικό σχίσμα: την καταδίκη του «φυλετισμού», της χωριστής δηλαδή εκκλησιαστικής οργάνωσης με βάση όχι την τοπική συνάφεια αλλά τη διαφορετική εθνικότητα.⁶⁶⁷ Η αντίσταση του σκληρού πυρήνα της «γραικικής» αδελφότητας συντρίφθηκε με την αποστολή στρατιωτικού αποσπάσματος από τη Θεσσαλονίκη και περιορισμό των επικεφαλής του σε φιλορωσικά αγιορείτικα μοναστήρια (Ζωγράφου, Χιλανδαρίου, Σίμωνος Πέτρας, Αγίου Παύλου, Σταυρονικήτα) και στη Μονή Φαρμακολυτριάς έξω από τη Θεσσαλονίκη.⁶⁶⁸ Ακολούθησε η έξοδος της μαζικής τους βάσης: «*Προσεκαλείτο έκαστος ιδία ενώπιον των Εξάρχων [του Πατριαρχείου], του Πενταπόλεως Νείλου και του Ηγουμένου της Μονής Σιμωνόπετρας Νεοφύτου και αναλόγως των ετών, τα οποία είχαν διανύση εν τη Μονή, ελάμβανον 50-100 οθωμανικάς λίρας, ινα απέλθωσιν όπου βούλονται*».⁶⁶⁹

Μολονότι ένας μικρός αριθμός ελλήνων μοναχών εξακολούθησε το επόμενο διάστημα να ζει εκεί στο πλαίσιο του ορθόδοξου οικουμενισμού,⁶⁷⁰ ο Άγιος Παντελεήμονας είχε γίνει πλέον οριστικά

662 Όταν ο εξομολογητής και πραγματικός ηγέτης της ρωσικής αδελφότητας, ιεροδιάκονος Ιερώνυμος, πληροφορήθηκε λ.χ. πως η προτεινόμενη συλλογική ηγεσία της μονής θα είχε και τον έλεγχο των οικονομικών της, αντέδρασε -σύμφωνα με φιλική προς αυτόν αφήγηση- με τη δήλωση: «Όσο ζω δεν πρόκειται να επιτρέψω αυτή την περιουσία να τη διαχειριστούν άλλοι. Εγώ κρατώ τα ηνία και πράττω κατά βούληση» (Dmitrievskij 1895, 181). Οι ελληνικές πηγές, πάλι, δίνουν έμφαση στον φημολογούμενο χρηματισμό της ηγεσίας του Πατριαρχείου από το ρωσικό «χρυσίον» (Σμυρνάκης 1903, 221-222· Δανιήλ 1927, 34 & 40). Σε κάθε περίπτωση, εξίσου αποτελεσματική αποδείχθηκε η οικονομική εξάρτηση κάποιων αγιορείτικων μονών από τη Ρωσία, είτε μέσω των εισοδημάτων τους από μετόχια είτε λόγω της προσδοκίας προσοδοφόρων ζητειών εκεί.

663 Δανιήλ 1927, 25, 34-35 & 39· Σμυρνάκης 1903, 219-221.

664 Smirnova 2019, 138-141· Graf Ignatiev 2009, τ.Β', 646-648, 658 & 962.

665 Αναλυτικές (και, όπως είναι φυσικό, αντικρουόμενες) περιγραφές: Dmitrievskij 1895, 178-199· Σμυρνάκης 1903, 216-223 & 664-665· Δανιήλ 1927, 27-45. Για μια απόπειρα σύνθεσης, βλ. κι εδώ Fennell 2001, 138-150.

666 ΙΑΥΕ 1875/76.1, Γ. Λαγκαδάς προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 24.7.1875, αρ.750. Επίσης: Δανιήλ 1927, 45· Σμυρνάκης 1903, 222.

667 Δανιήλ 1927, 52.

668 Σμυρνάκης 1903, 223-224 & 665· Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, 198· Καρολίδης 1896, 92-93· Δανιήλ 1927, 45-50· ΙΑΥΕ 1875/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 23.9.1875, αρ.956.

669 Σμυρνάκης 1903, 224.

670 Το 1883 λ.χ. ο έλληνας πρόξενος κατά την πολυήμερη διερευνητική επίσκεψή του στο Άγιο Όρος διαπίστωσε ότι στη μονή εγκαταβιούσαν 380-400 μοναχοί, «*εξ ὧν οι 80 τυγχάνουσιν Έλληνες, διαμείναντες εν αυτή από τους έτους 1875*» (Παπάγγελος 2015-2016, 207). Το 1887, πάλι, εντοπίζονται εκεί «*περί τους 50*», ορισμένοι από τους οποίους «*μεγάλως τιμώμενοι υπό των Ρώσων*» (Μωραϊτίδης 1924, 109).

και επίσημα ρωσικό μοναστήρι. Ο Μακάριος Σούσκιν παρέμεινε ηγούμενος μέχρι τον θάνατό του το 1889,⁶⁷¹ διάστημα στο οποίο η μονή του κατέστη «*η ευπορωτάτη πασών*» χάρη στους «*αδρούς χρηματικούς πόρους*» της, σημαντικό μέρος των οποίων καταναλωνόταν «*εις ανέγερσιν νέων στερεών και πολυτελών περί τον περίβολον αυτής οικοδομών, εις εσωτερικόν κόσμον των ναών της και εις την διασκευήν των παλαιών πτερύγων αυτής*».⁶⁷² Από ένα σημείο και μετά, η υπερπροσφορά κονδυλίων και διαθέσιμων χειρών θα οδηγήσει στη de facto επέκταση της μονής με τη δημιουργία παραρτημάτων σε άλλα σημεία του Όρους, δικής της ιδιοκτησίας. Το 1880-1883 χτίστηκε στο Παλαιομονάστηρο «*ωραίος ναῖσκος εις τιμήν της θαυματουργού εικόνας της Θεοτόκου Ποτσάγι-ευσκαῖα*»⁶⁷³. Σχεδόν ταυτόχρονα μπήκαν μπροστά δυο σκήτες που εξελίχθηκαν σε πολυάριθμα καθιδρύματα, δίχως ποτέ ν' αναγνωριστούν ως τέτοιες από την ΙΚΑΟ. Η πρώτη ξεκίνησε το 1880-1881 με τη θεμελίωση ναού της Παναγίας του Καζάν και την οικοδόμηση συγκροτήματος κελιών στην περιοχή της Χρωμίτσας, σε απόσταση 25 περίπου χιλιομέτρων από τη μονή· ακολούθησε το 1885 η ανέγερση ναού στο τοπικό νεκροταφείο (Θεοτόκος Ιεροσολυμίτιδα, Οδηγήτρια του Σμολένσκ και Παραμυθία) κι άλλων έξι μέχρι το 1908· τα διαθέσιμα κονδύλια και η εργατικότητα των μοναχών μετέτρεψαν δε «*τους ερήμους το πριν ερεϊκώνας εις εξαίρετα κτήματα*».⁶⁷⁴ Η δεύτερη ήταν διπλή (ιδιόρρυθμη και κοινόβιο) και δημιουργήθηκε το 1881-1882 στην έρημη περιοχή «Γουρούνι», εξ ου κι από τους έλληνες αγιορείτες αποκλήθηκε «Γουρουνοσκήτη»· το 1883 εγκαινιάστηκε ο πρώτος ναός, επ' ονόματι μνήμη «*Πάντων των εν αγίω Όρει ελλαμψάντων οσίων Θεοφόρων Πατέρων*», το 1887 αυτός της Αγίας Τριάδας και το 1891 εκείνος των Πέτρου και Παύλου (στον πάνω και κάτω όροφο ενός κοινού κτιρίου), ενώ το 1902 η ΙΚΑΟ αρνήθηκε να επιτρέψει την ανέγερση ενός ακόμη, «*μειζόνων μάλιστα διαστάσεων*».⁶⁷⁵ Σε μια πρώτη φάση, η ρωσική «ανάκτηση» της κεντρικής μονής φέρεται πάντως να επισφραγίστηκε πανηγυρικά στο άκρως συμβολικό πεδίο της αγιογραφίας: σύμφωνα με την πρώτη λόγια ιστορία του Αγίου Όρους (1903), «*μετά την κατάληψιν της Μονής υπό των Ρώσων, ούτοι ου μόνον παρεμόρφωσαν την τοιχογραφίαν [του παλιού καθολικού] αλλά και αντεκατέστησαν τας πλείστας των αγίων επιγραφάς δια σλαβικών. Το μεγαλοπρεπές*

671 Dmitrievskij 1895, 354-362· «Παντοία», *Φάρος της Μακεδονίας*, 27.6.1889, 2. Το Μακάριο διαδέχθηκαν κατά σειρά -όσον αφορά την περίοδο που μας απασχολεί- οι αρχιμανδρίτες Αντρέι Βιρίοφκιν [Andrej Virjovkin] (1889-1903), Νήφων Τσετβέρνικοφ [Nifont Chetvernikov] (1903-1905), Μισαήλ Σαπέγκιν [Misail Sapegin] (1905-1909) και Υάκινθος Κουζνέτσοφ [Iakinif Kuznetsod] (1909-1927).

672 ΙΑΥΕ 1883/Β5, Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 30.11.1883, αρ.1579. Στα τέλη της δεκαετίας ο Αγ. Παντελεήμονας είχε πάνω από 1.000 μοναχούς, τρεις βασικούς ναούς και 14 παρεκκλήσια (*Путеводитель* 1888, 24-27).

673 Βλάχος 1903, 322· Dmitrievskij 1895, 272. Το 1871 είχε ξεκινήσει στον ίδιο χώρο η ανέγερση «*μεγαλοπρεπούς*» ναού του Αγ. Παντελεήμονα, με έξοδα «*του επιφανούς εμπόρου Ι.Ι. Ακαρόκοφ*», εν όψει ενδεχόμενης διχοτόμησης της μονής σε δυο διαφορετικά καθιδρύματα, ελληνικό και ρωσικό, σταμάτησε όμως μετά την απόσπασή του ελέγχου όλης της μονής με τη διοχέτευση των κονδυλίων σε άλλες ανάγκες (Dmitrievskij 1895, 271-272).

674 Σμυρνάκης 1903, 671-672· Βλάχος 1903, 324· Dmitrievskij 1895, 273-274· ΑΣΤΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, σ.61-3· *Православныя русския обители* 1909, 709.

675 Σμυρνάκης 1903, 673 & 685· Dmitrievskij 1895, 274.

εικονοστάσιον του Καθολικού καθώς και έτερα μικρότερα είναι ρωσικής προελεύσεως».⁶⁷⁶

Η ίδια πηγή μάς παρέχει ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για μια σειρά από εικόνες ή άλλα είδη ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης, η παρουσία των οποίων συνέβαλε ιδιαίτερα στην εμπέδωση του εκρωτισμού των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών της μονής. Με δεδομένο το πρόσφατο της ανασυγκρότησής της χάρη στη ρωσική βοήθεια, η μονή δεν διέθετε καθόλου *«αρχαία άμφια, αλλά βαρύτιμα καινουργή εξηρημένα εντός μεγάλων ερμαρίων· πλείστα δε Ευαγγέλια και άγια Δισκοπότηρα δωρηθέντα υπό διαφόρων αυτοκρατόρων, πριγκήπων και μεγάλων ευεργετών της Μονής»*.⁶⁷⁷ Αξιοθαύμαστη θεωρούνταν μια ψηφιδωτή εικόνα *«του αγίου Αλεξάνδρου του Νεύσκη»* στον ναό της Αγίας Σκέπης.⁶⁷⁸ Στο παρεκκλήσι του Αλέξανδρου Νιέφσκι, που χτίστηκε το 1852, το ξύλινο εικονοστάσι έφερε *«επιγραφή εν ξυλογραφία κατά μήκος αυτού»*, σύμφωνα με την οποία κατασκευάστηκε *«επί τη θαυμασία διασώσει Αλεξάνδρου του Β΄, μηνί Απριλίου του 1867»*.⁶⁷⁹ Ιδιαίτερη μνεία γίνεται κι εδώ στις καμπάνες του κωδωνοστασίου της μονής, η μεγαλύτερη από τις οποίες, *«βάρους 10.636 οκάδων περίπου»*, είχε κατασκευαστεί το 1893 *«προς μνήμην Ανδρέου τινός Δημητρίεβιτς Σαμγίνα, ούτινος φέρει εγγεγλυμένον το όνομα ως και το του τεχνίτου Ιωακείμ Βορόβιεφ»*.⁶⁸⁰ Στη σκήτη της Νέας Θηβαΐδας, στον νάρθηκα του ναού των Αγίων Πάντων υπήρχε τέλος εικόνα της Παναγίας *«της καλουμένης Αειπαρθένου της “Ευσπλάχνου”, φερούσης καλύπτραν περιεστιγμένην δια πολλών μαργαριτών και καταπίπτουσιν επί των ώμων και του στήθους αυτής, τους δ’ οφθαλμούς νεύοντας προς τα κάτω και τας χείρας εσταυρωμένας άνευ του αγίου Βρέφους»*. Την *«εξωγράφησε κόρη τις εν Ρωσσία»* κι ήταν *«αντίτυπον της εικόνας εκείνης ής ενώπιον απεβίωσε τω 1833 εν τη Μονή Σαρόμπσκιοι ο ιερομόναχος όσιος Σεραφεΐμ»* του Σαρόφ· σύμφωνα με το συγγραφέα, *«είναι ωραίας τέχνης»* κι επιπλέον προκαλεί *«την περιεργείαν του προσκυνητού λόγω της εξαίρετου και πρωτοτύπου στάσεως της Αειπαρθένου»*.⁶⁸¹

Η ίδια ή κάποια παρόμοια εικόνα απέσπασε την προσοχή και του προτεστάντη ιερωμένου Άθελ-σταν Ρίλι [helstan Riley], κατά την επίσκεψή του στον Άθω το 1883· όχι όμως (ακόμη;) στη σκήτη της Νέας Θηβαΐδας, αλλά στον βασικό ναό της κυρίαρχης μονής: *«Οι τοίχοι του είναι ασβεστωμένοι, πάνω τους όμως είναι κάμποσες καλοφτιαγμένες εικόνες. Το εικονοστάσι είναι πλούσιο, και πάνω από την ωραία πύλη κρέμεται μια μικρή εικόνα καλυμμένη με μαργαριτάρια και διαμάντια»*.⁶⁸² Για την επιδεικτική προβολή της πολυτέλειας κατά τις τελετές της Μονής Ρωσικού, και την πρό-

676 Σμυρνάκης 1903, 666. Η αλλαγή της γραφής των εικόνων, με μόνη εξαίρεση εκείνες του καθολικού, επιβεβαιώνεται κι από οδοιπορικό επισκέπτη της δεκαετίας του 1880 (Μωραϊτίδης 1924, 93).

677 Σμυρνάκης 1903, 668.

678 Στο ίδιο, 669.

679 Στο ίδιο, 672. Το 1885 το εικονοστάσι μεταφέρθηκε στον ναό του νεκροταφείου της Χρωμίτσας.

680 Στο ίδιο, 668.

681 Στο ίδιο, 673.

682 Riley 1887, 252.

σληπή της ακόμη και από κάθε άλλον παρά βαλκάνιους επισκέπτες, αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή από τον ίδιο της ολονύκτιας λειτουργίας της 14ης Αυγούστου στον ναό της Αγίας Σκέπης: «*Η ψαλμωδία ήταν καλή και τα άμφια του κλήρου πανάκριβα, καθώς οι περισσότεροι από τους ιερωμένους ήταν ντυμένοι με χρυσοκόκκινο δαμασκηνό ύφασμα. Η μήτρα στην κεφαλή του ηγουμένου Μακάριου ήταν καλυμμένη με σμάλτα κι αστραποβολούσε με διαμάντια κι άλλες πολύτιμες πέτρες. [...] Εντυπωσιαστήκαμε ιδιαίτερα από δυο διάκους, ωραίους ψηλούς άντρες που φορούσαν στιχάρια από χρυσό ύφασμα, πάνω στα οποία κατέβαιναν, μπροστά μεν οι γενιάδες τους και πίσω τα μακριά, κυματιστά μαλλιά τους. Καθένας τους στήριζε με το ένα χέρι στον αριστερό του ώμο ένα σκεύος θυμιάματος με τη μορφή επάργυρης εκκλησίας, στο δε άλλο κρατούσε ένα ασημένιο θυμιατήρι*».⁶⁸³

Η Σκήτη του Προφήτη Ηλία

Πολύ λιγότερο θυελλώδης, αλλά εξίσου καθοριστική για τη ρωσική παρουσία στον Άθω, υπήρξε η διαδρομή των άλλων δυο σημαντικών καθιδρυμάτων: της Σκήτης του Προφήτη Ηλία κι εκείνης του Αγίου Ανδρέα, γνωστής ως «Σεράι». Η πρώτη υπαγόταν ιεραρχικά στη μονή Παντοκράτορος, ενώ η δεύτερη σ' εκείνην του Βατοπεδίου.

Η σκήτη του Προφήτη Ηλία θεμελιώθηκε ως κελί το 1757 από τον ουκρανό μοναχό Παΐσιο Βελιτσκόφσκι, που αναζωογόνησε (και μετά το 1764 μεταφύτευσε στη Βλαχία) τον ησυχασμό του ύστερου Βυζαντίου.⁶⁸⁴ Ολοκληρωτικά εγκαταλειμμένη στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης, κατοικήθηκε ξανά μετά το 1830 από μερικές δεκάδες ρώσους και ουκρανούς («μικρορώσους») μοναχούς, η διένεξη των οποίων κατέληξε όπως είδαμε στην έξωση της «μοσχοβίτικης» μειοψηφίας από την ουκρανική πλειοψηφία.⁶⁸⁵ Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1830, τα μέλη της αδελφότητας παραπονούνταν πάλι στους επιφανείς συμπατριώτες τους επισκέπτες πως «οι Έλληνες» της κυρίαρχης μονής τούς είχαν αποσπάσει μεγάλο μέρος της γης που ανήκε κάποτε στη σκήτη· τα παράπονά τους αυτά έπεφταν όμως συνήθως στο κενό.⁶⁸⁶ Ένα μόνιμο σημείο τριβής αφορούσε την

683 Στο ίδιο, 254. Παρόμοια περιγραφή της γιορτής του Αγ. Παντελεήμονα το 1887 σε Μωραϊτίδης 1924, 96-99.

684 Σμυρνάκης 1903, 538-9· Fennell 2001, 62· Ταχιάος 1964, 35-45. Η τελευταία πηγή χρονολογεί την εγκατάσταση του Παΐσιου στο συγκεκριμένο κελί το 1761 (σ.36).

685 Svjatogorets 1850, τ.Β', 199-200· Ageev 1856, τ.Β', 111 & 226-227· Uspenskij 1880, 430. Σύμφωνα με τη μεταγενέστερη αφήγηση ρώσου επισκέπτη που έμεινε στο Όρος για καιρό, η σύγκρουση οφειλόταν στο γεγονός πως «ο Μικρορώσος επ' ουδενί δεν μπορεί να υποφέρει αυτή τη χλεύη με την οποία τον κοιτάζει ο Μεγαλωρώσος και προσβάλλεται σοβαρά από κάθε αστείο, του δε Μόσκοβου γι' αυτό ακριβώς αυτό του αρέσει» (Blagoveshtenskij 1864, 165).

686 Davydov 1840, 112· Uspenskij 1880, 432. Την αδυναμία των «ρώσων» κατοίκων της μονής (που υπολογίζονται πάντως σε μόλις 12 και συγχέονται με τους 42 του Αγ. Παντελεήμονα) ν' αποκτήσουν οποιαδήποτε γη στον Άθω, παρόλο που «έχουν κατά περιόδους προσφέρει σημαντικά χρηματικά ποσά», επισημαίνει σε έκθεσή του και ο τότε άγγλος πρόξενος Θεσσαλονίκης (FO 195/100/369, Ch. Blunt, «A list of the Convents of Mount Athos», Salonica 25.1.1839).

τάση της σκήτης, η οποία από το Σεραφεΐμ Αγιορείτης περιγράφεται σαν «*πιεσμένη και στενή*»⁶⁸⁷ ενώ από τον Παρθένι Αγκέεφ «*μεγάλη και όμορφη σαν μοναστήρι*»,⁶⁸⁸ να επεκταθεί οικοδομικά. Με τη μεσολάβηση του εμπόρου της Οδησσού Κωνσταντίνου Σπανδωνή, του διερμηνέα του ρωσικού προξενείου Θεσσαλονίκης Ιγνατίου Πετρασέφσκι και της ΙΚΑΟ, οι δυο πλευρές κατέληξαν το 1839 σε συμφωνία που επιβεβαίωσε την οικονομική αυτοτέλεια της σκήτης, με την υποχρέωση να καταβάλει στη μονή ετήσιο «*δόσιμον*» 1.500 γροσίων για τους πρώτους 25 μοναχούς της κι «*από δύο φλωρία ολλανδικά*» για κάθε επόμενο· η ένταξη νέων μοναχών στη σκήτη ήταν «*ελευθέρα*», με προληπτική εξέταση μόνο «*της διαγωγής αυτών*» από τους επιτρόπους του Παντοκράτορα. Η μονή έδωσε, τέλος, άδεια στους μοναχούς της σκήτης για την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Μητροφάνη που είχε παραγγείλει μια τετραετία νωρίτερα ο Ανίκητος, καθώς και «*ν' ανακαινίζωσι τας κατοικίας της σκήτης, οπότε θέλουν, χωρίς να κάμνουν άλλα μάταια έξοδα*». ⁶⁸⁹ Σημαντικότερη πηγή εσόδων της σκήτης εκείνα τα χρόνια ήταν η ιδιοκτησία ενός ψαρότοπου στο Δούναβη, που σύμφωνα με τον Πορφύριο Ουσπένσκι της απέδιδε ετήσιο εισόδημα 5.000 ρουβλίων.⁶⁹⁰

Σύμφωνα με το κυριότερο έργο αναφοράς της ελληνικής βιβλιογραφίας, τις επόμενες τέσσερις δεκαετίες δεν υπήρξε το παραμικρό πρόβλημα μεταξύ σκήτης και μονής, καθώς «*οι εν τη σκήτη ετήρουν τους όρους του συμβολαίου*». ⁶⁹¹ Από τις ρωσικές πηγές η απουσία τριβών αποδίδεται κυρίως στην προσωπικότητα του επικεφαλής της σκήτης, ιερομόναχου Παΐσιου από τη Βεσσαραβία, ο οποίος εξελέγη το 1841, πέθανε το 1871 και περιγράφεται ως «*μυαλωμένος, ευσεβής και πολύ ευπαρουσίαστος*». ⁶⁹² Κατά πάσα πιθανότητα, η ύφεση αυτή είχε ωστόσο να κάνει και με την εγγενή δυσπιστία που οι επιτελείς της ρωσικής διείσδυσης ένιωθαν απέναντι στην αποκλίνουσα ταυτότητα των Ουκρανών που επάνδρωναν τον Προφήτη Ηλία. Αποκαλυπτικά για τη δυσπιστία αυτή είναι τα πικρόχολα σχετικά σχόλια που διανθίζουν διάφορα κείμενα της εποχής, ⁶⁹³ με προεξάρχουσα την ομολογία του θαλαμηπόλου του τσάρου, Αντρέι Μουραβιόφ. Όταν το 1849 επισκέφθηκε τη «*ρωσική ή ακριβέστερα μικρορωσική σκήτη*», διαβάζουμε στο οδοιπορικό που εξέδωσε δυο χρόνια αργότερα, «*ευχάριστο ήταν το άκουσμα της ρωσικής ψαλμωδίας στη μητρική γλώσσα στον ναό του Προφήτη Ηλία*» ⁶⁹⁴ κατά τη διεκδίκηση όμως από την Ιερά Κοινότητα της αναβάθμισης του «*φυλετικά καθαρού*» ⁶⁹⁵ ρωσικού κελιού του Αγίου Αντρέα σε σκήτη, ως βασικό επιχείρημα θα προβάλλει τον ισχυρισμό πως αυτό το τελευταίο αποτελούσε «*τη μοναδική ρωσική αδελφότητα στο Άγιο Όρος*,

687 Svjatogorets 1850, τ.Β', 199.

688 Ageev 1856, τ.Δ', 141-142.

689 Το πλήρες κείμενο του συμφωνητικού (26.8.1839) σε Petit 1903, 56-59. Για την αρχική μορφή της συμφωνίας (10.4.1837), βλ. Γάσπαρης 1991, 164-165.

690 Uspenskij 1880, 433. Επίσης: Svjatogorets 1850, τ.Β', σ.200-201· Ageev 1856, τ.Δ', 142.

691 Σμυρνάκης 1903, 539.

692 Uspenskij 1880, 426. Αναλυτικά για τη «*χρυσή εποχή*» του Παΐσιου σε Fennell 2001, 250-253.

693 Ενδεικτικά: Ageev 1856, τ.Β', 117-118, 152, 156-157 & 226-227· Svjatogorets 1850, τ.Β', 199-201.

694 Murav'jov 1851, 179 & 186.

695 Στο ίδιο, 359.

επειδή στη σκήτη του προφήτη Ηλία, όπως και οι ίδιοι ξέρετε, οι περισσότεροι είναι Μικρορώσοι».⁶⁹⁶ Κατά την επίσκεψη του πάλι στον Άθω το 1867, ο Μεγάλος Δούκας Αλέξιος Αλεξάντροβιτς διανυκτέρευσε μεν στη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα και τη σκήτη του Αγίου Ανδρέα, σ' εκείνη του προφήτη Ηλία στάθηκε όμως μόνο για ένα τσάι. Αναγορεύοντας την επόμενη χρονιά τον Παΐσιο σε αρχιμανδρίτη, η κυρίαρχη μονή αναγνώρισε έτσι γραπτά πως, όχι μόνο «ανύψωσε τη σκήτη, τη διεύρυνε και την εξωράισε· με μια λέξη, την ανέστησε ηθικά και πνευματικά», αλλά και πως «υπήρξε απόλυτα σύμφωνος» με τους γραικούς προϊσταμένους του.⁶⁹⁷

Τα πράγματα εξελίχθηκαν ωστόσο πολύ διαφορετικά από τη δεκαετία του 1880 και μετά, την επαύριο δηλαδή της μεγάλης Ανατολικής κρίσης αλλά και ως αντανάκλαση της μαζικής πλέον εισροής προσκυνητών από τη Ρωσία στον Άθω, που έθεσε εντελώς διαφορετικές προτεραιότητες στη νέα ηγεσία της σκήτης. Κατά τη διάρκεια ιδίως της θητείας ως Δικαίων του Τωβία (1779-1885) και του Γαβριήλ (1887-1901) του επονομαζόμενου «Χτίστη» (Строитель), η σκήτη θα έρθει έτσι σε μετωπική αντιπαράθεση με τη μονή λόγω της πραγματοποίησης οικοδομικών έργων δίχως άδεια. Πέτρα του σκανδάλου αποτέλεσε κυρίως η άρνηση της μονής να εγκρίνει αίτημα της σκήτης για ανέγερση νέου κεντρικού ναού («καθολικού»), κατά 50% μεγαλύτερου από τον υπάρχοντα, τα θεμέλια του οποίου έθεσε στις 22.6.1881 ο ρώσος ναύαρχος Ντμίτρι Γκολοβατσόφ εν ονόματι της μεγάλης δούκισσας Αλεξάνδρας Πετρόβνα, στην οποία -ως γυναίκα- δεν επιτρεπόταν ν' αποβιβαστεί από τη θαλαμηγό της στο Άγιο Όρος.⁶⁹⁸ Η διαφορά οδηγήθηκε στα εκκλησιαστικά όργανα και τα οθωμανικά δικαστήρια, με εμπλοκή (και, από ένα σημείο τουλάχιστον και μετά, καθοδηγητικό ρόλο) των εκατέρωθεν διπλωματικών αποστολών, που κατέβαλαν και τις συνακόλουθες δωροδοκίες.⁶⁹⁹ Τη λύση έδωσε τελικά το Πατριαρχείο, ύστερα από παρέμβαση της ρωσικής πρεσβείας, επιβάλλοντας το 1892 ένα νέο κανονισμό που επέτρεψε μεν στη σκήτη να χτίσει την επίμαχη εκκλησία, έθεσε όμως συγκεκριμένα όρια στην οικοδομική επέκτασή της και περιόρισε «εις το διηνεκές» το νόμιμο δυναμικό της σε 130 μοναχούς και 20 δοκίμους, ο αριθμός των οποίων «ουδέποτε και επ' ουδεμιά προφάσει αυξηθήσεται».⁷⁰⁰ Η σκήτη είχε ήδη περισσότερους τροφίμους, η ουσία του συμβιβασμού ήταν ωστόσο πως αυτοί στερούνταν πλέον το δικαίωμα ψήφου στις αρχαιρεσίες

696 Στο ίδιο, 352.

697 Fennell 2001, 252.

698 Στο ίδιο, 254· Βλάχος 1903, 231· Συμυρνάκης 1903, 234 & 539· Κτενάς 1935, 675. Η Πετρόβνα ήταν θεία της βασίλισσας Όλγας της Ελλάδας και ανηψιά της προκατόχου της, Αμαλίας («Ειδήσεις», *Φάρος της Μακεδονίας*, 16.6.1881, 3).

699 Συμυρνάκης 1903, 234-235· Κτενάς 1935, 675-678· ΑΣΤΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 91-94· ΙΑΥΕ 1883/Αρχ.Β/3, Επίτροποι Ι.Μ. Παντοκράτορος, 20.5.1883· ΙΑΥΕ 1884/Αρχ.Β/2,Π. Λογοθέτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 14.3.1884, αρ.342, 4.4.1884, αρ.428, και 18/30.4.1884, αρ.602· ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, ο ίδιος προς Επ.Εξ., Θεσ/νίκη 1/13.1.1885, ά.α. Για τις δωροδοκίες από ελληνικής πλευράς, με την αιτιολογία πως το ίδιο έκανε και η άλλη, βλ. Π. Λογοθέτης, 14.3 και 4.4.1884, όπ.π.

700 Fennell 2001, 247-248· Συμυρνάκης 1903, 248-249. Το πλήρες κείμενο του νέου συμφώνου σε Petit 1903, 61-67, και Συμυρνάκης 1903, 249-253.

της προϊσταμένης μονής – και, συνεπώς, αποτρεπόταν οριστικά το ενδεχόμενο ρωσικού ελέγχου αυτής της τελευταίας διά της πλειοψηφίας, για το οποίο κυρίως ανησυχούσε ο ελληνικός μηχανισμός.⁷⁰¹ Όσον αφορά, τέλος, «τα υπάρχοντα οικοδομήματα», η σκήτη δικαιούνταν στο εξής «να τα επισκευάζη ελευθέρως, αποφεύγουσα όμως την πολυτέλειαν»⁷⁰² διατύπωση καταφανώς προσχηματική αυτή η τελευταία, αποκαλυπτική όμως για το πραγματικό κέντρο βάρους της όλης διαφοράς.

Ακολούθησε ανακαίνιση της σκήτης «δια μεγαλοπρεπών οικοδομών», χρηματοδοτημένη κυρίως από την προσοδοφόρα ζητεία του δικαίου Γαβριήλ στη Ρωσία με την εικόνα της Γαλακτοτροφούσας κι ένα οστό του Απόστολου Ανδρέα.⁷⁰³ Το πελώριο νέο καθολικό ξεκίνησε να χτίζεται εκ βάθρων το 1899, θεμελιώθηκε επίσημα τον Ιούνιο του 1900 από τους ρώσους αξιωματούχους που βρέθηκαν στο Άγιο Όρος για τα θυρανοίξια του καθολικού της σκήτης του Αγίου Ανδρέα («τελεταρχούντος» του πρώην -και μελλοντικού- πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄⁷⁰⁴), διακόπηκε προσωρινά το 1901 κι ολοκληρώθηκε το 1907-1914. Τα εγκαίνιά του έγιναν στις 20 Ιουλίου 1914, ενάμιση χρόνο μετά την ενσωμάτωση του Άθωνα στο ελληνικό κράτος και λίγες μόνο μέρες πριν από το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου που επέφερε το τέλος του ρωσικού κληρικαλισμού.⁷⁰⁵ Ως αποτέλεσμα ενδιάμεσων ιδεολογικοπολιτικών κι αισθητικών επαναξιολογήσεων, οι επτά τρούλοι του δεν ήταν όμως πλέον ρωσικού, αλλά καθαρά βυζαντινού ρυθμού.⁷⁰⁶

Η Σκήτη του Αγίου Ανδρέα

Η πορεία της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα (ή «Σεράν») υπήρξε πολύ διαφορετική, τόσο από την επεισοδιακή κατάκτηση του Αγίου Παντελεήμονα όσο κι από την αργόσυρτη ανάπτυξη του Προφήτη Ηλία. Ξεκίνησε το 1652 ως προσωπικό κελί του πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου Πατελάρου κι ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων τη δεκαετία του 1760, με την ίδια πάντα ιδιότητα, από τον επίσης πρώην πατριάρχη Σωφρόνιο Β΄ και οι δυο τους κατέφυγαν τελικά στη Ρωσία, επιστρέφοντας από την οποία πέθαναν στην ίδια πόλη της Γερμανίας.⁷⁰⁷ Η δεύτερη εκδοχή του κελιού ήταν ένα πολυτελές πολυεπίπεδο κτίριο με ψηλά μπαλκόνια, εξ ου και το παρωνύμιο «Σεράν».⁷⁰⁸ Το 1841 το κελί πουλήθηκε από «τον τελευταίον Έλληνα κελλιότην αυτού», ιερομόναχο

701 ΑΣΤΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 94.

702 Petit 1903, 65· Συμυρνάκης 1903, 251-252.

703 Συμυρνάκης 1903, 540-541· Fennell 2001, 255-256.

704 Συμυρνάκης 1903, 540· Κτενάς 1935, 679.

705 Κτενάς 1935, 679· Fennell 2001, 256-257.

706 Fennell 2001, 257.

707 Uspenskij 1880, 438-440· Συμυρνάκης 1903, 452-453· *Сераї* 1858, 33-38.

708 *Сераї* 1858 35-36· Uspenskij 1880, 457 (και απεικόνιση στη σ.456). Ο Συμυρνάκης (1903, 452) το μνημονεύει ως «τριώροφον».

Σάββα, στους Ρώσους μοναχούς Βησσαρίωνα και Βαρσονούφριο, πρώην εμπόρους που από την προηγούμενη δεκαετία μόναζαν σε κελιά των μονών Ιβήρων και Σταυρονικήτα.⁷⁰⁹ μέχρι το 1848 εγκαταστάθηκαν δε εκεί πάνω από 20 ρώσοι μοναχοί, «*δίχως ανάμιξη με άλλες φυλές*».⁷¹⁰ Η καθοριστική τομή θα έρθει την επόμενη χρονιά, με την επίσκεψη του Αντρέι Μουραβιόφ και την πανηγυρική αναβάθμιση του κελιού σε σκήτη, κάτω από την πίεση που αυτός, ως θαλαμηπόλος του τσάρου, άσκησε τόσο στο Βατοπέδι όσο και στις υπόλοιπες μονές.⁷¹¹ για το λόγο αυτό ανακηρύχθηκε κτήτορας της σκήτης, που μετονομάστηκε προς τιμήν του από Αγίου Αντωνίου σε Αγίου Ανδρέα.⁷¹² Στις 21 Οκτωβρίου 1849 συντάχθηκε το καταστατικό («ομόλογον») που ρύθμιζε τις σχέσεις των δυο καθιδρυμάτων και λίγο αργότερα επικυρώθηκε με πρωτοβουλία του δικαίου Βησσαρίωνα από τον πατριάρχη Άνθιμο και την Ιερά Σύνοδο στο Φανάρι.⁷¹³ Χάρη στην ιδιαίτερη προστασία της από το επίσημο ρωσικό κράτος, η σκήτη θα πορευτεί έτσι στο εξής δίχως ιδιαίτερα προβλήματα από την προϊσταμένη της μονή ή την Ιερά Κοινότητα. Το 1879, μάλιστα, μετά την εκδήλωση μιας εσωτερικής κρίσης της σκήτης για την οποία διαθέτουμε αποσπασματικές μόνο πληροφορίες,⁷¹⁴ η μονή θα υπογράψει (και το Πατριαρχείο θα εγκρίνει) νέο συμφωνητικό, βάσει του οποίου κατοχυρώθηκε πανηγυρικά ο ρωσικός χαρακτήρας της.⁷¹⁵

Με δεδομένη την καταλυτική επίδραση της παρέμβασης του Μουραβιόφ, αξίζει να δούμε κάπως λεπτομερέστερα την εξιστόρησή της από τον ίδιο. Μετά την αποτυχία της πρώτης απόπειράς του να ικανοποιήσει σχετικό αίτημα των συμπατριωτών του μοναχών και την απογοήτευση αυτών των τελευταίων για την «εγκατάλειψή» τους, διαβάζουμε στο οδοιπορικό που δημοσίευσε ανώνυμα δυο χρόνια αργότερα, αποφάσισε να υποστηρίξει αυτό το αίτημα με προσωπική του παρέμβαση στην Ιερά Σύναξη.⁷¹⁶ Η αγόρευσή του εκεί, όπως έχει ανασυσταθεί στο βιβλίο, ισοδυναμούσε με άσκηση πίεσης στο ευαίσθητο σημείο κάθε επιμέρους μονής: απέναντι σ' εκείνες του Αγίου Παντελεήμονα, του Χιλανδαρίου και του Ζωγράφου επικαλέστηκε τη σλαβική αλληλεγγύη μεταξύ «ομοφύλων» στις μονές Παντοκράτορος κι Εσφιγμένου θύμισε τις πρόσφατες ζητείες τους στη Ρωσία· στην Ιβήρων, τα προνόμια που απολάμβανε το μετόχι της στη Μόσχα· στις υπόλοιπες, τόνισε απλά το «ενδιαφέρον» της Ρωσίας για το Άγιο Όρος, το πιστοποιημένο από την πρόσφατη επίσκεψη του πρέσβη Τιτόφ και τη συνεχιζόμενη παρουσία του ίδιου. Η ομιλία του έκλεισε με το τελεσίγραφο ότι «*θ' αναμείνει τα νέα επ' αυτού στη Μονή Ρωσικού, απ' όπου θ' αποπλεύσει*

709 Σμυρνάκης 1903, 453· *Cepaï* 1858, 40-42· Uspenskij 1880, 440-441.

710 *Cepaï* 1858, 42-44· Uspenskij 1880, 441.

711 *Cepaï* 1858, 46-48 & 94-97· Uspenskij 1880, 442· Σμυρνάκης 1903, 453· Βλάχος 1903, 191.

712 *Cepaï* 1858 50 & 99-101. Η μετονομασία υπήρξε απαίτηση του ίδιου του Μουραβιόφ (Murav'jov 1851, 356-357).

713 Σμυρνάκης 1903, 453-454· Uspenskij 1880, σ.444-455, με τα πλήρη κείμενα των σχετικών εγγράφων σε ρωσική μετάφραση· τα τελευταία επίσης σε *Cepaï* 1858, 101-116.

714 Troitskij 2009, 22-24.

715 Σμυρνάκης 1903, 455· Troitskij 2009, 18.

716 Murav'jov 1851, 352-353.

για τη *Θεσσαλονίκη*».⁷¹⁷ Τόσο η ΙΚΑΟ όσο και η άμεσα ενδιαφερόμενη Μονή Βατοπεδίου δεν άργησαν να συνθηκολογήσουν.⁷¹⁸ Όπως προκύπτει πάντως από διάφορα άλλα σημεία του ίδιου οδοιπορικού, η σκήτη «του» δεν ήταν το μόνο καθίδρυμα του Άθω που ζήτησε τη βοήθειά του για την τακτοποίηση εκκρεμοτήτων με κάποια προϊστάμενή της αρχή: η Μονή Ζωγράφου του ζήτησε επιτυχώς να μεσολαβήσει για τη μετατροπή της σε κοινόβιο,⁷¹⁹ η Σκήτη του Προφήτη Ηλία για τη διεύρυνση της επικράτειάς της,⁷²⁰ ο Άγιος Παντελεήμονας για την απόκτηση μετοχίου στη Ρωσία προκειμένου ν' αποπληρώσει τα χρέη του.⁷²¹ ακόμη κι ο πρώην Αδριανουπόλεως Γρηγόριος, που τέλεσε τον αγιασμό των εγκαινίων της σκήτης, τον παρακάλεσε να μεταφραστεί κι εκδοθεί στα ρωσικά η λειτουργία που είχε γράψει για το νεομάρτυρα αδερφό του, ο οποίος είχε απαγχονιστεί από τους Οθωμανούς το 1821.⁷²² Μεταξύ των υποσχέσεων που έδωσε, από την άλλη, ξεχωρίζουμε αυτές της αποστολής εικόνων από τη Μόσχα στη σκήτη του Αγίου Ανδρέα⁷²³ και στη Μονή Ζωγράφου,⁷²⁴ αλλά και ενός «έμπειρου αγιογράφου από τη Ρωσία» για την ανακαίνιση των παλιών τοιχογραφιών της Μονής Παντοκράτορος.⁷²⁵ «Σε ένδειξη ευγνωμοσύνης» για τη δωρεά δώδεκα ρωσικών εικόνων από το μητροπολίτη Μόσχας προς το εικονοστάσι της σκήτης, οι μοναχοί της τελευταίας του χάρισαν «ένα μεγαλοπρεπές ευαγγέλιο του 10ου αιώνα γραμμένο με χρυσό σε περγαμηνή, το οποίο ανήκε στον πατριάρχη Σεραφείμ» ο πρώην Μοσχονησίωv Καλλίνικος, πάλι, έστειλε στον μητροπολίτη Μόσχας, ως αντίδωρο για τα άμφια που του έφτιαχνε, τέσσερα πολύτιμα ελληνικά και σλαβικά χειρόγραφα του ύστερου Μεσαίωνα.⁷²⁶

Ο Μουραβιόφ υπήρξε ο πρώτος αλλά όχι ο μόνος ρώσος αξιωματούχος που έζησε για κάποιο διάστημα ως επιφανής επισκέπτης στο Σεράι, προσφέροντας στη σκήτη το ενδιαφέρον και την προστασία του. Μεταξύ 1857 και 1860 εγκαταστάθηκε εκεί για 26 συνολικά μήνες ο κρατικός σύμβουλος κι αρχαιοδίφης Πιοτρ Σεβαστιάνοφ, χρησιμοποιώντας την ως βάση για τις εξερευνήσεις του ίδιου και της ομάδας του στα υπόλοιπα μοναστήρια. Σκοπός των τριών αποστολών που πραγματοποίησε στον Άθω μέσα σ' αυτό το διάστημα, συνοδευόμενος από ζωγράφους, φωτογράφους, τοπογράφους και λόγιους κληρικούς, ήταν η αποτύπωση μεγάλου αριθμού «*αρχαίων μνημείων χριστιανικής τέχνης*» κι ελληνικών ή σλαβικών χειρογράφων που φυλάσσονταν εκεί: οι δυο τελευ-

717 Στο ίδιο, 353-356.

718 Στο ίδιο, 357-358.

719 Στο ίδιο, 259 & 348. Πρβλ. Σμυρνάκης 1903, 558, για το 1850 ως χρονιά της μεταβολής.

720 Murav'jon 1851, 348.

721 Στο ίδιο, 365. Κι αυτό το αίτημα, όπως είδαμε ήδη, ικανοποιήθηκε με παρέμβαση του Μεγάλου Δούκα στη ρωσική Ιερά Σύνοδο.

722 Στο ίδιο, 206-207.

723 Στο ίδιο, 356.

724 Στο ίδιο, 259-260. Η δωρεά θα γινόταν με μεσολάβηση στο μητροπολίτη Μόσχας, ως αντίδωρο για μια ξυλό-γλυπτη αγιορείτικη εικόνα που δωρίστηκε στο Μουραβιόφ.

725 Στο ίδιο, 346. Η υπόσχεση δόθηκε για ν' αποφευχθούν κακοτεχνίες από ατάλαντους μοναχούς.

726 Στο ίδιο, 349-350.

ταίες αποστολές του (1858 και 1859-60) είχαν επίσημο χαρακτήρα και χρηματοδοτήθηκαν από τη Ρωσική Ιερά Σύνοδο, την αυτοκρατορική οικογένεια και τη Ρωσική Ακαδημία Τεχνών, πρόεδρος της οποίας ήταν η μεγάλη δούκισσα Μαρία Νικολάγεβνα [Marija Nikolaevna].⁷²⁷ Την ίδια εποχή επισκέφθηκε τον Άθω (στο πλαίσιο παράλληλης ημιεπίσημης αποστολής του στην Ανατολή για λογαριασμό της Ιεράς Συνόδου) και ο Πορφύριος Ουσπένσκι, οι ακριβείς σχέσεις του οποίου με τον Σεβαστιάνοφ είναι αδύνατο ν' αναλυθούν εδώ.⁷²⁸ Για ένα τρίμηνο εργάστηκε στο πλαίσιο της αποστολής, ως βοηθός του Σεβαστιάνοφ, και ο εφημέριος της ρωσικής πρεσβείας στην Αθήνα Αντονίν Καπούστιν – αναζητώντας και μελετώντας παλιά χειρόγραφα, αντιγράφοντάς τα, παραλαμβάνοντάς τα ως δώρα ή αποσπώντας τα με δωροδοκίες.⁷²⁹ Δεν πρόκειται ν' ασχοληθούμε άλλο εδώ μ' αυτό το εγχείρημα, καθώς αποσκοπούσε στην καταγραφή, αποτύπωση και δυνητική εξαγωγή -όχι εισαγωγή- ειδών εκκλησιαστικής τέχνης· υποσημειώνουμε μονάχα τη φευγαλέα σημείωση του Καπούστιν, κατά την περιγραφή της αναχώρησής του από τον Άθω με «μια δεκαριά παλιά χειρόγραφα» σ' ένα μεγάλο σεντούκι, πως «ο Πιοτρ Ιβάνοβιτς [Σεβαστιάνοφ] μοιράζει απλόχερα διάφορα μαραφέτια» (разными марафетами), απροσδιόριστης ταυτότητας και προέλευσης, στους εκεί μοναχούς.⁷³⁰

Εκτός από τα άμεσα και έμμεσα υλικά οφέλη που αποκόμισε η σκήτη του Αγίου Ανδρέα απ' αυτή την πολύμηνη παρουσία, εξίσου καίρια υπήρξε η συνακόλουθη διάχυτη πρόσληψή της σαν άτυπο κέντρο της ρωσικής παρέμβασης στον Άθω. Την ίδια χρονιά με την πρώτη επίσημη αποστολή κυκλοφόρησε στην Αγία Πετρούπολη από το τσαρικό τυπογραφείο ένα βιβλίο 116 σελίδων αφιερωμένο ειδικά στη σκήτη, η δημιουργία της οποίας περιγραφόταν σαν το αίσιο τέλος ενός μακροχρόνιου αγώνα για την απόκτηση της απαραίτητης εθνικής εστίας σ' έναν εχθρικό ομόδοξο κόσμο: ύστερα από αλλεπάλληλους κατατρεγμούς που τους επιφύλαξαν τόσο οι έλληνες όσο και οι ουκρανοί μοναχοί, διαβάζουμε, «οι Ρώσοι έχουν επιτέλους στο Άγιο Όρος ιδιόκτητο μοναστήρι, ρωσικό, δίχως καμιά ανάμιξη άλλων, έστω και ομόθρησκων μ' εμάς φυλών, όπου καθένας από τους συμπατριώτες μας θα βρει καταφύγιο της δικής του οικογένειας, θ' ακούσει λειτουργία που γίνεται

727 Για τα ταξίδια του Σεβαστιάνοφ στο Άγιο Όρος υπάρχει αρκετά μεγάλη, ρωσική κυρίως, βιβλιογραφία. Ενδεικτικά: *Comptes rendus* 1858, σ.25-27· Durand – Didron 1861· Etinhof 1995· Pivovarova 2015· Gerd 2020β· Pjatinitskij 2020.

728 Για την αποστολή αυτή, τα παρασκήνιά της και λεπτομέρειες όσον αφορά την παραμονή του στον Άθω, βλ. Uspenskij 1901, 146-222.

729 Για τις δραστηριότητες αυτές, εξαιρετικά εύγλωττο είναι το δημοσιευμένο ημερολόγιο του Καπούστιν (Kapustin 2017, 403-427, εγγραφές 20.7-17.10.1859)· ειδικά για την προμήθεια χειρογράφων, βλ. σ.413-4, 420-1 425 & 427. Το περιεχόμενό του αξίζει ν' αντιπαραβληθεί με το (λεπτομερέστερο) αντίστοιχο δημοσιευμένο οδοιπορικό του, η πρώτη τουλάχιστον γραφή του οποίου έγινε επίσης κατά την παραμονή του στο Άγιο Όρος (Kapustin 2013, 'Кієво 1874).

730 Kapustin 2017, 427, εγγραφή της 16.10.1859.

όπως στην πατρίδα, τιμώντας και μνημονεύοντας την Αυτοκρατορική Οικογένειά μας».⁷³¹ Δεδομένου ωστόσο ότι το Σεράι «δεν έχει άλλα εισοδήματα εκτός από την ελεημοσύνη, τα αφιερώματα και τις προσφορές για αιωνία μνήμη από την πατρίδα»,⁷³² επιτακτική για την επιβίωση του μικρού αυτού εθνικού θαύματος ήταν πλέον η υλική στήριξή του από τους υπηκόους της αυτοκρατορίας: «Έχουν ήδη γίνει πολλά στην καινούρια μας ρωσική σκήτη, χρειάζονται όμως πολύ περισσότερα. Πιστεύουμε θαρραλέα πως οι συμπατριώτες δεν θα της αρνηθούν τη βοήθεια, ούτε θα την κάνουν να υποφέρει από μεγάλες στερήσεις».⁷³³ Τις εκκλήσεις επισφράγιζε αναλυτικός κατάλογος των αναγκών του μοναστηριού, προς γνώση και κατά δύναμιν συμμόρφωση του εθνικά και θρησκευτικά ευαίσθητου αναγνώστη της εποχής.⁷³⁴

Η ανταπόκριση κράτους κι ιδιωτών σ' αυτό το πατριωτικό κάλεσμα υπήρξε μακροχρόνια κι εντυπωσιακή, με αποτέλεσμα τόσο επί του ιδρυτή της σκήτης, δικαίου Βησσαρίωνα (1849-1862), όσο κι επί των διαδόχων του Θεοδώρητου (1862-1887), Θεόκλητου (1887-1891) και Ιωσήφ (1891-1908), το Σεράι να μετατραπεί ουσιαστικά σ' ένα πελώριο εργοτάξιο.⁷³⁵ Το 1909 διέθετε πλέον δεκατέσσερις ναούς, μικρούς και μεγάλους,⁷³⁶ καθώς και πολυάριθμα πολυώροφα κτίρια για κάθε χρήση, όπου μεταξύ άλλων στεγάστηκε το 1864 και το πρώτο οργανωμένο φαρμακείο του Όρους.⁷³⁷ Η χρηματοδότηση του εγχειρήματος ξεκίνησε με μια παρατεταμένη ζητεία στη Ρωσία το 1851-1856,⁷³⁸ συνεχίστηκε με την τακτική περιφορά εκεί της «θαυματουργού» αγιορείτικης εικόνας της Παναγίας «της επικαλουμένης “των Θλιβομένων Παραμυθία”» (в скорбех и печалех утешение)⁷³⁹ και παγιώθηκε με την απόκτηση μετοχίων στην Κωνσταντινούπολη, την Οδησσό, την Αγία Πετρούπολη και το Ροστόφ, τα οποία διασφάλισαν συνεχή ροή προσκυνητών, χρήματος και αφιερωμάτων

731 *Ceraï* 1858, 53· άλλες αναφορές, εξίσου πλήρως ευθυγραμμισμένες με την τσαρική ιδεολογία της «επίσημης εθνικότητας», στις σελ. 28-30, 33, 38 & 41-4. Βλ. επίσης 25-27 & 32 (διώξεις από Έλληνες κι Ουκρανούς) και 46-48 (συνοπτική αναπαραγωγή της προαναφερθείσας αφήγησης του Μουραβιόφ). Το περιεχόμενο του βιβλίου αναπαράγει σε αξιοσημείωτο βαθμό αποσπάσματα ενός προγενέστερου ανώνυμου φυλλαδίου που είχε συντάξει κι εκδώσει ο Μουραβιόφ (Murav'jon 1852).

732 *Ceraï* 1858, 89. Στις αναμνήσεις από την παραμονή του στον Άθω την ίδια περίοδο (1858-60), δημοσιευμένες όμως αρκετά αργότερα (1880), ο Ουσπένσκι φιλοτεχνεί μια αντίστοιχη φαινομενικά εικόνα, επί της ουσίας ωστόσο πολύ πιο καθησυχαστική: «*Η Σκήτη του Αγίου Ανδρέα δεν έχει καθόλου προσοδοφόρα κτήματα και συντηρείται μονάχα από τις εισφορές που έρχονται απ' τη Ρωσία και τους τόκους επί του κεφαλαίου, το οποίο, όπως ακούγεται, δεν είναι μικρό (50.000 ρούβλια)*» (Uspenskij 1880, 464).

733 *Ceraï* 1858, 53-54.

734 Στο ίδιο, 90-93.

735 Αναλυτική περιγραφή αυτών των έργων σε Troitskij 2009, 13-45. Συνοπτικότερα: Σμυρνάκης 1903, 454-459.

736 *Православныя русскія обители* 1909, 708-709.

737 Troitskij 2009, 17.

738 РГИА, Ф.797, оп. 20, д.45001, л.8, 20-21, 28-29, 37-38, 47-48, 52-53 & 65.

739 Σμυρνάκης 1903, 458· *Путеводитель* 1888, 131-132· Troitskij 2009, 26. Η εικόνα, αρχικός ιδιοκτήτης της οποίας φέρεται ο τέως πατριάρχης Αθανάσιος Πατελάριος, παραδόθηκε στη σκήτη κατά τα εγκαίνια της από τον πρώην Αδριανουπόλεως Γρηγόριο. Το 1865-1868 η εικόνα απέκτησε δικό της ναό, στο εσωτερικό ενός καινούριου εξώροφου κτιρίου (Troitskij 2009, 17).

στη σκήτη.⁷⁴⁰ Σε μεγάλο βαθμό το οικοδομικό αυτό έργο στηρίχθηκε ωστόσο και σε ευεργεσίες δωρητών όπως ο Σεβαστιάνοφ (με χρήματα του οποίου χτίστηκαν το 1857-1860 η διώροφη νότια πτέρυγα της σκήτης και ο ναός «του αγίου Πέτρου Μητροπολίτου Μόσχας του θαυματουργού»),⁷⁴¹ ο μεγαλέμπορος του Αρχαγγέλσκ Ιβάν Ιβάνοβιτς Γκούμπιν [Ivan Ivanovich Gubin]⁷⁴² και κυρίως ο βαθύπλουτος «διάσημος επιχειρηματίας και μαικήνας» Ινοκέντι Μιχαήλοβιτς Σιμπιριάκοφ [Innokentij Mikhailovich Sibirjakov], η αστρονομική δωρεά 2.400.000 ρουβλίων του οποίου επέτρεψε την ανέγερση τόσο του πολυτελέστατου πεντάκλιτου ναού του Ευαγγελισμού στο μετόχι της σκήτης στην Αγία Πετρούπολη (1889-1892) όσο και του εντυπωσιακού νέου καθολικού της στον Άθω (1893-1900)· ο ίδιος χρηματοδότησε και την κατασκευή ναού στο κελί του, επ' ονόματι του Αγίου Ινοκεντίου του Ιρκούτσκ.⁷⁴³ Στα οδοιπορικά των ξένων περιηγητών και στις υπηρεσιακές εκθέσεις των ελλήνων προξένων η σκήτη περιγράφεται έτσι στερεότυπα ως «πλούσια» ή και «εμφανώς πολύ πλούσια».⁷⁴⁴ Η επίσημη ρωσική πατρωνία και το απαραίτητο χρήμα της εξασφάλισαν επίσης αρκετά νωρίς τον αναγκαίο χώρο που στερούνταν η ουκρανική ομόλογή της του Προφήτη Ηλία, με παραχωρήσεις ή αγορές κτημάτων, δασών κι ενός κελιού από τις γειτονικές μονές Χιλανδαρίου κι Αγίου Παντελεήμονα.⁷⁴⁵ Από εξωτερικούς παρατηρητές, όπως ο απεσταλμένος του Ναπολέοντα του Γ' στον Άθω το 1863, Εμμανουήλ Μίλερ, ο οικοδομικός αυτός οργανισμός αποδόθηκε στην εμφανή πρόθεση των επικεφαλής του Σεραγιού «να κατακτήσουν σύντομα τον τίτλο της μονής»· διαπιστώνοντας μέσα σε μια διετία πως «η ρωσική επιρροή κάνει εδώ μοναδικές προόδους», ο τελευταίος έσπευσε μάλιστα να προβλέψει (εσφαλμένα, όπως αποδείχθηκε) ότι, μ' αυτή τη δυναμική, «σε μερικά χρόνια, η Ρωσία θα κατέχει όλα τα μοναστήρια».⁷⁴⁶

Περισσότερο από κάθε άλλο καθίδρυμα του Αγίου Όρους, ρωσικό ή μη, η σκήτη του Αγίου Ανδρέα διακρίθηκε ως χώρος εντυπωσιακής επίδειξης πλούτου και ισχύος μέσω της πολυτέλειας ή του μεγέθους των ειδών ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης με τα οποία επενδύθηκε η λειτουργία της. Τον Ιούλιο ήδη του 1863, ο Μίλερ παρατήρησε λ.χ. πως η νεότερη από τις τρεις εκκλησίες της «φαίνεται πολύ πλούσια, είναι πλήρως επιχρυσωμένη και γεμάτη εικόνες σκεπασμένες με μέταλλο»·⁷⁴⁷ ακόμη και στο δωμάτιό του στο τοπικό αρχονταρίκι, όλες οι μορφές της «μεγάλης εικό-

740 Troitskij 2009, 17-20· Pavlovskij 1905, 46.

741 Σμυρνάκης 1903, 454· Troitskij 2009, 16.

742 Troitskij 2009, 45.

743 Troitskij 2009, 32-33 & 37· Σμυρνάκης 1903, 458. Αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία για το δωρητή: «Сибиряков, Иннокентий Михайлович», <https://shorturl.at/fqVY7>, προσπέλαση στις 6.12.2023. Ο Σιμπιριάκοφ έζησε στη σκήτη τα τελευταία πέντε από τα 41 χρόνια της σύντομης ζωής του (1896-1901).

744 Riley 1887, 238· Miller 1889, 9· Παπάγγελος 2015-2016, 220· ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, σ.83.

745 Σμυρνάκης 1903, 454· Uspenskij 1880, 456· Troitskij 2009, 16.

746 Miller 1889, 301. Η εκτίμηση διατυπώνεται σε επιστολή προς τη σύζυγό του (Σκήτη Αγ. Ανδρέα, 12.9.1864). Παρόμοια εκτίμηση για τις ρωσικές προοπτικές έκανε μερικά χρόνια νωρίτερα κι ένας συμπατριώτης του αρχαιολόγος (Didron 1858, 76-77).

747 Miller 1889, 15-16.

νας» (με ρωσική επιγραφή και χρονολογία 1852) που κρεμόταν στον τοίχο σκεπασμένη με τζάμι, ήταν «ντυμένες με ασήμι με χρυσά φωτοστέφανα».⁷⁴⁸ Στις δικές του αναμνήσεις από τα ταξίδια του στον Άθω το 1858-1861, ο Πορφύριος Ουσπένσκι μνημονεύει πάλι την αργυρόχρυση επένδυση μιας αγιορείτικης εικόνας της Οδηγήτριας, φτιαγμένη μεταξύ 1843 και 1858 στην περιοχή του Ντον όπου την είχε μεταφέρει ο ευεργέτης του (τότε ακόμη) κελιού, Πάβελ Πονομαρίοφ [Pavel Ponomarev].⁷⁴⁹ «Το καθολικόν αυτής είναι λίαν πλουσίως, κατά ρωσσικόν ρυθμόν εστολισμένον και εν αυτώ εντός αργυράς θήκης φυλάσσεται η κάρα αγίου Ανδρέου», σημειώνει για τη σκήτη δύομιση δεκαετίες αργότερα ένας έλληνας στρατιωτικός χαρτογράφος,⁷⁵⁰ απείρως γλαφυρότερος αποδεικνύεται δε επ' αυτού ο διευθυντής «του εν Αθήναις Αναγνωστηρίου» που πέρασε από εκεί το 1874: «Ο ναός», διαβάζουμε στο οδοιπορικό του που εκδόθηκε την ίδια χρονιά, «είναι εστολισμένος δι' όλης της ρωσικής πολυτελείας και του νεωτέρου ρυθμού· εκθαμβούται τω όντι ο εισερχόμενος εν αυτώ, διότι αμέσως η όρασις καταπολιορκείται υπό πλουσίων χρυσών δώρων, υπό μεγαλοπρεπών αργυρών πολυελαίων και μανουαλίων και υπό πλείστων άλλων αφιερωμάτων. Έξωθεν του ιερού τούτου ναού, υπάρχει έτερος ο του αγίου Ανδρέου, μικρός πλην πολυτελής· εις το κέντρον του ναού τούτου είναι κατάχρυσος λάρναξ παραλληλογράμμου σχήματος, έχουσα μήκος τριών πήχεων και πλάτος μιας. Πλαγίως άνωθεν της λάρνακος είναι η εικών του αγίου Ανδρέου κεκαλυμμένη άπασα από άργυρον· εις δε τας τέσσαρας εξ αργύρου πλευράς παριστάνονται τα θαύματα του αγίου. Η λάρναξ αύτη παρουσιάζει μεγαλοπρεπές και πλούσιον θέαμα, είναι δε αρίστου καλλιτεχνίας. Άνωθεν της λάρνακος ταύτης είναι εις κατάχρυσος εγλυμμένος τρούλος (κουμπές), όστις στηρίζεται επί τεσσάρων καταχύσων επίσης στηλών διακεκοσμημένων δι' όλων των λεπτουργικών έργων της ευρωπαϊκής κομψότητος, ώστε το όλον είναι θέαμα αυτοκρατορικής ούτως ειπείν μεγαλειότητος».⁷⁵¹ Τελικό συμπέρασμα του σλαβοφάγου περιηγητή ήταν πως, «αν ο ξένος είναι Έλλην, σφοδράν αισθάνεται θλίψιν βλέπων ελληνικήν μονήν εις κατοχήν ξένων, και ποίων ξένων!.. Αν δε Ρώσος, χαίρει δια τα κατορθώματα του πανσλαβισμού».⁷⁵²

Ακόμη κι όταν στην κατασκευή επιμέρους ναών της σκήτης υπεισέρχονταν στοιχεία της ντόπιας τεχνοτροπίας, οι βασικές εικόνες εισάγονταν από τη Ρωσία. Στον ναό της Αγίας Τριάδας, που εγκαινιάστηκε το 1889, το τέμπλο ήταν μεν «βυζαντινού ρυθμού» αλλά οι εικόνες του παραγγέλθηκαν στη Μόσχα· από τον μοσχοβίτη ζωγράφο Σοκόλοφ ήταν φτιαγμένη και μια εικόνα του

748 Στο ίδιο, 18.

749 Uspenskij 1880, 461.

750 Σχινάς 1887, 616-619.

751 Νικολόπουλος 1874, 33.

752 Στο ίδιο, 34.

Μυστικού Δείπνου στην ίδια εκκλησία.⁷⁵³ Το εντυπωσιακότερο απόκτημα της περιόδου υπήρξε ωστόσο μια πελώρια καμπάνα, βάρους 4.329 οκάδων, που δωρήθηκε τον Ιούλιο του 1873 στο Σεράι από την τσαρίνα Μαρία Αλεξάντροβνα και τον γιο της, μεγάλο δούκα Αλέξιο Αλεξάντροβιτς, σε ανάμνηση της επίσημης επίσκεψης του τελευταίου εκεί το 1867. Είχε κατασκευαστεί σε εργοστάσιο της Βιάτκα, έφερε ως έμβλημα τον δικέφαλο αετό και μεταφέρθηκε στο Άγιο Όρος «δωρεάν δια της ρωσικής ατμοπλοϊκής Εταιρείας».⁷⁵⁴

Κορωνίδα του Σεραγιού αποτέλεσε το νέο καθολικό του, επ' ονόματι του Αγίου Ανδρέα, «μετά των παρακειμένων παρεκκλησίων του αγίου Αλεξάνδρου του Νεύσκη και της Ισαποστόλου Μαρίας της Μαγδαληνής». Θεμελιώθηκε πανηγυρικά στις 16 Ιουνίου 1867 από τον μεγάλο δούκα Αλέξιο Αλεξάντροβιτς, σε ανάμνηση της διάσωσης του πατέρα του, τσάρου Αλεξάνδρου του Β', κατά την πρόσφατη δολοφονική απόπειρα εις βάρος του στο Παρίσι από έναν πολωνό εμιγκρέ.⁷⁵⁵ Η ανέγερση του ναού καθυστέρησε τελικά τρεις ολόκληρες δεκαετίες, με αποτέλεσμα συμπληρωματικές θεμελιώσεις το 1874 από τον κτήτορα της σκήτης Αντρέι Μουραβιόφ και το διάδοχό του, πρέσβη Νικολάι Ιγνάτιεφ.⁷⁵⁶ Ακόμη κι αυτή η καθυστέρηση καταπτόση πάντως στο μεσοδιάστημα το ηθικό των αντίπαλων μηχανισμών, που την εξέλαβαν ως ένδειξη των μεγεθών της επικείμενης κατασκευής: «Εις μίαν των γωνιών της μεγαλοπρεπούς ταύτης σκήτης ετέθη ο θεμέλιος λίθος υπό του Πρίγκηπος της Ρωσσίας Αλεξίου, όπως ανεγερθή μέγας ναός, αλλ' όστις εισέτι δεν ανεγέρθη· φαντάσθητι, ω αναγνώστα, οποία πολυτέλεια και πλούτος θα καταπέση εις τον νέον τούτον ναόν», διαβάζουμε σ' ένα χαρακτηριστικό οδοιπορικό της εποχής.⁷⁵⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος θα κινηθεί και η έκθεση που ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Γεώργιος Δοκός συνέταξε το 1887, μετά την υπηρεσιακή επίσκεψή του στον Άθω, εντάσσοντας το επίμαχο σχέδιο σ' ένα συνολικό πρόγραμμα πολιτισμικής επιβολής: οι Ρώσοι της σκήτης, διαβάζουμε, «ήγειρον εν τω περιβόλῳ αυτής τα θεμέλια μεγίστου Ναού προς αποπεράτωσιν του οποίου πολλά εκατομμύρια θα δαπανηθώσιν. Έστησαν εν αυτή τους μεγίστους των εν Αγ. Όρει κωδώνων, οίτινες συνεχώς αγγέ-

753 Troitskij 2009, 27. Ο συγγραφέας δεν διευκρινίζει για ποιο από τα τρία αδέρφια Σοκόλοφ, που σταδιοδρομούσαν εκείνη την εποχή στη Μόσχα, πρόκειται: τον αυτοδίδακτο Πιοτρ (Piotr Petrovich Sokolov, 1821-1898), τον Πάβελ (Pavel Petrovich Sokolov, 1826-1905), που αναγορεύθηκε το 1864 σε ακαδημαϊκό χάρη στον πίνακά του «Η Αγία Οικογένεια», ή τον επίσης ακαδημαϊκό Αλεξάντρ (Aleksandr Petrovich Sokolov, 1829-1913), το έργο του οποίου επικεντρώθηκε κυρίως σε πορτρέτα μελών της Αυλής και της αριστοκρατίας· και των τριών η τεχνοτροπία ήταν, πάντως, καθαρά «κοσμική», δίχως την παραμικρή σχέση με βυζαντινά πρότυπα. Βιογραφικά στοιχεία: Kondakov 1915, 184-185· Sokolov 1930· «Соколов», *Entsiklopedicheskij Slovar' Brokgauza i Efrona*, τ.30α, Αγ. Πετρούπολη 1900, 735-736.

754 Σμυρνάκης 1903, 455· Troitskij 2009, 18. Ο Σμυρνάκης τοποθετεί τη δωρεά στο 1883· πρόκειται όμως για λανθασμένη χρονολόγηση, όπως διαπιστώνουμε από το γεγονός πως η ίδια πελώρια καμπάνα μνημονεύεται ήδη το 1874 από το Νικολόπουλο (σ.34).

755 Σμυρνάκης 1903, 454-455· Troitskij 2009, 18· *Путеводитель* 1888, 131· Russkij Svjatogorets 1867, 67-68.

756 Troitskij 2009, 18. Κάποιες εργασίες έγιναν στις αρχές της δεκαετίας του 1880 (Troitskij 2009, 19· Riley 1887, 278-279), επί της ουσίας όμως η κατασκευή ξεκίνησε το 1893, μετά τη δωρεά του Σιμπιριάκοφ (Troitskij 2009, 32).

757 Νικολόπουλος 1874, 34. Βλ. επίσης Μωραϊτίδης 1924, 138.

λουσιν τοις εν Καρναίς την άφιζιν επισήμων ξένων εκ Ρωσσίας, και εχρύσωσαν τας στέγας των εκκλησιών αυτής».⁷⁵⁸

Μια δεκαετία μετά το νέο καθολικό είχε πια σχεδόν ολοκληρωθεί, με βάση σχέδια του καθηγητή αρχιτεκτονικής στην Αγία Πετρούπολη Μιχαήλ Σουρούποφ [Mikhail Shchurupov]⁷⁵⁹ κι επιβλέποντα τον σκοπελίτη αρχιτέκτονα Χριστόδουλο.⁷⁶⁰ Οι κυριότερες εικόνες του τέμπλου ήταν έργο του πετρουπολίτη αγιογράφου Τρόνιν [N.A. Tronin], η βαρύτερη από τις είκοσι καμπάνες δώρο της τσαρίνας Μαρίας Αλεξάντροβνα, το πολυτελές στασίδι του Δικαίου δώρο του μεγάλου δούκα Αλεξίου Αλεξάντροβιτς (με δικέφαλο αετό, τα αρχικά του τσάρου και το δικό του μονόγραμμα), η πολύτιμη λειψανοθήκη που φιλοξένησε την κεφαλή του Πρωτόκλητου Ανδρέα φιλοτεχνήθηκε από το μοσχοβίτη μάστορα Προυννικόφ [Prudnikov], ενώ περίοπτη θέση επιφυλάχθηκε επίσης σ' ένα αντίγραφο της «θαυματουργής» εικόνας της Παναγίας Θεοδορόφσκαγια από την Καστρόμα, ντυμένο με αργυρεπίχρυση επένδυση, το οποίο ήδη από το 1856 είχε δωρήσει στη σκήτη η γηραιά μεγαλογαιοκτήμονας του Γιάροσλαβλ, Γκλαφίρα Στεπάνοβνα Γκριάζεβα [Glafigra Stepanovna Grjazeva].⁷⁶¹

Η εμφάνιση του ναού δικαίωσε πλήρως, τόσο τις προσδοκίες που είχαν επενδυθεί στην ανέγερσή του όσο και τους φόβους που αυτή προκαλούσε. Χαρακτηριστικό δείγμα, η περιγραφή του από τον διάκονο Κοσμά Βλάχο, επίτροπο της Μονής Αγίου Παύλου κι εκπρόσωπό της στην ΙΚΑΟ εκείνα τα χρόνια. Η επίμαχη εκκλησία, διαβάζουμε στο βιβλίο που εξέδωσε το 1903 στον Βόλο, «έμελλε να υπερβή κατά την υλικήν αξίαν και την μεγαλοπρέπειαν πάντας τους ναούς ούς είδεν η καθ' ημάς Ανατολή μετά την άλωσιν. Ο ναός ούτος έχει μήκος 60 μ. πλάτος 33 μ. και ύψος από του δαπέδου 29 μέτρων, ωκοδομήθη δε διά λαξευτού γρανίτου και μαρμάρου. Η είσοδος αυτού αποτελείται εκ των σκελών γοθτικού κωδωνοστασίου, ύψους 37 μέτρων, ού εκατέρωθεν υψούνται χάριν αναλογίας θολοειδείς πύργοι! Η στέγη και οι τρούλοι αυτού καλύπτονται δι' ελασμάτων μολύβδου και χαλκού. Οι τρούλοι οίτινες επί ογκωδών σφαιρών φέρουσι μεγάλους καλλιτεχνικούς σταυρούς εισί διηνηθισμένοι δια χρυσών αστερίσκων, αι δε κατάχρυσοι σφαίραι και οι σταυροί παρέχουσιν εκτυφλωτικήν ανταύγειαν εις το φως του ηλίου. Ο εσωτερικός του ναού κόσμος δεικνύει την ανυπέρβλητον ειδικότητα των Ρώσων εις τα τοιαύτα. Το εικονοστάσιον, αι εικόνες και τα σκεύη μαρτυροῦσι πλούτον πολύν και θαμβώνουσι το όμμα του επισκέπτου. Εικόνες τινές του εικονοστασίου αντιπροσωπεύουσιν εξόχους γραφίδας Ρώσων καλλιτεχνών. [...] Βεβαίως όλος ο καταπλήσσων αυτού όγκος και πλούτος με τους θαυμασίους τρούλους του δεν στερείται χάριτος και μεγαλοπρεπείας, το δεσπόζον όμως αίσθημα επί

758 ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, σ.83-4.

759 Troitskij 2009, 34.

760 Σμυρνάκης 1903, 457.

761 Troitskij 2009, 34-37.

τη όψει αυτού είναι το μέγα».⁷⁶² Αναφερόμενος στην τελετή των θυρανοιξίων αυτού «του μεγίστου ανά την Ανατολήν Ιερού Καθιδρύματος», ο προηγούμενος του γειτονικού Παντοκράτορα θα τονίσει πάλι σε επιστολή του προς τον Στέφανο Δραγούμη πόσο εντυπωσίασε το κοινό «η πλημμύρα των πολυχρώμων φώτων, διαχεομένη από τα ύψη των 60πηχων τρούλων του εν μέσω της αυλής νεοδημητίου Ναού και καταπλημμυρούσα τας εκτάσεις των εκατονπεντηκονταμέτρων σιδηροτεύκτων πλευρών».⁷⁶³ Στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος κινούνται και οι εντυπώσεις του έκτακτου απεσταλμένου του αθηναϊκού «Σκριπ», που έσπευσε στο Άγιο Όρος από τη Θεσσαλονίκη το φθινόπωρο του 1901 ενόψει της επίσκεψης εκεί του ελληνικού πολεμικού στόλου: «*Η εκκλησία*» της σκήτης, γράφει, «είνε αληθές θαύμα αρχιτεκτονικής και καλλιτεχνίας. Από 20 ολοκλήρων ετών εκατοντάδες όλαι ανθρώπων εργάζονται συνεχώς και ακόμα υπάρχει εργασία [...]. Ο διάκοσμος της εκκλησίας είναι μυθωδώς πλούσιος, ολόκληρον το πανύψηλον τέμπλον κατάχρυσον, αι κορνίζαι χρυσαί, αι εικόνες κεκαλυμμέναι δια χρυσού και πεποικιλμέναι δι' αδαμάντων και άλλων πολυτίμων λίθων. Αι εικόνες είναι αριστουργήματα καλλιτεχνίας. 20 τρούλοι με διαχρύσους και δια πολυτίμων λίθων πεποικιλμένους σταυρούς σελαγίζουν εις τον ήλιον και προκαλούν από μακράν του επισκέπτου την προσοχήν».⁷⁶⁴ Από ρωσική πηγή πληροφορούμαστε, τέλος, πως το εικονοστάσι του καθολικού είχε παραγγελθεί στο διάσημο αρχιτέκτονα της ρωσικής πρωτεύουσας Σεργκέι Κοντράτιεφ [Sergej Petrovich Kondrat'ev], μετά την άφιξή του δε στο Άγιο Όρος το 1898 μεταφέρθηκε -«ως ένδειξη ιδιαίτερης ευλάβειας»- από τους μοναχούς στα χέρια από το λιμάνι της Δάφνης μέχρι το μοναστήρι, σε μια ανηφόρα δηλαδή μήκους 13 περίπου χιλιομέτρων.⁷⁶⁵

Η τελετή των θυρανοιξίων, στις 16 Ιουνίου 1900, επιβεβαίωσε ακόμη περισσότερο την όλη επίδειξη κρατικής ισχύος κι αυτοκρατορικού μεγαλείου. Τον αγιασμό τέλεσε ο πρώην (και επικείμενος) πατριάρχης Ιωακείμ Γ', συνεπικουρούμενος από τον πρύτανη της Θεολογικής Ακαδημίας της Μόσχας, επίσκοπο Βολοκολάμσκ Αρσένι Σταντνίτσκι, τον τόνο τον έδωσαν ωστόσο κυρίως οι επίσημες κρατικές παρουσίες: ο ρώσος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, Ιβάν Ζινόβιεφ, ως εκπρόσωπος του προϊσταμένου του υπουργού Εξωτερικών (κι εγγονού του κτήτορα της σκήτης), Μιχαήλ Νικολάβιεβιτς Μουραβιόφ [Mikhail Nikolaevich Murav'jon], που κατά σύμπτωση πέθανε λίγες μέρες νωρίτερα.⁷⁶⁶ ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη, Νικολάι Ιλαριόνοφ [Nikolaj Alekseevich Illarionov], κι ο υποπρόξενος Καβάλας, Βουλγαρίδης· ο διοικητής του ρωσικού στόλου της Μεσογείου, αντιναύαρχος Αλεξέι Μπιρλιόφ [Aleksej Biril'jon] (ως εκπρόσωπος του αρχιναύαρχου και κτήτορα του ναού, μεγάλου δούκα Αλεξέι Αλεξάντροβιτς) με 35 αξιωματι-

762 Βλάχος 1903, 191-192.

763 ΑΣΤΔ 32/22, προηγούμενος Γεράσιμος Παντοκρατορινός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αγίω Όρει 5.10.1900, σ.11-13.

764 «Το Άγιον Όρος όπου ευρίσκεται ήδη η θωρηκτή μας μοίρα. Πλήρης και θαυμασία περιγραφή», *Σκριπ*, 6.10.1901, 1-2.

765 Troitskij 2009, 33.

766 «Ειδήσεις», *Κωνσταντινούπολις*, 9.6.1900, 1.

κούς του, επικεφαλής τριών πολεμικών πλοίων και πολυμελούς ναυτικού αγήματος. Τον πρύτανη της Θεολογικής Ακαδημίας (που το 1883 είχε επισκεφθεί τον Άθω ως σπουδαστής της και είχε δημοσιεύσει σχετικό οδοιπορικό με τη μορφή ημερολογίου)⁷⁶⁷ συνόδευαν, τέλος, ο επιθεωρητής κι ο βοηθός επιθεωρητής της, δυο καθηγητές, τέσσερις κληρικοί και 15 σπουδαστές της.⁷⁶⁸ Η προϊστάμενη μονή Βατοπεδίου εισέφερε στην τελετή «την αρχαίαν εικόναν του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου»,⁷⁶⁹ τα ρωσικά μοναστήρια του Αγίου Παντελεήμονα και του Προφήτη Ηλία εκπροσώπηθηκαν δεόντως, οι οργανωτές όμως απέκλεισαν επιδεικτικά τους εκπροσώπους των υπόλοιπων μονών, τόσο από το επίσημο γεύμα όσο κι από την πανηγυρική υποδοχή του ρώσου πρέσβη.⁷⁷⁰ Ιδιαίτερη εντύπωση προκάλεσε φυσικά, όχι μόνο η λαμπρότητα της τελετής, αλλά και η μαζική ρωσική στρατιωτική παρουσία με την οποία αυτή επισφραγίστηκε (παράταξη αγημάτων, ανάρτηση «του ρωσσικού αυτοκρατορικού θυρεού», κανονιοβολισμοί πολεμικών πλοίων) «προς τεκμηρίωσιν της εν αγίω Όρει επικρατήσεως του ρωσσικού στοιχείου».⁷⁷¹

Παρά τον πανικό που διαπερνά τις σχετικές αναφορές της ελληνικής βιβλιογραφίας (ή και ακριβώς εξαιτίας του), ο ελληνικός τύπος τόσο της Αθήνας όσο και της Πόλης απέφυγε πάντως οποιαδήποτε περιγραφή του γεγονότος, περιοριζόμενος σε μερικές άκρως λακωνικές αναφορές της μετάβασης εκεί του ρώσου πρέσβη και των ρωσικών πλοίων⁷⁷². Την ίδια ακριβώς στάση κράτησε και η εφημερίδα της Βουλγαρικής Εξαρχίας που εκδιδόταν στην Κωνσταντινούπολη⁷⁷³ – γεγονός καθόλου άσχετο, πιθανότατα, με την έντονη ανησυχία που είχε εκφράσει λίγο νωρίτερα ο βούλγαρος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη (και πρώην αρχιγραμματέας της) Ατανάς Σόποφ [Atanas Shopov], όταν διαπίστωσε ιδίοις όμμασι την οικονομική αλλά και πληθυσμιακή ισχύ της Ρωσίας στο Άγιο

767 Αρχικά, το οδοιπορικό δημοσιεύθηκε ανώνυμα στο περιοδικό της Θεολογικής Ακαδημίας του Κιέβου (1886), ακολούθησε δε μέσα στην ίδια χρονιά η επώνυμη έκδοσή του σε βιβλίο. Το αντίστοιχο ημερολογιακό οδοιπορικό του για την επίσκεψη του 1900 στον Άθω σταματά, δυστυχώς, στην επίσκεψή του στη σκήτη του Προφήτη Ηλία (13.6), μια μέρα προτού αρχίσουν οι τριήμερες τελετές των θυρανοξίων (Stadnitskij 2006, 389-408).

768 Troitskij 2009, 33· Σμυρνάκης 1903, 269-271· Βλάχος 1903, 192· ΑΣτΔ 32/22, Γεράσιμος Παντοκρατορινός, όπ.π., σ.11-13.

769 Σμυρνάκης 1903, 270. Σύμφωνα με ρωσικές πηγές, αυτό που μεταφέρθηκε προσωρινά στη σκήτη για την τελετή ήταν η «Ζώνη της Παναγίας» (Troitskij 2009, 33).

770 Σμυρνάκης 1903, 271.

771 Στο ίδιο, 271· ΑΣτΔ 32/22, Γεράσιμος Παντοκρατορινός, όπ.π., σ.11-13.

772 «Μικρά νέα», *Σκριπ*, 13.6.1900, 3, και 15.6.1900, 2· «Απόπλους ρωσικών πολεμικών. Κατευθύνονται εις Άγιον Όρος», *Εμπρός*, 14.6.1902, 2· «Ειδήσεις», *Κωνσταντινούπολις*, 14.6.1900, 2, και 19.6.1900, 2.

773 «Вътрешни новини», *Вестн*, 16.6.1900, 2, και 23.6.1900, 2.

Όρος.⁷⁷⁴ Ακόμη πιο αξιοσημείωτη είναι η πλήρης αποσιώπηση της τελετής από το επίσημο έντυπο του Πατριαρχείου: ακόμη και οι δυο συνοπτικές περιγραφές των συναντήσεων του πατριάρχη και άλλων αξιωματούχων με τον περαστικό επίσκοπο Βολοκολάμσκ και τη συνοδεία του, ως λόγο του ταξιδιού τους στο Άγιο Όρος και την Παλαιστίνη αναφέρουν αποκλειστικά και μόνο την επιθυμία «προσκυνήσεως των εκεί σκηνομάτων».⁷⁷⁵ Από ελληνικής πάντως πλευράς, η ρωσική «πρόκληση» απαντήθηκε τελικά με πολυήμερο προσκύνημα του ελληνικού στόλου στις μονές του Αγίου Όρους και ταυτόχρονη περιοδεία του προξένου Θεσσαλονίκης εκεί τον Οκτώβριο του 1901, αφού προηγήθηκε επίσκεψη του πρέσβη Μαυροκορδάτου το προηγούμενο φθινόπωρο.⁷⁷⁶

Αντίρροπες προσλήψεις

Η μάχη ήταν έτσι κι αλλιώς άνιση. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, συνοψίζει την πραγματικότητα της εποχής ο ρώσος ιστορικός Ίγκορ Σμόλιτς [Igor Smolich], «μπορούσαμε ήδη να δούμε στον Άθω δυο ορθόδοξους κόσμους. Από τη μια, οι Έλληνες με τα δεκαεπτά μοναστήρια τους, όπου το θρησκευτικό καθεστώς, η λειτουργία στα ελληνικά, το τυπικό και η απουσία μεγάλου πλούτου έρχεται σε μεγάλη αντίθεση με το επίπεδο ζωής των ρωσικών. Από την άλλη, ο ρωσικός Άθως με τις πολυτελείς του εκκλησίες σε στιλ ρώσικο ή ψευδοβυζαντινό, όπου η λειτουργία γινόταν στα παλαιοσλαβικά και σύμφωνα με το ρωσικό εορτολόγιο [...], όπου λατρεύονταν οι ρωσικές εικόνες, αφιερώνονταν εκκλησίες σε ρώσους αγίους και υπογραμμίζονταν οι εκκλησιαστικοί και πολιτικοί δεσμοί με τη Ρωσία».⁷⁷⁷ Αυτή η «κατακτητικού χαρακτήρα» ρωσική παρουσία, που «μεταφέρει τον ρωσικό γιγαντισμό στα μοναστικά οικοδομήματα, τη μορφολογία των ρωσικών εκκλησιών με τους μεγάλους κρεμμυδοειδείς τρούλους, όχι μόνον στο ρωσικό μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα, αλλά

774 «Ταξίδεψα από μοναστήρι σε μοναστήρι σε όλη τη χερσόνησο του Άθωνα και μου φάνηκε πως ταξίδεψα στη Ρωσία. Στις αποβάθρες, στα μοναστήρια, στα κελιά, στο κέντρο του καζά, σε δάση και δρόμους συναντάς Ρώσους και μόνο Ρώσους, τόσο μοναχούς όσο και λαϊκούς. Ο αριθμός τους αυξάνεται μέρα με τη μέρα ...σε πέντε ή έξι χρόνια ο αριθμός των Ρώσων θα έχει διπλασιαστεί ή τριπλασιαστεί. Κανείς δεν αμφιβάλλει ότι σε λίγα χρόνια μονάχα Ρώσοι θα κατοικούν σε όλο το Άγιο Όρος. Τόσο οι Ρώσοι όσο και οι Έλληνες και οι Βούλγαροι υποθέτουν ότι σύντομα η χερσόνησος του Άθω θα διοικείται και πολιτικά από τη Ρωσία. Οικονομικά είναι σε ρωσικά χέρια εδώ και καιρό. Όλες οι πλούσιες ελληνικές μονές αντλούν τα εισοδήματά τους από τη Ρωσία, που ελέγχει την παραλαβή και διανομή αυτών των εισοδημάτων» (Α. Σόποφ προς Ι. Γκέσοφ, 22.5.1900, όπως παρατίθεται σε Gerd 2014, 89).

775 «Εκκλησιαστικά χρονικά», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 9.6.1900, 258, και 16.6.1900, 266.

776 ΙΑΥΕ 1900/2.1, Α. Ρωμάνος προς πρόξενο Θεσ/νίκης, Εν Αθήναις 27.9.1899, αρ.1866 εμπ.· ΙΑΥΕ 1902/62.1, προσφώνηση από τον καθηγούμενο της· Μονής Γρηγορίου, 4.10.1901· ΙΑΥΕ 1902/65.2, Ε. Ευγενειάδης προς Υπ.Εξ. Αλ. Ζαΐμη, Εν Θεσ/νίκης 20.1.1902, αρ.15 εμπ. Τον πρόξενο συνόδευε ο ακόλουθος της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, Νικόλαος Θεοτόκης. Τα πληρώματα του στόλου προσκύνησαν «πάσας τας ιεράς Μονάς, πλην της του Εσφιγμένου και των σλαβικών Χιλανδαρίου και Ζωγράφου ένεκα της επισυμβάσης κακοκαιρίας» (Σμυρνάκης 1903, 277, με λανθασμένη χρονολογία 1900). Για τον αντίκτυπο της επίσκεψης, βλ. επίσης ΙΑΥΕ 1902/62.1, Γεράσιμος Παντοκράτορινός προς Ε. Ευγενειάδη, Ι.Μ. Παντοκράτορος 14.10.1901.

777 Smolitsch 1963, 301.

και σε πλήθος άλλα -συνήθως εκτός κλίμακος- εξαρτημένα ρωσικά μετόχια, κατάσπαρτα παντού, ώστε να επηρεάζουν την παραδοσιακή μορφή του αθωνικού τοπίου», σύμφωνα με την αποτίμηση ενός κορυφαίου έλληνα βυζαντινολόγου,⁷⁷⁸ διέθετε αξιοσημείωτη διεισδυτικότητα τόσο στην ίδια τη μοναστική κοινότητα όσο και στις εφαιπτόμενες με αυτή τοπικές κοινωνίες. Το πιστοποιούν ουκ ολίγες πηγές της εποχής, με χαρακτηριστικό δείγμα την έκθεση του προξένου Δοκού το 1887 για την επιτόπια έρευνά του στο Άγιο Όρος. Αναφερόμενος στη ρωσική μονή, ενημερώνει τον προϊστάμενό του υπουργό πως «αι εν αυτή πλούσιαι οικοδομαί, αι 20 αυτής πολυτελείς εκκλησίαι, ών τρεις μεγάλαι, αι χρυσοῦφαντοι στολαί των ιερέων, ο επιδεικτικῶς λαμπυρίζων παντού χρυσός επιδρά σπουδαίως επί του πνεύματος των απλοϊκών εκ των ημετέρων μοναχών».⁷⁷⁹

Οι ευρωπαίοι καλλιτέχνες και λόγιοι που αναζητούσαν στον Άθω τις επιβιώσεις μιας προ πολλού χαμένης μεσαιωνικής Ανατολής δεν ενθουσιάζονταν βέβαια ιδιαίτερα στη θέα φρεσκοβαμμένων εικονοστασιών «παραφορτωμένων με χρυσαφικά».⁷⁸⁰ Ούτε οι ρώσοι ομόλογοί τους, που έψαχναν τις βυζαντινές ή σλαβικές ρίζες τους: ο Νικόντιμ Κοντακόφ κατέγραψε π.χ. επανειλημμένα την απογοήτευσή του για «τα παζαρτζίδικα σκεύη της Μόσχας» που συναντούσε στις τοπικές εκκλησίες και τον «κατακλυσμό σκάρτων ρωσικών εκκλησιαστικών “εμπορευμάτων” ενός θλιβερά κακό-τεχνου στιλ, τα οποία κατασκευάζονται σε τεράστιες ποσότητες από τις μοσχοβίτικες βιομηχανίες» με βάση «το ρωσικό “συνοδικό” γούστο» και η μαζική εισαγωγή τους «σκοτώνει τα τελευταία υπολείμματα της ελληνικής έντεχνης μαστορικής».⁷⁸¹ Η απώθηση αυτή δεν περίμενε, άλλωστε, αυτόν τον σχετικά πρόσφατο κατακλυσμό για να εκδηλωθεί: «Αντί γι’ αυτά τα χοντροκομμένα και βαριά χρυσαφικά, θα προτιμούσα κάποια βυζαντινή λειψανοθήκη με διάφρακτο σμάλτο», σχολιάζει ο γάλλος αρχαιολόγος Ενέ Ντιντρόν, με αφορμή την επίδειξη της γνωστής ασημένιας λεμονιάς στη Μονή Ιβήρων εν έτει 1839,⁷⁸² ενώ ακόμη καυσικότερος είναι ο συμπατριώτης του δημοσιογράφος Αντονίν Προυστ, όταν περιγράφει την εμπειρία του στην ίδια μονή το καλοκαίρι του 1858: «Κατά την ενδελεχή εξέταση που κάναμε στις ζωγραφιές του καθολικού, ο ηγούμενος δεν έπανε να τραβά την προσοχή μας στους πίνακες που μόλις είχε λάβει από τη Ρωσία. Τίποτα δε μπορεί να συγκριθεί όσον αφορά το κακό γούστο με αυτού του είδους το μπιχλιμιπιδारी που χτυπά πολύ δυσάρεστα στο μάτι. Μονάχα τα κεφάλια και τα χέρια είναι ζωγραφισμένα και ξεπροβάλλουν άχαρα από ένα σωρό ανάγλυφα σιδερικά παραφορτωμένα με πέρλες και κομμάτια μέταλλο. Οι μοναχοί ξετρελαίνονται με αυτές τις επιτηδεύσεις και η Πετρούπολη πλημμυρίζει μ’ αυτές τα μοναστήρια».⁷⁸³

778 Χατζηδάκης 1997, 22.

779 ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 59-60.

780 Diehl 1898, 65.

781 Kondakov 1909, 172 & 167. Η παρατήρηση έγινε με αφορμή επισκέψεις του συγγραφέα στους ναούς της πόλης των Σκοπίων και στη Μονή Τιμίου Προδρόμου των Σερρών, είχε όμως καταφανώς γενικό χαρακτήρα.

782 Didron 1863, 116.

783 Proust 1860, 119.

Τεκμήρια αυτού του ενθουσιασμού συναντάμε έτσι διάσπαρτα σε κάθε είδους πηγές – και δεν αφορούν μονάχα τον Άθω, αλλά κάθε επαφή με τη φανταχτερή (ή απλώς νεωτερική) ρωσική εκκλησιαστική τέχνη. Με αφορμή τα τσαρικά δώρα προς τον μητροπολιτικό ναό της Αγίας Ειρήνης, η αθηναϊκή «Εφημερίδα του Λαού» θα επιτιμήσει λ.χ. ανοιχτά το 1850 όσους «δεν συγκατατίθενται να μιμηθώμεν τους ομοθρήσκους μας αυτούς εις την διοίκησιν της Εκκλησίας, ουδέ φροντίζουν να καταστήσωσι δεκτόν και παρ' ημίν της ρωσικής αγιογραφίας και της ρωσικής μουσικής το σύστημα», καθώς «ευχαριστούνται μάλλον εις το ατελές και άσχημον, το τέλειον και το ωραίον ως αντιχριστιανικόν αποσοβούντες»· άποψη της εφημερίδας ήταν πως «ο μεν Θεός έπλασε τον άνθρωπον κατ' εικόνα αυτού και καθ' ομοίωσιν, ημείς δε ουδέ του ανθρωπίνου ομοιώματος τον Θεόν καταξιοούμεν, αλλά εικονίζομεν τον πλάστην μας όπως εις μόνους τους αγρίους θεμιτόν είναι».⁷⁸⁴ Στον ελληνικό τύπο της Κωνσταντινούπολης, που για προφανείς λόγους αυτολογοκρινόταν σε κάποιο βαθμό όσον αφορά τα τεκταινόμενα εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, συναντάμε πάλι το 1861 υμνητική ανταπόκριση για τα εγκαίνια του ρωσικού ναού στο Παρίσι («έν των κομψοτέρων κοσμημάτων των Παρισίων»), με βασικό κριτήριο την πολυτέλειά του: «Εκ των πέντε πυραμιδοειδών αυτής θόλων, όλως επιχρύσων και φωτιζομένων υπό ωραίων θυρίδων, κείται σφαίραι ελλειπτικάί και ακτινοβολούντες σταυροί. Το πρόναον, ούτινος η λίθινος στέγη είναι διόλου επιχρυσωμένη, κείται επί τεσσάρων, κομψώς γεγλυμμένων κίωνων· το δ' εσωτερικόν κοσμεείται υπό μεγαλοπρεπών τοιχογραφιών λαμπράς επεξεργασίας· άπαντες οι τοίχοι καλύπτονται υπό εικόνων εκ ζωηρών χρωμάτων και χρυσοκολλήτων».⁷⁸⁵ Σχεδόν αυτονόητα, παρόμοιο θαυμασμό θα εκφράσουν για την αντίστοιχη εικόνα των ρωσικών μοναστηριών του Αγίου Όρους ακόμη και γνωστοί οργανικοί διανοούμενοι του μεγαλοϊδεάτικου ελληνικού εθνικισμού της εποχής. Για τον Χρήστο Χρηστοβασίλη, τακτικό αρθρογράφο του «Ελληνισμού» του Καζάζη και συνδημιουργό ορισμένων από τους πιο ευφάνταστους μύθους της εθνικής επιχειρηματολογίας γύρω από τη σλαβοφωνία των Μακεδόνων,⁷⁸⁶ ο οποίος επισκέφθηκε τον Άθω το Πάσχα του 1895, η δυतिकότροπη πολυτέλεια του Αγίου Παντελεήμονα αποτελούσε την πιστότερη αναβίωση του βυζαντινού μεγαλείου: «Είδα 'ς το ρούσικο μοναστήρι ζωντανή την ονειροφάνταχτη λειτουργία της Αγιά-Σοφιάς. Τι θείο κατοικητήριο η εκκλησιά εκείνου του μοναστηριού! Ο τέμπλος της όλος ένα θεόρατο κομμάτι χρυσαφιού απ' άκρη 'ς άκρη, και από πάνω ως κάτω. Οι τοίχοι της σωστό μουσείο από τις λαμπρότερες αγιογραφίες. Στην πρώτη Ανάστασι της Λαμπρής διακόσια χρυσοστόλιστα και πολύχρωμα καντήλια και άλλες τόσες λαμπάδες στημένες ή κρεμασμένες. [...] Και μέσα εις αυτό το θαυμάσιο όραμα, φαντάσου να λειτουργούν εβδομήντα έξ χρυσοφορεμένοι παπάδες κι αρχιμανδρίτες με εικοσιτέσσερες διάκους, που λαμποκοπούσαν κι αυτοί 'ς το χρυσάφι».⁷⁸⁷

784 «Η αγία Ειρήνη», *Εφημερίς του Λαού*, 9.12.1850, 2. Κατά τα άλλα, το κύριο αυτό άρθρο δεν είχε φιλορωσικό προσανατολισμό, καθώς επικρίνει την άκριτη αποδοχή των δώρων ενός ξένου ηγεμόνα, στη θέα των οποίων ο λαός θα σκέφτεται αυτόματα «τον δωρητήν αυτοκράτορα», με αποτέλεσμα να «αμαυρώνεται η λάμψις» του ντόπιου μονάρχη.

785 «Εκκλησιαστικά», *Ανατολικός Αστήρ*, 8.11.1861, 3.

786 Κωστόπουλος 2022, 863-865.

787 Χρηστοβασίλης 1896, 389.

Ακόμη κι ο γαλλοσπουδαγμένος Θεόδωρος Ράλλης, οριενταλιστής έλληνας ζωγράφος της διασποράς που δεν κρύβει την περιφρόνησή του για την κοινοτυπία και τη χαμηλή ποιότητα των εικόνων της ρωσικής μονής του Αγίου Παντελεήμονα («οι ζωγραφιές είχαν την αξίωση να είναι της καινούργιας σχολής και να απομακρύνονται όσο το δυνατόν περισσότερο από το βυζαντινό ύφος. Πράγμα που δεν τις εμπόδιζε να είναι απαίσιες με τα κραυγαλέα χρώματά τους, που γίνονται ακόμη πιο έντονα από το πάχος του βερνικιού»),⁷⁸⁸ δεν κρύβει τον εντυπωσιασμό του από την «εξαιρετική εικόνα» που αντίκρισε προσεγγίζοντας το επίμαχο κτιριακό συγκρότημα: «Οι πολυάριθμοι τρούλοι του, κόκκινοι, πράσινοι και κίτρινοι, υψώνονταν στον ουρανό [...] και οι μεγάλοι επιχρυσωμένοι μπρούτζινοι σταυροί που υψώνονταν πάνω από κάθε τρούλο ακτινοβολούσαν με χίλια σπινθηροβόληματα. Το αποτέλεσμα ήταν συναρπαστικό».⁷⁸⁹ Με ακόμη εντονότερους τόνους θα εκφράσει φυσικά τις δικές του εντυπώσεις ο απεσταλμένος της «Ακροπόλεως» στον Άθω την ίδια περίπου εποχή. Κατά τη διαδρομή του ίδιου και των συνταξιδιωτών του από το λιμάνι της Δάφνης στις Καρυές, διαβάζουμε, «κατά το πρώτον επέσυρε την προσοχήν μας το μέγα ρωσικόν Σεράγιον, η ρωσική Σκήτη του Αγίου Ανδρέου μετά τους [sic] βαθυπρασίλους θόλους του απαραμίλου ναού της, τους χρυσούς απαστράπτοντας σταυρούς των και τας μακράς πτέρυγας των κελλίων, οπού καινούργιες και μαρμαρόκτιστοι έστοιλβον εις τον λαμπερόν του ηλίου ακτινοβολισμόν· ωσάν τα παλάτια αρχόντων και δουκών».⁷⁹⁰ Στον Άγιο Παντελεήμονα, πάλι, οι μεν «πενέστεροι εθαύμαζον τον πλούτον του κοινοβίου εν τοις μεγάλοις μαγειρίοις»,⁷⁹¹ αυτός δε τη μεγαλοπρέπεια της διακόσμησης και των τελετουργιών: «Φαντασθήτε λοιπόν τον Ναόν κατάχρυσον με τας βαρυτάτας αργυρωμένας ρωσικάς εικόνας του τεμπλέου, με τα δύο νεώτατα μεγάλα εικονοστάσια κατάχρυσα, κομισθέντα άρτι εκ Ρωσίας, με τα πολλά φώτα των πολυελαίων, μανουαλίων και του στεφάνου του χορού, και υπ' αυτόν εν τη Εισόδω 33 ιερίς και 12 διακόνους. Θέαμα επιβλητικώτατον».⁷⁹² Ακόμη ισχυρότερη εντύπωση θα του κάνει η Σκήτη του Αγίου Ανδρέα: «Μετά το μέγα Ρωσικόν Μοναστήριον, εκείνο οπού αποθαμβώνει τον ξένον δια το πλούσιον μεγαλείον του είνε το Σεράι, όνομα και πράγμα. Ένα αυτοκρατορικόν τω όντι οικοδόμημα παλατιών πολυωρόφων και ναών, κείμενον εις λίαν γραφικωτάτην τοποθεσίαν εγγύτατα των Καρυών [...]. Υψηλοί πράσινοι θόλοι, στέγαι με ερυθράς κεράμους, πύργοι νεόδητοι. Και επάνω εις όλα αυτά χρυσούς, ολοχρύσους σταυρούς. Είνε το Σεράι αυτό. Ένα παμμέγιστον μεγαλοπρεπές ρωσικόν Μοναστήριον, πολυτελέστερον πολύ από το Ρωσικόν Κοινόβιον». Ο άπλετος θαυμασμός του για κάθε δείγμα πολυτέλειας, δεν εμπεριέχει την παραμικρή διαφοροποίηση μεταξύ εκκλησιαστικών και μη αντικειμένων: «Έδραι βελούδινοι και ανάκλιντρα αναπαντικώτατα. Τράπεζαι μαρμάριναι πολυτελείς, πολυθρόναι και εν γένει στιλπνότης και θάμβος ανώτερα του ρωσικού Κοινοβίου».⁷⁹³

788 Ράλλης 2004 (Ήκαιο 1899), 92. Η επίσκεψη πραγματοποιήθηκε μάλλον το καλοκαίρι του 1885.

789 Στο ίδιο, 90-91.

790 Μωραϊτίδης 1924, 26.

791 Στο ίδιο, 95.

792 Στο ίδιο, 97.

793 Στο ίδιο, 137-139.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδουν φίλοι και εχθροί στις εντυπωσιακές καμπάνες των αγιορείτικων ρωσικών μοναστηριών: «Έχει δε το Μοναστήριον πέντε καμπάνας μεγάλας και δέκα έως δεκαπέντε μικράς, μεγαλύτεραν καμπάναν εγώ δεν είδον και όταν κτυπά ακούεται εις απόστασιν δέκα ωρών και πλέον. Εκομίσθη δε δι' ιδιαιτέρου ατμοπλοίου και με μηχανικούς ειδήμονας Ρώσσους, οίτινες την ετοποθέτησαν», διαβάζουμε χαρακτηριστικά για την ίδια μονή σ' ένα οδοιπορικό δημοσιευμένο το 1896.⁷⁹⁴ Η ιδεολογική σημασία των σχετικών παρατηρήσεων είναι λίγο-πολύ αυτονόητη: απέχουμε λίγες μόνο δεκαετίες από την άρση της απαγόρευσης των καμπαναριών στους χριστιανικούς ναούς της αυτοκρατορίας· η οθωμανική δικαιοταξία εξακολουθούσε να μην επιτρέπει την ανέγερσή τους σε ύψος μεγαλύτερο από εκείνο των κατά τόπους μιναρέδων, σε κάποιες δε μακεδονικές πόλεις η προμήθεια ή η χρήση της καμπάνας παρεμποδίζονταν ακόμη διά της βίας από τους ντόπιους μουσουλμάνους ή και με διαταγές της τοπικής διοίκησης· απ' αυτή την άποψη, το Άγιο Όρος συνιστούσε για τους ντόπιους χριστιανούς και τους ομόδοξους επισκέπτες του μια χαρμόσυνη ανορθογραφία.⁷⁹⁵ Σε μια επίδειξη απροκάλυπτου πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, ρώσοι κληρικοί και λοιποί επισκέπτες του Όρους δεν παρέλειπαν, από την άλλη, να συγκρίνουν κατ' επανάληψη την εύηχη κι επιβλητική ρωσική κωδωνοκρουσία με τον χοντροκομμένο και μίζερο ήχο των παραδοσιακών αγιορείτικων σημάτων ή την έλλειψη εξοικείωσης των ντόπιων μοναχών με τις εντυπωσιακές καμπάνες που έρχονταν από τον προηγμένο βορρά.⁷⁹⁶ Για μια εξωτερική ματιά, αποκαλυπτική των συμφραζόμενων αυτού του συσχετισμού, αξίζει να παραθέσουμε εδώ την εικόνα που αποκόμισε ένας γάλλος περιηγητής του 1875 από το Σεράι: «Όπως σε όλα τα ρωσικά καθιδρύματα, κατασκευές καινούριες και πολυτελείς ξεπηδάνε με αυθάδεια από τη γη απέναντι από τους ελληνικούς τοίχους που τρέμουν από παλαιότητα· εκκλησίες υπέροχες κυριαρχούν πάνω τους και κουδουνίζουν με τους ήχους από τις καμπάνες την πομπώδη δόξα της αγίας Ρωσίας, πνίγοντας τη συνεσταλμένη φωνή των ελλήνων γειτόνων τους, όπου ακόμη καλούνε τους μοναχούς για προσευχή χτυπώντας ένα ραβδί πάνω στα ξύλινα σήμαντρα [...]. Τα πάντα αποπνέουν εδώ την αφθονία κι εκείνο το είδος πολυτέλειας που είναι συμβατό με την αυστηρότητα της μοναστικής ζωής».⁷⁹⁷ Καθόλου περίεργο, λοιπόν, που το δημοσιογραφικό όργανο του ελληνικού εθνικισμού στη βασιλεύουσα θα προσπαθήσει ν' ανταποδώσει, καυτηριάζοντας δημόσια «την κωδωνομανίαν των Ρώσων»⁷⁹⁸...

794 Δημητρόπουλος 1896, 11.

795 Gradeva 2004, 364-365· Demirel 2005, 212 & 221-222· Bowen 1852, 178· Ageev 1856, τ.Δ', 179· Blagoveshenskij 1864, 148· Lakaliska 2000, 110· Arsić 1930, 41-46· Δημητριάδης 1969, 334-335· Παπαϊωάννου 1996, 85. Ακόμη και στα τέλη του 19ου αιώνα, για την ανέγερση καμπαναριού ή την «ανάρτησιν κώδωνος» σε προϋπάρχουσα εκκλησία απαιτούνταν, επίσημα τουλάχιστον, ειδικό αυτοκρατορικό φερμάνι (*Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 12.7.1896, 168, 9.8.1896, 200, και 22.11.1896, 320).

796 Ageev 1856, τ.Β', 112· Svjatogorets 1850, τ.Α', 158-159. Για τη θετική εντύπωση που προκαλούσε η ρωσική -ειδικά- κωδωνοκρουσία σε δυτικούς επισκέπτες, βλ.ενδεικτικά Tozer 1869, 73 & 130.

797 De Vogüé 1876, 275.

798 *Νεολόγος*, 14.12.1872, σε Ασημακοπούλου 2021, 204-205.

Στις «ελληνικές» μονές

Ρωσικές εικόνες και άλλα είδη εκκλησιαστικής τέχνης δεν συρρέουν όμως στο δεύτερο μισό του 19ου μονάχα στα ρωσικά καθιδρύματα, όσο κι αυτά αποτελούν αυτονόητα τον κυριότερο χώρο συγκέντρωσής τους. Η παραδοσιακή πολιτική του προσεταιρισμού των υπόλοιπων μονών μέσω παροχών όχι μόνο σε χρήμα αλλά και σε λειτουργικά τιμαλφή εξακολούθησε να εφαρμόζεται όλο αυτό το διάστημα. Το διαπιστώνουμε, κατ' αρχάς, από τις σχετικές καταγγελίες, που πληθαίνουν όσο κλιμακώνεται η σύγκρουση που περιγράψαμε στις προηγούμενες σελίδες: *«Είναι πάντα με τη μορφή της θρησκείας, με εκκλησιαστικά δώρα, με ψεύτικες υποσχέσεις και χίλια δυο άλλα τεχνάσματα, που [οι επίσημοι ρώσοι επισκέπτες] δεισδύουν και κερδίζουν τους ομόθρησκούς τους»*, διαβάζουμε χαρακτηριστικά σε υπόμνημα μη κατονομαζόμενων αποστολών προς τις βρετανικές διπλωματικές αποστολές, σχετικά με τις εσωτερικές συγκρούσεις των αρχών της δεκαετίας του 1860 για τον έλεγχο της Μονής Κουτλουμουσίου.⁷⁹⁹ Τις λεπτομερέστερες και πειστικότερες πηγές επ' αυτού συνιστούν ωστόσο οι διάσπαρτες καταγραφές εκκλησιαστικών ειδών (όχι μόνο ρωσικών) που διανθίζουν τη βιβλιογραφία τη σχετική είτε με τον Άθω εν γένει είτε με συγκεκριμένα μοναστήρια του. Αυτό που διαφαίνεται από τη μελέτη τους είναι ωστόσο μια κοινωνική δυναμική πολύ ευρύτερη και ποιοτικά διαφορετική από τις λίγο-πολύ συγκεντρωτικές τσαρικές δωρεές του παρελθόντος, με την ανάδυση μιας «κοινωνίας δωρητών» που υποκαθιστά, συμπληρώνει κι εν μέρει τροποποιεί τους κεντρικούς κρατικούς σχεδιασμούς. Όπως συμβαίνει πάντοτε μ' αυτού του είδους τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες, ιδίως όταν προέρχονται από άτομα με επιφανή κοινωνική θέση κι ενίοτε δημόσια αξιώματα, τα ακριβή όρια ανάμεσα στις δυο εκδοχές (κρατικό / ιδιωτικό) δεν είναι φυσικά συχνά ευδιάκριτα· σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, η διεύρυνση της κοινωνικής βάσης του φαινομένου ισοδυναμεί και από μόνη της με καθοριστική τομή όσον αφορά τα χαρακτηριστικά και την εμβέλειά του.

Από το κλασικό σύγγραμμα του Γεράσιμου Σμυρνάκη μαθαίνουμε έτσι πως ο Αντρέι Γκαβρίλοβιτς Γκριγκόριεβιτς (λογικά: Γκριγκόριεφ), έμπορος στην Πετρούπολη, πρόσφερε το 1892 στον κεντρικό ναό του Πρωτάτου στις Καρυές *«μέγα επίχρυσον εκ ξύλου εικονοστάσιον»* για τη διάσημη εικόνα «Άξιον Εστί», στο οποίο έκτοτε τοποθετείται αυτή εθιμικά *«εν διαγεγραμμέναις επισήμοις ημέραις»*.⁸⁰⁰ Στη Μονή Ιβήρων, πάλι, ένας χρυσοχόος που κατοικούσε με ενοίκιο στο μετόχι της στη Μόσχα αντικατέστησε το 1902 τον παραδοσιακό ορειχάλκινο χορό (πρωτόγονο πολυέλαιο) με *«βαρύτιμον εξ αργύρου, βάρους περί τας 150 οκάδας»*.⁸⁰¹ Οι πλουσιότερες πληροφορίες της ίδιας πηγής αφορούν ωστόσο τη Μονή Εσφιγμένου, ηγούμενος της οποίας υπήρξε ο συγγραφέας στο γύρισμα του εικοστού αιώνα. Το μοναστήρι είχε ιδιαίτερη απήχηση στη Ρωσία, δεδομένου ότι εκεί κοντά είχε μονάσει τον 11ο αιώ-

799 FO 881/3640/3, "Memorandum on the Question of the Convent of Coutlumusse" (30.3.1863), συνημ. σε Sir Henry Bulwer to Earl Russell, Constantinople 30.4.1863, No.215.

800 Σμυρνάκης 1903, 697.

801 Στο ίδιο, 467.

να ο Όσιος Αντώνιος Πετσέρσκι (Σπηλαιώτης), μετέπειτα ιδρυτής του ρωσικού μοναχισμού και της πασίγνωστης ομώνυμης Λαύρας του Κιέβου.⁸⁰² Ύστερα από σχετική παρότρυνση του μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Νικολάγιεβιτς, που την επισκέφθηκε το 1845, η μονή ανέγειρε έτσι τα επόμενα χρόνια ναό «του Οσίου Αντωνίου του Ρώσσου», το επίχρυσο εικονοστάσι του οποίου δωρίστηκε τον Απρίλιο του 1849 από τον αρχιμανδρίτη Γιουβενάλη, οικονόμο του μητροπολίτη Αγ. Πετρούπολης και μοναχό αργότερα εκεί. Σε μια τυπική σύζευξη πανορθόδοξων παραστάσεων με κομβικά σύμβολα της τσαρικής εθνοθησκευτικής ιδεολογίας, «εν αὐτῷ ὑπάρχει ἐτι ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀνωθεν αὐτῆς ἡ Ἀνάστασις ἐν μικρᾷ εἰκόνι, ἡ τοῦ Θεομήτορος καὶ ἀνωθεν αὐτῆς ἡ κοίμησις τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου τοῦ Νεύσκη καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς, ἡ τῶν ὁσίων Αντωνίου καὶ Θεοδοσίου καὶ ἡ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀνωθεν τῶν ὁποίων ἡ Ἀνάληψις τοῦ Σωτῆρος· πάσαι δε εἰσὶ ρωσικῆς προελεύσεως». Στον ἴδιο ναό υπήρχαν επίσης εικόνες «τῶν ἁγίων Κιεβοσπηλαιωτῶν (Πάντων), δωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἐν Κιέβῳ Μητροπολίτου Φιλαρέτου, καὶ τῶν ἁγίων Θεοφάνους καὶ Θεοδοσίου τῶν Κιεβοσπηλαιωτῶν, κρατούντων τὴν εἰκόνα τοῦ Κοιμήσεως τοῦ Θεοτόκου, δωρηθεῖσα ὑπὸ τοῦ φιλομονάχου κυρίας τοῦ Ἀυλῆς Τατιανῆς Μπορίσοβας Ποτέμκινας».⁸⁰³ Λίγο παρακάτω, στο σπήλαιο όπου ο τιμώμενος όσιος φέρεται να «ἡσκέιτο» πριν από οκτακόσια χρόνια, «ὑπάρχει εἰκὼν αὐτοῦ ἐξ ὀρειχάλκου, ἵνα μὴ φθείρηται αὐτὴ ἐκ τοῦ γνησίου, ἀποσταλείσα ὑπὸ τινος Ἱερομονάχου Ἱεροθέου πρὸς μνημόσυνον αὐτοῦ, τῇ 30^ῃ Σεπτεμβρίου 1858, ἐκ τοῦ ἐν Κιέβῳ Λαύρας, ἐν ἡ ἐμόναζεν».⁸⁰⁴ Στο σκευοφυλάκιο τῆς μονῆς φυλασσόταν «ἐπίχρυσον λαμπρὸν ἅγιον Ποτήριον κατασκευασθέν ἐν Ρωσσίᾳ το 1858, περὶ οὗ διακλαδύται δέσμη σταχῶν καὶ κλήμα ἀμπέλου συμβολίζοντα τὸν ἅγιον Ἄρτον καὶ Οἶνον τῆς ἁγίας Κοινωνίας».⁸⁰⁵ Στο κωδωνοστάσιο, τέλος, τοῦ πύργου τῆς μονῆς «ὑπάρχει μέγας κώδων ἐξ 962 περίπου ὁκάδων δωρηθεῖς ὑπὸ Ρώσσου τινός Δημητρίου».⁸⁰⁶ Το πιο πρωτότυπο κειμήλιο ρωσικῆς προέλευσης τῶν Εσφιγμενιτῶν εἶναι πάντως... γαλλικό: ἓνα τμήμα τῆς σκηνῆς τοῦ Ναπολέοντα, πολεμικὸ λάφυρο τοῦ στρατηγού Κουτούζοφ το 1812. Σύμφωνα με τὴν διήγηση «γνηραίου Εσφιγμενίτου», συζητήσιμης ἐγγυρότητας, δωρίστηκε το 1851 στον καθηγούμενο Ἀγαθάγγελο κατὰ τὴν ἐπιστροφή ἀπὸ τὴ ζήτηία τοῦ στη Ρωσία, σαν ἀποζημίωση γιὰ τὰ παλιὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς ποῦ εἶχε ὑπεξαίρεισει δυο αἰῶνες νωρίτερα ὁ ἀπεσταλμένος ἐπὶ τούτου τοῦ ρωσικοῦ Πατριαρχείου στον Ἄθω, Ἀρσένι Σουχάνοφ.⁸⁰⁷

802 Βιογραφικά στοιχεία: Σμυρνάκης 1903, 637· Κτενάς 1935, 410-411· Nazarenko – Turilov 2000, 602-604. Γιὰ τὴ σημασία ποῦ ἀποδιδόταν τὸν 19ο αἰῶνα ἀπὸ τοὺς ρώσους κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς σ' αὐτὴ τὴν προῖστορία: Svyatogorets 1850, τ.Β', 223-228· Ageev 1856, τ.Β', 104-105· Murav'jon 1851, 208-210· Серафим 1858, 18-20· Пытеев-одумель 1875, 39, καὶ 1888, 76-78· Stadnitskij 2006, 131-132.

803 Σμυρνάκης 1903, 638. Γιὰ τὶς εἰκόνες αὐτές, βλ. ἐπίσης Stadnitskij 2006, 183.

804 Σμυρνάκης 1903, 637.

805 Στὸ ἴδιο, 657.

806 Στὸ ἴδιο, 650.

807 Στὸ ἴδιο, 650. Γιὰ τὴ συγκέντρωση παλιῶν ἐλληνικῶν καὶ σλαβικῶν ἐκκλησιαστικῶν χειρογράφων καὶ βιβλίων ἀπὸ τοῦ Σουχάνοφ κατὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ στον Ἄθω το 1653-55, βλ. Chesnokova 2011a, 29 & 186-187· Smorgunova 2001, 417-418. Συνολικά, ὁ Ἀρσένιος μετέφερε στη Ρωσία 498 χειρόγραφα καὶ παλαίτυπα, κυρίως ἀπὸ τὶς μονές Ἰβήρων, Βατοπεδίου καὶ Μεγίστης Λαύρας. Ὁ Σμυρνάκης ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ θρύλου, δεδομένου ὅτι κατὰ τὶς ἐπισκέψεις τοῦ στη μονή το 1858, μετὰ τὴν ἐπίμαχη ζήτηία (τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας ἀναφέρει με ικανοποίηση), ὁ Πορφύριος Ουσπένσκι δὲν κατέγραψε τὸ παραμικρὸ ἐπ' αὐτοῦ στο ἡμερολόγιό τοῦ. Ἐντελὸς διαφορετικὴ χρονολογία καὶ προέλευση θ' ἀποδώσει πάντως τὰ ἐπόμενα χρόνια στὴν κατοχὴ τῆς σκηνῆς τοῦ Ναπολέοντα ὁ καθηγητὴς Σωτηρίου, με βάση μιαν ἐξίσου ἀμφίβολης ἐγκυρότητας προφορικὴ παράδοση (Σωτηρίου χ.χ., 159).

Για την εισαγωγή ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών από επήλυδες λογίους στο πλαίσιο μιας οικονομίας συμβολικών ανταλλαγών, διαφωτιστικό είναι το δημοσιευμένο ημερολόγιο του Πορφύριου Ουσπένσκι από τον δεύτερο γύρο των επισκέψεών του στον Άθω, την τριετία 1858-1861. Τον Μάιο του 1861 ο συντάκτης του χάρισε λ.χ. στον αγιογράφο Νικηφόρο, μέλος της αδελφότητας των Ιωσαφαίων στις Καρυές, «*αργυρόχρυσα σκεύη: δισκοπότηρο, δίσκο με τα εξαρτήματά του και θυμιατήρι (300 ρυβλίων) για τη μεγάλη εικόνα που μου παραχώρησε*» (δικής του, λογικά, κατασκευής).⁸⁰⁸ Λίγο νωρίτερα ο ίδιος είχε αποσπάσει από τον μοναχό Μελέτιο, που ζούσε στο κελί της Μονής Κουτουλουμουσίου στις Καρυές, τέσσερις εικόνες (η μια απ' αυτές του 16ου αιώνα) κι ένα χειρόγραφο του 1249 που φυλάσσονταν στο εκεί εκκλησάκι του Αγ. Ιωάννη Προδρόμου, έναντι 100 περίπου ρουβλίων και μιας απροκάλυπτα κοροϊδευτικής υπόσχεσης: «*Αυτός μου ζήτησε σκεύη και σκευοφυλάκιο, εγώ του τα υποσχέθηκα δε και αυτά, με τον όρο όμως, όταν θα γίνω πλούσιος*».⁸⁰⁹ Την ίδια υπόσχεση, για δωρεά «*όμορφων σκευών και σκευοφυλακίου*» στην εκκλησία του κελιού του, είχε δώσει ο Ουσπένσκι λίγες μέρες νωρίτερα σ' έναν άλλο κελιώτη της αγιορείτικης πρωτεύουσας, τον ιερομόναχο κι αγιογράφο Μακάριο, προκειμένου να του δανείσει για φωτογράφιση κάποια σκίτσα των οριστικά χαμένων πλέον αγιογραφιών του παλιού καθολικού του Αγ. Παντελεήμονα: η πρότασή του έπεσε ωστόσο στο κενό, καθώς ο ιερομόναχος «*φοβόταν μην εξαφανιστεί αυτή η συλλογή του*».⁸¹⁰ Σ' ένα διαφορετικό επίπεδο, ο ηγούμενος Αγαθάγγελος της Μονής Εσφιγμένου όχι μόνο τον ξενάγησε στα έργα που είχαν γίνει με τα χρήματα που συγκέντρωσε κατά τη ζητεία του το 1847-1851 στη Ρωσία, αλλά του εκμυστηρεύθηκε και τα σχέδιά του: αφ' ενός μεν να ζητήσει από τη ρωσική ιερά Σύνοδο άδεια για επανάληψή της, αφ' ετέρου δε να εγκαταστήσει στη μονή του ρώσους μοναχούς, καθιερώνοντας σλαβική λειτουργία στον νεότευκτο ναό του Αγίου Αντωνίου, σύμφωνα με το μοντέλο που είχε ήδη δοκιμαστεί στη Μονή Ρωσικού του Αγίου Παντελεήμονα.⁸¹¹

Σποραδικές πληροφορίες για την απόκτηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών αντλούμε κι από άλλες εκδόσεις. Ο ρωσικός ταξιδιωτικός οδηγός του 1888 για τους προσκυνητές του Αγίου Όρους μας πληροφορεί λ.χ. πως η «*θαυματουργή*» εικόνα της Γοργοεπηκόου στη Μονή Δοχειαρίου «*το 1873 καλύφθηκε με ασημένια επιχρυσωμένη επένδυση που κατασκευάστηκε στη Μόσχα με την επι-*

808 Uspenskij 1901, 381.

809 Στο ίδιο, 378-381 (το απόσπασμα στη σ.381). Δυόμιση χρόνια νωρίτερα, η πρόσβασή του στα χειρόγραφα που φυλάσσονταν σ' έναν αποθηκευτικό χώρο δίπλα στο Πρωτάτο τού είχε πάλι κοστίσει λίγο παραπάνω από τέσσερα ρούβλια (στο ίδιο, σ.182, ημερολογιακή εγγραφή της 13.10.1858). Το κόστος της αγοράς των εικόνων και του χειρογράφου δεν ήταν πάντως ιδιαίτερα μικρό, αν λάβουμε υπόψη ότι στις 12.1.1860 ο Ουσπένσκι είχε εισπράξει, ως αναδρομικές απολαβές για το πρώτο δωδεκάμηνο της αποστολής του, χίλια περίπου ρούβλια (στο ίδιο, σ.222). Ο αρχικός προϋπολογισμός των εξόδων του ίδιου και του βοηθού του, Νικολάι Μπλαγκοβεστένσκι, ήταν πάλι 2.250 ρούβλια (σ.169).

810 Στο ίδιο, 374, εγγραφή της 30.4.1861. Τα αντίγραφα είχαν σκίτσαριστεί το 1800 και το 1816 από το δάσκαλο του Μακαρίου, ιερομόναχο Βενιαμίν.

811 Στο ίδιο, 173-6, εγγραφές της 1-10.7.1858. Προς το παρόν, «*σ' ένα σπιτάκι συνεχόμενο με την εκκλησούλα*» κατοικούσε ένας μόνο «*μοναχός Ευστάθιος, Μικρορώσος, δούλος του Θεού*» (σ.175).

μέλεια Ρώσων ευεργετών». ⁸¹² Σε πρόσφατο προσκυνηματικό οδηγό για τη Μονή Παντοκράτορος διαβάζουμε πάλι πως «η αργυρή επένδυση της εικόνας [της Παναγίας της Γερόντισσας], η οποία κατασκευάστηκε στη Μόσχα το 1847, αποτελεί, κατά την παράδοση, δωρεά Κωνσταντινουπολίτισσας αρχόντισσας, από την οποία ζήτησε η Παναγία να της αφιερώσει την επένδυση» σε κάθε περίπτωση, «το ανθίβολο που εστάλη στη Μόσχα με το σχέδιο της εικόνας σώζεται ως τις μέρες μας». ⁸¹³ Για την ίδια εικόνα, ο Ρίλι σημειώνει πως η ασημένια επένδυσή της «είναι μοντέρνα ρωσική» ⁸¹⁴ – όπως «μáλλον ρωσικά» ήταν και «δυο μεγάλα δοχεία για αγίασμα από συμπαγές ασήμι αλλά μοντέρνας κατεργασίας και κακόγουστα» που του επιδείχθηκαν κατά την επίσκεψή του στη Μονή Εσφιγμένου. ⁸¹⁵ Κάποιες φορές, πάλι, πληροφορούμαστε πως τα επίμαχα αντικείμενα αποκτήθηκαν με παραγγελία των ιδίων των μονών μέσω εκείνης του Αγίου Παντελεήμονα. Ένα σμαλτωμένο κιβώτιο αγοράστηκε λ.χ. μ' αυτό τον τρόπο από τη Σιμωνόπετρα, όπως αναγράφεται σε κατάστιχο της μονής: «1895, Δεκεμβρίου 10. Τω εν Μόσχα χρυσοχώ Αντίπα, Ι. Κοσμιτσώφ, δι' έν κιβώτιον μας κατασκεύασε μέσον Ρ[ωσικού] Μ[οναστηρίου] εις 50 ρούβλια». ⁸¹⁶

Ως εναλλακτικός κόμβος για τέτοιες παραγγελίες εξακολούθησε πάντως να λειτουργεί το μετόχι της Μονής Ιβήρων στη Μόσχα, όπως διαπιστώνουμε από διάσπαρτες αναφορές στους διαθέσιμους κώδικες των αγιορείτικων μονών. Σε επιστολή τους τον Μάιο του 1862 προς τον Θεοδόσιο Παπούδοφ στην Οδησό, μέλος πιθανότατα της γνωστής οικογένειας μεγαλεμπόρων και τραπεζιτών της πόλης, ⁸¹⁷ οι επίτροποι του Αγίου Όρους στην Κωνσταντινούπολη τον πληροφορούν λ.χ. ότι, σε «έν κιβώτιον με εκκλησιαστικά βιβλία» που αποστέλλεται στο μετόχι της Μονής Ιβήρων στη Μόσχα «υπάρχουν και τινα σχέδια εικόνων εις χαρτί» – για την κατασκευή, προφανώς, είτε των ιδίων των εικόνων είτε των ασημένιων επενδύσεών τους. ⁸¹⁸ Τον Οκτώβριο του 1895, πάλι, ο επίτροπος της ΙΚΑΟ στην Κωνσταντινούπολη, Ευστράτιος Φιλοθεϊνός, ενημερώνει τον Γεράσιμο Ιβηρίτη στο μετόχι του Αγίου Νικολάου στη Μόσχα ότι παρέλαβε το «Ιερόν Τετραευάγγελον» που του είχε στείλει και το προώθησε «ασφαλώς» («δια λαυριωτών πατέρων τυχόντων ενταύθα») στον τελικό παραλήπτη, «την Αυτού Θειοτάτην Παναγιότητα τον πρώην Κων/πόλεως κ.κ. Ιωακείμ, εις Αγιον Όρος». ⁸¹⁹ Τρία χρόνια αργότερα, ο ίδιος παραλαμβάνει μια «πλήρη στολήν ιερατικών αμφίων και

812 *Путеводитель* 1888, 43.

813 Πασχαλίδης 2005, 73.

814 Riley 1887, 105

815 Στο ίδιο, 374.

816 Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 2017, 187 (και φωτογραφία του κιβωτίου στη σ.184).

817 Για την οικογένεια Παπούντοφ, βλ. Herlihy 2018, 11, 30 & 162· Morozan 2008, 137-192· Uvarova 2022. Η τελευταία πηγή αναφέρει έναν Θεοδόσιο Παπούδογλου -όχι Παπούδοφ- ο οποίος σχετιζόταν επαγγελματικά και με δεσμούς αγχιστείας με τον μεγαλέμπορο (και δήμαρχο) της Οδησσού, Κωνσταντίν Παπούδοφ, του οποίου ήταν πιθανότατα επίσης συγγενής.

818 ΑΦΚ/21/02/02/802/370, Αρσένιος Ιβηρίτης & Γεννάδιος Παντελεήμονος προς Θεοδόσιο Παπούδοφ, Κων/λις 1.5.1862.

819 ΑΦΚ/21/02/02/819/48, Αρχμ. Ευστράτιος Φιλοθεϊνός προς Γεράσιμο Ιβηρίτη, Κων/λις 18.10.1895.

επιγονάτιον» που του στέλνει από τη Μόσχα ο Άνθιμος Ιβηρίτης, με την εντολή να τα προωθήσει «τω εν Κίω Συναδέλφω ημών Προηγούμενω κ. Γρηγεντίω».⁸²⁰ Το ακριβές περιεχόμενο της αποστολής περιγράφεται σε λίγο μεταγενέστερη επιστολή του Ευστράτιου προς τον δικαίουχο: «Συμφώνως με το περιεχόμενον της από 2 Μαΐου τρέχοντος αδελφικής επιστολής Σας την οποίαν έλαβον δια χειρός του κ. Ιωάννου Τετόνη, αμανεττζή, πληροφορώ ότι παρέδωκα εις χείρας του ιδίου όπως κομίσας παραδώση Υμίν τα σταλέντα εκ Μόσχας Ιερατικά άμφια, ήτοι έν στιχάριον, έν επιτραχήλιον, μία ζώνη, έν επιγονάτιον και έν ζεύγος υπομάνικα, άπαντα καινουργή εκ στόφας ρωσικής και έν φελόνιον όμοιον. Ταύτα ουν εις πληροφορίαν Σας, παρακαλώ να μοι γράψητε δια την παραλαβήν των ανωτέρων Ιερατικών άμφίων».⁸²¹

Για τις ζυμώσεις που προηγούνταν, αλλά και για τον ρόλο επιμέρους μονών ως διαμεσολαβητών, ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται, τέλος, μια επιστολή του 1901 από κώδικα της Σιμωνόπετρας. Οι συντάκτες της, σιμωνοπετρίτες μοναχοί, ενημερώνουν δυο συναδέλφους τους για τις τιμές των αντικειμένων που ζήτησαν κάποιοι μη κατονομαζόμενοι «χριστιανοί» (υποψήφιοι δωρητές, μάλλον): «Ερευνήσαντες περί Ευαγγελίου, δισκο-ποτηρίου και θυμιατού ως μας προεγράφετε Σας απαντώνμεν ότι παρά πάσαν ελπίδα ημών απέτύχομεν. Διότι Δισκο-ποτήριον μεν μετά αστερίσκου, λόγχης και λαβίδος εύρομεν αξίας όχι ολιγώτερον των 10 λιρών τουρκ. και θυμιατόν 1 λίρας. Ευαγγέλιον όμως έτοιμον δεν εύρομεν μέχρι της σήμερον. Δια να κατασκευάσουν δε εδώ χρυσοχόοι θα ήνε μεν κομψόν και ευχάριστον, αλλ' απαιτούσιν όχι ολιγώτερον των 20 λ.τ. Ταύτα σας γράφομεν ως θετικήν πληροφορίαν Σας. Η δε Οσιότης Σας εάν ικανοποιούνται και ευκολύνονται εις τας άνωθι τιμάς οι Χριστιανοί οπού τα ζητούν ημπορείτε να μας τηλεγραφήσετε όπως το συντομώτερον γίνη και το Ευαγγέλιον διότι ο καιρός παρέρχεται και η εργασία του θα ήναι πολλή. Σας λέγομεν δε και τούτο ότι τεχνίται έμπειροι και διακεκριμένοι βεβαίως θα υπάρχουν εις διαφόρους πόλεις και πιθανόν να προμηθευθήτε και επί το οικονομικώτερον».⁸²²

Μολονότι δεν πρόκειται για είδη εκκλησιαστικής τέχνης, η πανηγυρική ανάρτησή τους επιβάλλει να μνημονεύσουμε εδώ τη συμπληρωματική εικονογράφηση των αγιορείτικων μονών με ρωσικούς πίνακες ή λιθογραφίες κοσμικού μεν περιεχομένου, άμεσα όμως σχετιζόμενου με τη συγκρουστική σχέση ανάμεσα στη ρωσική πατρωνεία και τους αντίζηλους βαλκανικούς εθνικισμούς. Το καλοκαίρι του 1846, ο γάλλος ζωγράφος Ντομινίκ Παπετί αντιπαρέβαλε λ.χ. τις πομπώδεις φιλογαλλικές διακηρύξεις του (μοναχού) γιατρού της Μονής Ιβήρων με το γεγονός ότι στον τοίχο του

820 ΑΨΚ/21/02/02/820/206, Αρχιμ. Ευστράτιος Φιλοθεϊνός προς Άνθιμο Ιβηρίτη, Κων/λιν 28.4.1898· ΑΨΚ/21/02/02/820/208, ο ίδιος προς Προηγούμενο Γρηγέντιο Ιβηρίτη, Κων/λιν 28.4.1898.

821 ΑΨΚ/21/02/02/820/218, Αρχιμ. Ευστράτιος Φιλοθεϊνός προς Προηγούμενο Γρηγέντιο Ιβηρίτη, Κων/λιν 12.5.1898.

822 ΑΨΚ/13/02/02/5/2/102, Ιωαννίκιος Ιερομόναχος και Ιερόνυμος Μοναχός προς Οσιοτάτους Χαράλαμπο και Άνθιμο, Εν Αγίω Όρει 4.2.1901. Η σχέση της παραγγελίας με τη Ρωσία υποδηλώνεται στην ηλεκτρονική περιγραφή του τεκμηρίου.

κελλιού του ήταν αναρτημένες ρωσικές λιθογραφίες «όπου φιγουράριζε ο Ναπολέων, μόνος του, να το σκάει σαν δειλός, σύμφωνα με το γαλλο-ρωσικό κείμενο, μπροστά στην ελίτ των ευρωπαϊκών εθνών».⁸²³ Τέσσερις δεκαετίες αργότερα, τα πορτρέτα των ρώσων ηγεμόνων βρίσκονται παντού, ακόμη και στα προπύργια της υποτιθέμενης ελληνικής αντίστασης στη ρωσική διείσδυση, όπως με φρίκη διαπίστωσε ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης: «*Εν τη αιθούση της Μονής*», γράφει χαρακτηριστικά για το Βατοπέδι, «*είδον ανηρτημένας, ως και εις πάσας τας Μονάς και Σκήτας μεγάλας εικόνας του Αυτοκράτορος και της Αυτοκρατείας της Ρωσσίας αλλά πολυτελεστέρας των εν ταις άλλαις Μοναίς. Περίεργος γενόμενος να μάθω αν εδαπάνησαν τα προς απόκτησιν αυτών απαιτούμενα 1.000 φράγκα ηρώτησα αυτούς. Μοι απήντησαν ότι τας εικόνας εδώρησαν αυτοίς οι Ρώσοι του Σεραγίου και ότι οι του Αγ. Παντελεήμονος απέστειλαν δωρεάν τας εν πάσαις ταις Μοναίς εικόνας*».⁸²⁴ Στο γύρισμα του αιώνα, πάλι, ο απεσταλμένος μιας αθηναϊκής εφημερίδας θα συνάγει «*το ενδόμυχον φρόνημα*» των μοναχών από την εικονογράφηση «*πλείστων όσων κελλίων*» με «*εικόνας και χάρτας ρωσικούς*»: «*Εισέρχεσαι λοιπόν εις έν δωμάτιον της υποδοχής και βλέπεις να καλύπτουν τους τοίχους μέγας χάρτης της Ρωσσίας διηρημένος εις κυβερνεία, παραπλεύρως ιδιαίτερος της Κορέας, παρέκει χάρτης της Σιβηρίας. Χάρτης πόλεων ρωσικών και εικόνες καλλιτεχνικά με παραστάσεις από παλαιάν και κενήν [sic] διαθήκην, ρωσικά και αυτά. Άλλαι παριστώσαι αυτοκρατόρων στέψεις, λιμένας ρωσικούς, μάχας και τα ρωσικά στρατεύματα θριαμβεύοντα, λαϊκάς συναθροίσεις με όχλον και κλήρον ρωσικών. Παρατάξεις και επιθεωρήσεις στρατών. Μάχας προς Κινέζους και Τούρκους, θωρηκτά βάλλοντα πυρ και καταστρέφοντα εχθρικά φρούρια. Και δικά μας; ούτε ίχνος*».⁸²⁵ Ανάλογες παρατηρήσεις διανθίζουν τις σημειώσεις επισκεπτών ακόμη και στις αρχές της δεκαετίας του 1910.⁸²⁶ Για λόγους ισορροπίας, από τις αίθουσες υποδοχής της Μονής Ρωσικού και της Σκήτης του Αγίου Ανδρέα δεν έλειπαν, πάντως, εκτός από το πορτρέτο του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ, «*αι εικόνες της βασιλικής οικογενείας της Ελλάδος*».⁸²⁷

Κελιά και κελιώτες

Λιγότερο ευδιάκριτη, τουλάχιστον όσον αφορά συγκεκριμένες λεπτομέρειες, είναι η συμβολή στην εισαγωγή και διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών του τρίτου συλλογικού υποκει-

823 Papety 1847, 781.

824 ΑΣΤΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Υπ.Εξ. Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 88-89.

825 «Το Άγιον Όρος όπου ευρίσκεται ήδη η θωρηκτή μας μοίρα», Σκριπ, 6.10.1901, 2.

826 Καζαντζάκης 2020, 118· Feissel - Seve 1979, 278-279.

827 Μωραϊτίδης 1924, 101 & 139. Αναφερόμενος στη Μονή Ρωσικού, ο ίδιος επισημαίνει (σ.101) ότι τα ονόματα της βασιλικής οικογένειας της Ελλάδας τα «*ακούει κανείς μνημονευόμενα εν τη Λειτουργία, πλην του βασιλέως, ού η μνημόνευσις απαγορεύεται από τους ιερούς κανόνες, ως ετεροδόξου*». Σε αντίθεση προφανώς με τη βασίλισσα Όλγα, η οποία ήταν όχι μόνο ορθόδοξη αλλά και ρωσίδα που δεν δίσταζε να εκδηλώνει το ακμαίο εθνικό φρόνημά της· για ένα χαρακτηριστικό σχετικό επεισόδιο, όπως καταγράφηκε στα απομνημονεύματα ρώσου διπλωμάτη που υπηρέτησε στην Αθήνα, βλ. Solon'ev 1959, 120.

μένου μέσω του οποίου δρομολογήθηκε η μαζική ρωσική εισροή στο Άγιο Όρος: των *κελιωτών*, μοναχών δηλαδή που αγόραζαν δια βίου τη νομή κελιών ή καλυβών από την ιδιοκτήτρια μονή για να ζήσουν εκεί αυτόνομα, δίχως κανένα ιεραρχικό έλεγχο. Η εκδοχή αυτή του αγιορείτικου μοναχισμού περιλάμβανε πολύ διαφορετικές πρακτικές και μορφές κοινωνικής οργάνωσης, από πραγματικούς ερημίτες μέχρι μικρά μοναστήρια, η πολυτέλεια των οποίων κάποιες φορές υπερέβαινε κατά πολύ εκείνη των πλουσιότερων μονών. Ως αποτέλεσμα της μαζικής εισροής υποψήφιων ρώσων μοναχών και της απροθυμίας των περισσότερων μονών να τους δεχτούν μετά το πάθημα του Αγίου Παντελεήμονα, ο κελιωτισμός εξελίχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα στη μαζικότερη, δυναμικότερη και πιο ανεξέλεγκτη μορφή αγιορείτικου ρωσικού μοναχισμού: σύμφωνα με τον ηγούμενο της Μονής Παντοκράτορος, δεκαεπτά ρωσικά κελιά (τα «*Α' τάξεως*») στέγαζαν το 1900 από 30-100 μοναχούς το καθένα, «*εκατοντάδες*» δε μικρότερα κελιά και καλύβες από 5-15.⁸²⁸ Η ρωσική Ιερά Σύνοδος κράτησε απέναντι στο φαινόμενο ως επί το πλείστον αρνητική στάση, καθώς διέγινωσε σ' αυτό τον διττό κίνδυνο απώλειας εισοδημάτων (λόγω των άτυπων ζητειών που πραγματοποιούσαν κελιώτες στη Ρωσία) και υπονόμευσης της δικής της αυστηρής εκκλησιαστικής πειθαρχίας.⁸²⁹ Με αλληπάλληλες εγκυκλίους κι ανακοινώσεις προειδοποίησε έτσι επανειλημμένα το θρησκευόμενο κοινό της επικράτειάς της πως η συλλογή χρημάτων από τους κελιώτες δι' αλληλογραφίας συνιστά «*κατάχρησιν και αισχίστην εκμετάλλευσιν του θρησκευτικού αισθήματος του ρωσικού λαού*».⁸³⁰ Εξίσου οξύς ήταν και ο καθηγητής εκκλησιαστικής ιστορίας Αλεξέι Ντμιτρίεφ-σκι, συνεργάτης της Ιεράς Συνόδου και στέλεχος της Παλαιστινείου Εταιρείας, σε πολυσέλιδο άρθρο για τους κελιώτες που δημοσίευσε το 1906 στο περιοδικό της Θεολογικής Ακαδημίας του Κιέβου.⁸³¹ Ευνοϊκότερη αντιμετώπιση τους επιφύλαξαν αντίθετα η ρωσική διπλωματία και η ηγεσία του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κωνσταντινούπολης, για λόγους που κυμαίνονταν από το υπηρεσιακό καθήκον προάσπισης των υπηκόων του τσάρου μέχρι την πάλη για ηγεμονία στα ηγετικά κλιμάκια του βαθέος τσαρικού κράτους, αλλά και τη διαφορετική εκτίμησή τους για τις ευκαιρίες που γεννούσε η δυναμική του όλου ρεύματος.⁸³² Επικαλούμενος διάφορα παραδείγματα αυτής της υποστήριξης, ο άκρως ρωσόφοβος μητροπολίτης Κιτίου (και μελλοντικός Οικουμενικός πατριάρχης) Μελέτιος Μεταξάκης θα καταλήξει έτσι την επαύριο των Βαλκανικών πολέμων στο συμπέρασμα πως, ενώ «*οι Μοναστηριακοί και οι Σκητιώται είναι το πειθαρχούν και εις τάξιν και νόμους υποκείμενον στράτευμα*» της ρωσικής προέλασης, «*οι Ρώσοι Κελλιώται προφανώς παίζουν το πρόσωπον κομιτατζήδων και ανταρτών, [...] είνε οι ανυπότακτοι, αναγκαίοι δια τας πραξικοπημα-*

828 ΑΣτΔ 32/22, Γεράσιμος Παντοκρατορινός, όπ.π., 8-9. Από τα 17 κελιά, τα 9 βρίσκονταν στις Καρυές και ανήκαν σε διάφορες μονές.

829 Gerd 2014, 91-92.

830 Αναπαραγωγή χαρακτηριστικών άρθρων του επίσημου οργάνου της ΡΙΣ: Μεταξάκης 1913, 105-106· Σμυρνάκης 1903, 276.

831 Dmitrievskij 1906, 67-107.

832 Gerd 2010, 87-101 : 2014, 91.

τικές και ανευθύνους κατακτήσεις».⁸³³ Ακόμη και σ' αυτό το πεδίο διατυπώνονταν ωστόσο ενδοϋπηρεσιακά αντίθετες γνώμες από ορισμένους διπλωμάτες, με το επιχείρημα ότι κάθε νέα (defacto ή de jure) ρωσική σκίτη στον Άθωνα ισοδυναμούσε με «μια καινούρια εκροή ρωσικού χρήματος στο εξωτερικό κι ένα καινούριο κρησφύγετο για όσους διαφεύγουν τη στράτευση στη Ρωσία».⁸³⁴

Ακόμη πιο αρνητική υπήρξε φυσικά η στάση του ελληνικού πολιτικοδιπλωματικού κι εκκλησιαστικού μηχανισμού. «*Ιδούσα ότι το αρχαίον καθεστώς ήρχισε να καταρρέη*», καθώς η υλική αναβάθμιση των κελιών έφερε «*σμήνη όλως αγνώστου προελεύσεως ρασοφόρων*» που εκμεταλλεύονταν «*τα αγαθά αισθήματα των εν Ρωσσία ευσεβών ορθοδόξων, παρ' ών λαμβάνουσι χρήμα προς ευζωίαν και συνεπώς προς έκλυσιν του μοναχικού βίου*», η ΙΚΑΟ κάλεσε με εγκύκλιό της το 1888 τις μονές «*να περιορίσωσι τον εν τοις κελίοις αριθμόν των Μοναχών συμφώνως τοις των εν τω ομολόγω οριζομένοις, ν' απαγορεύσωσι την ενοικίασιν και διαμονήν εν αυτοίς Καταβιωτών, της μάστιγος ταύτης του αγίου Όρους, να παύσωσι χορηγούσαι το δικαίωμα του ευρύνειν τα κελία και να μη επιτρέπωσι την χρήσιν κωδώνων*», ιδίως δε «*ν' απαγορεύσωσι την αλληλογραφίαν, ήν [οι κελιώτες] διεξάγουσι στέλλοντες εις Ρωσσίαν καθ' εβδομάδαν χιλιάδας όλας γραμμάτων προς αργυρολογίαν*».⁸³⁵ Πέντε χρόνια αργότερα, η ΙΚΑΟ θα καταγγείλει ξανά με ταυτόχρονες επιστολές της προς το Πατριαρχείο και τη ρωσική πρεσβεία (30.9.1893) τη βιομηχανία της αποστολής «*χιλιάδων επιστολών*» από τους αγιορείτες κελιώτες «*προς τους εν Ρωσσία ευσεβείς δωρητάς, γνωστούς τε και αγνώστους αυτοίς τυγχάνοντας*», με ανακριβείς συχνά περιγραφές της πραγματικής δραστηριότητας κι εμβέλειάς τους.⁸³⁶ Τη λήψη μέτρων για τον περιορισμό του αριθμού των κελιωτών ζήτησε και το Πατριαρχείο από την ΙΚΑΟ το 1897,⁸³⁷ δυο χρόνια αργότερα θα της εκφράσει δε τη «*λύπη*» του για τη συνεχιζόμενη επέκταση των ρωσικών κελιών με την ανοχή των ιδιοκτητριών μονών.⁸³⁸ Κάποιες φορές οι πιέσεις αυτές αποδείχθηκαν αποτελεσματικές, όπως στην περίπτωση του μοναδικού κελιού της Μονής Εσφιγμένου, που το 1890 παραχωρήθηκε στον ιερομόναχο Νεόφυτο Μπιελοζέρκα [Neofit Belozerk] «*προς ανίδρυσιν ρωσικής σκήτης*».⁸³⁹ Η σχετική συμφωνία ακυρώθηκε από την ΙΚΑΟ με τη στήριξη (αν όχι παρότρυνση) του Πατριαρχείου, η διαμεσολάβηση της ρωσικής πρεσβείας έπεσε στο κενό και οι δώδεκα ένοικοι του κελιού διώχθηκαν το Μάρτιο του 1897 «*δι' επιτηδείων*

833 Μεταξάκης 1913, 110-111.

834 Gerd 2010, 98.

835 Σμυρνάκης 1903, 238-239.

836 Στο ίδιο, 254-255. Επίσης: Gerd 2010, 86.

837 Σμυρνάκης 1903, 261.

838 Στο ίδιο, 266. Ως συγκεκριμένα παραδείγματα τέτοιου γιγαντισμού το έγγραφο αναφέρει τα κελιά της Κερασιάς (Μονή Μεγίστης Λαύρας), του Τιμίου Σταυρού (Μ. Καρακάλλου), του Αγ. Ιωάννου Θεολόγου (Μ. Ιβήρων), του Ευαγγελισμού (Μ. Χιλανδαρίου) και των Εισοδίων, γνωστό επίσης ως Μύτακα (Μ. Σταυρονικήτα).

839 Στο ίδιο, 243 & 655: Gerd 2010, 97. Όσον αφορά το τίμημα της αγοράς, ο μεν Σμυρνάκης ισχυρίζεται ότι καταβλήθηκαν 800 οθωμανικές λίγες, «*τας οποίας έλαβεν ο προκάτοχος Γέρον του κελίου ως πωλητής*» (δηλαδή όχι η μονή), η δε μονή συμφώνησε να εισπράττει ως νοίκι 40 λίρες το χρόνο. Η Γκερντ, με βάση τα ρωσικά αρχεία, ανεβάζει το συνολικό ποσό στις 6.000 λίρες.

τρόπων» και «όλως αθορύβως», τα δε υπάρχοντά τους -«έπιπλα, σκεύη και άμφια»- κατασχέθηκαν από τους Εσφιγμενίτες.⁸⁴⁰

Στο γύρισμα του εικοστού αιώνα, το «κελιωτικό ζήτημα» ξέφυγε πάντως εν μέρει από το στενό πλαίσιο της ελληνορωσικής διαμάχης, με αποτέλεσμα την ανάδυση μορφών μαζικής οργάνωσης και κινητοποίησης αδιανόητων για την παραδοσιακή πολιτική ζωή του Όρους. Τον Μάιο του 1896 δεκατέσσερις «γέροντες» ισάριθμων κελιών μ' επικεφαλής τον ιερομόναχο Κύριλλο ίδρυσαν την «Αδελφότητα των Ρωσικών Μοναστηριών (Κελιών)» (Братство Русских Обителей [Келий]), με κυριότερους καταστατικούς σκοπούς την «ενίσχυση των ρώσων κελιωτών και απομονωμένων μοναχών» του Όρους, τη συντήρηση των ναών τους, την έκδοση και δωρεάν διανομή διαφωτιστικού υλικού, τη «συνεργασία προς πώληση εργοχείρων προερχομένων από ρωσικά ερημητήρια, έργα ρώσων μοναχών ερημητών, δηλ. εικόνων, σταυρών κομποσκοινιών, κουταλιών, λαδιού, αρωματικών ελαίων κλπ» και τη συγκέντρωση χρημάτων για την προώθηση των παραπάνω.⁸⁴¹ Ενεργά μέλη μπορούσαν να γίνουν μονάχα οι «γέροντες» ρωσικών κελιών, διάταξη που προσδιόρισε ευκρινώς τα κοινωνικά όρια αυτού του ιδιότυπου συνδικαλισμού.⁸⁴² Το 1912 στην Αδελφότητα είχαν ενταχθεί οι επικεφαλής 47 συνολικά κελιών,⁸⁴³ από το 1907 στους καταστατικούς σκοπούς της είχε δε προστεθεί η προστασία των κελιωτών ενώπιον του Πατριαρχείου, της ΙΚΑΟ και των οθωμανικών αρχών, αλλά και η προσφυγή («σε ακραίες περιπτώσεις») στην προστασία των ρωσικών διπλωματικών αποστολών.⁸⁴⁴ Ως αντίπαλο δέος στη ρωσική Αδελφότητα ιδρύθηκε το 1905 η «Ελληνική Κελιωτική Αγαθοεργός Αδελφότης», με εθνικό επίσης πρόσημο. Όπως διαπιστώνουμε από επιστολές της εποχής προς τον Στέφανο Δραγούμη, βασική αιτία συσπείρωσης υπήρξε ωστόσο κι εδώ το ίδιο πρόβλημα που απασχολούσε και την κοινωνική βάση της αντίπερα όχθης: η οικονομική πίεση που δέχονταν οι κελιώτες, ανεξαρτήτως εθνικότητας, από τις ιδιοκτήτριες μονές κατά την κληρονομική διαδοχή των εκκλιπόντων «γερόντων» από νεότερους μοναχούς. Εξέλιξη καθόλου άσχετη βέβαια με τις πληθωριστικές πιέσεις που γεννούσε η αυξημένη ζήτηση κελιών από τους επήλυδες Ρώσους, γεγονός που στην ελληνική περίπτωση διευκόλυνε την πολιτικοποίηση της συνακόλουθης δυσφο-

840 Αναλυτικά για την υπόθεση, με βάση διαφορετικές πηγές, σε Σμυρνάκης 1903, 243-244 και Gerd 2010, 96-99. Για την κινητοποίηση που επέβαλε την ακύρωση, βλ. ενδεικτικά: «Η εν Αγίω Όρει Μονή του Εσφιγμένου», *Νεολόγος*, 31.8.1894, 1· ΑΘΔ/94/100, ανυπόγραφο σημείωμα του πρώην πατριάρχη Ιωακείμ Γ' (~1890), με τη σύσταση «η πράξις αυτή ν' ακυρωθή, οι δε ενταύθα ελλαδίται μοναχοί να σωφρονισθώσι».

841 Pavlovskij 1905, 160-163· Γκαβαρδίνας 1999, 17-26 & 40-44.

842 Άρθρο 6 του καταστατικού του 1896, σε Γκαβαρδίνας 1999, 41. Η διάταξη αναπαράχθηκε αυτούσια και στο μεταγενέστερο καταστατικό του 1907 (στο ίδιο, 47).

843 Ονομαστικός κατάλογος στο ίδιο, 31-35.

844 Στο ίδιο, 45.

ρίας σε εθνική κατεύθυνση.⁸⁴⁵ Κάτω από τη διπλή πίεση, εθνική και κοινωνική, το Πατριαρχείο εξέδωσε έτσι το 1907 ειδικό σιγίλλιο με το οποίο ικανοποιήθηκαν τα βασικά οικονομικά αιτήματα των κελιωτών.⁸⁴⁶ Οι περισσότερες μονές αρνήθηκαν ωστόσο να το εφαρμόσουν,⁸⁴⁷ με αποτέλεσμα την πραγματοποίηση συλλαλητηρίων στις Καρυές μετά τη νεοτουρκική επανάσταση (9-10.12.1908) και τον φόνο του γραμματέα της ΙΚΑΟ σε ενέδρα αγνώστων, λίγο αργότερα (22.12.1908).⁸⁴⁸

Η εμπλοκή των κελιών και των κελιωτών στη διακίνηση ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών κινήθηκε σε δυο επίπεδα. Ως μηχανισμός εισαγωγής τέτοιων αντικειμένων από τη Ρωσία, κατ' αρχάς – είτε με άτυπες αποστολές ζητείας είτε, συχνότερα, στο πλαίσιο της απόσπασης δωρεών δι' αλληλογραφίας, η οποία αποτελούσε όπως είδαμε βασική ενασχόληση κάποιων κελιωτών. Από το ογκώδες έργο του Χριστόφορου Κτενά πληροφορούμαστε λ.χ. ότι μεταξύ των αφιερωμάτων στη σκήτη των Κausοκαλυβίων περιλαμβάνονταν ένα ρωσικό δισκοπότηρο, προσφορά του πρώην Κausοκαλυβίτη ιερομόναχου Νήφωνα, ένα αρτοφόριο ρωσικής κατασκευής και τρεις λειψανοθήκες – οι τελευταίες, δωρεά του ρώσου μοναχού Ινοκέντιου το 1864.⁸⁴⁹ Η αναλυτική παρουσίαση των ρωσικών κελιών του Αγίου Όρους στο προσκυνητάρι που εκδόθηκε με πρωτοβουλία της Αδελφότητάς τους το 1905, με έμφαση στις ιδιαίτερες ανάγκες ορισμένων απ' αυτά,⁸⁵⁰ μας πληροφορεί πάλι πως ο γέροντας του κελιού του Αγίου Γεωργίου που υπαγόταν στη Μονή Φιλοθέου, ιερομόναχος Παχώμιος, «μη έχοντας δικά του προσωπικά μέσα», το ανακαίνισε και το επέκτεινε μετά το 1877 «αποκλειστικά χάρη στα αφιερώματα ρώσων χριστολατρών ευεργετών» και «γι' αυτό χρειάστηκε να ταξιδεύσει κάμποσες φορές στη Ρωσία σε γνωστούς τους ευεργέτες, με τη βοήθεια των οποίων το μοναστήρι έφτασε στην τωρινή κατάσταση» «όπως και η εξωτερική του όψη, έτσι και η εσωτερική μεγαλοπρέπεια και τα εκκλησιαστικά του σκεύη ανήκουν τώρα στα καλύτερα του Άθω, από τα μικρά μοναστήρια».⁸⁵¹ Οι συχνές αναφορές του ίδιου οδηγού στις «θαυματουργές» εικόνες

845 ΑΣτΔ 209/170, “Ολύμπιος Ζεύς” προς Στ. Δραγούμη, Θεσ/νίκη 20.7.1905· ΑΣτΔ 209/177, Επιτροπή των Κελιωτών Πατέρων του Αγιωνύμου Όρους (Νικόδημος Ιερομόναχος & Αβέρκιος Μοναχός) προς Στ. Δραγούμη, Εν Άθω 5.6.1909· ΑΣτΔ 118.1/12, Επίτροποι της Ελληνικής Κελιωτικής Αγαθοεργού Αδελφότητος προς Γενικό Διοικητή Θεσσαλονίκης Στ. Δραγούμη, Εν Καρυαίς 14.7.1913. Βλ. επίσης Κτενάς 1935, 740-57. Για το ίδιο ακριβώς ζήτημα, ως διεκδίκηση αιχμής της ρωσικής Αδελφότητος: Pavlovskij 1905, 174-179.

846 Πατριαρχικόν σιγίλλιον 1907.

847 ΑΣτΔ 209/177, Επιτροπή των Κελιωτών Πατέρων, ό.π.· Κτενάς 1935, 758.

848 Ι.Ι., «Αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Λαυριώτης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 10.1.1909, 6-8· «Το Άγιον Όρος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 22.1.1909, 18· ΙΑΥΕ 1909/Δ4, Ειδικόν Γραφείον Προξενείου Θεσ/νίκης, «Έκθεσις των γεγονότων και της καταστάσεως εν τη περιφέρειā Θεσσαλονίκης κατά την πρώτην τετραμηνίαν του 1909», Μάιος 1909, 32-33· Γεδεών 1934, 132-134· Μάξιμος Ιβηρίτης 2012, 90. Από τα συμφραζόμενα προκύπτει, πάντως, πως η ηθική αυτουργία του φόνου αποδόθηκε από τον ελληνικό μηχανισμό σε «ημετέρους» κι όχι σε Ρώσους ή άλλους Σλάβους.

849 Κτενάς 1935, 649-650.

850 Pavlovskij 1905, 60, 83 & 144.

851 Στο ίδιο, 101.

που κατείχαν διάφορα κελιά συνοδεύεται συχνά από την υπογράμμιση της αρχαιότητάς τους⁸⁵². Κάποιες άλλες όμως, όπως η «των θλιβομένων παραμυθία» στο κελί των Τριών Ιεραρχών του Χιλανδαρίου⁸⁵³ ή η Παναγία του Καζάν στο κελί της Αγίας Ζώνης της Μονής Ιβήρων,⁸⁵⁴ ήταν λογικά ρωσικής προέλευσης. Το ίδιο, ενδεχομένως, και δυο παλιές εικόνες του Σωτήρα και της Θεοτόκου στο κελί της Αναλήψεως της Μονής Φιλοθέου, για τις οποίες πληροφορούμαστε πως «είναι απ' ό,τι φαίνεται αραβικής ή παλαιόπιστης γραφής, αν και με ορθόδοξο πνεύμα», και πως «η παραδοξότητα της φαντασίας» του δημιουργού τους «είναι πολύ εντυπωσιακή».⁸⁵⁵ Συμβατικότερες υψηλές δωρεές ήταν απεναντίας μάλλον σπάνιες σ' αυτό το επίπεδο· χτυπητή εξαίρεση, το κελί του Ευαγγελισμού της Μονής Χιλανδαρίου διέθετε ευαγγέλιο με χρυσή επένδυση, δώρο της τσαρίνας Μαρίας Αλεξάντροβνα.⁸⁵⁶ Για το κελί του Ιωάννη Χρυσοστόμου της ίδιας μονής, ο επικεφαλής του οποίου διαδραμάτισε καθοδηγητικό ρόλο στην οργάνωση της Αδελφότητας, πληροφορούμαστε απεναντίας από την ίδια πηγή πως «το θησαυροφυλάκιό του δεν είναι πλούσιο κι έχει ανάγκη αμφίων και άλλων εκκλησιαστικών αντικειμένων».⁸⁵⁷

Συστατικά στοιχεία της ρωσικής «κατάκτησης» του Αγίου Όρους⁸⁵⁸ υπήρξαν επίσης κάποιες διορθωτικές επεμβάσεις στην προϋπάρχουσα εικονογραφία και την αρχιτεκτονική εν γένει. Στον νάρθηκα του καθολικού της Μονής Γρηγορίου, μας πληροφορεί π.χ. σχετική έκδοση του 1921, «ευρίσκονται εικόνες της Παναγίας και του Ιωάννου του Θεολόγου, μήκους 0,76X0,62 του 17 ή 18 αιώνας φέρουσai γράμματα Σλαβικά, προστεθέντα υπό των Ρώσων, όταν ο Χατζή Γιώργη, όργανον αυτών, ηγόρασεν το Κελίον της Μονής 'Άγιος Στέφανος' εις το οποίον ανήκον πρότερον αι εικόνες ταύται».⁸⁵⁹ Αυτού του είδους οι προσθήκες δεν ομολογούνται φυσικά στο προσκυνητάρι του 1905, στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν ωστόσο οι παραδοχές αυτού του τελευταίου για τις διορθώσεις που επέφερε στον παλιό ναό του κελιού του Χρυσοστόμου της Μονής Ιβήρων ο ιερομόναχος Κωνσταντίνος, αξιωματικός παλιότερα των Κοζάκων για μια εικοσαετία: «Καθάρισε κι ανακαίνισε τον ναό του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Αντί για την παλιά μονόπλευρη αγία τράπεζα (αλά ελληνικά), κατασκεύασε καινούρια τετράπλευρη».⁸⁶⁰ Το «ρωσικό στυλ» κάποιων καμπαναριών υπογραμμίζεται ρητά,⁸⁶¹ ενώ για τον κρεμμυδόσχημο τρούλο του κελιού του Αγίου Ιγνατίου του Θεοφόρου πλη-

852 Στο ίδιο, 63-64, 79, 83, 88, 108, 114, 127, 137, 144 & 148. Σε δυο περιπτώσεις, οι εικόνες χρονολογούνται ρητά «από τα χρόνια του Βυζαντίου».

853 Στο ίδιο, 92.

854 Στο ίδιο, 140.

855 Στο ίδιο, 104-105.

856 Στο ίδιο, 70-71.

857 Στο ίδιο, 60.

858 Στόχευσης καθ' όλα ομολογημένης, όπως πιστοποιεί η ορολογία που χρησιμοποιεί το ίδιο προσκυνητάρι όταν καταγράφει πότε ακριβώς κάθε κελί «έπεσε», «πέρασε» ή «περιήλθε σε ρωσικά χέρια».

859 Αγγελάκος 1921, 20. Για τον Χατζηγεώργη, βλ. παρακάτω.

860 Pavlovskij 1905, 134.

861 Στο ίδιο, 84.

ροφορούμαστε ότι, λόγω «δίωξης από πλευράς του Πρωτάτου» (αντίθεσης, τουτέστιν της ΙΚΑΟ), χτίστηκε μυστικά με την κάλυψη ψευδοτοιχών που γκρεμίστηκαν μετά την ολοκλήρωσή του.⁸⁶² Η δεύτερη -και κατά πολύ σημαντικότερη- εμπλοκή των κελιών στη διακίνηση εικόνων και άλλων ειδών ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης αφορούσε τη λειτουργία τους ως κέντρων παραγωγής τέτοιων αντικειμένων. Το ίδιο πάντα προσκυνητάρι μνημονεύει λ.χ. την ύπαρξη οργανωμένων αγιογραφικών εργαστηρίων σε τρία τουλάχιστον κελιά.⁸⁶³ Για ένα απ' αυτά πληροφορούμαστε μάλιστα πως «οι περισσότερες εικόνες του έχουν διαδοθεί στη Ρωσία και το εξωτερικό: στο Βερολίνο και την Αμερική», καθώς και ότι, «με την ευλογία του αρχιεπισκόπου Καζάν και Σβιγιάνσκ Αρσενίου», κάποιες απ' αυτές βρίσκονταν τόσο στην τωρινή επαρχία του όσο και σ' εκείνη της Ρίγας που αυτός είχε προηγουμένως ποιμάνει.⁸⁶⁴ Η διακίνηση αυτή δεν διέφευγε από την προσοχή φίλων και εχθρών: περιγράφοντας το 1900 τα ρωσικά κελιά ως απειλή για την ελληνικότητα του Όρους, ο προηγούμενος της Μονής Παντοκράτορας θα τονίσει, μαζί με την ανέγερση κτιρίων ή την «εκπληκτικήν αλληλογραφίαν» τους με τη Ρωσία, και το «εμπόριον Αγίων εικόνων» το οποίο αυτά «ενεργούσιν».⁸⁶⁵ Εικόνες υψηλής ποιότητας παραγγέλλονταν επίσης από την ίδια την Αδελφότητα, σύμφωνα με δική της απολογιστική έκδοση (1913), για να προσφερθούν ως δώρα σε σημαίνουσες προσωπικότητες του ρωσικού διπλωματικού μηχανισμού στο πλαίσιο των δημόσιων σχέσεών της.^{865α} Όπως θα δούμε δε παρακάτω, εικόνες ρωσικής τεχνοτροπίας από ένα σημείο και μετά παράγονταν όχι μόνο από ρώσους αλλά κι από πολλούς έλληνες αγιορείτες αγιογράφους, στο πλαίσιο της προσαρμογής τους στις απαιτήσεις της καινούριας αγοράς που διαμορφώθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ο Άθως ως κόμβος

Εξίσου σημαντικός με τη λειτουργία του Αγίου Όρους ως χώρου υποδοχής και διαφύλαξης ειδών ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης υπήρξε στη διάρκεια του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα ο ρόλος του ως κόμβου διακίνησης αυτών των τελευταίων – τόσο προς τη μακεδονική κι ευρύτερη βαλκανική ενδοχώρα και την υπόλοιπη οθωμανική επικράτεια, όσο και προς την ίδια τη Ρωσία. Καθοριστική γι' αυτή την εξέλιξη αποδείχθηκε δε η ανάπτυξη ενός μαζικού προσκυνηματικού τουρισμού από τη Ρωσία προς τους Αγίους Τόπους, με ενδιάμεσο σταθμό τον Άθω, μετά την ατμοπλοϊκή σύνδεση της Οδησού με την Ανατολή.

862 Στο ίδιο, 82· φωτογραφία κελιού και τρούλου στη σ.81.

863 Στο ίδιο, 55, 72 & 98.

864 Στο ίδιο, 72. Για την αρχιερατική διαδρομή του Αρσενίου, βλ. Bogdanova – Gavrilin 2001, 397-398.

865 ΑΣτΔ/32/22, Γεράσιμος Παντοκρατορινός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αγίω Όρει 5.10.1900, 9.

865α Γκαβαρδίκας 1999, 76-77

Η Ρωσική Ατμοπλοϊκή κι Εμπορική Εταιρεία ιδρύθηκε το 1856, αμέσως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, με πρωτοβουλία του υπουργού Ναυτικών, μεγάλου δούκα Κωνσταντίνου Νικολάγεβιτς – του ίδιου που, όπως είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, είχε εγκαινιάσει το επίσημο ενδιαφέρον της Αγίας Πετρούπολης για τον Άθω. Μολονότι η δημιουργία της επιδίωκε κυρίως γεωπολιτικές στοχεύσεις, η συγκρότησή της πήρε τη μορφή σύμπραξης τσαρικού κράτους και ιδιωτών, με το πρώτο να κατέχει το 46% των μετοχών· αρκετά γρήγορα, ωστόσο, στη λειτουργία και τις προτεραιότητές της τα οικονομικά κριτήρια επικράτησαν έναντι των στρατηγικών.⁸⁶⁶ Σε κάθε περίπτωση, η μεταφορά προσκυνητών θεωρούνταν μια από τις πιο προσοδοφόρες δραστηριότητές της, τουλάχιστον όσον αφορά τη διακίνηση επιβατών.⁸⁶⁷ Το 1858 εγκαινίασε ειδικό δρομολόγιο από την Οδησό στη Θεσσαλονίκη με ενδιάμεσο σταθμό το Άγιο Όρος, το 1861 όμως ενέταξε αυτή τη διαδρομή στο «κυκλικό» δρομολόγιο Οδησός-Αλεξάνδρεια που εξυπηρετούσε και τους Αγίους Τόπους.⁸⁶⁸ Ως αποτέλεσμα, πολλοί από τους προσκυνητές που κατευθύνονταν πρωτίστως στην Παλαιστίνη πραγματοποιούσαν έτσι κι ένα (λιγότερο ή περισσότερο σύντομο) πέρασμα από τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, πολλαπλασιάζοντας την πελατεία αυτών των τελευταίων και ανατρέποντας συνάμα τους αριθμητικούς συσχετισμούς μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων επισκεπτών.⁸⁶⁹ Τα ατμόπλοια της εταιρείας έπιαναν σκάλα στον Άθω δυο φορές το μήνα⁸⁷⁰ από ένα δε χρονικό σημείο και μετά, περιστατικά συνάντησης με μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες ρώσων προσκυνητών διανθίζουν σχεδόν κάθε αγιορείτικο οδοιπορικό, ανεξαρτήτως εθνικότητας του εκάστοτε συντάκτη.⁸⁷¹ Καθόλου συμπτωματικά, λοιπόν, η παρθενική εμφάνιση ατμοπλοίων της εταιρείας στο λιμάνι της Δάφνης έγινε δεκτή με επεισόδια από πλευράς του σκληρού εθνικιστικού πυρήνα των ελλήνων

866 Sydorenko 2023, 478-505, για μια αναλυτική παρουσίαση της ιστορίας της εταιρείας. Συνοπτικότερα, με βάση κυρίως τους δημοσιευμένους «Οδηγούς» της: Παπουλίδης 1996, 155-159.

867 Sydorenko 2023, 493-494.

868 Blagoveshtenskij 1864, 168· Sydorenko 2023, 491, 503 & 505· Παπουλίδης 1996, 159. Η διαδρομή ήταν Οδησός - Κωνσταντινούπολη - Δαρδανέλλια - Άθως - Θεσσαλονίκη - Σμύρνη - Χίος - Ρόδος - Λεμεσός - Λάρνακα - Μερσίνη - Τρίπολη - Βηρυτός - Γιάφα - Πορτ Σάιντ.

869 Το 1883 οι ρώσοι επισκέπτες του Αγίου Όρους υπολογίζονταν σε 4.000 το χρόνο (Καρδαράς 1996, 177)· στις αρχές του εικοστού αιώνα εκτιμάται πάλι πως 20-25.000 Ρώσοι ταξίδευαν κάθε χρόνο ως προσκυνητές στην Ανατολή (Fennell 2001, 156). Από τη δεκαετία του 1880 και μετά, μεγάλο μέρος των προσκυνητών ταξίδευε στο Άγιο Όρος στο πλαίσιο οργανωμένων ταξιδιών της Παλαιστινείου Εταιρείας, που τους προμήθευε με φθηνότερα εισιτήρια και κουπόνια στέγασης κι εστίασης. Για τη σχετική διαδικασία και το κόστος του ταξιδιού, βλ. τον προσκυνηματικό οδηγό της: *Поездка в Иерусалим, Палестину, Афон, Синай, Бар-Град и Рим* (1900).

870 FO 881/3640/5, Sir Henry Bulwer to Earl Russell, Constantinople 24.9.1863, No.430· Pavlovskij 1905, 180.

871 Ενδεικτικά: Tozer 1869, 110· Riley 1887, 253-255, 302, 386 & 389· Miller 1889, 3, 16, 39 & 302· Βελιανίτης 1891 (28), 20· De Launay 1897, 159· Feuillet 1900, 666 & 672-673. Το 1887 ένας γάλλος περιηγητής διαπίστωσε έτσι ότι το βιβλίο επισκεπτών του Πρωτάτου είχαν υπογράψει στη διάρκεια του προηγούμενου μισού αιώνα έξι όλοι κι όλοι συμπατριώτες του, «αρκετοί Γερμανοί και, το πιο εντυπωσιακό, ένας τεράστιος αριθμός Ρώσων» (De Launay 1897, 158). Για μια γενική περιγραφή του προσκυνηματικού ταξιδιού από τη Ρωσία στον Άθω, βλ. Fennell 2001, 156-163.

μοναχών.⁸⁷² Εξίσου άκαρπη αποδείχθηκε, τα αμέσως επόμενα χρόνια, η κινδυνολογία σύμφωνα με την οποία βασικός προορισμός της ατμοπλοϊκής σύνδεσης ήταν η σταδιακή μετατροπή των μονών σε ρωσικά οπλοστάσια: μετά την επίσκεψή του εκεί το καλοκαίρι του 1863 για να εξετάσει τις σχετικές καταγγελίες, ο βρετανός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως «η επιρροή που η Ρωσία επιζητεί να εγκαταστήσει σ' αυτά τα μέρη δεν είναι ενσώματη αλλά ηθική, τα βασικά δε όπλα που χρησιμοποιεί είναι στολίδια, ζωγραφίες, τσάι, ρούμι και χρήμα».⁸⁷³ Τη ρωσική ακολούθησαν στην πορεία κι άλλες εταιρείες ποικίλων εθνικοτήτων, προσθέτοντας στην παραδοσιακή σύνδεση Κωνσταντινούπολης-Θεσσαλονίκης μια στάση στο αγιορείτικο επί- νειο της Δάφνης ή/και τον αρσανά του Αγίου Παντελεήμονα.⁸⁷⁴ Μεταξύ των εισηγήσεων που οι απεσταλμένοι της κυβέρνησης Τρικούπη, καθηγητές Δαμαλάς και Παυλίδης, κατέθεσαν το 1883 για την ανάσχεση της ρωσικής επιρροής στο Άγιο Όρος ήταν, τέλος, η επιδότηση από το ελληνικό κράτος της ατμοπλοϊκής σύνδεσης του τελευταίου με το ελληνικό βασίλειο (το Βόλο, τη Σκιάθο ή τη Σκόπελο).⁸⁷⁵ Στο γύρισμα του αιώνα, το λιμάνι της Δάφνης έδινε έτσι την εντύπωση δημοφιλούς τουριστικού προορισμού,⁸⁷⁶ με τους εντεταλμένους μάλιστα μοναχούς επιμέρους καθιδρυμάτων να ανταγωνίζονται για την προσέλκυση της επίζηλης πελατείας.⁸⁷⁷

Σ' ένα γενικότερο πλαίσιο, η ρωσική διείσδυση στον Άθω θα γίνει πάντως αντιληπτή εκείνα τα χρόνια ως κατεξοχήν εκπολιτιστική διαδικασία, εκσυγχρονισμού μιας απομονωμένης κοινότητας που παρέμενε καθηλωμένη σε μεσαιωνικές συνθήκες ζωής. Οι ρώσοι μοναχοί, διαπιστώνει το 1861 ένας αγγλικανός πάστορας, «είναι το πιο προοδευτικό στοιχείο της αγιορείτικης κοινωνίας», κάτι που ο ίδιος θ' αποδώσει στο γεγονός πως, «από την εποχή του Μεγάλου Πέτρου, η Ρωσική Εκκλησία αποτελεί τον προοδευτικό κλάδο της Ανατολικής Εκκλησίας».⁸⁷⁸ Την ίδια θέση, του εκπρο- σώπου του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» εν μέσω νωθρών και καθυστερημένων ανατολιτών, κατέχει

872 Dmitrievskij 1895, 158-159· Blagoveshtenskij 1864, 168· Ασημακοπούλου 2021, 213-214. Για την αίσθηση που επικρατούσε στον Άθω τον Σεπτέμβριο του 1858, όσον αφορά τις συνέπειες της ατμοπλοϊκής σύνδεσής του με τη Ρωσία, βλ. Pischon 1862, 404. Εκ των υστέρων, οι δυναμικές εκείνες αντιδράσεις θα δικαιολογηθούν αμύχανα σαν προσπάθεια του αγιορείτικου άβατου που παραβιαζόταν τάχα από τη ρωσική εταιρεία και μονή, με την αποβίβαση εκεί «πλείστον γυναικών και θηλείου νεότητος καλή την όψιν» (Νεολόγος 16.12.1872, σε Ασημακοπούλου 2021, 214).

873 FO 881/3640/5-6, Sir Henry Bulwer to Earl Russell, Constantinople 24.9.1863, No.430.

874 Ασημακοπούλου 2021, 155-156· Stadnitskij 2006, 49 & 212· Νικολόπουλος 1874, 5 & 43-44· Δημητρόπουλος 1896, 6 & 32· La Dix-neuvième 1895, 85 & 102· Βελλιανίτης 1891 (28), 19· ΑΨΚ/21/02/02/820/66 & 310, Αρχιμανδρίτης Ευστράτιος Φιλοθεϊνός προς Επιτρόπους Μ. Ιβήρων, Εν Κ/πόλει-Φανάριον 10.12.1897, και προς Προηγούμενο Ανανία Φιλοθεΐτη, Εν Κ/πόλει 5.8.1898.

875 Καρδαράς 1896, 177. Μολονότι αγνοούμε αν αυτή η πρόταση τελικά υλοποιήθηκε, στις αρχές του εικοστού αιώνα έπιναν σκάλα στο Άγιο Όρος τρεις εταιρείες: η ρωσική, μια οθωμανική και μια ελληνική (De Meester 1908, 32).

876 Χαρακτηριστική περιγραφή: «Η σκάλα του Αγ. Όρους. Από τας σημειώσεις ταξιδιωτών», *Ακρόπολις*, 7.11.1901, 2.

877 Γ' αυτό τον ανταγωνισμό μεταξύ διαφορετικών ρωσικών ιδρυμάτων, βλ. ιδίως τις δηκτικές παρατηρήσεις του προσκυνηταρίου των κελιωτών (Pavlovskij 1905, 181-182).

878 Tozer 1869, 72-73.

η ρωσική παρουσία (ακριβέστερα: τα κατάλοιπα του Σεβαστιάνοφ) και στις κραυγαλέα οριενταλιστικές αναμνήσεις του απεσταλμένου του Ναπολέοντα του Γ' ⁸⁷⁹. ηπιότερες προσεγγίσεις, προς την ίδια πάντα κατεύθυνση, θ' αντιπαραβάλουν συστηματικά τη ζωντάνια, τον δυναμισμό και τη σχεδόν στρατιωτική νεωτερική οργάνωση των ρώσων μοναχών στη νωθρότητα και τον κομφορμισμό των ελλήνων ομολόγων τους. ⁸⁸⁰ Ακόμη κι επισκέπτες απροκάλυπτα εχθρικοί προς τη ρωσική διείσδυση εντυπωσιάζονταν πάντως από την καθαριότητα των ρωσικών καθιδρυμάτων (σε αντίθεση με τα ελληνικά) ⁸⁸¹ ή την ανακάλυψη, ακόμη και σε απλά κελιά μοναχών με ιατρικές γνώσεις, «ερμαρίου πλήρους φαρμάκων» κι «εργαλείων τελευταίας εφευρέσεως». ⁸⁸² Διάσπαρτες μνείες αυτής της εκσυγχρονιστικής παρέμβασης διανθίζουν, τέλος, το βιβλίο του Σμυρνάκη: στο νοσοκομείο της Νέας Θηβαΐδας υπήρχε «εξαίρετον φαρμακείον και εν γένει πάσα η νοσοκομειακή ύλη», η Χρωμίτσα κατείχε σύγχρονα μελίσσια «συστήματος Αμερικανικού», η μητρική τους δε μονή διέθετε όχι μόνο «μικράν ατμάκατον, ιστιοφόρον πλοίον και πλείστας φορτηγίδας» αλλά και «σώμα πυροσβεστικόν μετά πολλών διαφόρου συστήματος υδραντλιών». ⁸⁸³

Ακόμη εντυπωσιακότερες υπήρξαν οι επιδόσεις των ρωσικών μοναστηριών στον εκδοτικό τομέα. Η Μονή Αγίου Παντελεήμονα εξέδωσε δεκάδες βιβλία και φυλλάδια που κάλυπταν μιαν ευρύτατη θεματολογία θρησκευτικού περιεχομένου, ⁸⁸⁴ με δημοφιλέστερα τα προσκυνητάρια του Αγίου Όρους (πέντε εκδόσεις μέχρι το 1888) και το βιβλιαράκι «Ανωτέρα επισκιάσις επί του Άθω» για τις θαυματουργές εικόνες διαφόρων μονών. Συνταγμένο ανώνυμα από τον μοναχό Αζαρία, το τελευταίο τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1861 στα ρωσικά και τα ελληνικά στο νεότευκτο σλαβοβουλγαρικό τυπογραφείο της Κωνσταντινούπολης, ⁸⁸⁵ η ρωσική δε έκδοσή του πραγματοποίησε επτά εκδόσεις μέσα στην επόμενη εικοσαετία. ⁸⁸⁶ Το 1865 εγκαινιάστηκε η λειτουργία σλαβικού τυπογραφείου στον χώρο της μονής, δεν μακροημέρευσε ωστόσο καθώς το Πατριαρχείο αρνήθηκε να δώσει σχετική άδεια λόγω της κλιμάκωσης του βουλγαρικού ζητήματος· από ένα σημείο και μετά, η παραγωγή των εκδόσεων του Αγίου Παντελεήμονα γινόταν έτσι στην Αγία Πετρούπολη, τη Μόσχα και την Οδησό ⁸⁸⁷. Στην Οδησό εκδιδόνταν από το 1878 και περιοδικό της μονής, με αρχικό τίτλο «Ψυχοφελείς Σκέψεις» (Душеполезные размышления) κι από το 1888 μέχρι το

879 Miller 1889, 10-11, 18, 21, 25 & 77-78.

880 De Vogüé 1876, 307-331· Diehl 1898, 64-65· Feuillet 1900, 660.

881 Ασημακοπούλου 2021, 156· De Meester 1908, 113.

882 ΑΣΤΔ/321, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θες/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 36.

883 Σμυρνάκης 1903, 672-673 & 668.

884 Βαχ, «Издательская». Ο κατάλογος των εκδόσεων της μονής που παρατίθεται σε βιβλίο του 1876 περιλαμβάνει λ.χ. 53 τίτλους της περιόδου 1866-1876 («Каталог книг изданныхъ Аѳонской горы Русскаго Пантелеимонова монастыря», σε *Αφονские современные подвижники*, εσώφυλλα και οπισθόφυλλο)· ο αντίστοιχος κατάλογος μιας έκδοσης του 1890 περιέχει πάλι 57 τίτλους, όλους της τελευταίας δεκαετίας (*Сказание о святой чудотворной* 1890, εσώφυλλα και οπισθόφυλλο).

885 *Ανωτέρα επισκιάσις* 1861· *Вышній покровъ* 1867.

886 *Сказание о святой чудотворной*, οπισθόφυλλο.

887 Dmitrievskij 1895, 301-306.

1918 «Ψυχοφελής Συνομιλητής» (Душеполезный Собеседник).⁸⁸⁸ Δικό της περιοδικό, με τίτλο «Συμβουλές και παρηγορίες της ιερής χριστιανικής πίστης» (Наставления и утешения святой веры христианской), έβγαζε από το 1887 ως το 1917 στη Ρωσία και η Σκήτη του Αγίου Ανδρέα.⁸⁸⁹ Σε αντίθεση με το τυπογραφείο, δεν φαίνεται να υπήρξε κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα με την εισαγωγή και λειτουργία μηχανημάτων παραγωγής εικαστικού καθαρά υλικού. Το 1857 ο Σεβαστιάνοφ εγκατέστησε φωτογραφικό εργαστήριο στη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα,⁸⁹⁰ τα επόμενα δε χρόνια αντίστοιχο εργαστήριο λειτουργούσε και στον Άγιο Παντελεήμονα.⁸⁹¹ Κι εδώ, ωστόσο, η ανοχή απέναντι σε παρόμοιες καινοτομίες είχε σαφή όρια: όταν τη δεκαετία του 1880 μοναχοί του Αγίου Παντελεήμονα ζήτησαν από την ΙΚΑΟ «να φωτογραφήσωσι τας εν τω Πρωτάτω των Καρυών καλλιτεχνικές εικόνας του Πανσελήνου», δεκάξι από τις είκοσι μονές (όλες οι ελληνικές, πλην του Αγίου Παύλου) τους το απαγόρευσαν, προκειμένου να μην ωφεληθούν τα ρωσικά καθιδρύματα από τις εισπράξεις της πώλησης των φωτογραφιών στη Ρωσία ή τη διακίνησή τους σε αναζήτηση δωρεών από «πλουσίους ορθοδόξους».⁸⁹² Η λιθογραφία, πάλι, διαβάζουμε στο οδοιπορικό του Αντονέν Προυστ [Antonin Proust] που επισκέφθηκε τον Άθω το 1858, «έχει πρόσφατα εισαχθεί από τους Ρώσους», ενώ οι ελληνικές μονές περιορίζονταν ακόμη στην παραδοσιακή χαλκογραφία.⁸⁹³ Μια λίγο μεταγενέστερη στιγμή αυτής της μετάβασης έχει αποτυπωθεί στις αναμνήσεις του Εμμανουήλ Μίλερ [Emmanuel Miller]: επιστρέφοντας τον Αύγουστο του 1863 στη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα από μια επίσκεψη στο γειτονικό Βατοπέδι, διαπίστωσε με έκπληξη πως έπρεπε να μετακομίσει επειδή το δωμάτιό του «είχε καταληφθεί από μια λιθογραφική μηχανή».⁸⁹⁴ Για τη συνολική εικόνα, πάλι, αξιοσημείωτη είναι η παρατήρηση ενός συμπατριώτη του περιηγητή, μια δωδεκαετία αργότερα: «Ελλείπει συγκροτημένης σχολής ζωγραφικής», εκτιμά, «τα ρωσικά καθιδρύματα παραλαμβάνουν από τη Ρωσία τα προϊόντα της εκκλησιαστικής τέχνης, την πρωτοτυπία και την αξία των οποίων επισημάναμε ήδη· τουλάχιστον έχουν εργαστήρια εκτυπώσεων, γκραβούρας και φωτογραφίας, που απλώνουν τις ιδέες τους στο Άγιο Όρος με κάθε τρόπο».⁸⁹⁵ Από τη μονογραφία του καθηγητή Ντιμτρίεφσκι πληροφορούμαστε, τέλος, πως ο Άγιος Παντελεήμονας εξακολούθησε να εφοδιάζει τη Ρωσία «μέσω των προσκυνητών με ζωγραφιές δικής του παραγωγής σχεδόν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '70, όταν τελικά αποφασίστηκε κι αυτές οι εργασίες να μεταβιβαστούν σε πιο επιδέξια χέρια ιδιωτών στη Μόσχα και την Οδησό».⁸⁹⁶

888 Στο ίδιο, 312-314· Gerd 2010, 24.

889 Troitskij 2009, 20.

890 Gerd 2020β, 6· Miller 1889, 12. Για τη λειτουργία φωτογραφικού εργαστηρίου τα επόμενα χρόνια: Pavlovskij 1905, 47· Troitskij 2009, 20.

891 *La Dix-neuvième* 1895, 118· Συμυρνάκης 1903, 667.

892 ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 45.

893 Proust 1860, 137.

894 Miller 1889, 77.

895 De Vogüé 1876, 325.

896 Dmitrievskij 1895, 306.

Για τη διακίνηση ρωσικών εικόνων μέσω Αγίου Όρους, μια πρώτη κατηγορία διαθέσιμων μαρτυριών είναι όσες αφορούν το σαββατιάτικο παζάρι που λειτουργούσε στις Καρυές. Κάποιες απ' αυτές μας παρέχουν ένα *terminus post quem* για την εισροή των επίμαχων προϊόντων. Όταν το καλοκαίρι του 1858 ο Αντονέν Προυστ επισκέπτεται τον Άθω για να μελετήσει και φωτογραφήσει τις αγιογραφίες των εκεί μονών, περιγράφει μεν τα μικρομάγαζα των Καρυών, όπου μοναχοί πουλούσαν «κομπολόγια, γκραβούρες και είδη νοικοκυριού σκαλισμένα από τους ερημίτες», καθώς και τα εργαστήρια από τα οποία ο ίδιος και οι συνοδοί του αγόρασαν «μια πλήρη συλλογή από εικόνες που θα μας χρησίμευαν για την εικονολογία της Ελλάδας», δεν κάνει ωστόσο την παραμικρή -φευγαλέα έστω- μνεία σε ρωσικά αντικείμενα.⁸⁹⁷ Εξίσου αγνοούν αυτά τα τελευταία, στις περιγραφές τους για την ίδια αγορά, τόσο ο Μίλερ που πέρασε από εκεί το 1863⁸⁹⁸ όσο και οι παλιότεροι περιηγητές.⁸⁹⁹ Από το οδοιπορικό του Βίκτορ Γκριγκόροβις, που επισκέφθηκε το Άγιο Όρος το 1845, γνωρίζουμε βέβαια ότι στους αγιορείτες αγιογράφους συγκαταλέγονταν και κάποιοι Ρώσοι, η τεχνοτροπία των οποίων διέφερε από εκείνη των ελλήνων ομολόγων τους⁹⁰⁰ επρόκειτο όμως κι εδώ για εγχώρια παραγωγή, δίχως την παραμικρή σχέση με τον μεταγενέστερο κατακλυσμό εισαγόμενων προϊόντων που περιγράφουν οι πηγές των επόμενων δεκαετιών.

Στο γύρισμα της δεκαετίας του 1870 η κατάσταση είχε ωστόσο μεταβληθεί ριζικά, όπως πιστοποιούν οι αντιδράσεις των άμεσα θιγόμενων. Εν έτει 1871, έξι ιερομόναχοι του Αγίου Όρους (οι αγιογράφοι Νικηφόρος και Σωφρόνιος, οι σταμπαδόροι Χαράλαμπος και Αβέρκιος, ο σταυροδάς Ιγνάτιος και ο κομπολογάς Διονύσιος) διαμαρτυρήθηκαν λ.χ. εγγράφως στην ΙΚΑΟ για την εισαγωγή και πώληση από τους ρώσους μοναχούς αντίστοιχων εμπορευμάτων από τη Ρωσία, με αρνητικές συνέπειες για το βιοτικό επίπεδο των ντόπιων τεχνιτών.⁹⁰¹ Με τη σύγκρουση για τη μονή του Αγίου Παντελεήμονα να κορυφώνεται παράλληλα με την κλιμάκωση της ελληνοβουλγαρικής αναμέτρησης για την τύχη της σλαβόφωνης μακεδονικής ενδοχώρας, η δικαιολόγηση αυτών των αντιδράσεων θα προσαρμοστεί κι αυτή ανάλογα, ερμηνεύοντας τις επίμαχες εισαγωγές σαν κα-

897 Proust 1860, 110 & 137-138. Εκτός από εικόνες, αγόρασαν επίσης «κομπολόγια, ξύλινα κουτάλια, καλιμαύχι, μάλινα πουκάμισα και νταμιζάνες με ρετσίνι που φτιάχνουν οι ερημίτες».

898 Miller 1889, 12.

899 Davydov 1840, 225 (επίσκεψη του 1835)· Didron 1846, 81 (επίσκεψη του 1839)· Svjatogorets 1850, τ.Α', 90 & 93-94 (επιστολή της 4.2.1844)· Papety 1847, 785-786 (επίσκεψη του 1846)· Murav'jon 1851, 144 (επίσκεψη του 1849)· Νικολαΐδης 2017, 152 (επίσκεψη του 1850)· Pischon 1862, 403-404 (επίσκεψη του 1858)· Blagoveshtenskij 1864, 103-114 (επίσκεψη του 1858).

900 «Τούτο τον καιρό με την αγιογραφία ασχολούνται Ρώσοι και Έλληνες. Οι εικόνες που φτιάχνουν σε χαρακτηριστικά δεν είναι και πολύ καλύτερες από εκείνες του Σούζνταλ. Οι ρώσοι αγιογράφοι, όχι και τόσο σχολαστικοί στις λεπτομέρειες, φροντίζουν πάντα για το σχέδιο και το νόημα της εικόνας. Ήταν ευχάριστο να βλέπω στους συμπατριώτες μου την επιδίωξη να δώσουν πνοή στα θέματά τους. Οι έλληνες αγιογράφοι είναι σχολαστικοί στις λεπτομέρειες, ιδίως στην τέχνη της ζωγραφικής με χρυσομπογιά και γι' αυτό οι εικόνες τους διακρίνονται για τη λάμψη και το πλήθος των λεπτομερειών» (Grigorovich 1877, 86).

901 Κοντογιώργη - Ασημακοπούλου 2014, 413. Το έγγραφο (ΑΑΛ, φ.8, αρ.4) δεν φέρει ημερομηνία, η θέση του όμως στο αρχείο υπονοεί πως είχε συνταχθεί μετά τις 30.7.1871 και πριν από τις 17.11.1871.

ταχθόνιο ανθελληνικό σχέδιο: «Για να φτωχύνουν όσο γίνεται περισσότερο τους έλληνες μοναχούς, οι Ρώσοι φρόντισαν να εισάγουν από τη Ρωσία τεράστιες ποσότητες από εικονίτσες, σταυρούς, κομπολόγια κλπ, που μέχρι τώρα ήταν ο μοναδικός πόρος των ελλήνων ερημητών και ασκητών που τα αντάλλασσαν έναντι προμηθειών για τη διατροφή και την ένδυσή τους», διαβάζουμε λ.χ. σε άκρως ρωσόφοβη έκθεση του λεβαντίνου προξένου της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη, Ερρίκου Άμποτ, προς τους προϊσταμένους του. «Αυτά τα εργόχειρα ρωσικής κατασκευής πουλιούνται σαν δουλειά των ερημιτών του Άθω σε πελώρια μαγαζιά που έχουν φτιαχτεί σκόπιμα στη “Ρωσική Μονή”». ⁹⁰²

Από τη δεκαετία του 1880 και μετά, το εμπόριο αυτό θεωρείται πλέον δομικό στοιχείο της τοπικής αγοράς, όπως διαπιστώνουμε από την παρεμπόρουσα μνεία που του επιφυλάσσει, κατά την περιγραφή αυτής της τελευταίας, η στρατιωτική γεωγραφία του ταγματάρχη Νικολάου Σχινά: «Εν Καρκαίς υπάρχουν περί τα 20 καλά καταστήματα, παρόμοια των εν ταις τουρκικαίς πόλεσι, ών τρία διατηρούσι καλόγηροι πωλούντες κομβολόγια, σκαλισμένους παρά των ερημιτών σταυρούς, εικόνας της Παναγίας προερχομένας εκ Ρωσσίας, ξηρά άνθη συνειλεγμένα από της κορυφής του Άθω, διάφορα αρώματα κατασκευαζόμενα παρά των μοναχών και ατέχνους εικόνας της χερσονήσου, εφ’ ών άπασαι αι μοναί σημειούνται ως και άλλα εκκλησιαστικά αντικείμενα, προς δε και φωτογραφίας των μονών του Αγίου Όρους και εικόνας μοναχού τινος εκ Θετταλομαγνησίας καλουμένου Βενιαμίν Γ.Κ. Κονταράκη και εν αυτή διαμένοντος». ⁹⁰³ Ακόμη κι ένας γάλλος επισκέπτης που πέρασε το 1887 τροχάδην από τον Άθω για δυο μόνο εικοσιτετράωρα, στις Καρυές παρατήρησε «ιδίως τις αποθήκες αφελών εικόνων και μεταλλίων ρωσικής τεχνοτροπίας». ⁹⁰⁴

Η μαρτυρία ενός ευσεβούς αθηναίου δημοσιογράφου που επισκέφτηκε τον Άθω το καλοκαίρι του 1887 θ’ αποτυπώσει με γλαφυρό τρόπο αυτή τη μετάβαση, με τις καταστροφικές της πτυχές να περιγράφονται ως ολοκληρωμένη πια διαδικασία: «Τα σύγχρονα κομποπωλεία των Καρυών βρίθουνσι ρωσικών ως επί το πλείστον εργοχείρων, άτινα σωρούς αποστέλλει μία ολόκληρος αυτοκρατορία, κατακλύσασα την Ανατολήν, προ της ευθηνίας των οποίων δεν ηδύνατο να συναγωνισθή η πολύπονος χειροτεχνία των Ελλήνων ασκητών του Άθωνος, οίτινες σήμερον τωόντι πένονται. [...] Αι χρυσαί και ζωηρού χρωματισμού ρωσικαί εικόνες, και αι άλλα αι εκ σμάλτου πολυποίκιλοι, πληρούσιν όλας τας θήκας των εμπορικών». ⁹⁰⁵ Την αντιφατική αυτή εικόνα ολοκληρώνει το πέρασμα του ίδιου αφη-

902 FO 424/55/19-25, έκθεση του Ερρίκου Άμποτ (†8.5.1876), συνημ. σε Layard to Lord Derby, Therapia 23.5.1877, No 498, δημοσιευμένη σε Παπουλίδης 2013, εδώ 95.

903 Σχινάς 1887, 615-616.

904 De Launay 1897, 157.

905 Μωραϊτίδης 1924, 33. Η επίσκεψη δεν χρονολογείται ρητά στο βιβλίο, η πραγματοποίησή της τον Ιούλιο (σ.92) του 1887 προκύπτει όμως σαφώς από την ταυτόχρονη περιγραφή της παρουσίας στο Όρος του πρώην πατριάρχη Ιωακείμ Γ’ και του Μακαρίου Σούσκιν. Ο Ιωακείμ έζησε στο Άγιο Όρος μεταξύ 26.5-16.9.1887 και από τις 17.9.1889 μέχρι το 1901 (Σπανούδης 1902, 185-186), ο δε Σούσκιν πέθανε στις 19.6.1889 (Σμυρνάκης 1903, 665· Dmitrievskij 1895, 362). Η χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνεται κι από την αναφορά του συγγραφέα στον «παμμέγιστο» ναό της Αγίας Σκέπης (σ.93), δίχως μνεία της καταστροφής του από την πυρκαγιά της 7.8.1887.

γητή από τη σκήτη του Αγίου Ανδρέα: «Κάτω αριστερά τω εισερχομένω δια της μεγάλης εισόδου συνεκρότησαν πολυμελές μαγαζείον, εν ώ πωλούνται όλα τα είδη ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης. Εικόνες χάρτιναι του Αγίου Όρους ακόμψως και χονδροειδώς παριστάνουσαι τας ιεράς Μονάς όλας με ρωσικούς θόλους – ούτω φαίνεται εν Ρωσία εις το πολύ πλήθος ότι όλα τα Μοναστήρια είναι Ρωσικής αρχιτεκτονικής. – Άλλαι εικόνες δια ζωηρών χρωμάτων παριστάνουσαι τα μέλη της Αυτοκρατορικής οικογενείας. Άλλαι χρυσαί διαφόρων αγίων βυζαντινώς ευπρεπισμένων εν τη παραστάσει, σταυροί και μικροτεχνήματα ρωσικά όλα, εικόνια επί σμάλτου ως φυλαχτά, κουτάλια χρωματισμένα και βερνικωμένα της Μόσχας, και εν γένει όλα τα είδη της ρωσικής αιογραφίας και μικρογλυπτικής, άτινα εξετόπισαν ούτω την αγιορείτικην τέχνην, ής τα έργα είναι σπανιώτατα πλέον, διότι οι τεχνίται ασκηταί, οίτινες ειργάζοντο αυτά, μη ευρίσκοντες αγοραστάς ετράπησαν εις την καλλιέργειαν της γης και ιδίως της αμπέλου».⁹⁰⁶

Με τα ρωσικά μοναστήρια του Όρους ήδη γιγαντωμένα και σε πλήρη ανάπτυξη, βασικός τροφodότης αυτού του εμπορίου δεν ήταν όμως πλέον αναγκαστικά οι εισαγωγές. «Το απόγευμα το περάσαμε επισκεπτόμενοι διάφορα μέρη του μοναστηριού – το δωμάτιο όπου ζωγραφίζουν εικόνες, το μέρος που αυτές αποθηκεύονται και το μαγαζάκι έξω από τα τείχη όπου πουλιούνται», διαβάζουμε λ.χ. στο οδοιπορικό του Άθελσταν Ρίλι για μια επίσκεψή του το 1883 στον Άγιο Παντελήμονα· σε μεταγενέστερο σημείο της αφήγησής του, ο ίδιος αναφέρει πάλι πως «υπάρχει ένα μικρό μαγαζί έξω από τη Μονή Ρωσικού, όπου μπορεί κανείς ν' αγοράσει εικόνες, σταυρούς κι άλλα θρησκευτικά αγαθά ρωσικής ή εγχώριας κατασκευής».⁹⁰⁷ Την κυριότερη πελατεία αποτελούσαν φυσικά οι ρώσοι προσκυνητές, τη συλλογιστική και τα συναισθήματα των οποίων πληροφορούμαστε από μιαν άλλη, πιο προσωπική μαρτυρία επισκέπτη της ίδιας ακριβώς χρονιάς: το ημερολόγιο του σπουδαστή της Θεολογικής Ακαδημίας του Κιέβου Αυξέντιου Σταντνίτσκι – του ίδιου που, ως επίσκοπος Βολοκολάμσκ Αρσένιος και πρύτανης της Θεολογικής Ακαδημίας της Μόσχας, θα εγκαινιάσει δεκαεφτά χρόνια αργότερα το μεγαλοπρεπές καθολικό της σκήτης του Αγίου Ανδρέα. Τις τελευταίες ώρες πριν την αναχώρησή τους από τον Άθω, το απόγευμα της 23ης Ιουλίου 1883, διαβάζουμε, αυτός και οι συνοδοιπόροι του ολοκλήρωσαν το δεκαπενθήμερο προσκύνημά τους με τα απαραίτητα ψώνια: «Αφού μαζέψαμε τα πράγματά μας, πήγαμε στο κατάστημα του μοναστηριού κι αγοράσαμε κάποια πράγματα που θα μας θύμιζαν την διαμονή μας στον Άθωνα, καθώς και για να δώσουμε δουλειά στο κατάστημα και μ' αυτόν τουλάχιστον τον τρόπο να ξεπληρώσουμε τις ανέσεις που απολαύσαμε στο μοναστήρι. Αγοράσαμε από κάμποσα ζευγάρια καλά κομπολόγια, κάμποσους επιχρυσωμένους κι απλούς σταυρούς, από μια μεγάλη εικόνα του Αγίου Παντελεήμονα και κάμποσες μικρές εικόνες, ένα λεύκωμα με τοπία του Αγίου Όρους κ.ο.κ. Αυτού του είδους τα πράγματα έχουν

906 Μωραϊτίδης 1924, 142.

907 Riley 1887, 253 & 323-324.

μεγάλη σημασία, ιδιαίτερα στα μάτια του απλού λαού κι όλων των πιστών εν γένει». ⁹⁰⁸ Μεγάλο μέρος αυτών των ρωσικών προϊόντων προοριζόταν έτσι για εξαγωγή (ή επανεισαγωγή) στην ίδια τη Ρωσία, τόσο μέσω των προσκυνητών όσο και απευθείας: «Τι εμπόριον Αγίων εικόνων και ελαιών παντός είδους και σάκοι ευώδους θυμιάματος!», εξανίσταται κατ' ιδίαν το φθινόπωρο του 1900, με μια ευδιάκριτη δόση ζήλειας, ο καθηγούμενος της Μονής Παντοκράτορος. «Άραγε υπάρχει καλύβη Ρώσσου Μουζίκου να στερήται της λιθογραφικής εικόνας του Άθω; Ίσως ουδαμού». ⁹⁰⁹

Τα αντικείμενα αυτά δεν προορίζονταν όμως μονάχα για εμπόριο. Όπως προκύπτει από ποικίλες μαρτυρίες, διακινούνταν επίσης ως δώρα προς ομοεθνείς και μη, στο πλαίσιο της παραδοσιακής πολιτικής δημοσίων σχέσεων των ρωσικών καθιδρυμάτων. Στη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα, διαβάζουμε λ.χ. σ' ένα (κατά τα άλλα σλαβόφοβο) οδοιπορικό του 1874, οι ρώσοι μοναχοί «παρακαλούν τον ξένον να διανυκτερεύση εις την μονήν των· αν δε ούτος δεν δύναται να διαμείνη, τω προσφέρονται θρησκευτικά τινα δώρα, οίον εικόνες, έλαιον, λιβάνιον κτλ. επίσης δε και λεύκωμα εις ό εγγράφει τας εντυπώσεις του». ⁹¹⁰ «Αναχωρούμε με τα χέρια γεμάτα κομπολόγια και εικόνες, που οι οικοδεσπότες μας του Ρωσικού μας υποχρεώνουν να δεχθούμε ως αναμνηστικά απ' αυτούς», σημειώνει στο δικό του οδοιπορικό για την ολιγόωρη στάση της κρουαζιέρας του στον Άθω το 1898 ο αλσατός βυζαντινολόγος Σαρλ Ντιλ. ⁹¹¹ Λεπτομερέστερες επ' αυτού είναι φυσικά κι εδώ οι διαθέσιμες αφηγήσεις ρώσων προσκυνητών. Όταν ο Αυξέντιος Σταντνίτσκι και οι συνοδοιπόροι του αποχαιρέτησαν τον ηγούμενο του Αγίου Παντελεήμονα Μακάριο Σούσκιν, εκείνος τους «ευλόγησε» χαρίζοντάς τους «ωραίες κυπαρισσένιες εικόνες του Αγίου Παντελεήμονα, τέσσερα ζεύγη απλών κομπολογίων, τοπία του Αγίου Όρους και της μονής». ⁹¹² Πέντε χρόνια αργότερα, κατά την υποδοχή του ρωσικού πολεμικού πλοίου Ζαμπιάκ στο ίδιο μοναστήρι, διαβάζουμε στο πανηγυρικό οδοιπορικό του επισκόπου Αρχαγγέλσκ Νικάνορα, «ο αιδεσιμότατος αρχιμανδρίτης πατήρ Μακάριος προϋπάντησε αυτοπροσώπως στο κατάστρωμα του πλοίου και προίκισε γενναιόδωρα όλο το πλήρωμα με διάφορα βιβλιάρια κι αγιασμένες εικόνες· στους χαμηλόβαθμους απλές και κυπαρισσένιες, στους δε αξιωματικούς με ασημένια επένδυση». ⁹¹³

Το αυτοκρατορικό ναυτικό αποτελούσε μάλλον συνηθισμένο αποδέκτη παρόμοιων δώρων. Αυτό τουλάχιστον συμπεραίνουμε από την παρουσίαση δυο φορητών εικόνων στο περιοδικό της (ανα-

908 Stadnitskij 2006, 209. Στο δημοσιευμένο οδοιπορικό του (1886), ο Σταντνίτσκι αναπαράγει μεγάλο μέρος αυτού του αποσπάσματος – με μόνες (και αρκούντως διαφωτιστικές) εξαιρέσεις την πρόθεση οικονομικής ενίσχυσης της μονής και την τελευταία φράση, τη σχετική με τον αναμενόμενο -κι επιδιωκόμενο- εντυπωσιασμό «του απλού λαού» (Stadnitskij 1886a [8], 605· Stadnitskij 1886β, 160).

909 ΑΣτΔ/32/22, Γεράσιμος Παντοκρατορινός προς Στ. Δραγούμη, Εν Αγίω Όρει 5.10.1900.

910 Νικολόπουλος 1874, 34-35.

911 Diehl 1898, 67.

912 Stadnitskij 2006, 210. Επίσης: Stadnitskij 1886a (8), 607· Stadnitskij 1886β, 163.

913 Nikanor 1894, 20. Μολονότι επιγράφεται «Οδοιπορικό», στην πραγματικότητα πρόκειται για ομιλία που εκφωνήθηκε έξι χρόνια αργότερα στο Αρχαγγέλσκ με σκοπό την ενθάρρυνση υποψήφιων δωρητών της μονής.

συσταθείσας) Παλαιστινείου Εταιρείας. Η πρώτη απεικονίζει τον Άγιο Παντελεήμονα, προέρχεται απ' την ομώνυμη αγιορείτικη μονή και φέρει αφιέρωση των αξιωματούχων της φρεγάτας *Μονομάχος Βλαδίμηρος* προς απροσδιόριστο παραλήπτη, με χρονολογία 1891. Η δεύτερη εικόνα είναι του Αγίου Ανδρέα και, όπως μας πληροφορεί η σχετική αφιέρωση, δωρίστηκε το 1907 από την ομώνυμη Σκήτη «ως δώρο κι ευλογία» στο θωρηκτό *Πρωτόκλητος Ανδρέας* «και σε ολόκληρο το ρωσικό ναυτικό, για επιτυχή ναυπήγηση, ισχύ και νίκες».⁹¹⁴

Με το πέρασμα του χρόνου, το αόρατο χέρι της αγοράς επέβαλε, πάντως, κι εδώ τους όρους του, με αποτέλεσμα την προσαρμογή των ελλήνων αγιογράφων στις τεχνικές κι αισθητικές απαιτήσεις της μαζικής πελατείας του βορρά. Επισκεπτόμενος το καλοκαίρι του 1887 τον Άθω για να μελετήσει από κοντά τις επιτυχίες (και τη δυνατότητα ανάσχεσης) της ρωσικής διείσδυσης, ο έλληνας πρόξενος Θεσσαλονίκης Γεώργιος Δοκός διαπίστωσε έτσι πως «οι εν Καρναίς και εν διαφόροις κελλίοις έλληνες ζωγράφοι και ξυλογλύπται εργάζονται αποκλειστικώς εις παραγγελίας της Μονής ταύτης [του Αγίου Παντελεήμονα], ήτις αποστέλλει τας εικόνας εις τους εν Ρωσσία συνεισφέροντας υπέρ αυτής».⁹¹⁵ Σε ανυπόγραφη έκθεσή του, μερικά χρόνια αργότερα, ο πρώην (και μελλοντικός) πατριάρχης Ιωακείμ Γ' θα κατατάξει την «παρεχομένην τοις χειροτέχναις εργασία» στους αποφασιστικούς εκείνους παράγοντες (μαζί με το «διασπειρόμενον εβδομαδιαίως άφθονον χρήμα εις ελεημοσύνας» και «πολλά άλλα εις είδη, εις σκεύη, εις ενδύματα παρεχόμενα ωφελήματα») που κατέστησαν εξαιρετικά δημοφιλείς τους ρώσους αγιορείτες μεταξύ των ελλήνων ομολόγων τους – «τα εννέα δέκατα» των οποίων, εκτιμά, είναι «μάλλον προς αυτούς ή προς το ίδιον δίκαιον και την εθνότητα αφοσιωμένα».⁹¹⁶ Η υπερβολαβία αυτή είχε τελικά μονιμότερο χαρακτήρα: κάνοντας το 1903 στο βιβλίο του έναν απολογισμό της αγιορείτικης τέχνης, ο Σμυρνάκης παραδέχεται ότι «σπουδαία ώθησις» στην ενασχόληση των αγιορειτών με την αγιογραφία «εδόθη κατά την παρελθούσαν πεντηκονταετίαν υπό των Ρώσων, οίτινες διεξάγουσι μέγα εμπόριον εικόνων, αναθέτοντες την γραφήν αυτών εις Έλληνες Μοναχούς».⁹¹⁷ Για τις διαστάσεις του φαινομένου, αποκαλυπτικό είναι δε ένα ρεπορτάζ αθηναϊκής εφημερίδας του 1901: «Υπάρχουσι σήμερον κελλία ολόκληρα ζωγράφων, τα οποία αποκλειστικώς εργάζονται εικόνας διαφόρου μεγέθους, όλαι δια την Ρωσσίαν, όπου γίνεται μεγάλη εξαγωγή· τα εργαστήρια ταύτα είνε άλλα μεν εις τας Καρεάς και άλλα εις τας σκήτας και εις την έρημον. Υπάρχουσι δε οι παραγγελιοδόχοι οίτινες συλλέγοντες αυτάς, μετά την παραγγελίαν, αποστέλουσιν εις Ρωσσίαν. Ζωγραφίζονται δε όλαι, αι δια την Ρωσσίαν προωρισμέναι, επί κυπαρισσοσανίδων. Και βλέπεις εις την Δάφνην και εις τα ρωσικά φορτία κορμούς κυπαρίσων,

914 Bezrodin – Burov 2019, 175.

915 ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 61.

916 ΑΘΔ/94/90, «Η Ρωσική εκκλησιαστική προπαγάνδα εν Ανατολή», χειρόγραφη έκθεση με τον γραφικό χαρακτήρα του Ιωακείμ, χ.χ., 13-14.

917 Σμυρνάκης 1903, 365.

τα οποία κομίζονται εκεί εξ Ελλάδος προς πώλησιν».⁹¹⁸

Δεν πρόκειται για δημοσιογραφική υπερβολή. Όταν τις ίδιες ακριβώς μέρες ο διάδοχος του Δοκού, Ευγένειος Ευγενειάδης, επισκέφθηκε με τη σειρά του τον Άθω, έκρινε σκόπιμο να παραγγείλει στους εκεί έλληνες αγιογράφους έναν αριθμό εικόνων («βυζαντινών», προφανώς) για ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας. Στις αρχές της επόμενης χρονιάς, ένας αγιορείτης ιεροδιάκονος θα τον ενημερώσει όμως για τους λόγους που καθυστέρούσε η εκτέλεση της παραγγελίας: «*Εβράδυναν να γείνωσιν αι εικόνες καθόσον σανίδας ετοιμούς οι Ζωγράφοι δεν είχαν επειδή πάντοτε εργάζονται κατά παραγγελίαν των Ρώσων, οίτινες και δίδωσιν αυτοίς τας σανίδας, εις δε όν παρεκάλεσα να κατασκευάση αυτάς εύρε ξηράς τοιαύτας και τας κατεσκεύασε προς εργασίαν, ήτις όμως θ' αρχίση μετ' ολίγας ημέρας*».⁹¹⁹

Οι υφολογικές επιπτώσεις αυτής της υπεργολαβίας στην αγιογραφική παραγωγή του Όρους έγιναν αρκετά γρήγορα αντιληπτές, από τους διορατικότερους τουλάχιστον επισκέπτες. Ήδη το 1883 ο Άθελσταν Ρίλι διέγινωσε π.χ. στον ορίζοντα τα πρώτα «σημάδια της επικείμενης εξάλειψης της ντόπιας σχολής», καθώς «*η ρωσική επιρροή ενοφθαλμίζει μοντέρνα ευρωπαϊκή τέχνη στο παλιό υλικό· διαδικασία που, αντί να το αναζωογονήσει, θρέφει ένα παράξενο και δυσάρεστο υβρίδιο*».⁹²⁰ Επισκεπτόμενος την αίθουσα αγιογραφίας της ρωσικής μονής, ο ίδιος παρήγγειλε ως εκ τούτου μια εικόνα του Αγίου Λαυρεντίου «*βυζαντινής τεχνοτροπίας, όπως είπε ο καλλιτέχνης, για να τη διακρίνει από εκείνες για τις οποίες είχε προσληφθεί, οι οποίες -λυπάμαι που το λέω- έδειχναν μια θλιβερή κατάπτωση από την παραδοσιακή τέχνη στην κατεύθυνση του χειρότερου ευρωπαϊκού γούστου*».⁹²¹ Είκοσι χρόνια μετά, ο Γεράσιμος Σμυρνάκης θα επιβεβαιώσει την πρόβλεψη του βρετανού πάστορα, αποφαινόμενος πως η σύγχρονή του αγιορείτικη αγιογραφία «*ουδέν το αξιοσημείωτον παρουσιάζει, καθόσον οι διάφοροι Ζωγράφοι εργάζονται υπό την έμπνευσιν της ρωσικής τέχνης, όπως πορισθώσι τα προς ζώαρκειαν αυτών μέσα, αντιγράφοντες καθαρώς σχέδια Ρώσων τεχνιτών, άτινα χορηγεί αυτοίς η του Ρωσσικού Μονή του αγίου Παντελεήμονος και αι ρωσικαί σκήται του αγίου Ανδρέου και Προφήτου Ηλιού και τα διάφορα ρωσσικά κελλία*». Απαραίτητοι όροι γι' αυτή την ανάθεση, διευκρινίζει, ήταν «*να μη ιστορώσι κατά το Βυζαντιακόν σύστημα, όπερ σχεδόν εξέλιπεν ήδη, μηδέ αναγράφωσι το όνομα αυτών επί των έργων των χειρών αυτών διά να φαίνονται ταύτα ότι προέρχονται εκ των ανωτέρω ρωσσικών Σκηνωμάτων, αποστελλόντων αυτά εις Ρωσσίαν προς ευεργέτας αυτών ή και πωλούντων εις Ρωσσίαν*».⁹²² Η επιβολή αυτών των όρων μνημονεύεται

918 «Αγιορείτικα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος. Από τας σημειώσεις ταξειδιώτου», *Ακρόπολις*, 8.11.1901, 2.

919 ΙΑΥΕ 1902/62.1, Ιάκωβος Ιεροδιάκονος Γρηγοριάτης προς Ε. Ευγενειάδη, Καρύαι 3.1.1902.

920 Riley 1887, 275.

921 Στο ίδιο, 318.

922 Σμυρνάκης 1903, 365.

επίσης σε φυλλάδιο της εποχής,⁹²³ αλλά και σε μεταγενέστερες συνοπτικές βιογραφίες επιμέρους αγιογράφων.⁹²⁴ Ο Συμυρνάκης μάς πληροφορεί επίσης πως «αι σημεριναί αξίαι των εικόνων ποικίλουν ανολόγως του μεγέθους και του αριθμού των εξεικονιζομένων αγίων από δύο μετζιτίων μέχρι τριάκοντα λιρών (15-1200 δραχμών) ή και πλέον»⁹²⁵ σε άλλο δε σημείο του βιβλίου του καταγγέλλει κάποιους μη κατονομαζόμενους μοναχούς ότι, «παχυλοί τον νουν και ειθισμένοι ως ο βους εν τη φάτνη, χάριν της εις τους Ρώσσους πωλήσεως εικόνων, κομβοσχοινίων, ξυλογλυφικών εργοχείρων κτλ διυχυρίζονται ότι: “Άνευ των Ρώσων δεν δύνανται να ζήσωσιν!!!”».⁹²⁶

Δεν είμαστε φυσικά σε θέση ν' αποφανθούμε με βεβαιότητα ποιους ακριβώς είχε στο μυαλό του ο ηγούμενος της Μονής Εσφιγμένου (κι εθνικός παράγοντας) όταν έγραφε τα παραπάνω. Από τη σχετική φιλολογία της εποχής και τις μετέπειτα λόγιες επεξεργασίες γνωρίζουμε, πάντως, πως επιφανέστεροι εκπρόσωποι αυτής της εκρωτισμένης αγιορείτικης αγιογραφίας υπήρξαν το εργαστήριο που λειτουργούσε στο κελί του Αγίου Μηνά στην Κερασιά, μ' επικεφαλής τον ασκητή Χατζηγιώργη από την Καισάρεια (η τριακονταμελής συνοδεία του οποίου απαρτιζόταν τη δεκαετία του 1870 από Έλληνες και Ρώσους),⁹²⁷ και οι περίφημοι Ιωασαφαίοι, ο ιδρυτής των οποίων (μοναχός Ιωάσαφ, κατά κόσμον Ιορδάνης Ελεμίνογλου) υπήρξε επίσης Καππαδόκης -από το Ανδρονίκι- και μαθητής του Χατζηγιώργη.⁹²⁸

Δαιμονοποιημένος από την εθνικόφρονα φιλολογία της εποχής σαν καταχθόνιος ή αφελής πράκτορας των Ρώσων που έδρασε σε βάρος των ελληνικών συμφερόντων,⁹²⁹ ο Χατζηγιώργης σκιαγραφείται από τον χαρτοφύλακα κι επίσημο χρονογράφο του Πατριαρχείου ως «πολύς επί φιλαδελφείας» και «πολλά από τους Ρώσσους εισπράττων χρήματα εκ πωλήσεως αγίων εικόνων και δια το υπερφιλωρωςσότατον αυτού, πολλά δε σκορπίζων εις πτωχούς καλογήρους εν Αγίω Όρει και εις απόρους οικογενείας εν Κ[ωνσταντινου]πόλει, οπότε ενέσκηπτεν εις αυτήν», καθώς και για την ανέγερση ή επισκευή διαφόρων εκκλησιών στα περίχωρα της βασιλεύουσας.⁹³⁰

Η εμφάνιση των Ιωασαφαίων θεωρείται πάλι σήμερα από τους ιστορικούς της τέχνης ως η καθοριστική τομή για τη μετάβαση της αγιορείτικης αγιογραφίας από το βυζαντινότροπο στο δυτικότροπο-

923 Σ.Χ.Κ. 1900, 64.

924 Παπάς 1991, 13· Καυσοκαλυβίτης 2012, 420.

925 Συμυρνάκης 1903, 365.

926 Στο ίδιο, 260.

927 Καυσοκαλυβίτης 2012, 414-415.

928 Καυσοκαλυβίτης 2012, 416-420· Συμυρνάκης 1903, 400-402· Παπάς 1989, 139-151.

929 Συμυρνάκης 1903, 229, 235 & 631· Αγγελάκος 1921, 85. Πρβλ. Pavlovskij 1905, 67. Για μια μεταγενέστερη απόπειρα αποκατάστασης του «αδικημένου Οσιωτάτου» Χατζηγιώργη, αποκλειστικά βασισμένη στην τοπική προφορική παράδοση, βλ. Παΐσιος 1994.

930 Γεδεών 1934, 110-111· βλ. επίσης σ.112, πορτραίτο του «Χατζή Γεώργη του Ελεήμονος».

πο, νατουραλιστικό ύφος που περιγράφεται συνήθως σαν «ναζαρηνή» σχολή.⁹³¹ Το εργαστήριό τους στεγάστηκε για πάνω από δυο δεκαετίες στο κελί του Ευαγγελισμού στην Κερασιά (1859-1882), μετά δε τον θάνατο του Ιωάσαφ (1880) μεταφέρθηκε στα Κανυκαλύβια, σε μια «καλύβα» που από τους επισκέπτες της εποχής περιγράφεται ως «διώροφον μεγαλοπρεπές οικοδόμημα»,⁹³² «ωραιότητα και μεγαλοπρεπεστάτη ως ανάκτορον, προκαλούσα την έκπληξιν και τον θαυμασμόν των προσκυνητών και εν γένει των παραπλεόντων την εγγύς ακτήν».⁹³³ Επισκεπτόμενος τον χώρο την επαύριο της περιόδου που μας απασχολεί, ο Νίκος Καζαντζάκης θα σημειώσει έτσι στο συνοπτικό ημερολόγιό του πως τον κατοικούν «ζωγράφοι πλούσιοι», «πολύ καλοί άνθρ[ωποι] αλλά πολύ κακοί τεχνίτες» που φιλοτεχνούν με «λούστρο, ζουρισμ[ένους] αγίους, *endimanchés*»⁹³⁴ στην αυτοβιογραφική του δε «Αναφορά στον Γκρέκο» (που, παρεμπιπτόντως, αποφεύγει οποιαδήποτε -έστω και φευγαλέα- μνεία της ρωσικής παρουσίας στον Άθω) περιγράφει την καλύβα και την ομάδα τους σαν την απόλυτη άρνηση κάθε πνευματικότητας: «Είναι δέκα καλόγεροι ζωγράφοι [...] Από το εργαστήρι τούτο βγαίνουν και παν στα πέρατα της ορθοδοξίας οι καλοχτενισμένοι, καλοθρεμμένοι Χριστοί, οι όμορφες πλουσιοντυμένες Παναγίες, οι ροδομάγουλοι ευχαριστημένοι άγιοι χωρίς καμιάν αγιότητα. Χαλκομανίες. Αγαθοί καλοπροαίρετοι καλόγεροι, φιλόξενοι, φιλότιμοι, αγαπούν το καλό φαΐ, το καλό κρασί, τους μουνουχισμένους γάτους. [...] Το πρωί, στην τζαμωτή βεράντα της Σκήτης, μέσα στους ζωγραφισμένους ροδομάγουλους αγίους και τις παχουλές Παναγίες, πίνουμε με τους δέκα ρασοφόρους το γάλα και μασουλίζαμε το νόστιμο σιταρένιο παξιμάδι και τα πλούσια προσφάγια. [...] Μιλούσαμε, γελούσαμε, δεν ήταν τούτο Άγιο Όρος, ο Χριστός εδώ είχε αναστηθεί και γελούσε κι αυτός μαζί μας».⁹³⁵

Η διασύνδεσή τους με τη Ρωσία, μέσω των αντίστοιχων καθιδρυμάτων του Όρους, καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την τεχνοτροπία των Ιωασαφαίων. Χαρακτηριστική μπορεί να θεωρηθεί η εξιστόρηση αυτής της σχέσης από τον (κάθε άλλο παρά αρνητικά διακείμενο απέναντί της) θεοσεβή απεσταλμένο της Ακροπόλεως: «Η εξέλιξις της Σχολής αυτής οφείλεται εις την ευσεβή Ρωσικὴν Αυτοκρατορίαν. Εν αυτή υπήρχεν ανέκαθεν μία καλή συνήθεια να περικοσμώνται τα τρίστρατα, τας αιθούσας των σιδηροδρόμων και άλλα τοιαύτα δημόσια κέντρα με εικόνas της Παναγίας, μεγάλας, άπτοντες προ αυτών και κανδήλας. Τα εν Αγίῳ Ὄρει λοιπόν Ρωσικά Μοναστήρια συνήψαν συμφωνίαν μετά του ζωγράφου Ιωάσαφ, όστις ανέλαβε την υποχρέωσιν να ζωγραφίζη τας τοιαύτας εικόνas ωσάν από Ρώσου ζωγράφου, ίνα ευκόλως εξοδεύονται. Ούτω δε ο Έλλην ζωγράφος επεδόθη όλως εις την προσωπογραφίαν, καλλιτεργήσας καλλιτεχνικώτατα το είδος τούτο της Παναγιογραφίας τόσον, ώστε να φθάση εις ύψος πάγκαλον η θεία του τέχνη, αποτελέσασα ιδίαν Σχολήν, την των Γίασαφαίων».⁹³⁶

931 Καλοκύρης 1963, 253-254· Γραίκος 2011, 512 & 525-6· Τσιγαρίδας 1997, 53 : 2002, 331.

932 Σωτηρίου χ.χ., 147.

933 Μωραϊτίδης 1927, 60, και φωτογραφία της στη σ.61.

934 Καζαντζάκης 2020, 122 & 50.

935 Καζαντζάκης 1965, 255-256.

936 Μωραϊτίδης 1927, 60-61.

Η ευρύτερη αποδοχή αυτού του εκφραστικού ιδιώματος στον καιρό του πιστοποιείται από τις σχετικές παραδοχές και εκτιμήσεις λογίων της εποχής,⁹³⁷ έχει δε επισημανθεί ότι συμβάδισε, από διαφορετικό φυσικά δρόμο, με τις αντίστοιχες τάσεις που παρατηρούνταν την ίδια εποχή στο νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο.⁹³⁸ Μέχρι το 1914 οι Ιωασαφαίοι είχαν ζωγραφίσει 6.205 εικόνες.⁹³⁹ Το 1888 η Μονή του Αγίου Παντελεήμονα τους ανέθεσε τις βασικές εικόνες του τέμπλου του καινούριου ναού της Αγίας Σκέπης, μετά την καταστροφή του παλιού από πυρκαγιά.⁹⁴⁰ τα επόμενα χρόνια, μεταξύ των επιφανέστερων παραγγελιοδόχων τους θα συγκαταλεχθούν οι τσάροι Αλέξανδρος Γ΄ και Νικόλαος Β΄⁹⁴¹ αλλά και το Πατριαρχείο επί Ιωακείμ Γ΄, που είχε διατηρήσει προσωπική σχέση μαζί τους κατά τη διαμονή του στον Άθω⁹⁴² και το 1912 τους δώρησε «μία βαρύτιμη επισμαλτωμένη φορητή εικόνα του αγίου Γεωργίου, καλλιτέχνημα της Ακαδημίας της Μόσχας, περιβαλλόμενη από ημιπολύτιμους λίθους, η οποία φυλάσσεται στο παρεκκλήσι».⁹⁴³ Παρόλο που οι Ιωασαφαίοι έγιναν γνωστοί για τη δυτικότροπη τεχνοτροπία τους, και στα τέλη του 19ου επέκτειναν τη δραστηριότητά τους σε κοσμικά θέματα πειραματιζόμενοι ακόμη και με το γυμνό,⁹⁴⁴ ως επαγγελματίες δεν απέφευγαν πάντως να εκπληρώνουν και κάποιες παραγγελίες «εις το παλαιόν ύφος».⁹⁴⁵

Αντιμέτωπα με τη ρωσική πλημμυρίδα, τα στελέχη του ελληνικού μηχανισμού προσπάθησαν να οργανώσουν την αντεπίθεση αυτού του τελευταίου και στο αγιογραφικό πεδίο, με αμελητέα ωστόσο αποτελέσματα. Επιστρέφοντας από επιτόπια έρευνά του στον Άθω το καλοκαίρι του 1887, ο πρόξενος Θεσσαλονίκης Γεώργιος Δοκός θα προτείνει, στο πλαίσιο της αναδιοργάνωσης της εκεί υφιστάμενης Αθωνιάδας Σχολής σε εθνική κατεύθυνση, και την πρόσληψη «ενός ή δύο διδασκάλων της καλλιγραφίας, ιχνογραφίας, ζωγραφικής (αγιογραφίας) και ξυλογλυπτικής», η πρόσληψη των οποίων θα έπρεπε να γίνει από την ΙΚΑΟ είτε μεταξύ των αγιορειτών μοναχών είτε «διά του εν Κων/πόλει επιτρόπου του Αγ. Όρους συνεννοούμενου μετά του Οικ. Πατριαρχείου».⁹⁴⁶ Την εισαγωγή αυτών των μαθημάτων τού είχαν εισηγηθεί «οι τυχόντες παιδεύσεως εκ των εν Καρυαίς αντιπροσώπων» των ελληνικών μονών, ως αναγκαίο κίνητρο για την προσέλκυση «μαθητών εκ των Μονών, των Σκητών και των Κελλίων» του Όρους, με το σκεπτικό ότι «πολλά κερδίζουν οι αγιογράφοι και ξυλοχαράκται μοναχοί, το δε συμφέρον θα παρακινήση πολλούς των εν ταις ιδιορρύθμοις ιδίως Μοναίς και των εν

937 Σωτηρίου χ.χ., 147· Γεδεών 1885, 329.

938 Παπάς 1989, 145-148· Ζωγραφίδης 1991, 1039-1047· Γραϊκός 2011, 508-510.

939 Παπάς 1989, 143.

940 Στο ίδιο, 141.

941 Στο ίδιο, 142.

942 Στο ίδιο, 141-142· Μωραϊτίδης 1927, 61· Συμυρνάκης 1903, 400-401· Σπανούδης 1902, 202-203, 240 & 242-243· Καυσοκαλυβίτης 2010, 10, 14 & 16.

943 Καυσοκαλυβίτης 2010, 16, και φωτογραφίες της εικόνας στις σ.17 & 20.

944 Ζωγραφίδης 1991, 1063· Παπάς 1989, 143.

945 Παπάς 1989, 141.

946 ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 12-13.

τοὺς κελλίοις νέων να καταταχθῶσι μαθηταί». ⁹⁴⁷ Μολονότι η παραπάνω πρόταση δεν υπεισερχόταν ρητά στην αγιογραφική τεχνοτροπία που θα προωθούσε αυτή η διδασκαλία, η ανησυχία του Δοκού για την απασχόληση των αγιορειτών καλλιτεχνών «αποκλειστικῶς» για παραγγελίες της ρωσικῆς μονῆς ⁹⁴⁸ και η εκτίμησή του ὅτι «συμφέρει να ἔλθῃ αρωγός» στην αναδιοργάνωση τῆς σχολῆς η Επιτροπή πρὸς Ενίσχυσιν τῆς Ἑλληνικῆς Εκκλησίας και Παιδείας (ΕΕΕΕΠ), τὸ τμήμα δηλαδὴ τοῦ ἐλληνικοῦ Υπουργείου Ἐξωτερικῶν που χρηματοδοτοῦσε τὴν ἐλληνικὴ προπαγάνδα και πολιτικὴ διείσδυση στὴν ὀθωμανικὴ επικράτεια, ⁹⁴⁹ προκειμένου να αιτιολογηθεῖ «ἡ ἄμεσος ἐπίβλεψις ἡμῶν» πάνω στὶς ἐργασίες τῆς, ⁹⁵⁰ ἄφηναν ὁποσδήποτε ανοικτὸ τὸ ζήτημα. Δημόσιος ἦταν ἄλλωστε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ προβληματισμός για τὴν «κατεπείγουσα» ἀνάγκη «καταρτισμοῦ ἐθνικῆς ἱεράς γραφικῆς», προκειμένου ν' αποκρουστούν «ἡ περιλιμνάσασα βαρβαρότης» που εἶχε «κατακλύσει» αγιογραφικά τόσο τὸ ἐλληνικὸ βασίλειο ὅσο και τὰ «ερημικά καταγῶγια» τοῦ Ἀθῶνα, οἱ «φραγκοπαναγίες» και οἱ ρωσικὲς ἐπιρροές που κατέληγαν σε σύγχυση τῆς αγιογραφίας «μετὰ τῆς θύραθεν τέχνης», ⁹⁵¹ με ἀποτέλεσμα «ὁ ἀπὸ τοῦ Βορρά κατελθὼν χεῖμαρρος» να ἔχει ἐπιφέρει μιὰ ἐθνικὰ ἐπικίνδυνη «νοθεία εἰς τὸν θρησκευτικὸν βίον ὑπὸ καλλιτεχνικὴν μάλιστα ἐποψιν». ⁹⁵² Λίγα δε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Δοκό, ὁ ἀπεσταλμένος τῆς κυβέρνησης Τρικοῦπη «διαβόητος ρωσόφοβος» πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Δαμαλᾶς θα προσπαθῇ να πείσει τὸν ἄγγλο ἱερωμένο Ἀθελσταν Ρίλι πῶς, ἀνάμεσα στὶς θετικὲς συνέπειες μιᾶς ἐνδεχόμενης βρετανικῆς επικυριαρχίας πάνω στὸν Ἀθῶ (στὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἐλπιζε, ὡς μόνη ἐναλλακτικὴ λύση ἀπέναντι στὴ ρωσικὴ ἡγεμονία), θα ἦταν και ἡ ἐγκαθίδρυση ἐκεῖ μιᾶς αγιογραφικῆς σχολῆς, με προφανή συμφραζόμενα. ⁹⁵³ Ἀπὸ τὴ διαθέσιμη ὥστόσο βιβλιογραφία δεν προκύπτει κάποια προσπάθεια υλοποίησης αὐτῶν τῶν σχεδίων.

Μια δεκαετία ἀργότερα, στὴ σχετικὴ ζύμωση θα παρέμβει ἀκόμη και τὸ ἐπίσημο ὄργανο τοῦ Πατριαρχείου, δημοσιεύοντας σε συνέχειες «ἐπιστολὴν ἐξ Ἀγίου Ὁρους» ὅπου διατυπώνεται ρητὰ ἡ ἄποψη πῶς οἱ ἐκεῖ αγιογράφοι, «ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἐγγενοῦς αὐτῶν ἔργου ἐξετράπησαν δυστυχῶς κατὰ πολὺ τῆς μόνης, κατ' ἐμὲ τουλάχιστον, ἀσφαλούς ἐν τῷ προκειμένῳ πατροπαραδότῳ ὁδοῦ» καθὼς, «ἰσχυρῶς πρὸς τὴν νεωτέραν ζωγραφικὴν ἀποκλίναντες ἐγκατέλιπον οὔτε ἀν μὴ ἐξ ὁλοκλήρου, ἀλλὰ κατὰ τὸ πλείστον τουλάχιστον, τὴν σεμνὴν τοῦ Βυζαντίου αγιογραφικὴν παράδοσιν», ⁹⁵⁴ με τελικὸ ἀποτέλεσμα ν' «ἀποτυγχάνωσι τοῦ κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς αγιογραφίας ἐπιδιωκόμενου σκοποῦ, τοῦ διδάξαι δῆλον ὅτι και ὠφελῆσαι». ⁹⁵⁵ Ἀναγνωρίζεται μὲν ρητὰ πῶς «ἐνίοι» αγιο-

947 Στο ἴδιο, 9-10.

948 Στο ἴδιο, 61.

949 Για τὸν ρόλο και τὴ δραστηριότητα τῆς ΕΕΕΕΠ, βλ. Κωστόπουλος 2022, 725-727, 730-731, 735-736, 741, 749 & 754-756.

950 ΑΣΤΔ/32/1, Γ. Δοκός, ὅπ.π., 13.

951 Παπαδόπουλος 1870, 3-13.

952 Π. [=Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης], «Ἡ ἐννεακοσιετηρὶς τῆς Παμμεγίστης Λαύρας», *Εφημερίς*, 5.7.1889, 2.

953 Riley 1887, 388. Ἡ συζήτησή τους τοποθετεῖται στὶς 3/15.9.1883.

954 Π., «Ἐπιστολὴ ἐξ Ἀγίου Ὁρους», *Εκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 27.9.1897, 243-244.

955 Στο ἴδιο, 11.10.1897, 259.

ρείτες, «ως επί παραδείγματι οι αδελφοί Ιωασαφαίοι εν Καυσοκαλυβίοις», αγιογραφούν «εις τρόπον κινούντα τον θαυμασμόν [...] και εκ Ρωσσίας έτι, ένθα η ζωγραφική εν μεγάλη νυν εύρηται ακμή, παραγγελίας λαμβάνοντες και τους καλλίστους της Μόσχας επιστήμονας εικονογράφους επιτυχώς λίαν ανταμιλλόμενοι»,⁹⁵⁶ αυτή όμως η επιτυχία τους υποδεικνύεται ταυτόχρονα ως αιτία (εν μέρει, τουλάχιστον) του προβλήματος: «Οι αγιογράφοι ούτοι γράφουσιν εικόνas, τας πλείστας διά τους ομοδόξους Ρώσσους, παρά τοις πλείστοις των οποίων η περί ής ο λόγος απόκλισις φαίνεται αρεστή και προτιμάται», γεγονός που «δεν απαλλάσσει, κατά την εμήν κρίσιν, τους αγιογράφους τούτους της ευθύνης ήν θα υπέχουσιν προ των επιγόνων διά την παραμέλησιν και διαστροφήν πολυτίμου προγονικού κειμηλίου». ⁹⁵⁷ Με πρότυπο τα έργα του Πανσέλληνου και πρόσθετο επιχείρημα τη διαφαινόμενη στροφή κάποιων Ρώσων στη βυζαντινή τεχνοτροπία (βλ. παρακάτω), το άρθρο καταλήγει έτσι σε μια ξεκάθαρη προτροπή: «Νομίζω δ' ότι εις το αγαθόν τούτο έργον οφείλουσι να συντελέσωσι και πάντες οι λοιποί σεβάσμιοι του Αγίου Όρους πατέρες εισάγοντες εις τους ναούς και τα παρεκκλήσια αυτών εικόνas γνησίου βυζαντινού ρυθμού και μόνον τοιούτου». ⁹⁵⁸

Πρακτικότερα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση σημειώθηκαν στις αρχές του εικοστού αιώνα, με πρωτεργάτη τον αρχιμανδρίτη Γεράσιμο Σμυρνάκη – πάλαι ποτέ αξιωματικό του ελληνικού στρατού που από τη δεκαετία του 1890 μόνasε στο Άγιο Όρος, ⁹⁵⁹ όπου εξελίχθηκε σε ηγέτη μιας από τις δυο φατρίες που στο γύρισμα του αιώνα διεκδικούσαν την ηγεμονία στις μη σλαβικές μονές του ⁹⁶⁰ και το 1906-1908 χρημάτισε ηγούμενος της Μονής Εσφιγμένου («εν συνδυασμώ προς τας φλεγούσας εθνικάς ανάγκας», σύμφωνα με αυτοβιογραφικό του σημείωμα). ⁹⁶¹ Στην εκτενέστατη μελέτη του για το Άγιο Όρος, που εκδόθηκε το 1903 στην Αθήνα, ο Σμυρνάκης σκιαγράφησε όπως είδαμε με πολύ αρνητικά χρώματα τόσο την απασχόληση των αγιορειτών αγιογράφων σε υπερβολαβίες των ρωσικών καθιδρυμάτων όσο και τις επιπτώσεις αυτής της απασχόλησης στο καλλιτεχνικό τους ύφος· διατυπώνει μάλιστα την εκτίμηση ότι, «μη υφισταμένης ατυχώς Σχολής Ζωγραφικής εν αγίω Όρει, ουδέν δυνάμεθα να αναμένωμεν εκ των υπαρχόντων ζωγράφων ή αγιογράφων». ⁹⁶² Σε πολυσέλιδο υπόμνημα που υπέβαλε στον υπουργό Εξωτερικών την άνοιξη του 1910, μετά την «οικειοθελή» παραίτησή του από την ηγουμενία (25.8.1908) και τη διετή απόσυρσή του σε κάποια

956 Στο ίδιο, 27.9.1897, 243.

957 Στο ίδιο, 11.10.1897, 260.

958 Στο ίδιο, 260-261.

959 Βιογραφικά στοιχεία: Χατζηφώτης 1993, 21-78, εδώ 25.

960 Κάκκαβος 1972, 138· «Αι σκηναί του Αγίου Όρους. Οδυνηρά κατάστασις. Άλλος εμφύλιος σπαραγμός. Έλληνες μοναχοί αλληλοτροφόμενοι», *Σκριπ*, 17.18.1905, 3-4· «Αι σκηναί του Αγίου Όρους. Η αντίθετος άποψις», *Σκριπ*, 18.8.1905, 1. Ηγέτης της αντίπαλης φατρίας ήταν ο άτυπος ηγέτης του Βατοπεδίου, Άνθιμος.

961 Χατζηφώτης 1993, 28.

962 Σμυρνάκης 1903, 365.

σκήτη,⁹⁶³ ο ίδιος περιγράφει έτσι την απόπειρά του ν' αποσπάσει τους αγιογράφους και λοιπούς καλλιτέχνες του Όρους από τη ρωσική επιρροή: «*Προσεπάθησα διά της ιδρύσεως Πρακτορείου εν Αγίω Όρει και Υποπρατηρίων εν διαφόροις πόλεις να συμπήξω το ελληνικόν στοιχείον, όπερ δούλον και προδοτικόν εν πολλοίς τοις ρωσικοίς κέντροις εν Αγίω Όρει τυγχάνει, ως παλύνω προς αυτά τα εργόχειρά του, τας αγιογραφικάς εικόνας του και τα πλεονάζοντα προϊόντα αυτού*».⁹⁶⁴ Τελικά, ωστόσο, η όλη προσπάθεια αποδείχθηκε άκαρπη, για λόγους που είχαν να κάνουν με τη μεταβολή των εθνικών προτεραιοτήτων στη δεδομένη συγκυρία αλλά και τις (εσκεμμένα απροσδιόριστες, στη συγκεκριμένη τουλάχιστον έκθεση) αντιδράσεις που αυτός συνάντησε.⁹⁶⁵ Περισσότερες λεπτομέρειες για το όλο εγχείρημα στάθηκε δυστυχώς αδύνατο να βρεθούν. Υποσημειώνεται, πάντως, ότι στο αρχείο του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων φυλασσόταν ειδικός υποφάκελος με τίτλο «*Σύλλογος προς Ενίσχυσιν της Ελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Αλληλογραφία Γ. Σμυρνάκη 1904-1906*», η τύχη του οποίου δυστυχώς αγνοείται.⁹⁶⁶

Σε απροσδόκητο σύμμαχο της βυζαντινότροπης εκκλησιαστικής τέχνης απέναντι στη δυτικοτρόπη ρωσική ηγεμονία αναδείχθηκαν ωστόσο κατά καιρούς κάποιες ενδορωσικές θρησκευτικές και καλλιτεχνικές αντιθέσεις. Ο συνοδός του Πορφύριου Ουσπένσκι στον Άθω το 1858 επισημαίνει λ.χ. στο σχετικό οδοιπορικό του πως οι παλαιόπιστοι προσκυνητές από τη Ρωσία αναζητούσαν στο Άγιο Όρος επιβεβαιώσεις της δικής τους θρησκευτικής ορθότητας, καθώς «*στις αρχαιότητές του βρίσκουν εικόνες [στις οποίες το σημείο του σταυρού γίνεται] με δυο δάχτυλα, σταυρούς με οκτώ άκρα και λοιπά ιερά πράγματα προσφιλή σε αυτούς*»⁹⁶⁷. Από τη δεκαετία του 1890 και μετά, σημαντική μερίδα ρώσων καλλιτεχνών και διανοουμένων ανακάλυψε δε ξανά τις αρετές της βυζαντινότροπης «αρ-

963 Χατζηφώτης 1993, 28-29. Το 1910-1913 ο Σμυρνάκης αποσπάστηκε σε εκκλησίες της Αμερικής κι από το 1913 μέχρι το θάνατό του έδρασε ως μοναχός στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα. Σε συστατική επιστολή του υπουργού Εξωτερικών Δημητρίου Καλλέργη (γαμπρού του Στέφανου Δραγούμη και πρώην πρόξενου στο Μοναστήρι κατά τη δρομολόγηση του Μακεδονικού Αγώνα), ο Σμυρνάκης σκιαγραφείται το 1910 ως «*υπηρετήσας τον αγώνα*» κι ευρισκόμενος στην Αθήνα «*προς εξακολούθησιν του έργου του*» (ΙΑΥΕ 1911/19.2, Υπ.Εξ. Δ. Καλλέργης προς δήμαρχο Σ. Μερκούρη, Εν Αθήναις 25.5.1910, αρ.1213).

964 ΙΑΥΕ 1911/19.2, Αρχιμ. Γεράσιμος Σμυρνάκης, «*Υπόμνημα περί της ενεστώσης και μελλούσης καταστάσεως του Αγίου Όρους από επόψεως εθνικής θεωρουμένου μετά Στατιστικής αυτού*», Αθήνησι 22.5.1910.

965 «*Αφ' ενός μεν προσελήφθημεν υπό του εν Μακεδονία εθνικού αγώνος, εξ ετέρου δε προσεκρούσαμεν εις την ιδιοτέλειαν Αθηναϊκών ονταρίων και δη ιερωμένων, εκμεταλλευτών του ονόματος της Πατρίδος και αποβλεπόντων εξ επαγγέλματος εις τον διαφημισμόν των ατόμων των, εφ' ών επέδρασεν η ρωσική επιρροή και εναυάγησαν τα πάντα*» (στο ίδιο).

966 ΑΣΔΕΓ/Γ/4/175/9. Μια εύλογη υπόθεση εργασίας είναι πως κάποια στιγμή ο εν λόγω υποφάκελος αποσύρθηκε προς άγνωστο προορισμό, μαζί με το περιεχόμενο του υπόλοιπου φακέλου (Γ/4/175) που περιείχε, μεταξύ άλλων, και μια εθνολογική «*Στατιστική Ηπείρου, Μακεδονίας, Θεσσαλίας 1878*» (Γ/4/125/6β): στον τυπωμένο κατάλογο των αρχείων που χρησιμοποιείται από τους ερευνητές, ο φάκελος αυτός έχει επισημανθεί με το ίδιο χειρόγραφο σύμβολο που συναντάμε και σε όσους άλλους του ίδιου αρχείου δεν είναι πλέον προσβάσιμοι. Κατά την έρευνά μου εκεί, ο επίμαχος φάκελος στη μεν ηλεκτρονική του μορφή ήταν κενός, η δε χαρτώα απουσίαζε από τη ντουλάπα στην οποία φυλάσσεται το υπόλοιπο αρχείο, το τωρινό προσωπικό του οποίου δήλωσε πλήρη άγνοια για τις συνθήκες και τους λόγους της εξαφάνισής του.

967 Blagoveshtenskij 1864, 198.

χαίας ρωσικής» αγιογραφίας, είτε ως αντανάκλαση της αντίστοιχης επανεκτίμησης της βυζαντινής τέχνης από τη Δύση είτε ως απόρροια εθνικιστικών αναζητήσεων μιας «αυθεντικής», μη δυτικής ορθόδοξης ρωσικής τέχνης.⁹⁶⁸ Χαρακτηριστικό δείγμα γραφής αυτής της στροφής αποτελούν η ελληνόγλωσση έκδοση του παραδοσιακού αγιορείτικου αγιογραφικού εγχειριδίου του Διονυσίου του εκ Φουρνά (αρχές 18ου αι.) στην Αγία Πετρούπολη από την Αυτοκρατορική Ρωσική Αρχαιολογική Εταιρεία,⁹⁶⁹ τα οδοιπορικά του επικεφαλής της ίδιας Εταιρείας, καθηγητή Νικόντιμ Κοντακόφ (μέλους μιας επίσημα αναγνωρισμένης επιτροπής που διασταύρωσε τα ξίφη της με τη ρωσική Ιερά Σύνοδο προσπαθώντας να καταπολεμήσει την «εκφυλιστική» εκβιομηχάνιση της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης)⁹⁷⁰ στο Άγιο Όρος και τη Μακεδονία,⁹⁷¹ η διακόσμηση του νεότευκτου ναού του Αγίου Βλαδίμηρου στο Κίεβο με βυζαντινότροπες εικόνες⁹⁷² αλλά και η αρχιτεκτονική του τελευταίου μεγάλου ρωσικού ναού που οικοδομήθηκε στον Άθω: του καθολικού της σκήτης του προφήτη Ηλία (1900-1914), η τεχνοτροπία του οποίου είναι όπως είδαμε βυζαντινή κι όχι ρωσική.

Για τον ελληνικό εθνικισμό, το βασικό πρόβλημα που προέκυπτε από τη μετατροπή του Αγίου Όρους σε κόμβο διάδοσης της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης δεν ήταν ωστόσο εικαστικό, αλλά καθαρά πολιτικό: η διασπορά αυτών των αντικειμένων -ιδίως όσων απ' αυτά έφεραν πάνω τους επιγραφές στο κυριλικό αλφάβητο- στη μακεδονική ενδοχώρα, σε μια χρονική συγκυρία κατά την οποία μείζων στόχος της εθνικής εξόρμησης ήταν η πολιτικοϊδεολογική απαξίωση και μακροπρόθεσμη εξάλειψη της σλαβοφωνίας στην περιοχή.⁹⁷³ *«Τα ρωσικά ατμόπλοια αποβιβάζουν στο Όρος Άθως στρατιές ολόκληρες ρώσων προσκυνητών, ιερατικά άμφια, βιβλία και ιδίως τρόφιμα και ρουχισμό σε μεγάλες ποσότητες, η εισαγωγή των οποίων περνά απαρατήρητη», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην έκθεση του Ερρίκου Άμποτ που φυλάσσεται στα βρετανικά αρχεία. «Αυτά τα αντικείμενα προσφέρθηκαν από τη Ρωσία με τέτοιο τρόπο, ώστε ύστερα από λίγο καιρό το μοναστήρι [του Αγ. Παντελεήμονα] πήρε τη μορφή ρωσικής αποθήκης που εποσκοπεί στην κάλυψη των αναγκών όχι μόνο του Άθωνα αλλά ακόμη και της Μακεδονίας».*⁹⁷⁴ *«Η γενική αποθήκη παντός πράγματος και το ορμητήριο των ενεργειών της [σλαβικής] προπαγάντας εστιν το αγιώνυμον Όρος»,* ενημέρωνε την ίδια εποχή τον προϊστάμενό του πατριάρχη και την Ιερά Σύνοδο της Κωνσταντινούπολης ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ιωακείμ. *«Εκείθεν εξέρχονται βιβλία, σκεύη ιερά και παν το προς τον σκοπόν συντελούν. [...] Ενταύθα υπάρχουσι δύο*

968 Uspenskij 2011, 165-168.

969 Διονύσιος 1909. Σύμφωνα με τον πρόλογο του επιμελητή, προηγήθηκε «ατελής τις έκδοσις» που διακινήθηκε σε περιορισμένο αριθμό τευχών το 1893 και 1900, με πρωτοβουλία του Κοντακόφ. Το εγχειρίδιο του Διονυσίου είχε πρωτοεκδοθεί σε γαλλική μετάφραση στο Παρίσι το 1845 από τον Ενέ Ντιντρόν και σε ρωσική το 1868 από τον Πορφύριο Ουσπένσκι (σ.α' -δ').

970 Uspenskij 2011, 167.

971 Kondakov 1902 και 1909.

972 Π., «Επιστολή εξ Αγίου Όρους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 11.10.1897, 260.

973 Αναλυτικά επ' αυτού σε Κωστόπουλος 2022, 664-674.

974 Παπουλίδης 2013, 91.

διακλαδώσεις αυτού το του Ζωγράφου και το του Ρωσσικού μετόχια, αι δε ενέργειαι αυτών εισίν λίαν έντεχνοι επί σατανισμώ, διότι δεν καταναλίσκονται εις λόγους και εις συζητήσεις ματαίων δοξασιών, αλλ' ενεργούσι πράγματα».⁹⁷⁵ Ως πατριάρχης, ο ίδιος θα εξηγήσει πάλι μια δεκαετία αργότερα προς τον έλληνα πρέσβη στη βασιλεύουσα πως οι ρώσοι αγιορείτες «δείκνυνται ευεργετικώτατοι προς πάντας όσοι από τα της Χαλκιδικής χωρία ή και από άλλα απώτερα μέρη προσέρχονται αυτοίς αιτούμενοι βοήθειαν εις σκεύη ιερά, εις χρήματα, εις πράγματα. Ουδείς απέρχεται μη ικανοποιούμενος».⁹⁷⁶

Παρόλο που στην ελληνική εθνικιστική φιλολογία της εποχής συναντάμε παραδόξως και τον αποκλίνοντα ισχυρισμό πως «αι προς τας ενδεείς δε κοινότητας της Μακεδονίας γενόμεναι υπό της Ρωσικής Μονής του Αγίου Παντελεήμονος ως και αι υπό της Βουλγαρικής Μονής του Ζωγράφου δωρεαί αμφίων και σκευών δεν δύνανται να θεωρηθώσιν ως έχουσαι χαρακτήρα προσηλυτιστικόν υπό έννοιαν Σλαβικήν»,⁹⁷⁷ η εθνική αξιοποίηση της διαθεσιμότητας αυτών των ειδών -σε μικρή σχετικά απόσταση από τις ενδιαφερόμενες κοινότητες- υπήρξε γεγονός αναντίρρητο, ακόμη κι όταν η διακίνησή τους δεν απέβλεπε εξαρχής σε κάτι τέτοιο. Το επιβεβαιώνει, μεταξύ άλλων, η χαρακτηριστική μαρτυρία του ρωσοσπουδαγμένου βούλγαρου γιατρού και πολιτικού Ντίμιταρ Μολόφ (1846-1914), την οποία αντλούμε από το δημοσιευμένο οδοιπορικό της επίσκεψής του στο Άγιο Όρος το 1887:

«Κοντά στην κεντρική πύλη πήρε το μάτι μας βιβλιοπωλείο. Μπήκαμε· καλόγεροι βιβλιοπώλες πουλούν εκεί αγιορείτικα προϊόντα: στάμπες, εικόνες, σταυρούς, κομπολόγια, αρωματικά έλαια, εκκλησιαστικά βιβλία και λευκώματα με όψεις του Αγίου Όρους.

– Σε ποιον τα πουλάτε πάτερ τα εκκλησιαστικά βιβλία, στα μοναστήρια; Ρωτήσαμε.

– Όχι, τα μοναστήρια έχουνε. Σε προσκυνητές Βουλγάρους από τη Μακεδονία, τα λένε βουλγαρικά βιβλία και πριν από 7-8 χρόνια αγораζανε πολλά, αλλά τώρα λιγότερο.

Αγοράσαμε κι εμείς από κάμποσα λευκώματα».⁹⁷⁸

Ειδική κατηγορία εκκλησιαστικών ειδών που διακινούνταν μέσω Αγίου Όρους συνιστούσαν τα αρχιερατικά άμφια. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε λ.χ. τον ηπειρώτη μητροπολίτη Γρεβενών Κύριλλο να παρακαλά την ίδια χρονιά τον ηγούμενο της μονής Αγίου Παντελεήμονα για μια τέ-

975 Καραθανάσης – Τριανταφυλλίδης 2002, 156, έκθεση της 21.4.1874.

976 Ιωακείμ Γ΄ προς Ανδρ.Κουντουριώτη, Εν Κων/πόλει 23.5.1883, σε Καρδαράς 1998, 191.

977 Καρολίδης 1896, 94-95.

978 Molloy 1889 (28-30), 596. Αξιομνημόνευτη είναι μια ακόμη παρατήρηση του (άκρως εθνικιστή) συγγραφέα, σχετικά με την αντικειμενική πρόοδο της σλαβογλωσσίας στην καρδιά της μοναστικής κοινότητας: «Μια βόλτα στη μικρή αγορά των Καρυών πείθει τον περιηγητή πως εδώ, μαζί με την ελληνική γλώσσα, απέκτησε δικαιώματα ιθαγένειας και η ρωσική, μαζί με τα ρωσικά χρήματα. Οι έλληνες καλόγεροι και έμποροι, θέλοντας και μη, καταπίνουν τη γλώσσα τους, καθώς ο βιοπορισμός τους είναι το εμπόριο και το δούναι και λαβείν με τους προσκυνητές, η πλειοψηφία των οποίων είναι Ρώσοι» (στο ίδιο, 602).

τοια δωρεά. Για τη σημασία που αποδιδόταν σ' αυτού του είδους τα δώρα στους κόλπους της εκκλησίας, αποκαλυπτική είναι η σχετική σκανδαλολογία που πλέχτηκε γύρω από την υποτιθέμενη δωροδοκία του αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου, Αλέξανδρου Λυκούργου, κατά την επίσκεψή του στο Άγιο Όρος το φθινόπωρο του 1872, αμέσως μετά την καθοριστική παρέμβασή του στην Κωνσταντινούπολη υπέρ της καταδίκης της Βουλγαρικής Εξαρχίας σαν σχισματικής. Εκκλησιαστικό στέλεχος που διατηρούσε αλληλογραφία με τον βρετανό πρωθυπουργό Ουίλιαμ Γκλάντστούν [William Gladstone] (γνωστότερο στα καθ' ημάς σαν Γλάδστων),⁹⁷⁹ ο Λυκούργος καταγγέλθηκε από τα τοπικά στελέχη του ρωσικού εκκλησιαστικού και διπλωματικού μηχανισμού ως ο πρωτεργάτης των αντισλαβικών επιλογών εκείνου του καλοκαιριού στην Κωνσταντινούπολη και της διατεταγμένης «σποράς διχόνοιας» κατά των Ρώσων στο Άγιο Όρος.⁹⁸⁰ Την ίδια ωστόσο στιγμή, ο σκληρός πυρήνας του ελληνικού εθνικισμού στον Άθω και την Πόλη τον κατήγγειλε σαν όργανο των Ρώσων, με αφορμή τα δώρα που πήρε κατά τις λειτουργίες που τέλεσε στα πλουσιότερα αγιορείτικα καθιδρύματα – τόσο τα ρωσικά όσο και ορισμένα ελληνικά, που κατηγορούνταν κι αυτά για ενδοτισμό απέναντι στις ρωσικές επιδιώξεις. Στην έκθεση που συνέταξε λ.χ. για την επίσκεψή του εκεί ο έλληνας πρόξενος Βατικιώτης, με βάση όσα του μετέφεραν οι αγιορείτες πληροφοριοδότες του, τα δώρα που δόθηκαν στον Λυκούργο από τα εν λόγω μοναστήρια περιγράφονται με ευδιάκριτα επιβαρυντικούς τόνους: «Λέγεται ότι ενώ κατ' αρχάς εφαινότο πειθόμενος εις όσα είχε ακούσει και αναγνώσει περί των ρωσικών εν Αγίω Όρει προόδων [...], ύστερον μετέβαλεν εντελώς και γλώσσαν και γνώμην. Λέγεται επίσης ότι ανοικείως εχακτήρισε και Επτανησίους και Μωραΐτας. Λέγεται τέλος ότι κατά το επικρατούν έθος προσήχθησαν αυτώ διάφορα δώρα, ούτω π.χ.η μεν Ρωσική Μονή εδωρήσατο αυτώ βαρύτιμον αρχιερατικήν στολήν, η δε Ρωσική Σκήτη του Σεραγίου βαρύτιμον επιτραχείλιον, η δε μονή των Ιβήρων εγκόλπιον, η δε Μονή της Λαύρας άλλα και ούτω καθ' εξής. Αλλά περί των περιεδομένων τούτων ουδεμίαν δύναμαι να έχω ακριβή πληροφορίαν».⁹⁸¹ Ανώνυμη επιστολή πληροφοριοδότη που φυλάσσεται στον ίδιο φάκελο και πνέει μένεα κατά του «ξένου μεν, ουχ ήττον επισήμου τούτου προσώπου», κλείνει πάλι με την καταγγελία πως «εφορτώθη εγκόλπια, αρχιερατικά Ρωσικά άμφια και πολυτίμους σταυρούς κλπ ο κληρικός Έλλην ο θαυμαστής της Αγγλίας...».⁹⁸² Ακόμη οξύτερες ήταν οι σχετικές κατηγορίες που διατυπώθηκαν δημόσια κατά του αρχιεπισκόπου Σύρου, λίγο μετά την έναρξη μιας ανώνυμης πλην ημιεπίσημης εξιστόρησης της αποστολής του στον πολιτικό «Νεολόγο», συνταγμένη βάσει οδηγιών του από τον (μετέπειτα

979 Κοντογιώργη – Ασημακοπούλου 2014, 138-149, περιλήψεις εκατέρωθεν επιστολών του 1870-1872 και 1875.

980 Graf Ignatiev 2008-2009, 558, 628 & 646· Smirnova 2019, 136-138.

981 ΙΑΥΕ 1876/76.1, Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λεως, Εν Θεσ/νίκη 10.12.1872, αρ.953. Ο Λυκούργος εγκατέλειψε τον Άθω με ρωσικό σκάφος για τη Σκόπελο, χωρίς να περάσει από τη Θεσσαλονίκη, γεγονός που εξηγεί και την προθυμία του προξένου να αναπαράξει τις εις βάρος του κατηγορίες.

982 ΙΑΥΕ 1876/76.1, αντίγραφο ανώνυμης επιστολής, όχι απευθείας προς τον πρόξενο Βατικιώτη αλλά προς μη κατονομαζόμενο σαλονικιό πληροφοριοδότη του, Όρει Άθω 25.11.1872.

σύζυγο της ανηψιάς του) δημοσιογράφο Μιχαήλ Σακελλαρίου.⁹⁸³ Ανώνυμο άρθρο που δημοσιεύθηκε στον «Νεολόγο» θα τον κατηγορήσει ανοιχτά όχι μόνο για σνομπάρισμα των φτωχότερων και μικρότερων ελληνικών μονών αλλά και για εξαγορά από τους Ρώσους και τις μεγάλες μονές: σύμφωνα με *«μυστηριώδη τινά φωνήν εκ του Αθωνικού δάσους προκύπτουσα»*, διαβάζουμε, ο Λυκούργος φιλοδορώθηκε από τη Σκήτη του Αγίου Ανδρέα με *«πολύτιμον χρυσήν εικόνα ρωσσικού τεχνουργικού αριστουργήματος, εγκόλπια διά σμάλτου, κομβολόγια εξάιρετα και χρυσά ιερά άμφια και επανωκαλύμμαυχα ωραία λεπτότατα»* στο Βατοπέδι *«έλαβεν έν περίχρυσον πολύτιμον μπαστούνι, έν αρχιερατικόν αδαμαντοκόλλητον εγκόλπιον πολύτιμον, κομβολόγιον επίσημον και λοιπά δώρα»* στη Μεγίστης Λαύρας, που τον αναγόρευσε σε επίτιμο μέλος της, ο προϊστάμενος Βενιαμίν τού χάρισε *«χρυσούν αδαμαντομαργαριτοστόλιστον κτητορικών όντως και βασιλικόν σταυρόν αξίας μεγάλης, ως λέγουσιν οι ιδόντες αυτόν, και έτερα μοναστηριακά δώρα και πολυτελή εγκόλπια»* στην (όχι ακόμη επίσημα) ρωσική μονή του Αγίου Παντελεήμονα, τέλος, όπου *«ηυλόγησε τους ρώσσους μοναχούς, επευζάμενος αυτοίς υγείαν, ειρήνην και ομόνοιαν»*, παρέλαβε *«ολόκληρον περίχρυσον και βαρύτιμον αρχιερατικήν στολήν, μετά Μίτρας λαμπράς και λοιπών δώρων»*.⁹⁸⁴

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν η επίθεση αυτή υπαγορεύθηκε μονάχα από τη θέση που ο Λυκούργος είχε κρατήσει στην ανοιχτή διένεξη των μοναχών του Αγίου Παύλου (για τη ρύθμιση της οποίας είχε σταλεί στον Άθω)⁹⁸⁵ ή και από το καθοδηγητικό κέντρο της αντιρωσικής εκστρατείας που βρισκόταν στις ίδιες τις κατονομαζόμενες μονές (Βατοπέδι και Μεγίστη Λαύρα) και, αν πιστέψουμε τον επίσημο χαρτοφύλακα του Πατριαρχείου, τροφοδοτούσε επί χρόνια όλη τη ρωσόφοβη αρθρογραφία του «Νεολόγου» και της ομόφρονος «Θράκης».⁹⁸⁶ Το βέβαιο είναι πάντως πως ο στόχος της καμπάνιας θορυβήθηκε αρκετά, ώστε να στείλει τον σταυρό που του χάρισε η Μονή της Μεγίστης Λαύρας στην Κωνσταντινούπολη για έκθεση σε κοινή θέα,⁹⁸⁷ στη δε εφημερίδα απολογητική επιστολή: *«Υπάρχει συνήθεια παρά τοις Αγιορείταις, οσάκις αρχιερείς επισκέπτονται τας μονάς και προσκληθέντες τελέσωσιν είτε ιερουργίαν είτε άλλην ιεροπραξίαν να δίδονται εις αυτούς αντικείμενά τινα ιερά. Ούτως εδέχθην και εγώ παρά της μονής της Λαύρας ένα σταυρόν, [...] ούτινος η αξία δεν υπερβαίνει την αξίαν των συνήθων εκείνων χρυσών σταυρών ους οι αρχιερείς μεταχειρίζονται εν τη τελέσει του αγιασμού. Παρά της μονής του Βατοπαιδίου και των Ιβήρων έλαβον επίσης ανά έν εγκόλπιον κοινής όψεως και αξίας. Παρά δε της ρωσικής μονής του Αγίου Παντελεήμονος και της ρωσικής σκήτης του Αγίου Ανδρέου, εν ή ιερουργήσας χειροτόνησα και δύο μοναχούς, έλαβον επίσης ανά μίαν εικόνα αξίας κατά την εκτίμησιν ειδημόνων 40-50 αρ-*

983 Αναδημοσίευση όλης της σειράς, κι αντιπαραβολή της με τα χειρόγραφα πρωτότυπα που φυλάσσονται στο αρχείο του Λυκούργου, σε Ασημακοπούλου 2021, 183-285. Το πρώτο άρθρο δημοσιεύθηκε στις 28.12.1872.

984 «Τα εν Άθωνι», *Νεολόγος*, 16/28.1.1873, 3-4.

985 Για τη στάση του Λυκούργου στην υπόθεση αυτή, βλ. Ασημακοπούλου 2021, 105-131.

986 Γεδεών 1934, 93-96.

987 Ασημακοπούλου 2021, 134-135. Αρχικά, εκδήλωσε μάλιστα την πρόθεση να στείλει «όλα» τα δώρα, ο αριθμός και τα χαρακτηριστικά των οποίων ποικίλουν πάντως από επιστολή σε επιστολή του.

γυρών ρωσικών, ἐν επανωκαλύμμαυχον και άλλα τινά όλως ευτελή και μικρού λόγου άξια πράγματα [...]. Έλαβον προσέτι και δύο φωτογραφήτους εικόνas της μονής του Αγίου Παντελεήμονος και της του Βατοπαιδίου αξίας πενταδράχμου. Η ολική αξία πάντων τούτων των εξ Άθωνος δώρων βεβαίως δεν υπερβαίνει τας 40 λίρας». ⁹⁸⁸ Αυτό που ενδιαφέρει εδώ δεν είναι φυσικά η ακρίβεια των διαψεύσεων του απολογούμενου ιεράρχη, ούτε εκείνη των ισχυρισμών που διατύπωσαν οι αντίπαλοί του, όσο η ίδια η πρόσληψη των «βαρύτιμων» ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών ως δυνητικού κινήτρου εξαγοράς. Υποσημειώνεται πάντως ότι, παρά την προγραμματισμένα αντισλαβική στόχευση της αποστολής του στο Άγιο Όρος, ⁹⁸⁹ ο Αλέξανδρος Λυκούργος προσπάθησε να διαψεύσει υπόγεια τις σχετικές εντυπώσεις, όχι μόνο ανταποδίδοντας τα δώρα που έλαβε από αυτήν ⁹⁹⁰ αλλά κι εξουσιοδοτώντας συγκεκριμένο μεσολαβητή, που επρόκειτο να μεταβεί στην Αγία Πετρούπολη, να τον υπερασπιστεί εκεί υποστηρίζοντας (ψευδώς) πως ούτε από αντιρωσικές διαθέσεις διακατέχεται ούτε συνέβαλε στην κήρυξη του βουλγαρικού σχίσματος. ⁹⁹¹

988 «Τα εν Άθω», *Νεολόγος*, 15/27.2.1872, 3.

989 Αλ. Λυκούργος προς “κουμπάρο”, [Κων/λη, καλοκαίρι 1872], περίληψη σε Κοντογιώργη – Ασημακοπούλου 2014, 310.

990 Στο ίδιο, 434-435.

991 Στο ίδιο, 244-245, σημείωμα του Αλέξανδρου Λυκούργου και οδηγίες επιχειρηματολογίας προς απροσδιόριστο μεσολαβητή, χ.χ. [>11, 1872].

ΚΕΘΑΡΑΙΟ

4

ΤΑΞΙΔΙΟΤΕΣ
ΠΟΛΛΟΝ
ΤΑΧΥΤΗΤΩΝ

ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΠΟΛΛΩΝ ΤΑΧΥΤΗΤΩΝ

Εκτός από τους σλαβοβούλγαρους εθναποστόλους, τα ρωσικά προξενεία και μοναστήρια ή τα κοπάδια των προσκυνητών, είδη ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης (άμφια κυρίως και εικόνες) εξακολούθησαν να εισάγονται στη Μακεδονία του δεύτερου μισού του 19ου και των αρχών του εικοστού αιώνα μέσα από ιδιωτικά δίκτυα που δεν είχαν άμεση εμπλοκή σε κάποια εκδοχή εθνικής διαπάλης. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε δε, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, η συμβολή όσων επαγγελματιών και άλλων κοινωνικών ομάδων ταξίδευαν σε σταθερή ή ευκαιριακή βάση από τη Μακεδονία στη Ρωσία (ή άλλους τόπους παραγωγής κι εμπορίας των επίμαχων αντικειμένων) και τούμπαλιν.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εξετάσουμε τρεις κατηγορίες τέτοιων διαύλων: τους προσκυνητές στους Αγίους Τόπους, τους πλανόδιους εμπόρους από τη Ρωσία (αφένια) και τους μοναχούς που ταξίδευαν στη Ρωσική Αυτοκρατορία στο πλαίσιο κάποιας ζητείας. Προηγουμένως θα μας απασχολήσει, ωστόσο, μια άλλη πηγή με αυξημένη συνήθως κινητικότητα εκείνα τα χρόνια: τα κατάλοιπα υψηλόβαθμων κληρικών, στοιχεία για τα οποία αντλούμε από ποικίλα τεκμήρια.

Ε Διαθήκες και δωρεές

Άμφια, εικόνες και βαρύτιμα εκκλησιαστικά βιβλία ρωσικής προέλευσης, τα οποία ανήκαν στην προσωπική περιουσία αρχιερέων κι αρχιμανδριτών, περνούσαν κατά κανόνα μετά το θάνατό τους στην ιδιοκτησία των καθιδρυμάτων των οποίων αυτοί ήταν προϊστάμενοι ή στα οποία έζησαν το τελευταίο διάστημα της ζωής τους. Στο πλαίσιο αυτό, η σύνταξη διαθήκης είχε περισσότερο συμβολικό χαρακτήρα, ως πνευματική κατάθεση του εκλιπόντος, δεν παύει όμως ν' αποτελεί χρήσιμη πηγή για το αντικείμενό μας. Χαρακτηριστικό δείγμα, η διαθήκη που συνέταξε ο σλαβοβούλγαρος εθναπόστολος αρχιμανδρίτης Ανατόλι Ζογκράφσκι το 1842, εξήμισι χρόνια πριν από τον θάνατό του στο Άγιο Όρος:

«5. Όλος ο θησαυρός και ο πλούτος μου αποτελείται από μερικές καλοστολισμένες ιερές εικόνες, σταυρούς, βιβλία κι άλλα ασημένια πράγματα, τα οποία εγώ, όταν ζούσα στην Αγία Πετρούπολη, έφτιαξα με την αγαθοεργό επιχορήγηση των πνευματικών μου τέκνων, που όλα τους αναπόσπαστα θα μείνουν στο μοναστήρι και κανείς να μην τολμήσει να εγείρει την παραμικρή αξίωση.

6. Τα περισσότερα βιβλία που έχω φέρει από τη Ρωσία, λειτουργικά, εκπαιδευτικά και διαφόρων ειδών πολιτικά [=μη εκκλησιαστικά], κι αυτά που έχουν παραδοθεί άλλοτε από εμένα στη βιβλιοθήκη του μοναστηριού κι εκείνα που βρίσκονται τώρα για διάβασμα στο κελί μου, όλα δίχως εξαίρεση ανήκουν στο μοναστήρι. [...] Πολύτιμα ρούχα από τα νιάτα μου δεν εφόρεσα, και τώρα τέτοια δεν κατέχω· τα δε απλά, που χρησιμοποιώ και μου βρίσκονται, να διανεμηθούν απλώς στους αδελφούς της μονής».⁹⁹²

Στην περίπτωση των εν ενεργεία αρχιερέων, την ιατρική γνωμάτευση του θανάτου τους ακολουθούσε η σύνταξη πρακτικού καταγραφής των κινητών περιουσιακών τους στοιχείων, κληρονόμος των οποίων ήταν η ίδια η μητρόπολη. Τα έγγραφα αυτά μας επιτρέπουν να διαγνώσουμε, αφ' ενός μεν την έκταση στην οποία ρωσικά εκκλησιαστικά είδη κατέχονταν από ιεράρχες των δυο αντίπαλων εθνικών εκκλησιών κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αφ' ετέρου δε τη διαδρομή μέσω της οποίας ορισμένα αντικείμενα ρωσικής προέλευσης αποκτήθηκαν από κάποιες μακεδονικές μητροπόλεις. Από το πρακτικό καταγραφής της περιουσίας του Κοζάνης Ευγενίου (1849-1889), πληροφορούμαστε λ.χ. πως αυτός μεταξύ άλλων κατείχε έναν αρχιερατικό σάκκο «εκ Ρωσικής στόφας» και δυο «ωμοφόρια μικρά εκ Ρωσικής στόφας», όλα τους «τετριμμένα».⁹⁹³ Στα Βιτώλια, πάλι, ο αντίστοιχος κατάλογος των περιουσιακών στοιχείων του εξαρχικού μητροπολίτη Πελαγονίας Γρηγορίου, που πέθανε το 1906, περιέχει τρεις «εικόνες με μεταλλική επένδυση, ρωσικές, [με] ξύλινα πλαίσια», τρία ρωσικά φελόνια, δυο ρωσικά στιχάρια διακόνου και δυο μεταξωτά υποδιακόνου, τρεις επίχρυσους ρωσικούς σταυρούς «για ιερατικά άμφια», ένα «έντυπο δίπλωμα του Ρωσικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Βασιλεύουσας», ένα βιβλίο με ομιλίες του μητροπολίτη Μόσχας Φιλάρετου και, τέλος, ένα «μικρό ρωσικό αρτοφόριο, ασημένιο επιχρυσωμένο».⁹⁹⁴ Το τελευταίο αυτό είναι προφανώς το ίδιο μ' εκείνο που φυλάσσεται σήμερα στο θησαυροφυλάκιο του πάλαι ποτέ εξαρχικού ναού της πόλης (Γέννηση της Θεοτόκου), δίχως η επίσημη σχετική μονογραφία να δίνει κάποια εξήγηση για το πώς βρέθηκε εκεί.⁹⁹⁵ Υποσημειώνεται ότι, σύμφωνα με την έκθεση που συνέταξε το ελληνικό προξενείο Βιτωλίων για τον θάνατό του, ο Γρηγόριος «εσπούδασεν εν τη Ιερατική Σχολή της Μόσχας και τη Ακαδημία του Κιέβου επί εννεαετίαν διαμένων εν Ρωσσία, γενόμενος άριστος γνώστης της Ρωσικής», διατηρούσε δε «λίαν φιλικάς σχέσεις» με τον ρώσο πρόξενο της έδρας του, Βίκτορα Καλ.⁹⁹⁶

992 Αρχιμανδρίτης Ανατόλι Ζογκράφσκι, χειρόγραφη διαθήκη σε ρωσική γλώσσα, Κονάκι Καρυών 4.1.1842, φωτοτυπία σε Дракул 1988, 454-457 (εδώ, 456-457).

993 ΚΔΒΚ/ΚΤ3/165, «Αντίγραφον Πρακτικού της καταγραφής της Περιουσίας του μακαρίτου πρώην Κοζάνης κυρού Ευγενίου» (Εν Κοζάνη 19.4.1890), Εν τοις Πατριαρχείοις 8.8.1892, 1.

994 ДАРСМ, Ф.491, 1.491.4.164, Велесский Митрополит Авксендий, «Опис на именията на Приснопамятния Св. Пелагонийския Митрополит Григорий», Битоля 20.12.1906, 1-2 & 50.

995 «Στο θησαυροφυλάκιο της εκκλησίας φυλάσσονται και κάμποσα δυσκοπότερα επεξεργασμένα από ντόπιους τεχνίτες, καθώς και ένα αρτοφόριο ρωσικής προέλευσης» (Mihajlovski 1994, 34).

996 ΙΑΥΕ 1906/68.4, Ν. Ξυδάκης προς Υπ.Εξ. Αλ. Σκουζέ, Εν Μοναστηρίω 6.112.1906, αρ.757.

Ανάλογες πληροφορίες αντλούμε και σε σχέση με ιεράρχες που πέρασαν τα τελευταία χρόνια της ζωής τους στο Άγιο Όρος: όχι μόνο από μεταθανάτιες καταγραφές των κινητών περιουσιακών τους στοιχείων, αλλά κι από αφιερώσεις που έκαναν κατά την είσοδό τους σε κάποια μονή. Από παρόμοιες καταχωρήσεις του καθηγουμένου Νεόφυτου σε κώδικα της Σιμωνόπετρας πληροφορούμαστε λ.χ. ότι «το 1868 ελθών εις το Ι. ημών Κοινόβιον ο Πανιερώτατος Μητροπολίτης Δρυινουπόλεως, Δελβίνου & Χειμάρρας Παντελεήμων τόνομα εκ χώρας Μαδύτων [...] ετών 67 μετά την συνήθη δοκιμασίαν το 1870 7βρίου 14 εγένετο μεγάλονα μοναχός μετονομασθείς Τίμων και παραιτηθείς πάσης ιεροπραξίας, εκτός 16-17 χιλ. γρ[οσίων] παρέδωκεν, αφιέρωσεν και τα εφεξής Αρχιερατικά άμφια [...] 2 δύο μήτρας η 1 Κων/λ[εως] αργυρόχρυσος και η μία Ρωσσική [...] 2 δύο επιτραχήλ[ια] ρωσσικά, 3 τρεις Σταυρούς της ευλογίας, ο εις της Κων/λ[εως] & δύο ρωσσικοί [...] 1 μικρόν 4ευάγγελον σαβάτι ρωσσικόν».⁹⁹⁷ Μετά τον θάνατό του (27.7.1875), μεταξύ των υπαρχόντων του που παρέλαβε η μονή συγκαταλεγόταν πάλι «έν καλόν μέγα ευαγγέλιον κεχρυσωμένον Ρωσσικόν».⁹⁹⁸ Η ίδια πηγή μάς πληροφορεί επίσης ότι το 1877 «ο εν τη Σκήτη Κωνσκαλύβης παπα-Νήφων Ρώσσος προσέφερεν έν Ιερόν Ποτήριον με [τα] λοιπά του, καλύμματα και τινας μικράς εικόνας»,⁹⁹⁹ καθώς και για τα κατά καιρούς αφιερώματα του πρώην μητροπολίτη Πενταπόλεως (κι «εψηφισμένου» πλην καθαιρεμένου πατριάρχη Αλεξανδρείας) Νείλου: «Έν Ευαγγέλιον μεγάλον με δέσιμον κόκκινον (βελούδι) ρωσσικόν αργυροχρυσωμένον, μία Μήτρα άσπρι κεντιμένη με μαργαρίτας, μία Αρχιερατική στολή άσπρι χρυσοϋφαντος ουχί πλήρης, μία δωδεκάς μαχεροπίρινα ασιμένια, έν δίσκον μεγάλον ασιμένιον, έξ χουλιάρια του γλυκού ασιμένια».¹⁰⁰⁰

997 ΑΨΚ 13/02/02/1-2/5, Ιερομόναχος Νεόφυτος, «υποσημείωσις» των ιερών σκευών που προστέθηκαν κατά τη διάρκεια της ηγουμενίας του (23.2.1861 κ.ε.ξ.).

998 ΑΨΚ 13/02/02/1-2/7, όπ.π.

999 ΑΨΚ 13/02/02/1-2/6, όπ.π.

1000 ΑΨΚ 13/02/02/1-2/7, όπ.π. Ο Πενταπόλεως Νείλος (ή Νείλος Εσφιγμενίτης) υπήρξε για χρόνια διαχειριστής τριών μετοχιών της Μονής Εσφιγμένου στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Κατά τις διπλωματικές ζυμώσεις που ακολούθησαν τη δήμευση των μοναστηριακών κτημάτων από τη ρουμανική κυβέρνηση, ταξίδεψε το 1863 ως αντιπρόσωπος της ΙΚΑΟ και των Πατριαρχείων Αντιοχείας κι Αλεξανδρείας στο Λονδίνο, το Παρίσι και την Αγία Πετρούπολη, όπου γνωρίστηκε προσωπικά με τον Κόμη Ιγνάτιεφ, διευθυντή τότε του Ασιατικού Τμήματος του ρωσικού Υπ.Εξ. (1860-1864) και κατοπινό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη (1864-1877). Το 1869 υποδείχθηκε από τον πατριάρχη Αλεξανδρείας Νικάνορα ως διάδοχός του, η εκλογή του όμως ακυρώθηκε με παρέμβαση του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου Στ', που επέβαλε στη θέση του τον προκάτοχό του, πρώην Κωνσταντινουπόλεως Σωφρόνιο. Επέστρεψε στο Άγιο Όρος το 1872, μετά την αναγνώριση από το Πατριαρχείο του αρχιερατικού του τίτλου, αποβλήθηκε όμως το 1874 από τη Μονή Εσφιγμένου με την κατηγορία πως είχε συκοφαντήσει μέσω Ιγνάτιεφ στη ρωσική Ιερά Σύνοδο τον πελοποννήσιο ηγούμενό της, Λουκά Αθανασίου, για χρηματικές καταχρήσεις κατά τη συνεχιζόμενη τότε ζητεία του στη Ρωσία. Ως αρχιμανδρίτης της Σιμωνόπετρας, τέλος, θα διαδραματίσει το 1874-1875 πρωταγωνιστικό ρόλο στην τελική έκβαση της κρίσης του Αγ. Παντελεήμονα: πέθανε το 1887 στο κονάκι της Σιμωνόπετρας στις Καρυνές, που είχε αγοράσει την προηγούμενη δεκαετία με δικά του χρήματα (προερχόμενα, κατά τους κατηγορούς του, από τη Μονή Αγ. Παντελεήμονα). Βιογραφικά στοιχεία: Γεδεών 1932, 206-212· Σταματόπουλος 2003, 186, 266, 427 & 457· Riley 1887, 320-322· Συμυρνάκης 1903, 595 & 647· Δανιήλ 1927, 41-43 & 64-65· Graf Ignatiev 2008-2009, 456-458· Petrunina 2017, 309-330. Παρά την πανθολογούμενη ταύτιση του Νείλου με τη Ρωσία και την αποκάλυπτα εχθρική αντιμετώπισή του από τους εκπροσώπους του ελληνικού εθνικισμού στο εσωτερικό της μοναστικής πολιτείας, σε βαθμό που να ισχυριστούν ότι λόγω της «εθνοπροδοσίας» του το πτώμα του δεν έλιωσε (Συμυρνάκης 1903, 666), ο Ιγνάτιεφ διεκδικεί πάντως κι αυτός στα απομνημονεύματά του προσωπικές δάφνες για την καθάισή του από το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας (Graf Ignatiev 2008-2009, 458).

Πολύ συχνά, οι σημερινοί καταγραφείς δεν είναι πάντως καθόλου βέβαιοι αν κάποιο αντικείμενο πέρασε στην κυριότητα των τωρινών του ιδιοκτητών ως προϊόν κληρονομιάς ή προγενέστερης δωρεάς. Αυτό ισχύει ιδίως για παλιότερα αποκτήματα, όπως ένα ωμοφόριο που χάρισε η Μεγάλη Αικατερίνη στον Νικηφόρο Θεοτόκη και φυλάσσεται σήμερα στο Βατοπέδι,¹⁰⁰¹ μπορεί να αφορά όμως και σχετικά πρόσφατα. Ένα μοσχοβίτικο ευαγγέλιο του 1815 με επίχρυσο κάλυμμα και σαβάτι, έργο του τεχνίτη Ιβάν Ζάιτσεφ [Ivan Zajtsev], το οποίο φυλάσσεται στη Σιμωνόπετρα, «*ίσως ταυτίζεται*» λ.χ. μ' εκείνο που είχε παραδώσει το 1868 στη μονή ο πρώην Δρυινουπόλεως Παντελεήμων.¹⁰⁰² Σε άλλες περιπτώσεις, η αντίστοιχη ταύτιση αντικειμένων που μνημονεύονται στις πηγές παραμένει, τέλος, ζητούμενο. Μεταξύ των «*ιερών*» που αφιερώθηκαν τον Ιούνιο του 1902 στη Μονή Αγίας Τριάδας των Βοδενών (σημ. Έδεσσα) «*υπό του εν Ιεροσολύμοις Αρχιμανδρίτου Δανιήλ Πασχαλίδου*», διαβάζουμε στην αναλυτική απόδειξη παραλαβής που υπογράφουν ο ιερέας και ο Επίτροπος της μονής, συγκαταλέγεται κι ένα «*επιτραχήλιον Ρωσικόν άρραφον*»,¹⁰⁰³ η περαιτέρω τύχη του οποίου δεν αποτυπώθηκε σε κάποια διαθέσιμη πηγή.

Η απόκτηση των επίμαχων ρωσικών ειδών από τους ιεράρχες μπορεί να είχε προκύψει με τη μορφή κάποιας επίσημης ή συναδελφικής δωρεάς, όπως αυτές που ήδη συναντήσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, με αγορά ή μέσα από πιο πολύπλοκες διαδικασίες. Λίγο καιρό μετά την εγκατάστασή του το 1909 στο Κισινιόφ της Βεσσαραβίας, όπου είχε διοριστεί προϊστάμενος της ελληνορθόδοξης κοινότητας, ο αρχιμανδρίτης Γεράσιμος Θεολογίδης ενημέρωσε λ.χ. γραπτά τον φίλο του μητροπολίτη Κοζάνης Κωνστάντιο πως όχι μόνο «*έτυχε λαμπράς υποδοχής εκ μέρους των ομογενών*», αλλά κι ότι το ποίμνιό του έσπευσε να του εξασφαλίσει το κατεξοχήν σύμβολο εκκλησιαστικής πολυτέλειας που θεωρούνταν απαραίτητο για την ευπρόσωπη αντιπροσώπευσή τους ενώπιον της τοπικής κοινωνίας: «*Προσέτι επειδή η εκκλησία δεν είχε μίτραν, την οποίαν είθισται να φέρη ο αρχιμανδρίτης κατά τας τελετάς, έφερον τοιαύτην εκ Μόσχας, αξίας τριακοσίων ρουβλίων. Και εν γένει είναι πρόθυμοι εις παν ό,τι θα υποδειχθή εις αυτούς να φανώσιν υλικοί αρωγοί*».¹⁰⁰⁴

Για την πρόσληψη της ρωσικής εκκλησιαστικής πολυτέλειας σαν τεκμηρίου θεοσεβείας από την ανώτερη ιεραρχία του ελληνορθόδοξου Πατριαρχείου, εξαιρετικά εύγλωττη είναι πάλι η έκθεση που δημοσιεύθηκε στο επίσημο δημοσιογραφικό όργανο αυτού του τελευταίου σχετικά με την

1001 «Προσφώνηση του Καθηγουμένου της Μονής Βατοπεδίου, Αρχιμ. Εφραίμ» (6.6.2013), όπ.π.

1002 Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 2017, 185-186 (και φωτογραφία στη σ.370).

1003 Απόδειξη παραλαβής υπογεγραμμένη από τους Παπα Δημήτριο Π. Ιωάννου και Αθανάσιο Ν. Κιόνδε, , Εν Βοδενούς 13.6.1902, σε Σταλίδης 1977, 112.

1004 ΚΔΒΚ/ΚΤ21.4/372, Αρχιμανδρίτης Γεράσιμος προς 'Σεβασμιώτατο', Εν Κισνοβίω 14.5.1909. Εκτός από την αγορά της μίτρας, η κοινότητα ξόδεψε 1.000 ρούβλια για την αναβάθμιση της κατοικίας του προϊσταμένου της κι ένα απροσδιόριστο ποσό για τον φαντασμαγορικό πασχαλινό εσωτερικό κι εξωτερικό φωτισμό του ναού της «*με λαμπτήρας ηλεκτρικούς*». Βιογραφικά στοιχεία του συντάκτη της επιστολής, στη συνοπτική νεκρολογία του: «Γεράσιμος Θεολογίδης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 31.8.1913, 305.

τελετή της ενθρόνισης του τελευταίου τσάρου, από τους δυο μητροπολίτες εκπροσώπους του σε αυτή. «Την αξιάγαστον δε και παντός ανωτέραν επαίνου των Ρώσων θεοσέβειαν», διαβάζουμε, «μαρτυρούσιν ή τε των ιερών ναών και των ευαγών μονών πληθύς και λαμπρότης, και η εν ταις εκκλησίαις τάξις και ευπρέπεια, ά παρά τωνπρογόνων ημών λαβόντες πιστώς ετήρησαν και εν ουκ ολίγοις εμεγάλυναν, αφειδώς τα προς τούτο παρεχόμενοι. Διά ταύτα δε και πανταχού μεν άλλοθι, μάλιστα δ' εν ταις ιεραίς πόλεσι Κιέβω τε και Μόσχα, εν τοις καλλίστοις εισίν οικοδομήμασιν οι ναοί και αι μοναί, αμυθήτοις δε κόσμοις κατακοσμούνται ιεραί εικόνες και άγιοι Τράπεζαι. Τα δ' εν Μόσχα, τη κατεзоχήν πόλει των ιερών σκηνομάτων και παλαιά πρωτευνούση, Αυτοκρατορικά Παλάτια συντω περιπτύστω Κρεμλίνω άπαντι ανεξίτηλον έχει την θρησκευτικήν χρώαν, οίκοι μάλλον ευσεβείας ή Μεγιστάνων όντα».¹⁰⁰⁵ Κατά την αναχώρησή τους από την Αγία Πετρούπολη, προσθέτουν οι δυο ιεράρχες, ο βοηθός αρχιεπισαγγελέας της ρωσικής Ιεράς Συνόδου, Βλαντίμιρ Σάμπλερ [Vladimir Karlovich Sabler], τους προσέφερε «εντολή υπερτάτη» κάποια «διάσημα σεπτά», ως «οιουνεί τεκμήριον εμφανές της προς ημάς άπαντας εξαιρέτου τιμής από του μεγάλου και ορθοδόξου της Ρωσσίας Κράτους και του ανωτάτου Άρχοντός» τον δεν διευκρινίζεται, δυστυχώς, αν επρόκειτο για πολυτελή εκκλησιαστικά είδη ή/και για κρατικά ρωσικά παράσημα.¹⁰⁰⁶

Ρωσική τέχνη μέσω Ιερουσαλήμ

Ρωσικές εικόνες δεν έφταναν όμως στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία μονάχα από τη Ρωσία ή τα καθιδρύματα του Αγίου Όρους, αλλά και από τη Μέση Ανατολή, μέσω μακεδόνων προσκυνητών στους Αγίους Τόπους. Όπως είδαμε, η ρωσική εκκλησιαστική διείσδυση του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα στις ορθόδοξες κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οργανώθηκε σε μεγάλο βαθμό με επίκεντρο την Παλαιστίνη και την εκεί τσαρική Εκκλησιαστική Αποστολή· ακόμη και η μαζική εισροή προσκυνητών στη μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους δεν ήταν σε τελική ανάλυση παρά μια παράπλευρη εκδοχή (ή μέρος) των αντίστοιχων οργανωμένων προσκυνημάτων στα Ιεροσόλυμα. Αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της εξέλιξης υπήρξε η λειτουργία στην Ιερουσαλήμ εργαστηρίων ρωσικής αγιογραφίας, τα οποία απευθύνονταν στα караβάνια των χατζήδων, αλλά και μιας υβριδικής σχολής που ενσωμάτωνε δυτικότροπα ρωσικά στοιχεία στις «μελχίτικες»

1005 Νικομηδείας Φιλόθεος και Αγκιάλου Βασίλειος, «Εντυπώσεις της αντιπροσωπείας του Οικουμενικού Πατριαρχείου εκ της στέψεως του Αυτοκράτορος Πασών Ρωσιών Νικολάου του Β'», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 4.10.1896, 260-261. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η απόφαση των δυο αρχιερέων ότι, χάρη στη στενότερη δυνατή σχέση τους, οι δυο εκκλησίες θα μπορούν «τελεσφόρως ανταπεξέρχασθαι κατά παντός αντιζόου και την εκκλησιαστικήν ειρήνην και ζωήν παρενοχλούντος» (σ.261). Η βεβαιότητα αυτή κάθε άλλο παρά δικαιώθηκε, βέβαια, όσον αφορά τον Αγκιάλου Βασίλειο κατά το ανθελληνικό πογκρόμ που έπληξε τη έδρα και το ποίμνιό του μια δεκαετία αργότερα.

1006 Στο ίδιο, 261.

εικόνες των ντόπιων αράβων αγιογράφων.¹⁰⁰⁷ Μολονότι οι περισσότεροι καλλιτέχνες αυτής της τελευταίας σχολής υπέγραφαν στα αραβικά και ενίοτε στα ελληνικά, ορισμένοι απ' αυτούς -όπως ο Νικόλα Ιωσήφ- χρησιμοποιούσαν το κυριλλικό αλφάβητο και σλαβική γραφή, εξ ου και συχνά καταχωρήθηκαν κι αυτοί ως Ρώσοι από ιστορικούς της τέχνης¹⁰⁰⁸.

Η όσμωση αυτή δεν υπήρξε καθόλου τυχαία, αλλά προϊόν συνειδητού πολιτισμικού ενοφθαλμισμού της ρωσικής τεχνοτροπίας στην τοπική αγιογραφία. Στην εισήγηση του Πορφύριου Ουσπένσκι προς τον ρώσο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη Βλάντιμιρ Τιτόφ σχετικά με τα χαρακτηριστικά και τη λειτουργία της υπό συγκρότηση Ρωσικής Εκκλησιαστικής Αποστολής στην Ιερουσαλήμ (6.1.1845) προβλεπόταν λ.χ. ρητά η «προσωρινή» εγκατάσταση εκεί, «για τρία ή τέσσερα χρόνια», ενός ρώσου αγιογράφου με αποστολή να «εκπαιδεύσει τους ντόπιους Άραβες στην αγιογραφία για τον εφοδιασμό όλων των εκκλησιών της Συρίας και της Παλαιστίνης με άγιες εικόνες».¹⁰⁰⁹ Στο ίδιο πλαίσιο, το 1850 εγκρίθηκε η αποστολή στη Μόσχα του αγιογράφου ιεροδιακόνου Κύριλλου από την Ιερουσαλήμ, προκειμένου να τελειοποιήσει την τέχνη του κάτω από την καθοδήγηση ρώσων συναδέλφων του.¹⁰¹⁰ Η αγιογραφική δε σχολή που οραματιζόταν ο Ουσπένσκι ιδρύθηκε τελικά στην Παλαιστίνη το 1865, με εκπαιδευτές αγιορείτες από τη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα.¹⁰¹¹

Οι περισσότερες εικόνες –οποιασδήποτε τεχνοτροπίας– που έφεραν μαζί τους στην πατρίδα από τους Αγίους Τόπους οι μακεδόνες χατζήδες παρέμειναν σε οικογενειακή κατοχή και χρήση και, απ' όσο γνωρίζω, δεν έχουν μέχρι σήμερα καταγραφεί ούτε στην ελληνική ούτε στη Βόρεια Μακεδονία. Από εκείνες που αφιερώθηκαν σε κάποια εκκλησία, γνωρίζουμε την ύπαρξη δύο εικόνων του Νικόλα Ιωσήφ (Άγιος Τρύφων και Άγιο Μανδήλιο) οι οποίες μέχρι το 1944 βρίσκονταν στον (πρώην εξαρχικό) ναό της Παναγίας Θεοτόκου των Σκοπίων και χάθηκαν μαζί με την υπόλοιπη σκευή του στην πυρκαγιά εκείνης της χρονιάς¹⁰¹² ενός έργου του ίδιου αγιογράφου (Ανάσταση του Χριστού) σε ναό του Κουμάνοβο,¹⁰¹³ καθώς και δεκαπέντε «ιεροσολυμίτικων» εικόνων (ерусалимци) που είχαν δωρηθεί σε ναούς του Τέτοβο από προσκυνητές που ταξίδεψαν στην Παλαιστίνη μεταξύ 1877 και 1893 και φυλάσσονται σήμερα στο εκκλησιαστικό μουσείο της πόλης. Έξι απ' αυτές τις τελευταίες είναι έργα των ρώσων αγιογράφων Γκεόργκι Αβράμοβιτς ή/και Κονσταντίν Αποστόλοβιτς, ενώ οι υπόλοιπες εννέα, ορισμένες από τις οποίες φέρουν σλαβονικές επιγραφές, έχουν

1007 Lakaliska 2021, 320-321. Για τη μελχίτικη αγιογραφία, γενικότερα: Γαρίδης 1994, 363-374.

1008 Για τον Νικόλα Ιωσήφ, ως «τυπικό εκπρόσωπο της μελχίτικης σχολής», με δυτικές επιρροές: Lakaliska 2021, 322. Για τον ίδιο σαν Ρώσο: Balabanov 1990, 5· Mašić 2012, 327.

1009 Π. Ουσπένσκι προς Β. Τιτόφ, [Κων/λη] 6.1.1845, σε Bezobrazov 1910, 160.

1010 ΡΓИА, Φ.797, оп.20, д.45017, л.1, Υπ.Εξ. Κ.Νέσελροντ προς αρχιεπισκοπία Ρ.Ι.Σ. Ν.Α. Πρατασόφ, [Αγ. Πετρούπολη] 18.4.1850, και л.4-5, έγκριση της μετάβασης στη Μόσχα, 1.7.1850.

1011 Lakaliska 2021, 320.

1012 Споменуца 1935, 395 & 411· Lakaliska 2021, 322.

1013 Lakaliska 2021, 322-324.

αγιογραφηθεί από μελχίτες συναδέλφους τους, του Ιωσήφ συμπεριλαμβανομένου.¹⁰¹⁴

Μολονότι η ύπαρξη τέτοιων εικόνων σε ναούς της ελληνικής Μακεδονίας πρέπει επίσης να θεωρηθεί κάτι παραπάνω από βέβαιη, δεν στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί κάποια σχετική μελέτη. Εξίσου φτωχές είναι και οι διαθέσιμες δημοσιογραφικές πληροφορίες: η παρεμπίπτουσα μνεία μιας προθήκης του νεότευκτου εκκλησιαστικού μουσείου της Βέροιας στη Μονή Δοβρά (2022) με «*λαϊκότροπες πάνινες 'ιεροσολυμίτικες' εικόνες που έφερναν μαζί τους οι Χατζήδες*» δεν περιέχει λ.χ. την παραμικρή αναφορά σε ρωσική τεχνοτροπία ή σλαβονικές επιγραφές.¹⁰¹⁵ Άκρως ενδιαφέρουσα είναι, αντίθετα, η είδηση που δημοσιεύθηκε πρόσφατα στο περιοδικό της μητρόπολης Σερρών και Νιγρίτας, για την προσφορά στο τοπικό κειμηλιαρχείο μιας φορητής ρωσικής εικόνας του Παντοκράτορα, διαστάσεων 22,1 X 17,7 εκ, με μεγαλογράμματη κυριλλική γραφή, με την παρακάτω ελληνόγλωσση αφιέρωση στην πίσω όψη: «*Ενθύμιον ιερόν εκ της Αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ. Δράμα 6 8/βρίου 1906. Ο Δράμας Χρυσόστομος*».¹⁰¹⁶ Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η εικόνα αποτελούσε οικογενειακό κειμήλιο του δωρητή αρχιμανδρίτη, δίχως περαιτέρω πληροφορίες για τη διαδρομή της. Πρόκειται εμφανώς για δώρο του μητροπολίτη Χρυσόστομου Καλαφάτη, μετέπειτα Σμύρνης (1910-1922), προς άγνωστο αποδέκτη μετά την επιστροφή του από το ταξίδι που πραγματοποίησε τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1906 στους Αγίους Τόπους, επικεφαλής μιας ομάδας «*εκ των φιλογενεστέρων και ευσεβεστέρων προκρίτων της τε πόλεως Δράμας και άλλων της επαρχίας [του] κοινοτήτων*».¹⁰¹⁷ Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του συγκεκριμένου τεκμηρίου έγκειται στο γεγονός της επιλογής ενός «εξωτικού» μεν πλην κραυγαλέα σλαβικού εκκλησιαστικού δώρου, από ένα μακεδονομάχο ιεράρχη ο οποίος, την ίδια ακριβώς εποχή, επιδιδόταν μεταξύ άλλων στην κατάσχεση και καταστροφή των σλαβικών εκκλησιαστικών βιβλίων στα χωριά της δικαιοδοσίας του.¹⁰¹⁸

1014 Balabanov 1990, 11-13· Mašić 2012, 325-328· Lakaliska 2021, 324-325. Η απόδοση ορισμένων ανυπόγραφων εικόνων διαφέρει από ιστορικό σε ιστορικό.

1015 Kostas Panagiotidis, «Εφορεία αρχαιοτήτων. Εκκλησιαστικό μουσείο 'ιερών θησαυρών' στην Παναγία Δοβρά», www.pena.press, 10.4.2022, <https://shorturl.at/tCEZ4>, τελευταία προσπέλαση στις 30.12.2023. Σε λίγο μεταγενέστερο, αναλυτικό ρεπορτάζ για το ίδιο μουσείο οι ιεροσολυμίτικες εικόνες αγνοούνται πλήρως (Απόστολος Σπύρου, «'Ιεροί θησαυροί' φιλοξενούνται στο Κειμηλιαρχείο της Βέροιας», www.orthodoxtimes.gr, 7.6.2022, <https://shorturl.at/bexz5>, τελευταία προσπέλαση στις 30.12.2023).

1016 «Σπάνιο θρησκευτικό κειμήλιο στο κειμηλιαρχείο Ψυχής Άκος της Ιεράς Μητροπόλεώς μας», Ο Άγιος Νικήτας, 277 (9-10.2019), 15. Επίσης: «Μια σπάνια εικόνα στο Κειμηλιαρχείο της Ι.Μ. Σερρών», Ορθοδοξία News Agency, 19.9.2019, <https://shorturl.at/dlsy3>, τελευταία προσπέλαση στις 12.1.2024.

1017 Καλαφάτης 2000, 85-87 & 111.

1018 Στις 2.10.1902 ο Χρυσόστομος ενημέρωσε λ.χ. το Πατριαρχείο ότι κατά την πρόσφατη επίσκεψή του στο Βόλακα, με την οποία επισημοποιήθηκε η προσωρινή συνθηκολόγηση του τοπικού εξαρχικού κόμματος (που περιλάμβανε τα 2/3 των κατοίκων) μετά την εκεί αιματηρή συμπλοκή της 11.7.1902 ανάμεσα σε ανταρτοομάδα κομιτατζήδων και τον στρατό, οι κάτοικοι «*συναθροίσαντες τα βιβλία αυτών τα Σλαβονικά και τα Βουλγαρικά παρέδωκάν μοι ίνα τα εξαφανίσω*» (Καλαφάτης, 9). Η σχετική έκθεση του ελληνικού προξενείου διευκρινίζει ότι τα βιβλία κατασχέθηκαν «*προς πυρπόλησιν*» (ΙΑΥΕ 1902/2.1, Α. Τζανέτος προς Υπ.Εξ., Εν Καβάλλα 7.10.1902, αρ.336 εμπ.).

Οι ύποπτοι πλανόδιοι

Αν η εξατομικευμένη εισαγωγή ρωσικών εικόνων από τα Ιεροσόλυμα δεν προκαλούσε ανησυχία ή αντιρρήσεις, και ως εκ τούτου δεν άφησε ιδιαίτερα ίχνη στις διαθέσιμες πηγές της εποχής που αφορούν τον μακεδονικό χώρο, το ακριβώς αντίθετο συνέβη με την κοινωνική εκείνη κατηγορία διακινητών που από τους εθνικούς μηχανισμούς της εποχής θεωρήθηκε σαν η κατεξοχήν ενσάρκωση της «πανσλαβικής προπαγάνδας» στο συγκεκριμένο πεδίο. Ο λόγος για τους πλανόδιους ρώσους εμπόρους, γνωστούς ως «αφένια» (афеня), που ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα βιοπορίζονταν πουλώντας εικόνες λαϊκής κατανάλωσης από τα πρωτοβιομηχανικά αγιογραφικά εργαστήρια του Βλάντιμιρ και του Σούζνταλ στην ορθόδοξη ενδοχώρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστρίας (από το 1867, Αυστροουγγαρίας) – πρακτική στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί στο πρώτο κεφάλαιο τούτου του βιβλίου.

Αν σε παλιότερους καιρούς η παρουσία αυτών των πλανόδιων αλλοδαπών και οι επαφές τους με την κοινωνική βάση των κατά τόπους ορθόδοξων κοινοτήτων προκαλούσαν υποψίες για ενδεχόμενη κατασκοπευτική ή αλυτρωτική δράση, στις συνθήκες της σλαβοβουλγαρικής «παλιγγενεσίας» του 19ου αιώνα και της συνακόλουθης όξυνσης της εθνικής αντιπαράθεσης αυτοί θεωρήθηκαν σαν η εμπροσθοφυλακή των ρωσικών μηχανορραφιών που αποσκοπούσαν στην υπονόμευση της ελληνικής επιρροής στην επίμαχη περιοχή. Χαρακτηριστική συμπίκνωση αυτής της πρόσληψης μπορεί να θεωρηθεί η σχετική παράγραφος της πρώτης ημερίσης της εξιστόρησης του Μακεδονικού Αγώνα:

*«Ρώσοι προπαγανδισταί, μεταμφιεσμένοι σε καλογέρους ή παριστάνοντας τον έμπορο, τον τεχνίτη, τον γυρολόγο ή τον μικροπωλητή, άρχισαν να περιτρέχουν την Βουλγαρία, την Ανατολική Ρωμυλία και την Μακεδονία και να προπαγανδίζουν, προσφέροντας στους χωρικούς ως δόλωμα ιερές εικόνες και διάφορα μικροαντικείμενα [...]. Οι πράκτορες αυτοί του κομιτάτου υποβάλλουν με επιτηδειότητα στους χωρικούς της Μακεδονίας την ιδέα πως “είναι Βούλγαροι” και πως “έχουν πανάρχαια και αναφαίρετα δικαιώματα στην Ανατολική Ρωμυλία, την Μακεδονία και την Θράκη” [...]. Αποδείχθηκε ότι πολλοί από τους μεταμφιεσμένους εκείνους προπαγανδιστάς ήσαν αξιωματικοί του τσαρικού στρατού, Ρώσοι δημόσιοι υπάλληλοι και εθελονταί λόγιοι. Οι ίδιοι εκείνοι άνθρωποι έθεσαν αργότερα τις βάσεις του ενόπλου αγώνος κατά των Ελλήνων της Μακεδονίας».*¹⁰¹⁹

Η πραγματικότητα απείχε φυσικά έτη φωτός απ’ αυτή την πρωτόλεια συνωμοσιολογία. Αν μη τι άλλο, οι ρώσοι «δημόσιοι υπάλληλοι και εθελονταί λόγιοι» ταξίδευαν, όπως έχουμε ήδη δει, στην οθωμανική επικράτεια ως επιφανείς περιηγητές κι επιστήμονες, απείρως ισχυρότεροι κοινωνικά

1019 Τσάμης 1975, 25.

και με πολύ μεγαλύτερη προσωπική ασφάλεια απ' ό,τι οι καταφρονημένοι κι ευάλωτοι μικροπωλητές από το βορρά, η επαγγελματική δραστηριότητα των οποίων βρέθηκε από ένα σημείο και μετά αντιμέτωπη με περισσότερους του ενός πολιτικοδιπλωματικούς μηχανισμούς.

Το αρχαιακό υλικό το σχετικό με την παρουσία και τη δραστηριότητα των αφένια στον μακεδονικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα δεν είναι τόσο άφθονο, όσο θα υπέθετε κανείς με βάση όσα τους αποδόθηκαν τότε και στα κατοπινά αφηγήματα. Αποδεικνύεται όμως αρκούντως διαφωτιστικό, τόσο για τα πραγματικά δεδομένα αυτής της δραστηριότητας όσο και για τις υποψίες και αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε, τόσο στις οθωμανικές αρχές όσο και στις διπλωματικές αποστολές και τους εθνικούς μηχανισμούς που είχαν λόγους να επαγρυπνούν απέναντι στη ρωσική διείσδυση και προπαγάνδα. Πρόκειται για δυο δέσμες εγγράφων, από ελληνικά και βρετανικά κυρίως αρχεία, που φωτίζουν δυο διαφορετικά περιστατικά του 1871 και 1885 – πριν και μετά τη μεγάλη Ανατολική κρίση του 1875-1878, που ανέδειξε τη Ρωσία σε βασικό στήριγμα της εθνικής χειραφέτησης των Σλάβων της Βαλκανικής.

Το πρώτο περιστατικό ξεκινά την άνοιξη του 1871 με την ενημέρωση του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (ΣΔΕΓ), του παρακρατικού δηλαδή οργανισμού που μόλις είχε αναλάβει την προώθηση της ελληνικής προπαγάνδας και την επιτήρηση των αντιπάλων της στις αλύτρωτες οθωμανικές επαρχίες, από κάποιο ντόπιο πράκτορά του στην ελληνόφωνη Σιάτιστα *«περί ρώσων καλογήρων πωλησάντων περί τα 200 φορτία εικόνων εν Μακεδονία»*. Η πληροφορία διαβιβάστηκε από τον ΣΔΕΓ για εξακρίβωση στο ελληνικό προξενείο Θεσσαλονίκης, ο επικεφαλής του οποίου, Κωνσταντίνος Βατικιώτης, τη θεώρησε, ύστερα από μια πρώτη έρευνα, *«λίαν εξωγκωμένην»*: *«Εθεάθησαν αληθώς εις τα ενδότερα της Μακεδονίας πωληταί εικόνων ρωσικών»*, διαβάζουμε στην απάντησή του προς το Σύλλογο, *«αλλ' ούτε πολυάριθμοι ήσαν ούτοι, ούτε μοναχοί ρώσσοι, ούτε τόσον πολλές και εις ευτελείς τιμάς επώλησαν εικόνες. Καθ' ός έχω εγώ πληροφορίας ούτοι ήσαν έμποροι εικόνων ρώσσοι της Βεσσαραβίας, Μολδαυοί υπήκοοι, φορούντες την συνήθη αυτών ενδυμασίαν, ήτις ομοιάζει κατά τι προς την των μοναχών. Φαίνεται δε ότι ολίγιστοι διήλθον εκ Θεσσαλονίκης, πλείονες δε κατήλθον εκ Μολδαυίας δια του Ρουχτσουκίου και Βουλγαρίας. Εν τη εμπορική πανηγύρει των Σερρών υπήρχον επί ένα σχεδόν μήνα εκεί δύο τοιούτοι πωλούντες εν τη αγορά εικόνες, αλλ' ουχί εις ευτελείς τιμάς. Μεταξύ Σόφιας και Δουπνίτσης απήντησαν δύο ετέρους οδηγώντας έκαστον φορτίον εικόνων επιστρέφοντας εκ Σόφιας. Δυο ετέρους συνήντησεν έτερος πλησίον της Καστορίας μεταβαίνοντας εις Καστορίαν. Οι τελευταίοι ούτοι ήσαν πεζοί οδηγούντες ίππους μεγάλους, ως τους της Τρανσυλβανίας, πεφορτωμένους εικόνων, αλλά το ήθος αυτών και οι χαρακτήρες προέδιδον ανθρώπους ανωτέρας τάξεως. Συνεπεία του υμετέρου εγγράφου εξήτησα παρά άλλων ενταύθα πληροφορίας, αλλ' ουδείς εγίνωσκέ τι περί αυτών. Εγράψαμεν δε και εγώ και άλλοι εις διαφόρους εις το εσωτερικόν φίλους όπως μας πληροφορήσωσι θετικώτερον επί του αντικειμένου τούτου, και εν καιρώ θέλω διαβιβάσει υμίν όσας λάβω πληροφορίας»*.¹⁰²⁰

1020 ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/962-963, Κ. Βατικιώτης προς ΣΔΕΓ, Εν Θεσ/νίκη 21.4.1871, αρ.304.

Η κινητοποίηση του προξενικού μηχανισμού υπήρξε άμεση – απόδειξη της σημασίας που δινόταν σε παρόμοιες καταγγελίες. Τα ευρήματά της όμως απλώς επιβεβαίωσαν την αρχική εκτίμηση του Βατικιώτη, πως επρόκειτο δηλαδή γι' απλούς εμπόρους δίχως κάποια εμφανή πολιτική στόχευση: «*Άπασαι αι απαντήσεις άς έλαβον άχρι τούδε εκ του εσωτερικού επί των Ρώσσων πωλητών εικόνων συμφωνούσιν ότι ούτοι ουδέν άλλο είναι, κατά την κρίσιν των γραφόντων, ή έμποροι εικόνων ευτελών και ουδέν πλέον. Αντί δε να επισυνάψω εδώ αποσπάσματα ή αντίγραφα πασών των επιστολών άς έλαβον περί τούτου, επισυνάπτω μόνον απόσπασμα επιστολής του εν Βοδενοίς Κου Σακελλαρόπουλου, διότι αύτη και εκτενέστερον αναγγέλλει τα κατ' αυτούς και περί άλλα αντικείμενα ασχολείται [...]. Αλλά και εκ Σιατίστης ο γνωστός υμίν απόστρατος Δημητριάδης επιστέλλει περί των Ρώσσων τούτων περίπου τα αυτά, ουδεμίαν σημασίαν αποδίδων εις αυτούς. Εκ της επαρχίας Στρωμονίτης δεν έλαβον έτι την απάντησιν. Πληροφορούμαι δε ότι και εν Θράκη περιήρχοντο τοιούτοι πωληταί εικόνων, άνθρωποι τυχαίοι, ασχολούμενοι αποκλειστικώς εις το εμπόριόν των. Θέλω εξακολουθεί εν τούτοις εφιστών την προσοχήν μου επί του αντικειμένου τούτου. Εξεγερθείσης δε ήδη της προσοχής και των εν τω εσωτερικών φίλων ελπίζω ότι δεν θέλουσι διαλάθει αυτούς τα υποκεκρυμμένα σχέδια, εάν τοιαύτα υπάρχωσιν*».¹⁰²¹

Όπως συμβαίνει συνήθως με τις πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης των διπλωματών, πολύ λεπτομερέστερη κι εξαιρετικά διαφωτιστική αποδεικνύεται η συνημμένη στο παραπάνω έγγραφο αναφορά του γιατρού Επαμεινώνδα Σακελλαρόπουλου. Έλληνας πολίτης προερχόμενος «*εκ καλής οικογενείας του Αργινίου*»¹⁰²² και σε κατοπινούς καιρούς δήμαρχος Βόνιτσας, βουλευτής Αιτωλο-ακαρνανίας και νομάρχης Αθηνών,¹⁰²³ ο συντάκτης της ήταν εγκαταστημένος από το 1868 στα Βοδενά (σημ. Έδεσσα), όπου και παρέμεινε μέχρι το 1874, οπότε επέστρεψε προσωρινά για λόγους υγείας στην ιδιαίτερη πατρίδα του.¹⁰²⁴ Από την πυκνή αλληλογραφία του με τον Βατικιώτη που φυλάσσεται στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών και του ΣΔΕΓ (στην οποία ο πρόξενος προσφωνείται σταθερά «*κύριέ μου*»), διαπιστώνουμε πως ο Σακελλαρόπουλος αποτελούσε όχι μόνο τον βασικό πληροφοριοδότη του προξένου για τα τεκταινόμενα στη σλαβόφωνη αυτή πόλη της ενδοχώρας αλλά και τον πιο ένθερμο ίσως και ακραίο εκφραστή του ελληνικού εθνικισμού εκεί.¹⁰²⁵ Λίγο καιρό μετά την έλευσή του είχε δε καταγγελθεί από τους ντόπιους «βουλγαριστές» στις αρχές

1021 ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/964-965, Κ. Βατικιώτης προς ΣΔΕΓ, Εν Θεσ/νίκη 5.5.1871, αρ.356.

1022 ΙΑΥΕ 1876/99.1, Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 16.5.1876, αρ.458.

1023 Εδεσσαίος 1908, 220· Βουλή των Ελλήνων 1986, 158-159.

1024 Εδεσσαίος 1908, 220· ΙΑΥΕ/1876/99.1, Κ. Βατικιώτης, 16.5.1876, όπ.π.

1025 Ενδεικτικά: ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/966-971, Επ. Σακελλαρόπουλος προς Κ. Βατικιώτη, Εν Βοδενοίς 25.4.1871· ΙΑΥΕ 1871/76.1, ο ίδιος προς Βατικιώτη, Εν Βοδενοίς 20.5.1871· ΙΑΥΕ 1872/76.1, [ο ίδιος] προς Βατικιώτη, Εν Βοδενοίς 6.7.1872, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Πρ. Κων/λης., Εν Θεσ/νίκη 9.7.1872, αρ.541, απόρρητος. Την ίδια ακριβώς προσφώνηση χρησιμοποιεί στις εκθέσεις του και ο έμμισθος πράκτορας του προξενείου στη Γευγελή, επίσης γιατρός, Δημήτριος Κυβερνίδης (ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/161-163, Δ. Κυβερνίδης προς Κ. Βατικιώτη, Εν Γκεβγελή 9.2.1873). Για την εικόνα που άφησε στον τοπικό πληθυσμό η πενταετής δραστηριότητα του Σακελλαρόπουλου στην πόλη, βλ. Εδεσσαίος 1908, 220· Μαζαράκης Αινιάν 1937, 52.

«ὡς ἐπεμβαίνων εἰς τὰ τῆς κοινότητος καὶ εἰς τὰ σχολεῖα καὶ ὡς ἐμβάλλον εἰς τοὺς φοιτητὰς τῶν σχολείων ἐπαναστατικὰς ἰδέας», με αἴτημα τὴν «ἀποπομπή» του· τὸ διάβημα αὐτὸ ἀποδείχθηκε ὁμῶς ἄκαρπο, «δοθέντων ἐξηγήσεων καὶ προσενηχθέντων τῶν κυριωτέρων προυχόντων [ὡς] ἐγγυητῶν».¹⁰²⁶ Τὸ 1876 ξαναγύρισε στὴ Μακεδονία καὶ, βρίσκοντας τὴ θέση του στα Βοδενά «κατελιγμένην ὑπὸ ἄλλου ἱατροῦ», ἐγκαταστάθηκε στο μῆτροπολιτικὸ μέγαρο τῆς Στρώμνιτσας, μῆτροπολῆτος τῆς ὁποίας μόλις εἶχε ἀναλάβει ὁ (ἤδη γνωστός του) πρῶην Βοδενῶν Ἀγαθάγγελος.¹⁰²⁷ Μετὰ τὸ ξέσπασμα τῆς βουλγαρικῆς ἐπανάστασης ἐκείνης τῆς χρονιάς συνελήφθη ὡστόσο προληπτικὰ ἀπὸ τὶς ἐκεῖ ὀθωμανικὲς ἀρχές, ἡ ἀλληλογραφία του κατασχέθηκε καὶ ὁ ἴδιος μεταφέρθηκε πρὸς ἀπέλαση στὴ Θεσσαλονίκη.¹⁰²⁸

Παρά τὸν γενικότερο ἀντισλαβισμό του, στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸν Βατικιώτη γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν ἀφένια στα Βοδενά ὁ γιατρός ξεκαθαρίζει ὅτι στάθηκε ἀδύνατο νὰ διαπιστώσει οτιδήποτε τὸ πολιτικὰ ἐπιλήψιμο στὴ συμπεριφορά τους. Παραθέτει ἀπεναντίας ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ δραστηριότητα καὶ τὶς κινήσεις τους σὲ μιὰ πόλιν ἐντονα διχασμένη ἀπὸ τὴν ὑπὸ ἐξέλιξη ἐθνικὴ διαμάχη. «*Πρὸ μηνός καὶ πλέον*», γράφει, «*ἤλθον πραγματικῶς δύο Ρῶσσοι φέροντες εἰκόνας πρὸς πώλησιν. Ἀνέκαθεν ἔχων ὑπονοίας περὶ τοιοῦτου εἶδους ἀνθρώπων τοὺς κατεσκόπευσα τότε καὶ ηρεύνησα τὰ κατ' αὐτούς. Οὐδὲν ὁμῶς ἄξιον λόγου ἠδυνήθην ν' ἀνακαλύψω, καθόσον περιωρίζοντο μόνον εἰς τὸ ἔργον των, οὐδ' εἰς συνάφειαν τινα ἤρχοντο ὑποπτον με τοὺς κατοίκους. Ἐπειδὴ ὁμῶς μοι ἀναφέρετε ὅτι τοιοῦτου εἶδους ἄνθρωποι παρείχον ἀλλαχού ευλογώτερας ὑπονοίας ἐφρόντιζαν ν' ἀρυσθῶ πλείονας ἐτι πληροφορίας, ὅπως σχηματίσω ὀρθὴν τινα περὶ αὐτῶν κρίσιν, προσεγγίζουσιν κατὰ τὸ μάλλον ἢ ἥττον εἰς τὴν ἀλήθειαν.*

Ἀμφότεροι ἦσαν μέλη εταιρείας τινός οκτῶ ἀτόμων ἐχόντων τὸ ἐπάγγελμα τούτο, ἐκ Μόσχας προερχομένων καὶ ἐτησίως ἀπὸ τινῶν ἐτῶν περιοδευόντων τὴν Μακεδονίαν καὶ πωλούντων εἰκόνας.

Καὶ πέρυσιν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν εἶχον ἔλθει πλείοτεροι ἐκ τῆς εταιρείας αὐτῆς καὶ καταλύσαντες ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τοῦ Γώγου ἐπώλησαν εἰκόνας· ἐν τούτοις ἦσαν καὶ οἱ ἐφέτος ἐλθόντες. Οὔτε ἡ φυσιογνωμία των οὔτε οἱ τρόποι των καθόλου προέδιδον ἀνθρώπους καλῆς ἀνατροφῆς· ἐξ ἐναντίας ἐφαίνοντο λίαν ψυχροὶ καὶ σκαιοί. Καὶ τὰ μὲν ἄλλα μέλη ἀλλαχού διηυθύνθησαν, οἱ δ' ἐλθόντες ἐδῶ κατέλυσαν ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τῷ παρὰ τὴν ἀγορὰν τοῦ Μιχαήλ Στέφου, νέου βλαχογλώσσου πρὸς μῆτρος καὶ μεγάλας υπηρεσίας τελευταῖον προσηνεγκόντος εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ καθεστώτα. Αἱ σχέσεις των δύο τούτων ἀνθρώπων ἦσαν μάλλον σχέσεις κυρίου πρὸς υπηρέτην. Καὶ ἐκεῖνος μὲν μελανόθριζ καὶ πωγωνοφόρος ἐλάλει τὴν Ρωσικὴν μόνον, οὗτος δὲ λίαν ξανθός καὶ βραχύς τὸ ἀνάστημα καὶ παχύς καὶ τὴν βουλγαρικὴν, χρησιμεύων εἰς ἐκεῖνον καὶ ὡς διερμηνεύς. Ἀμφότεροι δ' ἦσαν ἀκμαῖοι τὴν ἡλικίαν. Εἰκόνας ἔφερον ἀρκετάς μὲν, ἀλλ' ὄχι καὶ τόσον πολλὰς· καὶ ἀληθῶς μὲν τὰς ἐπώλουν

1026 IAYE1876/99.1, Κ. Βατικιώτης, 16.5.1876, ὅπ.π.

1027 Στὸ ἴδιο· IAYE 1876/99/1ζ, ὁ ἴδιος πρὸς Πρ. Κων/λης, Ἐν Θεσ/νίκη 22.5.1876, ἀρ.494, ἐμπιστευτικὴ.

1028 IAYE1876/99.1, Κ. Βατικιώτης, 16.5.1876 καὶ 22.5.1876, ὅπ.π.· IAYE 1876/99.1, ὁ ἴδιος πρὸς Πρ. Κων/λης, Ἐν Θεσ/νίκη 18.5.1876, ἀρ.474.

εις μετρίαν τιμήν, ἀλλ' ἄνθρωπος αμυδράν ἔχων αἴσθησιν του καλοῦ δεν θα τας ηγόραζεν οὔτε ἀντί ενός γροσίου, καθόσον ἦσαν ἔργα χειρός, ἥτις εἰς παν ἄλλο εφάινετο ησκημένη ἢ εἰς το ζωγραφεῖν. Οὐχ ἦττον φαίνεται ὅτι ἦσαν εἰδήμονες του βαθμοῦ της καλαισθησίας των κατοίκων, καθόσον εἰκόνες καλλιτέρας ποιότητος δεν θα ἐπωλούντο τόσον εὐκολα. Ἐννοεῖται ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται ἔφερον ἐπιγραφάς σλαvonικάς».¹⁰²⁹

Το 1871 ἡ σύγκρουση ἐλληνικοῦ καὶ βουλγαρικοῦ κόμματος στα Βοδενά βρισκόταν στο ἀπόγειό της, μετὰ την ἐγκατάσταση ἐκεῖ την προηγούμενη χρονιά του ἐξαρχικοῦ ἱερέα Πάβελ Μποζιγκρόμπσκι, με ἀλλεπάλληλες ἀπόπειρες του τοπικοῦ βουλγαρικοῦ κόμματος νὰ καταλάβει καὶ χρησιμοποιήσῃ τον νεότερο ἀπὸ τους τρεῖς ναοὺς της πόλης (Ἅγιοι Ἀνάργυροι) καὶ συχνὴ χρήση βίας ἀπὸ τις δυο ἀντίπαλες «μερίδες»: κατὰ τον εορτασμό των Θεοφανείων, διαβάζουμε λ.χ. σὲ ἐκθεση του ἑλλήνα προξένου Βιτωλίων, ἡ τελετὴ του ἀγιασμοῦ των υδάτων ἀπὸ τον μητροπολίτη «εμολύνθη δι' αματοχυσίας, ἐπειδὴ συμβάσης τότε ρήξεως μεταξύ ἐλληνιζόντων καὶ Βουλγαριστῶν ἐφονεύθησαν εἰς δόξαν Θεοῦ τρεῖς καὶ ἐτραυματίσθησαν ἐπικινδύνως οκτώ».¹⁰³⁰ Μέχρι την οριστικὴ κατάληψη του ναοῦ ἀπὸ τους ἐξαρχικούς τον Ιούλιο του 1872, στὴν κατοχὴ των ὁποίων παρέμεινε ἐκτοτε με τὴν ἄδεια των ἀρχῶν ἴσαμε τους Βαλκανικοὺς πολέμους του 1912-1913, ὡς προσωρινὸ παρεκκλήσι εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπ' αὐτοὺς τους τελευταίους ἓνας χώρος του μεταξουργεῖου του ηγέτη τους, Γκεόργκι Γκόγκοφ (του προαναφερθέντος «Γώγου»). Παρόλη τὴν ἐνταση αὐτῆς της διαμάχης, οἱ δυο ἀφένια θ' ἀποφύγουν προσεκτικά, σαν καλοὶ ἔμποροι, νὰ ταυτιστοῦν με ὁποιαδήποτε πλευρά: «Προς οὐδένα ἦλθον εἰς στενὴν συνάφειαν· οὐχ ἦττον νέος τις ζωγράφος, φανατικὸς βουλγαριστῆς, ἤρχετο συχνά προς αὐτοὺς καὶ συνωμίλει κρυφίως», τονίζει χαρακτηριστικὰ στὴ συνέντευξη της ἐκθέσεώς του ὁ Σακελλαρόπουλος. «Ἐσπέραν τινά, ἐρωτηθεὶς ὁ ἕτερος αὐτὸς ὑπὸ τινος βουλγαριστοῦ ποία γλῶσσα εἶναι καλλιτέρα, ἀπήντησεν αὐτὸς γελῶν ὅτι ὑπὲρ πάσαν ἄλλην ἀγαπᾷ τὴν βοείαν γλῶσσαν παρασκευασμένην κατὰ τινὰ τρόπον μαγειρικόν ὑποδειχθέντα παρ' αὐτοῦ· ἡρμήνευσεν τὴν δοθείσαν ἀπάντησιν εἰς τον σύντροφόν του καὶ ἤρχισαν ἀμφοτέρωτεροι νὰ γελῶσι. Τοῦτο δεικνύει ἡ πολλὴν ἀγνοίαν των συμβαινόντων περὶ αὐτοὺς, ἢ παντελὴ ἀδιαφορίαν, ἢ πολλὴν ευφυΐαν καὶ κρυψίνοιν. Ὅσακις ὁ εἰδήμων της βουλγαρικῆς ἐπεχείρει νὰ συζητήσῃ ἢ ὁπωσδήποτε νὰ συνάψῃ ομιλίαν με τους ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τυγχάνοντας ἢ τους ἐκτὸς αὐτοῦ ἐγχωρίους, ὁ ἕτερος τον ἐμπόδιζεν ἢ καὶ τον ἀπέσυρεν ἐνίστε βιαίως. Ἐρωτώμενοι περὶ της πατρίδας των δεν τὴν ὠνόμαζον, περιορίζοντο μόνον λέγοντες ὅτι εἶναι πολὺ μακράν. Γενομένου λόγου περὶ των βουλγαρικῶν ταραχῶν καὶ του εἰς [ἐξαρχικὴ] ἐκκλησίαν μεταποιηθέντος ἐργοστασίου, κατέκρινον τους βουλγαριστάς, ἀποκαλοῦντες αὐτοὺς ἐνίστε καθολικούς. Καὶ ἐδῶ μὲν ἦλθον, περιοδεύσαντες τὰς πέριξ ἐπαρχίας, ἐντεύθεν δὲ ἀπελθόντες, κατέβησαν εἰς Γιανιτζά καὶ Γουμέντζαν, ὅθεν ἀγνοῶ πού διηυθύνθησαν». Τελικὸ συμπέρα-

1029 ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/966-967, Ἐπ. Σακελλαρόπουλος πρὸς Κ. Βατικιώτη, Ἐν Βοδενοῖς 25.4.1871.

1030 ΙΑΥΕ 1871/76.1, Π. Λογοθέτης πρὸς Υπ.Εξ., Ἐν Βιτωλίοις 12.1.1871, ἀρ.7. Για τις ἀντίπαλες παρατάξεις της ἐποχῆς στα Βοδενά καὶ τὴν ἀντιπαράθεσή τους για τὴν χρῆση του ναοῦ των Ἀγ. Αναργύρων, βλ. Κωστόπουλος 2022, 296-301 & 316-9. Για τον ἀριθμὸ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ των ἐκκλησιῶν: Σιβένας 1974, 18-19.

σμα του γιατρού ήταν πάντως η αδυναμία του να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα: «Ότι δεν είναι απόστολοι ιδέας τινός, είναι σχεδόν βέβαιοι, καθόσον ούτε με τους προκρίτους ούτε με τον λαόν ήλθον εις συνάφειαν, εκτός αν υποθέσωμεν ότι συνεννοήθησαν με τους βουλγαριστάς διά του νέου εκείνου ζωγράφου· προφανώς δε δεν είναι υποκινηταί του βουλγαρισμού. Ή λοιπόν είναι άνθρωποι περιερχόμενοι χάριν εμπορίου και εκποριζόμενοι την απλότητα των ανθρώπων, χωρίς πλαγίου τινός σκοπού εκτός του σκοπίζειν εικόνας σλαυονιστί επιγεγραμμένας, ή απόστολοι είναι της Ρωσικής κυβερνήσεως έχοντες μόνον εντολήν να εξετάσωσι τον τόπον γεωγραφικώς. [...] Εγώ τουλάχιστον δεν δύναμαι ν' αποφανθώ μετά βεβαιότητος»¹⁰³¹.

Οι πηγές δεν διευκρινίζουν αν η ένταση των ημερών επέδρασε θετικά ή αρνητικά στις πωλήσεις των δυο αφένια, το βέβαιο είναι όμως πως αυτοί απέφυγαν πολύ περισσότερες περιπέτειες, όπως εκείνες στις οποίες υποβλήθηκαν τον ίδιο καιρό κάποιοι άλλοι συνάδελφοί τους που περιόδευαν στη Βουλγαρία. Από αναφορά του ρώσου υποπροξένου στη Φιλιπούπολη (και ηγετικού στελέχους της σλαβοβουλγαρικής παλιγγενεσίας) Νάιντεν Γκέροφ προς τον προϊστάμενό του πρέσβη¹⁰³² γνωρίζουμε λ.χ. ότι τέσσερις τέτοιοι πλανόδιοι έμποροι εικόνων και λιθογραφιών από την περιοχή του Βλάντιμιρ συνελήφθησαν τον Δεκέμβριο του 1870 από τις αρχές της Εσκή Ζαγάρα (σημ. Στάρα Ζαγκόρα) στη Βουλγαρία με την κατηγορία της προσβολής του σουλτάνου, αφέθηκαν δε ελεύθεροι μονάχα ύστερα από παρέμβαση του ίδιου στον βαλή της Φιλιπούπολης, όπου μεταφέρθηκαν για εξέταση μαζί με το εμπόρευσμά τους. Σύμφωνα με το ίδιο ντοκουμέντο, ως πιθανότερη αιτία της ταλαιπωρίας τους θεωρήθηκε ένας καυγάς που είχαν σε κάποιο καφενείο με πολωνό αξιωματικό του οθωμανικού στρατού· εξαιρετικά ενδιαφέρουσα αποδεικνύεται ωστόσο η συμπληρωματική πληροφορία του, πως επιλήψιμη θεωρήθηκε η πώληση «πορτρέτων του [ρώσου] αυτοκράτορα, της αυτοκράτειρας και του κόμη Ορλόφ, μαζί με μια εικόνα των ρωσικών στρατευμάτων που διασχίζουν τον Δούναβη και κάποια άλλη υπερβολική απεικόνιση» (баснословное изображение), το ακριβές περιεχόμενο της οποίας ο Γκέροφ έκρινε προτιμότερο ν' αποσιωπήσει. Μολονότι στη συγκεκριμένη περίπτωση οι πλανόδιοι πωλητές όχι μόνο απέφυγαν κάθε τιμωρία αλλά και αποζημιώθηκαν κατ' εντολήν του βαλή με τρεις λίρες, κάποιοι άλλοι συνάδελφοί τους δεν θ' αποδεικνύονταν στο μέλλον τόσο τυχεροί.

Το δεύτερο επεισόδιο (ακριβέστερα: δέσμη επεισοδίων) το πληροφορούμαστε από τα αρχεία του ελληνικού και του βρετανικού υπουργείου Εξωτερικών. Βρισκόμαστε πια στο 1885: έχουν προηγηθεί η μεγάλη Ανατολική κρίση του 1875-1878, ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877-78, η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και το συνέδριο του Βερολίνου· η Μακεδονία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας παραλίγο να ενσωματωθεί σε μια Μεγάλη Βουλγαρία, συνταράσσεται τακτικά από εισβο-

1031 ΑΣΔΕΓ/Ε/7/485/967-968, Επ. Σακελλαρόπουλος, όπ.π.

1032 Νάιντεν Γκέροφ προς Κόμη Ιγνάτιεφ, Φιλιπούπολη 1.2.1871, σε Popruzhenko 1932, 4-5.

λές αλυτρωτικών ανταρτοομάδων, μ' επικεφαλής όχι μόνο μακεδόνες ή βούλγαρους καπετάνιους αλλά και απόστρατους ρώσους αξιωματικούς· με δυο λόγια, οι οθωμανικές αρχές και οι σύμμαχοί τους, Έλληνες και Βρετανοί, ένιωθαν πως είχαν πολύ περισσότερους λόγους να δυσπιστούν για ενδεχόμενες παράπλευρες δραστηριότητες των πλανόδιων μικροπωλητών από τον μακρινό βορρά.¹⁰³³ «Δεν θα έπρεπε να παραλείψω ν' αναφέρω, σε σχέση με την κατάσταση στη Μακεδονία», διαβάζουμε σε έκθεση του βρετανού προξένου Θεσσαλονίκης Τζον Ελάιτζα Μπλαντ [John Elijah Blunt] προς την προϊστάμενή του πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, «πως η παρουσία στη χώρα πολυάριθμων ρώσων μικροπωλητών, οι οποίοι επιδίδονται φαινομενικά στην πώληση εικόνων [icons] και ιστορικών πινάκων [historical pictures] στη βουλγαρική αγροτιά, έχει ξυπνήσει τις έντονες υποψίες των αρχών. Με διαβεβαιώνουν ότι την παρούσα στιγμή υπάρχουν περίπου τριάντα τέτοιοι Ρώσοι στα βιλαέτια Θεσσαλονίκης, Κοσσυφοπεδίου και Μοναστηρίου. Έχει παρατηρηθεί πως επισκέπτονται μονάχα βουλγαρικά κέντρα· πως οι περισσότεροι απ' αυτούς είναι νέοι, έξυπνοι άνδρες, εμφανώς ανώτεροι από το επάγγελμά τους· πως ο αριθμός τους αυξήθηκε πολύ ακριβώς πριν από την έναρξη της μακεδονικής αναταραχής και πως οι περισσότερες ζωγραφιές που πουλάνε ή διανέμουν στους ντόπιους έχουν σκαρωθεί με τέτοια μορφή, ώστε να διεγείρουν άσχημα συναισθήματα μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Η πρόσφατη απέλαση δυο απ' αυτούς από τις Σέρρες προκάλεσε την έντονη διαμαρτυρία του ρώσου συναδέλφου μου κ. Γιάκομπσον, στην οποία προειδοποιεί τις αρχές ότι, σε περίπτωση που θίξουν περαιτέρω ρώσους μικροπωλητές κατά την άσκηση της νόμιμης επιχειρηματικής δραστηριότητάς τους, η ρωσική κυβέρνηση θα προσφύγει σε αντίποινα σε βάρος οθωμανών υπηκόων στη Ρωσία».¹⁰³⁴ Για το συγκεκριμένο επεισόδιο, και κυρίως για τη σύνδεση των αφένια με άλλες (πραγματικές ή εικαζόμενες) ανατρεπτικές δραστηριότητες, διαφωτιστική είναι η ενημέρωση του Μπλαντ από τον έλληνα υποπρόξενο της Βρετανίας στις Σέρρες, Κώστα Καπέτη, ηγετικό στέλεχος παράλληλα του τοπικού ελληνικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου και μέλος της εφορείας των ελληνικών εκπαιδευτηρίων της πόλης,¹⁰³⁵ η αναφορά του οποίου φέρει τον εύγλωττο τίτλο «μέτρα κατά της επιβουλής των Σλάβων» (mesures contre [la] menée [des] Slaves): «Τις συλλήψεις που πραγματοποίησε εδώ ο Χασάν Πασάς είχα την τιμή να σας τις γνωστοποιήσω με την έκθεσή μου υπ' αριθ. 3 της 6ης Φεβρουαρίου. Την επομένη της αναχώρησης του Χασάν πασά, το στρατοδικείο εξαπέστειλε στα μέρη τους δυο άτομα προερχόμενα από τον καζά του Κιοπρουλού [=Βέλες], κάλεσε δε ορισμένους κατοίκους των Σερρών γνωστούς για τις σλαβόφιλες τάσεις τους και, αφού τους συμβούλευσε να μην ανακατεύονται με την πολιτική, τους άφησε με εγγύηση. Ξαποστάλθηκαν επίσης

1033 Για την ένοπλη δραστηριότητα που ακολούθησε την ήττα των εξεγέρσεων του 1878 κατά της συνθήκης του Βερολίνου, βλ. Κωστόπουλος 2022, 476-487.

1034 FO 195/1515/67-69, Consul-General Blunt to the British Embassy in Constantinople, Salonica, 22.2.1885, No.11.

1035 Θεοδωρίδης 1875, 14· Δημητριάδης 1881, 16-17· Τσικόπουλος 1881, 24-26· Μπάκας 2013, 455 & 461.

Πιο πλούσια πληροφόρηση για την εσωτερική λειτουργία του μηχανισμού που επέβαλλε τον εξοστρακισμό των ύποπτων ή/και ενοχλητικών μικροπωλητών αντλούμε από δυο λίγο μεταγενέστερες εκθέσεις του ελληνικού προξενείου Βιτωλίων για παρόμοια συμβάντα στην άλλη άκρη της Μακεδονίας. Στα μέσα Αυγούστου της ίδιας χρονιάς, ο πρόξενος Κωνσταντίνος Πανουργιάς ενημέρωσε την Αθήνα «ότι κατά τον παρελθόντα χειμώνα διήλθεν εκ Φλωρίνης Ρώσος τις προς πώλησιν εικόνων. Τούτον υποπτευθείς ο Καϊμακάμης Φλωρίνης ως απόστολον κομιτάτου τινός πανσλαβιστικού, εξεδίωξεν της πόλεως εμποδίσας αυτόν να πωλήση τας εικόνας του». Η συνέχεια της υπόθεσης αφορά την προσπάθεια του αφένια να διεκδικήσει αποζημίωση, τους μηχανισμούς που κινητοποιήθηκαν για την επιβολή ή την ακύρωσή της και το σκεπτικό που επιστρατεύθηκε επ' αυτού. Το κεντρικό διακύβευμα αφορούσε, φυσικά, τις πιθανολογούμενες επιπτώσεις της μιας ή της άλλης απόφασης στο ηθικό των ντόπιων εξαρχικών, η συναισθηματική και πολιτικοϊδεολογική ταύτιση των οποίων με τη Ρωσία θεωρούνταν δεδομένη, και τις επιπτώσεις μιας τέτοιας εξέλιξης στις εθνοθηρησκευτικές επιλογές των πολυάριθμων επαμφοτερίζοντων κατοίκων:

«Ο Ρώσος ούτος μεταβάς εκείθεν αμέσως εις το ενταύθα Ρωσσικόν Προξενείον παρεπονέθη κατά του Καϊμακάμη, και το Ρωσσικόν Προξενείον διεμαρτυρήθη κατά της παρεμποδίσεως ταύτης του Καϊμακάμη προς τον Γεν. Διοικητήν και εξήτησε να αποζημιωθεί ούτος δια την παρεμπόδισιν ταύτην. Το ζήτημα έκτοτε έμενεν εκκρεμές, ουχ ήττον το Ρωσσικόν προξενείον δεν έπαυε να ζητή την σχετικήν αποζημίωσιν. Ο Γεν. Διοικητής την παρελθούσαν εβδομάδα εδέχθη κατ' αρχήν την περί αποζημιώσεως απαίτησιν του Ρωσσικού Προξενείου, αλλ' αφού προηγουμένως εξετασθή κατά πόσον παρανόμως ενήργησεν ο Καϊμακάμης.

Εννοείται ότι το Ρωσσικόν Προξενείον αμέσως εδέχθη την πρότασιν του γεν. Διοικητού, ζητήσαν την απομάκρυνσιν του Καϊμακάμη εκ Φλωρίνης κατά την ενεργηθησομένην ανάκρισιν, ίνα μη δια της εκείσε παρουσίας αυτού επιπρεάζωνται τα εξετασθησόμενα. Ο Γεν. Διοικητής δεν εδέχθη τούτο και μετά μακράν συζήτησιν απεφασίσθη ίνα μη απομακρυνθή εκείθεν ο Καϊμακάμης, να μεταβώσιν δε προς εξέτασιν ο Αος Διερμηνεύς της Γεν. Διοικήσεως μετά του Διερμηνέως του Ρωσσικού Προξενείου. Άμα ως έλαβον γνώσιν τούτου, ενήργησα δια των προκρίτων εντεύθα οθωμανών, οίτινες έχουν ισχύν και επιρροήν επί του Γεν. Διοικητού, όπως μταιώσω, ει δυνατόν, την ληφθείσαν υπό του Γεν. Διοικητού απόφασιν ταύτην, καθόσον η επιτυχία αύτη του Ρωσσικού Προξενείου θα απεθράσυνε τους σχισματικούς κατά των

1036 FO 294/13/172, Capety to Consul General Blunt, Serres 14.2.1885, No.7. Ο Χασάν πασάς ήταν στρατιωτικός διοικητής του βιλαετίου Θεσσαλονίκης, κατά την περιοδεία του δε στο σαντζάκι των Σερρών είχε συλλάβει και φυλακίσει με την κατηγορία του «ταραχοποιού» μερικές δεκάδες ηγετικά και μεσαία στελέχη της εκεί εξαρχικής παράταξης, τα επιφανέστερα από τα οποία εξορίστηκαν κατόπιν στα βάθη της Ανατολίας (Νεολόγος, 18.1.1885, 2, και 2.2.1885, 3· Kiril 1970, 159-165).

ημετέρων και θα ενθαρρύνη αυτούς εις τας ενεργείας των.

Εκ του επιτευχθέντος αποτελέσματος δύναμαι να είπω ότι αι περί τούτου ενέργειαι μου επέτυχον, καθόσον, ναι μεν ο Γεν. Διοικητής δεν παρητήθη της αποφάσεώς του και εστάλη η εξεταστική επιτροπή, ήτις πεισθείσα εκ της εξετάσεως ότι ο Καϊμακάμης ημπόδισε την πώλησιν των εικόνων του ρώσσου, προσεκάλεσεν αυτόν ο Διερμηνεύς της Διοικήσεως όπως πληρώση αποζημιώσιν λιρών οθωμανικών 6. Αλλά ο Καϊμακάμης τη ιδιαίτερα συμβουλή του Διερμηνεύς ηρνήθη να καταβάλη το ζητούμενον ποσόν, ισχυρισθείς ότι αν ηδίκησά τινα, ο αδικηθείς δύναται να προσφύγη εις τα δικαστήρια και διά της δικαστικής οδοῦ να επιδιώξη τα δικάια του και ότι διά της διοικητικής οδοῦ δεν δύναται ουδείς να τον υποχρεώση να πληρώση αποζημιώσεις. Ο διερμηνεύς της Γεν. Διοικήσεως συνεβούλευσε ταῦτα προς τον Καϊμακάμην τη υποδείξει και τη προτροπή ημών. Ο διερμηνεύς οὗτος συνδέεται διά στενῆς φιλίας μετὰ του διερμηνεύς του υπ' ἐμέ Προξενείου, ὅστις επανειλημμένως εἶδεν αυτόν και εισηγήσατο αὐτῷ ταῦτα.

Εκ της ἀρνήσεως του Καϊμακάμη ἐματαιώθη η μέχρι τούδε ἐνέργεια του Ρωσικοῦ Προξενείου και το ζήτημα θα μετενεχθῇ βεβαίως εις Κωνσταντινούπολιν ὅπου οὔτε τόσον ευκόλως λύνονται τοιαῦτα ζητήματα οὔτε τόσον ταχέως».¹⁰³⁷

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις διευκρινίσεις του προξένου σε συμπληρωματικὴ ἀναφορὰ του, ἓνα μῆνα ἀργότερα, αὐτὸ που ἔκρινε τὴν τελικὴ ἀπόφαση των οθωμανικῶν ἀρχῶν ἦταν κυρίως τὸ περιεχόμενον των μὴ θρησκευτικῶν ἀπεικονίσεων που διακινούσε ὁ συγκεκριμένος ἀφένια: «Κατὰ τὴν ἐπὶ τόπου ἐξέτασιν ὁ Διερμηνεύς της Γεν. Διοικήσεως συνέλεξεν τὰς ὑπὸ του ρώσσου πωληθείσας εἰκόνας, αἵτινες παριστῶσι διαφόρους μάχας και νίκας των βουλγάρων και ρώσων κατὰ των τούρκων, και ἅμα ἐπιστρέψας ἐνταῦθα ὑπέβαλεν αὐτάς μετὰ της ἐκθέσεώς του πρὸς τον Γεν. Διοικητήν, ὅστις ἐπὶ τῇ βάσει της ἐκθέσεως ταύτης διεβίβασε τακρίριον πρὸς τὸ Ρωσσικόν Προξενεῖον, δι' οὐ ἀναλύων τον ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν διὰ της πωλήσεως των τοιούτων εἰκόνων, ἐπιδοκιμάζει τὴν κατὰ του ρώσσου πωλητοῦ διαγωγὴν του Καϊμακάμη Φλωρίνης και ἀποκρούει τὴν περὶ ἀποζημιώσεως ἀξίωσιν του Ρωσικοῦ Προξενείου. Ἐπιπροσθέτων ὅτι αν ὁ ὑπῆκοος ρώσος νομίζει εαυτὸν ζημιωθέντα ἐξ ὑπαιτιότητος του Καϊμακάμη δύναται να ζητήσῃ διὰ των δικαστηρίων ἀποζημιώσιν. Εἰς ταῦτα τὸ Ρωσσικόν Προξενεῖον δεν ἀπῆντησεν εἰσέτι»¹⁰³⁸.

1037 ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, Κ. Πανουριάς πρὸς Υπ.Εξ., Ἐν Βιτωλίοις 13.8.1885, ἀρ.478.

1038 ΙΑΥΕ 1885/ΑΑΚ/ΙΒ, ὁ ἴδιος πρὸς Υπ.Εξ., Ἐν Βιτωλίοις 10.9.1885, ἀρ.523.

Την έμφαση στη διακίνηση πολιτικά λιγότερο ή περισσότερο επιλήψιμων κοσμικών απεικονίσεων, και την υποβάθμιση μέχρι εξαφάνισης του θρησκευτικού σκέλους των επίμαχων εμπορευμάτων, πιστοποιούν και τα αλληπάλληλα σχετικά δημοσιεύματα του ελληνικού Τύπου της Κωνσταντινούπολης την ίδια περίοδο. Σε αντίθεση με τη συνήθη αποσιώπηση των επίσημων ρωσικών εκκλησιαστικών δωρεών από τις ελληνικές και βουλγαρικές εφημερίδες της εποχής, για λόγους που έχουμε ήδη αναφέρει, σε τούτη την περίπτωση η παρουσία των πλανόδιων εμπόρων όχι μόνο μνημονεύεται αλλά και καταγγέλλεται ευθέως σαν δραστηριότητα βλαπτική για το κοινό ελληνο-οθωμανικό συμφέρον.

Το πρώτο σχετικό άρθρο που έχω εντοπίσει είναι μια ανταπόκριση από τα Βιτώλια που δημοσιεύθηκε στις αρχές Φεβρουαρίου εκείνης της χρονιάς στην πρώτη σελίδα του «Ανατολικού Αστέρου». Το επίμαχο εμπόρευμα περιορίζεται εκεί στα πορτρέτα της τσαρικής οικογένειας, δίχως την παραμικρή αναφορά σε θρησκευτικές εικόνες, η όποια επικινδυνότητα δε των πωλητών αφορά ενδεχόμενη κατασκοπευτική δράση τους. Το δημοσίευμα παρέχει ωστόσο κάποιες ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το θεσμικό καθεστώς του αλλοδαπού «εικονοπώλη» στην ύστερη οθωμανική αυτοκρατορία:

*«Κατ' αυτές ολόκληρα τάγματα εκ 10 και 15 ατόμων, κοζακικών ένδυμα φερόντων και μίαν ή δύο άμαξας κατόπιν αυτών συρόντων με φορτία εικόνων της αυτοκρατορικής ρωσικής οικογενείας υπό διαφόρους τύπους, κατέλυσαν τα μέρη ταύτα. Τας εικόνας ταύτας πωλούντι εις τιμάς ευτελεστάτας. Αλλ' άραγε ο μόνος σκοπός τούτων αφορά να προικίσωσιν δι' ευώνων εικόνων τους λαούς της Μακεδονίας ή έτερος υποκρύπτεται δόλος; Εάν υπολογίση τις τας δαπάνας και τας εκ της πωλήσεως ωφελείας, θα εύρη αμέσως ότι κατά τα εννέα δέκατα υπάρχει ζημία. Φέρουσιν όμως τακτικά διαβατήρια ως εικονοπώλαι (ρεσιμτζή), επιθεωρημένα όθεν διέρχονται εκ των οικείων προξενείων και υπό των αρμοδίων πολιτικών αρχών, και διά τούτων εκδηλούσι την αθώαν αυτών κατά την Μακεδονίαν περιοδείαν. Ευχόμεθα ούτω να έχη το πράγμα. Αλλά διατί εκ της νομαρχίας του Κοσσόβου εξεδιώχθησαν, ήτις και προς την ημετέραν νομαρχίαν την αποπομπήν δηλώσασα προσοχήν συνιστά αυτή; Ότι το εμπόριον δυνάμει των διεθνών συνθηκών είναι ελεύθερον, τούτο ουδείς αρνείται. Εμπορεύματα όμως πρωτοφανή υπό εμπόρων αγνώστου καταγωγής απαιτούσι καθ' ημάς πλείονα προσοχήν και αυστηράν επιτήρησιν, ίνα μη ευρεθώμεν ημέραν τινά απέναντι συστηματικωτέρας κατασκοπείας των του πανσλαβισμού οργάνων».*¹⁰³⁹

1039 ■ «Μοναστήριον τη 23 Ιανουαρίου 1885. Ιδιαίτερα αλληλογραφία του Ανατολικού Αστήρος», *Ανατολικός Αστήρ*, 6.2.1885, 149-150.

Τη σκυτάλη παρέλαβε το επόμενο διάστημα ο «Νεολόγος», αναδημοσιεύοντας τάχιστα την παραπάνω ανταπόκριση¹⁰⁴⁰ κι ανακινώντας περιοδικά το ζήτημα με δικές του ειδήσεις και σχόλια. Όπως και στο αρχικό δημοσίευμα του «Αστέρος», έτσι κι εδώ το πρόβλημα επικεντρώνεται πάντως αποκλειστικά και μόνο στις μη θρησκευτικές απεικονίσεις, αποσιωπώντας την ταυτόχρονη πώληση εκκλησιαστικών ειδών (που μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη σε κάθε περίπτωση, αν μη τι άλλο ως κάλυψη για τη διακίνηση των υπολοίπων):

- *«Και εντεύθεν και αλλαχόθεν της Μακεδονίας και προ τινος και δια του Νεολόγου εδημοσιεύθη ότι πολλοί Ρώσσοι διάφορα αυτής μέρη διατρέχουσι πωλούντες εικόνες της ρωσικής αυτοκρατορικής οικογενείας και άλλας διαφόρους μάχας του ρωσσοτουρκικού πολέμου. Και ενιαχού μεν, ως ήδη ειπώθη, εκωλύθησαν υπό των εγχωρίων αρχών, εις Σέρρας όμως από τινων ημερών εξακολουθούσιν εκτεθέντες αυτές προς πώλησιν εις διάφορα της πόλεως μέρη. Μετά τα άλλοτε περί του αντικειμένου τούτου γραφέντα, περιττόν όπως ήδη προστεθείναι τι ως προς τον διά του μέσου τούτου, όπερ τελευταίον ιδία εις πυρετώδη ενέργειαν ετέθη, επιδιωκόμενον σκοπόν. Τουλάχιστον η ελαχίστη τιμή εις ήν πωλούνται αι εικόνες αύται έδει να εμβάλη εις υπονοίας σοβαράς τας κατά τόπους κυβερνητικές αρχάς. Άραγε παρόμοιόν τι υπό τας αυτές περιστάσεις και εν παρομοία ώρα αν συνέβαινεν εν Ρωσσία θα επετρέπετο;»¹⁰⁴¹*
- *«Και εν Μελενίκω και εν Νευροκόπω και εν γένει πανταχού της Μακεδονίας επλημμύρισαν Ρώσσοι πωλούντες εικόνες της ρωσικής αυτοκρατορικής οικογενείας, και άλλας παριστώσας διαφόρους μάχας του ρωσσοτουρκικού πολέμου. Εν Νευροκόπω κατεσχέθησαν τοιαύται εικόνες· εν μία τούτων παρίστατο η Α.Μ. ο Σουλτάνος όπισθεν του Γουλιέλμου κρατών το εδώλιόν του, όπερ σημαίνει ότι υπηρετών αυτόν μόλις σώζεται. Απηγορεύθη εις τους πωλητάς τούτους η εις τον καζάν Νευροκόπου πώλησις τοιούτων εικόνων· τούτο δ' εγένετο καλώς· διότι τις αγνοεί τον δια των εικόνων τούτων εις ευτελεστάτην τιμήν πωλουμένων επιδιωκόμενον σκοπόν; Ωραίον αλλά και διδακτικόν θέαμα το ν' απαντά τις εν πενιχραίς χωρικών καλύβαις Αυτοκράτορας, Στρατηγούς, Αξιωματικούς... Ρώσσους! Οι αρμόδιοι ας επιληφθώσι σπουδαιότερον της υποθέσεως ταύτης»¹⁰⁴²*

Το τελευταίο κείμενο του «Νεολόγου» που εντόπισα παραπέμπει σε σχετικό δημοσίευμα τουρκικής εφημερίδας, φιλοτεχνεί δε μια πολύ ευρύτερη εικόνα τόσο της γεωγραφικής έκτασης του φαινομένου όσο και του χαρακτήρα των διακινούμενων εμπορευμάτων· οι διατυπώσεις του παραπέμπουν σε θρησκευτικές πρωτίστως εικόνες, δίχως την παραμικρή αναφορά σε προβληματικές

1040 «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, 7.2.1885, 3.

1041 «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, 27.2.1885, 3.

1042 «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, 24.4.1885, 3.

πολιτικά απεικονίσσεις κοσμικού χαρακτήρα. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η πληροφορία της αρχικής πηγής, σχετικά με τις πρακτικές των αφένια αλλά και για τους περιορισμούς που επέβαλε στις κινήσεις τους ο συμβιβαστικός διακανονισμός μεταξύ ρωσικού προξενείου και οθωμανικής διοίκησης:

«Εἰς τὴν “Τερτζουμάν Χακηκάτ” γράφουσιν ἐκ τῆς αὐτῆς πόλεως [Σέρρες] ὅτι ἀπὸ τινος παρατηροῦνται ἐκεῖ πολλοὶ Ρώσσοι ἀσχολούμενοι εἰς πώλησιν εἰκόνων, διατρέχουσι δὲ ἰδίᾳ τὰ διαμερίσματα Σερρών, Πετρίτσης, Μελενίκου, Νιηρίτης, Γενιτζέ, Βοδενών, Κηλκισίου καὶ Στρωμνίτης· οἱ Ρώσσοι οὗτοι διατρίβουσι τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας ἐν τοῖς χωρίοις ἀτίνα ἐπισκέπτονται, συνεφωνήθη δὲ ὑπὸ τοῦ γενικοῦ διοικητοῦ καὶ τοῦ ρωσσικοῦ προξενείου ὅτι οἱ ἐν λόγῳ Ρώσσοι οφείλουσι τοῦ λοιποῦ νὰ πωλώσι τὰς εἰκόνας αὐτῶν μόνον ἐν ταῖς πρωτευούσαις τῶν διαμερισμάτων, ἀλλ’ ὁ ἀνταποκριτὴς ἀμφιβάλλει ἀν’ ἡ συμφωνία αὕτη τηρῆται ὑπὸ τῶν ἀξιοτίμων πωλητῶν.

Επὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου πολλὰκις ἡμῖν ἐγράψαν τὰ εἰκότα οἱ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ ἡμέτεροι ἀνταποκριταὶ καὶ ἐφίστων τὴν προσοχὴν τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβερνήσεως, καθόσον ἡ ἀδυναμία αὕτη τῶν Ρώσσων τοῦ νὰ ἐρχῶνται τόσον μακρόθεν πρὸς πώλησιν εἰκόνων, ἀντικειμένων δηλαδὴ οὐχὶ τῆς πρώτης ἀνάγκης, ἐμβάλλει, φαίνεται, εἰς ὑπονοίᾳς περὶ τοῦ κυρίως σκοπομένου δια τῶν ἐν λόγῳ πωλήσεων».¹⁰⁴³

Αὐτὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴ μακεδονικὴ ἐνδοχώρα. Σὲ εφημερίδα τοῦ ἐλληνικοῦ βασιλείου ἔχει πάλι ἐντοπιστεῖ μιὰ λακωνικὴ ἀναφορά στὴ μαζικὴ παρουσία ἀφένια στὴν ἰδίᾳ τὴ Βασιλεύουσα, τὴν ἰδίᾳ πάντα ἐποχὴ καὶ χρονιά. «Πολλοὶ ρώσσοι», διαβάζουμε, «δήθεν πωληταὶ ἁγίων εἰκόνων, καλῶς ἐνδεδυμένοι, φέροντες δὲ ὑποδήματα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν Κοζάκων, ομιλοῦντες πολλὰς γλώσσας, ἐν οἷς καὶ τὴν βουλγαρικὴν, διέρχονται κατ’ αὐτὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σπεύδοντες νὰ διασπαρῶσιν ἕκαστος εἰς διάφορα μέρη καὶ ἐπιμελῶς ἀποφεύγοντες οἰανδήποτε ἐρευναν».¹⁰⁴⁴ Στὴν ἰδίᾳ τὴν Κωνσταντινούπολιν πάντως, μακριὰ ἀπὸ τὴ διεκδικούμενη σλαβόφωνη μακεδονικὴ ἐνδοχώρα, ἡ διακίνησις μὴ λειτουργικῶν ρωσικῶν εἰκόνων θρησκευτικοῦ περιεχομένου θεωροῦνταν κάθε ἄλλο παρά ἐπιλήσιμη, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ δημοσίευμα τῶν ἰδίων ἡμερῶν σὲ μιαν ἄλλη τοπικὴ εφημερίδα:

«Ὁ Παν[ιερώτατος] ἀρχιμ[ανδρίτης] κ. Θεοδώρητος, Δικαῖος τῆς ἐν Ἀγίῳ Ὄρει Σκήτης τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου, ἐπανελθὼν ἐξ Ὀδησσοῦ ἐνταῦθα τὴν παρελθούσαν Πέμπτην, ἀναχωρεῖ αὐρίον μεταβαίνων εἰς τὴν ἀγιορειτικὴν αὐτοῦ σκήτην, ἥς προΐσταται. Ὁ σεβάσμιος ἀρχιμανδρίτης κατὰ τὴν ἐνταῦθα ὀλιγοήμερον διαμονὴν τοῦ διάφορα φιλανθρωπικά καὶ φιλεκπαιδευτικά τῆς

1043 «Επαρχιακά», *Νεολόγος*, 11.6.1885, 3.

1044 «Εἰδήσεις διάφορου», *Πανόπη*, 18.4.1885, 3.

ημετέρας πόλεως καταστήματα ευηργέτησε, ιδιαίτερα δε μνημονεύομεν του Νηπιαγωγείου της απόρου συνοικίας Σαλματομβρουκίου εις ό ευηρεστήθη ο φιλόμουσος κληρικός και της ελληνικής παιδείας λάτρης όπως δωρήσεται τας εν τοις Νηπιαγωγείοις εν χρήσει εικόνας τας εικονιζούσας διάφορα πρόσωπα και διάφορα σπουδαία γεγονότα της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης. Θεωρούμεν περιττόν να επαινέσωμεν τον ζήλον και την φιλομουσίαν του αρχιμ. Θεοδωρήτου, του οποίου τα ευγενή αισθήματα συνιστώμεν θερμώς πάσι τοις ομογενέσι αυτού»¹⁰⁴⁵.

Τα μυστικά της ζητείας

Ο τελευταίος διάυλος εισαγωγής ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών που θα μας απασχολήσει έχει αφήσει άνισα μεν, αλλά ικανοποιητικά αρχειακά ίχνη. Ο λόγος για τους ταξειδιώτες, τους ορθόδοξους δηλαδή μοναχούς από τις «εμπερίστατες» εκκλησίες της Ανατολής που επισκέπτονταν κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τη Ρωσία στο πλαίσιο κάποιας ζητείας, σε αναζήτηση ελεών από το εκεί ορθόδοξο ποίμνιο. Χαρακτηριστική μορφή περιοδεύοντος εράνου της οθωμανικής περιόδου, προορισμένου να συμβάλει στην κάλυψη υφιστάμενων χρεών ή στην αντιμετώπιση έκτακτων αναγκών των Πατριαρχείων, των μητροπόλεων ή κάποιων μοναστηριών, η ζητεία (ή «ταξειδιον») μπορούσε να πραγματοποιηθεί από εξουσιοδοτημένους εκπροσώπους αυτών των τελευταίων τόσο εντός όσο και εκτός της αυτοκρατορίας, με τη Ρωσία να υποκαθιστά σταδιακά, ως ο κατεξοχήν προσοδοφόρος προορισμός, τη Δυτική Ευρώπη¹⁰⁴⁶. Αν σε παλιότερες εποχές οι αποστολές εκεί περιορίζονταν, όπως έχουμε ήδη δει, κατά κανόνα στη Μόσχα ή/και την Αγία Πετρούπολη με σκοπό την παραλαβή της προβλεπόμενης τσαρικής επιχορήγησης προς τα καθιδρύματα της υπόδουλης Ανατολής¹⁰⁴⁷, στη διάρκεια του 19ου αιώνα οι ταξειδιώτες διασχίζουν πλέον ελεύθερα μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα της ρωσικής ενδοχώρας, αποβλέποντας σε αυξημένες εισπράξεις από το επαρχιακό ιδίως ποίμνιο κι αποκομίζοντας τόσο υλικά οφέλη και μακροπρόθεσμες διασυνδέσεις, όσο και μια σαφώς καλύτερη εικόνα για τον τόπο και τους ανθρώπους του. Εκτός από τις δωρεές ειδών εκκλησιαστικής τέχνης που παραλάμβαναν απευθείας σε είδος, ένα μέρος από τα έσοδά

1045 «Διάφορα», *Βυζαντίς*, 14.3.1885, 3.

1046 Για μια συνολική επισκόπηση, βλ. Αγγελιομάτη-Τσουγκαράκη 2007. Για τις παλιότερες ζητείες στην Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: Saracino 2021. Για ζητείες εντός της Οθωμανικής επικράτειας: Σκουζές 1948, 85-92· Γόννης 2006· Παπαδάκης 2016. Για την παραδοσιακή κάλυψη των ζητειών από την οθωμανική έννομη τάξη: Fotić 2010. Σχετικά με τη ζητεία μοναχών του Αρκαδίου στη Ρωσία το 1894-1896: Μαραγκουδάκης 1996, 193-203· Παπαδάκης 2016, 5-6.

1047 Κατά κανόνα, επειδή -παρά την αυστηρότητα της σχετικής ρύθμισης- φαίνεται πως κάποιοι «ταξειδιώτες» επισκέφθηκαν τελικά, άγνωστο κάτω από ποιες ακριβώς συνθήκες, και κάποια σημεία της ρωσικής ενδοχώρας. Επισκεπτόμενος λ.χ. τον Άθω τον Απρίλιο του 1677, ο βρετανός Τζον Κόβελ σημείωσε στο ημερολόγιό του πως το ένα τρίτο των αγιορειτών μοναχών απουσίαζαν κυκλικά σε αποστολές ζητείας, για να συμπληρώσει αμέσως μετά: «Πολλοί πάνε τόσο μακριά όπως η Ρωσία, η Μοσκόβια (συνάντησα δυο εδώ που έχουν βρεθεί στον Αρχάγγελο)» (Hasluck 1911, 111).

τους μετατρέπονταν επίσης σε επιτόπιες παραγγελίες τέτοιων αντικειμένων – διαχρονικό τεκμήριο της προσωπικής συμβολής τους στην οικονομική ανακούφιση των καθιδρυμάτων τους, αλλά και απόδειξη της εκτίμησης που απολάμβαναν αυτά τα προϊόντα του ορθόδοξου βορρά μεταξύ των ομόδοξων κοινοτήτων της οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η διαδικασία γι' αυτά τα «ταξείδια» στην τσαρική Ρωσία ακολουθούσε ένα αυστηρά καθορισμένο γραφειοκρατικό τυπικό.¹⁰⁴⁸ Για την πραγματοποίησή τους απαιτούνταν, κατ' αρχάς, γραπτή προέγκριση της ρωσικής Ιεράς Συνόδου. Η απόκτησή της επιτυγχανόταν κατά κανόνα μέσω της ρωσικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη ή ισχυρών διαμεσολαβητών (όπως ο Αντρέι Μουραβιόφ και οι μεγάλοι δούκες που κατά καιρούς επισκέφθηκαν το Άγιο Όρος).¹⁰⁴⁹ Μετά την αρχική έγκριση, οι εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποι εφοδιάζονταν με τα σχετικά πιστοποιητικά και ταξίδευαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου η ρωσική πρεσβεία τους εφοδίαζε με ομαδικό διαβατήριο για την Αγία Πετρούπολη. Εκεί παραλάμβαναν από την Ιερά Σύνοδο ατομικά, ετήσια κι ανανεώσιμα, διαβατήρια για τις μετακινήσεις τους στο εσωτερικό της τσαρικής αυτοκρατορίας, μαζί μ' ένα βιβλίο εισφορών στο οποίο έπρεπε να καταχωρείται κάθε έσοδο ή άλλη δωρεά τα τελευταία παραδίδονταν στην τοπική εκκλησιαστική αρχή (духовна консистория, «κονσιστόρια»), που τα διαβίβαζε στη Σύνοδο κι αυτή με της σειράς της στη δικαιούχο μονή ή μητρόπολη.¹⁰⁵⁰ Κατά τη διαμονή τους στη Σιβηρία, οι φορείς αυτών των διαβατηρίων δικαιούταν, όπως και όλοι οι «επίσημοι ξένοι» ή οι επισκέπτες

- 1048 Μελέτιος 1882, 3-4, 21, 33, 49, 92 & 96· Cod.D.Gr. 375, φ.498-498 bis, συνοπτική περιγραφή της ζητείας της Μονής Τιμίου Προδρόμου (1862-1864) από τον ηγούμενο Θεοδόσιο· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/99-107, άτιτλη εξιστόρηση της ζητείας του 1888-1892 από τον καθηγούμενο της Σιμωνόπετρας, Νεόφυτο· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος Ιερομόναχος, «Ημερολόγιον και περιήγησις του ταξιδίου μας εις Ρωσσίαν», σ.1-10. Πρβλ. Παπαδάκης 2016, 5-6, και Σταματόπουλος 1998, 56.
- 1049 Μελέτιος 1882, 3-4· Cod.D.Gr. 375, φ.498· Kapustin 2020, 224, εγγραφή της 6.10.1862· ΑΨΚ/13/02/01/1879127, επίτροποι Σιμωνόπετρας Δαμασκηνός & Γαβριήλ προς ρώσο πρόξενο Θεσ/νίκης, 4.1879· ΑΨΚ/21/02/02/819/319-320, Αρχιμανδρίτης Ευστράτιος Φιλοθεϊνός προς Επιτρόπους Ι.Μ. Φιλοθέου, Κων/λς 4.1.1897· ΑΨΚ/05/02/01/1422, Χαράλαμπος Διονυσιάτης προς καθηγούμενο Δοσίθεο, Εν Κων/πόλει 20.10.1899. Ανάλογες διαμεσολαβήσεις επιδιώκονταν και για την ανανέωση υφιστάμενων αδειών (Α. Καπούστιν προς αρχιεπισταγγελέα της ΡΙΣ Α. Π. Αχμάτοφ, Κων/λη 30.6.1864, σε Kapustin 2013, 178). Οι εισηγήσεις της πρεσβείας δεν γίνονταν πάντως αυτόματα δεκτές από την Ιερά Σύνοδο, που διατηρούσε για τον εαυτό της το δικαίωμα κατανομής της σχετικής εύνοιας, όπως αποδεικνύει η ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία γύρω από το σχετικό αίτημα της Σιμωνόπετρας μεταξύ 1875 και 1888 (Gerd 2014β, 16-19 & 22).
- 1050 Μελέτιος 1882, 59· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», σ.67. Για την κανσιστόρια, ως θεσμό της ρωσικής εκκλησίας εν γένει, βλ. Freeze, 27-28, 40 & 451, και το καταστατικό της (Уставъ 1843). Στην πραγματικότητα, πάντως, μεγάλο μέρος των εσόδων παρέμενε ακατάγραφο και διαβιβαζόταν στους τελικούς δικαιούχους μέσω τραπεζών ή από τους ίδιους τους ταξιδιώτες κατά τον επαναπατρισμό τους (ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 32, 47-8, 56, 69-70, 148-58 & 176-80· Μελέτιος 1882, 90-91 & 101). Συχνά, πάλι, ένα μέρος των εισπράξεων οι τελευταίοι τις ιδιοποιούνταν ως προσωπικά έσοδα, με το -άγνωστης φερεγγυότητας- σκεπτικό πως «η διάκρισις αὐτῆς συνδρομῆς, ἰδιαιτέρως μὲν δια τὴν Μονήν, χωριστά δὲ [δια τον] ταξιδιωτήν, εἶναι συνήθης παρὰ τοῖς Ρώσσοις» (Μελέτιος 1882, 36· Μαραγκουδάκης 1996, 201-202). Ο εφοδιασμός από την Ιερά Σύνοδο με «βίβλο δωρεών» ίσχυε, τέλος, και για τους εράνους που πραγματοποιούσαν ρώσοι κληρικοί εντός της αυτοκρατορίας, όπως πληροφορούμαστε από την ελληνική διπλωματική αλληλογραφία του 1860 τη σχετική με τη σκανδαλώδη συμπεριφορά του αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Βεγλερή (ΙΑΥΕ 1915/Α29.5(1), Ι. Σούτσος προς Υπ.Εξ. Α. Κουντουριώτη, Εν Πετρούπολει 30.3.1860, ά.α., 23.8.1860, αρ.190, 8.10.1860, αρ.266, και 11.11.1860, αρ.295).

κρατικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι, δωρεάν στέγη και διατροφή από την τοπική διοίκηση.¹⁰⁵¹ Οι ταξιδιώτες επέλεγαν κατά βούληση το δρομολόγιό τους, με βάση τις συμβουλές που τους παρείχαν ντόπιοι μοναχοί και κληρικοί, επιχώριοι μητροπολίτες ή απλοί πολίτες,¹⁰⁵² αλλά και τις προσωπικές τους εκτιμήσεις και προσδοκίες (συχνά λανθασμένες ή ανεδαφικές) για πιθανή μεγιστοποίηση των απολαβών τους.¹⁰⁵³ Όπως διαπιστώνουμε από τις διαθέσιμες αφηγήσεις, περισσότερο προσοδοφόρα για τη ζητεία αποδεικνύονταν συνήθως τα απομακρυσμένα βιομηχανικά κι εξορυκτικά κέντρα της ενδοχώρας, ιδίως όταν οι αφηγητές προσκαλούνταν από (ή κατάφερναν να συναντήσουν) τους εκεί εργοστασιάρχες ή ιδιοκτήτες ορυχείων.¹⁰⁵⁴ Πολλές φορές, αυτοί που απευθύναν τη σχετική πρόσκληση ήταν πάντως οι ίδιοι οι κάτοικοι ή κάποιοι προεστοί, όταν πληροφορούνταν την παρουσία τους στα περίξ.¹⁰⁵⁵ Από τις ίδιες πηγές προκύπτει επίσης πως ο βαθμός επιτυχίας του εγχειρήματος εξαρτιόταν από τους ίδιους λίγο πολύ παράγοντες που τον επικαθόριζαν και στο εσωτερικό της Οθωμανικής επικράτειας (διασυνδέσεις και γνωριμίες με την τοπική κοινωνία, εξοπλισμός με εντυπωσιακές εικόνες και λείψανα, στήριξη από τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές),¹⁰⁵⁶ αλλά και από την έκταση στην οποία γινόταν κατορθωτή η υπέρβαση του γλωσσικού φράγματος και μια κάποια άμεση επικοινωνία με τον πληθυσμό.¹⁰⁵⁷ Για το σκοπό αυτό, οι «ταξιδιώτες» δεν προσλάμβαναν μονάχα διερμηνείς, μέχρι τουλάχιστον ν' αποκτήσουν ορισμένοι απ' αυτούς μια στοιχειώδη ρωσομάθεια,¹⁰⁵⁸ αλλά φρόντιζαν επίσης να μεταφράσουν και να τυπώσουν σχετικές «εκκλήσεις» στα ρωσικά, με τις οποίες καλούσαν τους πιστούς να εισφέρουν τον οβολό τους για τη σωτηρία τόσο των ψυχών τους όσο και του οικείου καθιδρύματος.¹⁰⁵⁹ Όσο για τις τοπικές διασυνδέσεις, ως αποδοτικότερος δίαυλος λειτουργούσε συνήθως η επαφή είτε με ρώσους λογίους που είχαν επισκεφθεί παλιότερα τις μονές και μητροπόλεις των ταξιδιωτών (όπως ο καθηγητής Αλεξέι Ντιμιτρίεφ-σκι)¹⁰⁶⁰ είτε με στενούς συγγενείς και προσωπικούς φίλους ρώσων αγιορειτών¹⁰⁶¹ – στελεχών ιδίως των ρωσικών μοναστηριών του Άθω, όπως ο Μακάριος Σούσκιν ή ο εξομολογητής (και ισχυρός άνδρας) του Αγίου Παντελεήμονα, Ιερώνυμος Σολομέντσεφ.¹⁰⁶² Εν έτει 1805, η Μονή Γρηγορίου

1051 Μελέτιος 1882, 37.

1052 Μελέτιος 1882, 12-13· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 26 & 72-73.

1053 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/100· Μελέτιος 1882, 26-27, 43 & 50.

1054 Μελέτιος 1882, 29-30, 41-43, 53, 55 & 79· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», σ.86-88 & 90.

1055 Μελέτιος 1882, 64 & 71· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 21-22, 58 & 62.

1056 Για μια σκιαγράφηση αυτών των παραγόντων από τον επίσκοπο Φαναρίου Μακάριο (1790), βλ. Γόνης 2006, 311-312 (τεκμήριο) & 314-317 (ανάλυση).

1057 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/104· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», σ.10· Μελέτιος, 1882, 29, 32, 38-39 & 47-48.

1058 Παπαδάκης 2016, 6· Μελέτιος 1882, 22, 30, 92-93 & 97· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/99-100· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 4, 15-16, 19, 20-21, 24-25, 33 & 50.

1059 Μελέτιος 1882, 48-49 & 61· Μαραγκουδάκης 1996, 200· Gerd 2014β, 16 & 18.

1060 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 5.

1061 «Πάντες όσοι έχουν συγγενείς εις το άγιον όρος μας υποδέχονται παντού ως συγγενείς των και δεικνύουν προς ημάς μεγάλην αγάπην, παρακαλούντες πολλάκις να παρατείνωμεν την διαμονήν μας» (Μελέτιος 1882, 76).

1062 Μελέτιος 1882, 9-10 (γενέτειρα και αδερφή Ιερώνυμου), 13 (γενέτειρα Σούσκιν), 70 γαμπρός μοναχού Αρκαδίου), 71 & 75 (συγγενείς του Σεραφείμ Αγιορείτη)· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 26 (φίλος του Μακαρίου Σούσκιν, που είχε ενημερωθεί προκαταβολικά απ' αυτόν για την επικείμενη άφιξή τους).

φρόντισε να στείλει για ζητεία στη Ρωσία έναν ουκρανό αρχιμανδρίτη, ονόματι Νικήτα, από το «βιβλίο δωρεών» του οποίου προκύπτει ότι συγκέντρωσε χρήματα πρωτίστως από αξιωματούχους του τσαρικού στρατού και στόλου.¹⁰⁶³ Ένας άλλος ρώσος μοναχός, που στάλθηκε το 1852 από τη Μονή Παντοκράτορος στη Ρωσία για ζητεία δίχως επίσημη άδεια, συνελήφθη πάντως από τις τσαρικές αρχές στο Φατέζ και το επόμενο διάστημα πέθανε στη φυλακή.¹⁰⁶⁴

Η παροχή των σχετικών προσκλήσεων κι αδειών εξελίχθηκε έτσι σε κομβικό μηχανισμό παρέμβασης και διεύρυνσης της επιρροής της Αγίας Πετρούπολης στη χριστιανορθόδοξη Ανατολή. Η επίκλησή τους από τον Μουραβιόφ, κατά τις έντονες διαπραγματεύσεις του το 1849 με την ΙΚΑΟ για την αναβάθμιση του κελιού του Αγίου Ανδρέα σε σκήτη, υπήρξε λ.χ. ένα από τα αποφασιστικά επιχειρήματα που του επέτρεψαν να κάμψει τις αντιστάσεις συγκεκριμένων μονών.¹⁰⁶⁵ Άλλοτε, πάλι, η χορήγησή τους έγινε ως αντάλλαγμα (ή ενόψει) συγκεκριμένων πρακτικών διευκολύνσεων ή της υποστήριξης των ρωσικών θέσεων σε κάποια διαμάχη.¹⁰⁶⁶ Η σημασία αυτών των αδειών, των συνακόλουθων εισοδημάτων και των προσδοκιών που επενδύονταν στην απόσπασή τους, για την τελική έκβαση της εθνικής διαπάλης σε επιμέρους κοινότητες ή μονές ήταν έτσι κάτι παραπάνω από ευνόητη. Αντικατοπτρίζεται δε, μεταξύ άλλων, και στην άκαρπη εισήγηση του έλληνα προξένου Θεσσαλονίκης προς την Αθήνα το 1891 «*ν' απαγορευθώσι τα χάριν χρηματολογίας ταξείδια εις Ρωσσίαν Ηγουμένων ή άλλων απεσταλμένων των εν Άθωνι ελληνικών Μονών*», ως αναγκαία προϋπόθεση για τον περιορισμό της επιρροής της Αγίας Πετρούπολης πάνω σ' αυτές και την ανάσχεση της ρωσικής διείσδυσης στον Άθω.¹⁰⁶⁷

Βασικό στόχο και κρίσιμο διακύβευμα αυτών των ζητειών αποτελούσε φυσικά ο προσπορισμός χρηματικών κυρίως ωφελημάτων. Στο συμβολικό ωστόσο επίπεδο, εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε η προμήθεια πολύτιμων (ή απλά εντυπωσιακών) ρωσικών εκκλησιαστικών ειδών, με σκοπό είτε την κάλυψη πρακτικών λειτουργικών αναγκών της μονής είτε, συνηθέστερα, την πανηγυρική επίδειξή τους ως τεκμηρίων πλούτου και ισχύος που συνεπαγόταν η (έστω και βραχύβια) αυτή

1063 Uspenskij 1877, τ.Α2, 126.

1064 ΡΓΙΑ, φ.797,οπ.26, Потд., 2 ст., д.448, л.1-7, απόσπασμα από απόφαση της Ρωσικής Ιεράς Συνόδου. Η μονή είχε πραγματοποιήσει ζητεία το 1846· η επόμενη αίτησή της, επειδή τα ελέη που συγκεντρώθηκαν ήταν ανεπαρκή για την επισκευή κι επέκταση του καθολικού της, απορρίφθηκε ωστόσο από τη Σύνοδο το 1850 με το σκεπτικό πως είχαν άλλοι σειρά (ΡΓΙΑ, φ.797,οπ.19, д.43375, л.1, Νέσελροντ προς Πρατασόφ, 22.12.1849, και л.7, απόσπασμα απόφασης της Ι.Σ., 13.4/25.5.1850).

1065 Murav'jon 1851, 356. Εξίσου εύγλωττες είναι και οι δηλώσεις του πως ο μεν Αγ. Παντελεήμονας «*δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τους Ρώσους*» (σ.275), οι δε μοναχοί του Αγίου Παύλου, μολονότι Επτανήσιοι που απολάμβαναν τη βρετανική διπλωματική προστασία, «*είχαν λόγο να είναι ευμενείς προς τους Ρώσους, επειδή το καινούριο μεγαλοπρεπές καθολικό τους έχει οικοδομηθεί εν μέρει με ρωσικά ελέη*» (σ.295).

1066 Gerd 2014β, 16-18· Συμυρνάκης 1903, 594-595.

1067 ΑΣτΔ 32/8, Γ. Δοκόσπρος Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 31.10.1891, αρ.1080.

διασύνδεση με την κραταιά αυτοκρατορία του ορθόδοξου βορρά.¹⁰⁶⁸ Στις σελίδες που ακολουθούν θα παρακολουθήσουμε αυτή τη διττή πρακτική, μέσα από πηγές που αποτυπώνουν την πρόσληψη αυτής της διαδικασίας τόσο από τους εγχώριους υποδοχείς όσο κι από ορισμένους ταξιδιώτες που κατέγραψαν ενδελεχώς τα πεπραγμένα τους.

Εκτός Αγίου Όρους, σχετικά καλή εικόνα έχουμε για τη ζητεία που πραγματοποιήσαν το 1862-1865 στη Ρωσία δυο απεσταλμένοι της Μονής Τιμίου Προδρόμου των Σερρών. Οι λόγοι που υπαγόρευσαν τη δρομολόγησή της ήταν, από την πλευρά μεν της μονής η πιεστική ανάγκη ν' αντιμετωπίσει τα υπερβολικά διογκωμένα χρέη της (137.948 γρόσια το 1862),¹⁰⁶⁹ για τη δε ρωσική διπλωματία η εκτίμηση πως το εν λόγω «βουλγαροελληνικό» μοναστήρι «απολαμβάνει τον γενικό σεβασμό στα περίξ» και, αφ' ης στιγμής τακτοποιούσε τα οικονομικά του, «θα μπορούσε ν' αποκτήσει μεγάλη σημασία στην περιοχή» πόσο μάλλον, αφού ο νέος ηγούμενός του, Θεοδόσιος Λαζάρου από το σλαβόφωνο Ταρλίσ (σημ. Βαθύτοπος Δράμας), είχε αναπτύξει σχέδια για μετατροπή του σε περιφερειακό εκπαιδευτικό κέντρο.¹⁰⁷⁰ «Το έτος 1861 κατά μήνα 7βριον ανέβημεν μετά του [πρώην ηγουμένου] αοιδίμου Χ' Χρυσάνθου εις Κωνσταντινούπολιν», διαβάζουμε σε μεταγενέστερο σημείωμα αυτού του τελευταίου, όπου «ενεργήσαμεν, ίνα διά της Α.Θ.Π. του Β' Ιωακείμ και του τότε εν Κ/πόλει Υψηλού Πρέσβεως της Ρωσσίας κ. Αλεξάνδρου Λομπανώφ και του σοφωτάτου Αρχιμανδρίτου της εν τη ρωσική πρεσβεία ιεράς εκκλησίας κ. Αντωνίνου [Καπούτσιν] αποσταλώσι συστάσεις εις την Ιεράν Σύνοδον της Ρωσσίας περί αποστολής δύο Πατέρων εκ της Ι. ημών Μονής εις το Ρωσικόν Κράτος, χάριν συνδρομής και ελέους υπέρ της Ι. Μονής».¹⁰⁷¹ Το αίτημα εγκρίθηκε τον επόμενο Απρίλιο,¹⁰⁷² ύστερα από επανειλημμένες πιέσεις της πρεσβείας,¹⁰⁷³ και οι δυο ταξιδιώτες (ο αρχιμανδρίτης Χατζη-Ησαΐας από το Ταρλίσ και ο ιερομόναχος Διονύσιος από τη Βροντού, αμφότεροι σλαβόφωνοι) αναχώρησαν από τη βασιλεύουσα για τη Ρωσία στα τέλη Οκτωβρίου 1862.¹⁰⁷⁴

Ενόψει της αποστολής, και προς επίρρωση της σημασίας της, η μονή φρόντισε κατ' αρχάς να αποσπάσει γραπτή επιβεβαίωση της «αυθεντικότητας» των αγίων λειψάνων που κατείχε από επίλεκτα στελέχη της τοπικής κοινωνίας: το σχετικό πιστοποιητικό (1.9.1861) υπογράφεται από 23

1068 Μια τρίτη υλική διάσταση αυτών των ζητειών, η προμήθεια και αποστολή τροφίμων (κυρίως χαβιαριού), μολονότι εξίσου σημαντική για τη μοναστική καθημερινότητα, δεν πρόκειται να μας απασχολήσει εδώ.

1069 Χριστόφορος 1904, 56.

1070 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.31, 2 отд., 2 ст., д.324, л.20-21, Αλ. Λαγκόφσκι προς Ν.Π. Στριμούχοφ, Θεσ/νίκη 27.10.1864. Βιογραφικά στοιχεία για τον Θεοδόσιο: Βουρουτζίδης 2002, 194-197. Για τον χαρακτηρισμό της μονής ως «βουλγαροελληνικής»: αρχιμανδρίτης Αντονίν [Καπούστιν] προς Α.Π. Αχμάτοφ, Κων/λη 30.6.1864, σε Kapustin 2013, 178.

1071 Cod.D.Gr. 375, φ.498, ιδιόχειρη σημείωση «Γεω-Θεοδοσίου», χχ. [1865].

1072 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.31, 2 отд., 2 ст., д.324, л.4, σύσταση της Ρ.Ι.Σ. για ζητεία «εντός του έτους» (14.4.1862) και έγκρισή της από τον αυτοκράτορα.

1073 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.31, 2 отд., 2 ст., д.324, л.1, Ν. Μουχάνοφ προς Α.Π. Αχμάτοφ, [Αγ. Πετρούπολη] 30.11.1861.

1074 Cod.D.Gr. 375, φ.498bis· Χριστόφορος 1904, 56· Kapustin 2020, 224 & 232, εγγραφές της 6.10.1862 και 1.11.1862.

ιερωμένους, 27 «προκρίτους» κι 8 «δημογέροντες» των Σερρών, τους πρωτομαϊστορες 19 εσναφίων της πόλης και τους προύχοντες δέκα χωριών ή κωμοπόλεων της επαρχίας: Σαρμουσακλή (σημ. Πεντάπολη), Δοβίστα (σημ. Εμμ. Παππάς), Βεζνίκο (σημ. Άγιο Πνεύμα), Σουμπάσκιιοι (σημ. Νέο Σούλι), Νιγρίτα, Σύρπα (σημ. προάστιο της Νιγρίτας), Τσερπίστα (σημ. Τερπνή), Χούμκος (σημ. Χουμνικό), Αχινός και Βροντού –ελληνόφωνα όλα, πλην του τελευταίου. Μεταξύ των 27 προκρίτων συγκαταλέγονταν ένας ρώσος υπήκοος (Αδάμ Χατζηλαζάρου) και πέντε έλληνες, οι υπογραφές των οποίων επικυρώθηκαν πριν από το ταξίδι (17.9.1862) από τα αντίστοιχα υποπροξενεία¹⁰⁷⁵ ακολούθησε, στις παραμονές της αναχώρησης των δυο μοναχών, επικύρωση όλου του εγγράφου από το Πατριαρχείο και το ρωσικό Γενικό Προξενείο Κωνσταντινούπολης (11.10.1862).¹⁰⁷⁶ Κατά τη διάρκεια της ζητείας, η οποία παρατάθηκε χρονικά ίσαμε την άνοιξη του 1865 με διαδοχικές αποφάσεις της ρωσικής Ιεράς Συνόδου ύστερα από επανειλημμένες παρεμβάσεις του Πατριαρχείου, του πρέσβη Λαμπανόφ και του εφημερίου της ρωσικής πρεσβείας, Αντονίν Καπούστιν,¹⁰⁷⁷ οι ταξειδιώτες έκριναν επίσης απαραίτητο να εκδώσουν στα ρωσικά μια ανώνυμη συνοπτική ιστορία της μονής τους, ως επίλογο της οποίας παρέθεταν σχετικό απόσπασμα από το παλιότερο οδοιπορικό του Παρθένιου Αγκέεφ.¹⁰⁷⁸

Παρά τις ελπίδες που είχαν επενδυθεί στο συγκεκριμένο εγχείρημα, η έκβασή του κρίθηκε τελικά κάθε άλλο παρά ικανοποιητική. Οι απεσταλμένοι της μονής *«μετά τρία έτη επέστρεψαν από την Ρωσσίαν, αλλά με χρήματα ολίγα μόνον, με τινα αργυρά εκκλησιαστικά κειμήλια»*, σημείωσε χαρακτηριστικά στον κώδικα ο ηγούμενος Θεοδόσιος,¹⁰⁷⁹ μεταγενέστερο δε προσκυνητάρι θα τονίσει ότι, *«καίτοι μεγάλη η των Ρώσων φιλελεημοσύνη και ελευθεριότης εις ιερά προ πάντων καταγώγια, άπερ εις άκρον σέβονται»*, τα *«συναχθέντα ελέη»* υπήρξαν τελικά αρκετά περιορισμένα, *«συμπεσούμενα μόλις μετά των ιερών εκείθεν σκευών και αμφίων, αφαιρουμένης της προς τούτο δαπάνης,*

1075 Cod.D.Gr. 375, φ.420-423.

1076 Cod.D.Gr. 375, φ.420. Φωτοτυπία της τελικής αυτής επικύρωσης σε Κατσαρός –Παπαστάθης 1992, 218.

1077 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.31, 2 отд., 2 ст., д.324, л.8-9 (απορριπτική απόφαση της ΡΙΣ, 7/23.4.1864), 12 (Ηγούμενος Θεοδόσιος προς Α. Αχμάτοφ, 15.7.1864), 18-19 (απόφαση ΡΙΣ για τρίμηνη παράταση, 4/11.9.1864), 21-22 (Λαγόφσκι προς Ν.Π. Στριμόουχοφ, Θεσ/νίκη 27.10.1864), 25-26 (απόφαση ΡΙΣ για τελευταία παράταση, 21.12.1864/16.1.1865)· Капустин 2013, σ.178.

1078 *Сказание о начале* 1864. Το ιστορικό της μονής καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου (σ.3-38)· ακολουθούν αναλυτικός κατάλογος των λειψάνων της (σ.39), η διαβεβαίωση πως αυτή –σύμφωνα με *«αρχαίο έθιμο φιλοξενίας»*– προσφέρει κατάλυμα *«σε κάθε ταξιδιώτη, ανεξαρτήτως εθνότητας και θρησκείας»* (σ.34), η έκκληση για ελεημοσύνη *«όλων των ομόθρησκών μας ορθοδόξων Ρώσων αδελφών»* (σ.38) και το επτασέλιδο απόσπασμα του Αγκέεφ (με χωριστή σελιδαρίθμηση). Η σχετικά καθυστερημένη εκτύπωση του βιβλίου, σε σχέση με τη χρονική διάρκεια της ζητείας, μπορεί ν' αποδοθεί είτε σε υπερβολικές ελπίδες για νέα παράτασή της είτε –το πιθανότερο– σε κάπως καθυστερημένη εκτίμηση πως η καταπολέμηση της άγνοιας του ρωσικού κοινού για τη (μη αγιορείτικη) μονή συνιστούσε αναγκαία προϋπόθεση για την αποδοτικότητα του εγχειρήματος. Η συγγραφή του βιβλίου έχει αποδοθεί, άγνωστο πόσο αξιόπιστα, στον κατοπινό αρχιεπίσκοπο, ηγούμενο (1892-1904) και ιστορικό της μονής, Χριστόφορο Δημητριάδη (Βουρουτζίδης 2002, 200).

1079 Cod.D.Gr. 375, φ.498 bis.

εις 35 χιλιάδας γροσίων».¹⁰⁸⁰ Σύμφωνα με τα ρωσικά αρχεία, τον Ιούνιο του 1864 η Ιερά Σύνοδος της Αγίας Πετρούπολης διαβίβασε στο Ασιατικό Τμήμα του ρωσικού Υπ. Εξωτερικών ως συνολικά έσοδα της μέχρι τότε ζητείας -εννιά μήνες πριν από τον οριστικό τερματισμό της- το ποσό των 3.080,55 ρουβλίων, για να διαβιβαστεί μέσω της πρεσβείας στους δικαιούχους· πρόκειται όμως για τα επίσημα μόνο έσοδα, που όπως είδαμε υπολείπονταν συνήθως κατά πολύ των πραγματικών.¹⁰⁸¹ Λιγότερο σαφείς είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τα είδη εκκλησιαστικής τέχνης που αγοράστηκαν στη Ρωσία μ' αυτά τα χρήματα. Η τελευταία, τρίμηνη παράταση της ζητείας ζητήθηκε (και χορηγήθηκε), όχι μόνο λόγω ασθενείας του ενός από τους δυο ταξιδιώτες, αλλά και επειδή «μερικά σκεύη που είχαν παραγγείλει σε ντόπιους μάστορες δεν ήταν ακόμη έτοιμα»¹⁰⁸² ελλείψει σχετικού καταλόγου, γνωρίζουμε μονάχα την προμήθεια ενός σκευοφυλακίου το 1864¹⁰⁸³ και μιας λειψανοθήκης το 1865.¹⁰⁸⁴

Από το προσκυνητάρι που εκδόθηκε το 1904, η σχετική αποτυχία της ζητείας του 1862-1865 αποδόθηκε αποκλειστικά και μόνο στα πρόσωπα που ανέλαβαν τη διεκπεραίωσή της, με το σκεπτικό πως «ο μεν κατ' ατυχή εκλογήν εστερείτο των απαιτουμένων προς τοιαύτην αποστολήν προσόντων, ο δε είχεν ικανότητα, αλλ' εν δευτερευούση θέσει» κι επιπλέον αρρώστησε «εκεί επί μήνας».¹⁰⁸⁵ Ο επιμερισμός αυτός ενδέχεται, βέβαια, να έχει σε μεγάλο βαθμό επηρεαστεί από την κατοπινή πορεία των δυο αντρών: ο μεν Διονύσιος χρημάτισε ηγούμενος της μονής την επαύριο της ζητείας (1866-1871), μεταξύ δυο θητειών του Θεοδοσίου (1860-1866 και 1871-1885)¹⁰⁸⁶, ο δε Χατζη-Ησαΐας αποσύρθηκε ως μπακάλης στο χωριό του, με τη μονή να τον αποκηρύττει σαν «μωρόν και αναιδή», ισχυριζόμενη πως «εχρησίμευσε μεν εις το εις Ρωσσίαν ταξείδιον, πάντα όμως ξένος ών, ούτε πριν, ούτε έπειτα κατώκησεν, αλλ' ουδέ ήδη κατοικεί εν αυτή».¹⁰⁸⁷ Σε κάθε περίπτωση, η αποστολή των δυο μοναχών στη Ρωσία θεωρήθηκε πάντως τα επόμενα χρόνια από τους φορείς του ελληνικού εθνικισμού σαν επιλήψιμο στοιχείο – και λόγος ανησυχίας εξίσου σοβαρός με τη σλαβοφωνία της πλειοψηφίας των ενοίκων της μονής ή τη στενή συγγένεια του ηγουμένου της με τον εξαρχικό ακτιβιστή ανηψιό του, Θεοδόσιο Γκολογκάνοφ, κατοπινό εξαρχικό μητροπολίτη Σκοπίων (1890-1892), βούλγαρο μητροπολίτη Μαρωνείας (1915-1919) κι εκφραστή μιας πρώιμης εκδοχής μακεδονισμού στο εσωτερικό του σλαβοβουλγαρικού κινήματος.¹⁰⁸⁸ Στις αρχές της δεκαετίας του 1870, οι επικεφαλής του ελληνικού προξενείου Σερ-

1080 Χριστόφορος 1904, 56-57.

1081 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.35, д.76, л.8.

1082 ΡΓΙΑ, φ.797, оп.31, 2 отд., 2 ст., д.324, л.25-26.

1083 Cod.D.Gr. 375, φ.377. Πρβλ. Κατσαρός – Παπαστάθης 1992, 194.

1084 Cod.D.Gr. 375, φ.424.

1085 Χριστόφορος 1904, 56.

1086 Βουρουτζίδης 2002, 163 & 197-198.

1087 Γεδεών 1908, 486 & 509.

1088 Για τον Θεοδόσιο Γκολογκάνοφ, βλ. Κωστόπουλος 2022, 1080-1092. Για τη συγγενεία του με τον ηγούμενο: Γεδεών 1908, 484.

ρών χαρακτηρίζουν έτσι συλλήβδην «τους καλογήρους της Μονής του Προδρόμου» σαν «όργανα βουλγαρικά» κι «εργαζομένους υπέρ της διαδόσεως του βουλγαρισμού»,¹⁰⁸⁹ «αμφιβόλων εθνικών αισθημάτων», «βουλγαριστάς» ή και «Βουλγάρους»¹⁰⁹⁰ ο επιχώριος μητροπολίτης καταγγέλλει ενδοεκκλησιαστικά τη μονή σαν «εστία του Πανσλαβισμού», από την οποία «θέλει διαδοθή το μόλυσμα και εις άπαντα τα ενταύθα μέρη διά τας σχέσεις τας οποίας έχουσιν ούτοι μετά των κατόικων»¹⁰⁹¹ ελληνικές εφημερίδες της βασιλεύουσας θα κατηγορήσουν, τέλος, ειδικά τους δύο πάλαι ποτέ ταξειδιώτες σαν «υποκινητές» του σλαβοβουλγαρισμού στην περιοχή αλλά και ήδη ονοματισμένους υποψήφιους εξαρχικούς μητροπολίτες.¹⁰⁹² Απαντώντας σ' αυτές τις κατηγορίες, και αντιμέτωπος με την απειλή του πατριάρχη ότι θα λάβει μέτρα σε βάρος όσων μοναχών (κατηγορούνταν πως) αναμιγνύονται «εις τα των βουλγαροφρόνων πραξικοπήματα», «σκανδαλίζουσιν τας συνειδήσεις των πιστών» και «καταρραδιουργούσιν τας πεποιθήσεις των απλών και ακάκων χριστιανών δια ψυχοφθόρων και αντιορθοδόξων εισηγήσεων»,¹⁰⁹³ ο Θεοδόσιος θα προβεί σε επανειλημμένες διακηρύξεις ελληνοφροσύνης, αποδίδοντας εμμέσως πλην σαφώς την όλη καμπάνια στο μητροπολίτη, προασπιζόμενος τον έναν από τους δυο ταξειδιώτες κι αποποιούμενος κάθε σχέση με τον άλλο.¹⁰⁹⁴ Από την ανάγνωση των σχετικών τεκμηρίων καθίσταται προφανές ότι βασικό διακύβευμα της όλης αντιπαράθεσης δεν ήταν ο πραγματικός ή υποτιθέμενος «σλαβισμός» των στοχοποιούμενων, αλλά η αντίθεση της μονής στην ανέγερση από τη μητρόπολη ενός νέου ναού στη σλαβόφωνη σερραϊκή συνοικία Κάτω Καμενίκια, η λειτουργία του οποίου θα περιόριζε τα έσοδα του δικού της ναού στα γειτονικά Άνω Καμενίκια κατά 700-800 γρόσια το χρόνο· είναι ωστόσο προφανές πως η υπόθεση αυτή δεν θα έπαιρνε τέτοια διάσταση, δίχως το «ενοχοποιητικό» προηγούμενο της πρόσφατης παραμονής των δυο μοναχών στη Ρωσία και των

1089 ΙΑΥΕ 1870/76.1, Α. Ευγενίδης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 1.2.1870, αρ.61

1090 ΙΑΥΕ 1872/76.1, Ν. Γεννάδης προς επιτετραμμένο Δ. Ραζή, Σέρραι 21.4.1872.

1091 Σερρών Νεόφυτος προς Νεόφυτο Δέρκων, Εν Σέρραις 13.10.1872, σε Pop-Georgiev - Shishkov 1918, 9. Σε άλλη επιστολή του προς τον πατριάρχη (26.1.1873), ο Νεόφυτος υποστηρίζει ότι «τα ¾ των εν τη ρηθείση μονή πατέρων εισί βουλγαρόφωνες και μόλις το ¼ οι διαμείναντες έλληνες, οίτινες, καταπιεζόμενοι, δεν έχουσι φωνήν» (Γεδεών 1908, 484).

1092 Γεδεών 1908, 485-486, 490 & 508-509. Μια άλλη κατηγορία, την οποία ο Θεοδόσιος δεν δυσκολεύθηκε ν' αποκρούσει, ήταν πως ο ίδιος είχε χαρίσει στο Βελιγράδι «τον αρχαιότατον κώδικα της ι. ημών μονής μετά τινος χρυσοβούλου του κράλη της Σερβίας Στεφάνου [Δουσάν]».

1093 Οικ. Πατριάρχης Άνθιμος προς Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου, [Κων/λη] 15.1.1873, αρ.316, σε Pop-Georgiev - Shishkov 1918, 10-11.

1094 Γεδεών 1908, 485-491 & 507-509.

διασυνδέσεων που (μπορεί να) απέρρεαν από αυτήν¹⁰⁹⁵.

Πολύ λιγότερο φορτισμένη υπήρξε η υποδοχή των ζητειών από μονές του Άθωνα, με δεδομένο τον καταστατικά «υπερεθνικό» χαρακτήρα, τη διοικητική αυτονομία τους και τη μακρά παράδοση αγιορείτικων τέτοιων εξορμήσεων στο εξωτερικό. Στην εθνικά στρατευμένη βιβλιογραφία των αρχών του εικοστού αιώνα, οι περιγραφές των τιμαλφών που είχαν φέρει από τη Ρωσία οι ταξιδιώτες της μιας ή της άλλης μονής κινούνται σε τόνους άλλοτε ουδέτερους κι άλλοτε εμφανώς εγκωμιαστικούς. Ο Κοσμός Βλάχος μας πληροφορεί έτσι αρκετά λακωνικά ότι στη Μονή Φιλοθέου υπήρχαν «*αργυροί χιτώνες*» που ο αρχιμανδρίτης Καισάριος εξ Άργους είχε κατασκευάσει στη Ρωσία για την εικόνα της Γλυκοφιλούσας το 1840 και του Παντοκράτορα το 1846.¹⁰⁹⁶ Στη Μονή Ξενοφώντος, πάλι, τέσσερις μεγάλες εικόνες του τέμπλου στον ναό του Αγ. Γεωργίου έφεραν «*αργυροχρύσους ρωσικούς χιτώνας κομισθέντας τω 1863 υπό των περιοδευσάντων την Ρωσίαν Ματθαίου και Μελχισεδέκ των ιερομονάχων*».¹⁰⁹⁷ Την ίδια εποχή, το θησαυροφυλάκιο της Μονής Ιβήρων, το «*απρόσιτον εις πάντας, μηδ' αυτών των πατέρων εξαιρουμένων*», περιείχε σύμφωνα με το Συμυρνάκη «*πλείστα βαρύτιμα σκεύη χρυσά και αργυρά*», τα οποία «*εκόμισεν αυτή εκ Ρωσσίας ο αείμνηστος Αρχιμανδρίτης Γεράσιμος ο Ζακύνθιος· κατ' ακριβείς δε πληροφορίας, μόνον τα εν τοις χοροίς του Καθολικού λαμπρά επίχρυσα εξαπτέρυγα, τα δωρηθέντα υπό μέλους της συνοδείας αυτού, του Γέροντος Χρυσοστόμου Ζακυνθίου, είναι αξίας 471 οθωμανικών λιρών*».¹⁰⁹⁸

Ακόμη και οι εχθρικότερα διατεθειμένοι απέναντι στον θεσμό έλληνες διπλωμάτες αναγνώριζαν, άλλωστε, πως ο ρωσικός ομφάλιος λώρος ήταν αυτός που διασφάλιζε κάποιες φορές την επιβίωση καθιδρυμάτων με περιορισμένους πόρους ή/και άθλια διαχείριση των οικονομικών τους. Χαρακτηριστικότερη είναι λ.χ. η αμφιθυμία του προξένου Δοκού, όταν στην πολυσέλιδη έκθεσή του για

1095 ΙΑΥΕ 1872/76.1, Ν. Γεννάδης προς επιτετραμμένο Δ. Ραζή, Σέρραι 21.4.1872· Οικ. Πατριάρχης Άνθιμος προς Ι.Μ. Τιμίου Προδρόμου, [Κων/η] 25.5.1872, αρ.2832, σε Pop-Georgiev – Shishkov 1918, 7· Σερρών Νεόφυτος προς Νεόφυτο Δέρκων, Εν Σέρραις 13.10.1872, στο ίδιο, 8-9. Ο ναός των Άνω Καμενικίων είχε αγοραστεί το 1844 από τη μονή αντί 55.000 ή 71.000 γροσίων, που καταβλήθηκαν στην καταχρεωμένη τοπική ενορία· το 1880, μετά την «αποσκίρτησιν» των 140 οικογενειών των Κάτω Καμενικίων και ενόψει της οικοδόμησης του δικού τους ναού, ξαναπουλήθηκε δε στην εναπομείνασα ενορία για 40.000 γρόσια (Cod.D.Gr. 375, φ.>346, «Μερίς της κατά Καμενίκιαν Εκκλ. του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου», χ.χ. [>1880]· Χριστόφορος 1904, 54). Σημειωτέον ότι η μονή, ως σταυροπηγιακή, υπαγόταν απευθείας στο Πατριαρχείο και όχι στον επιχώριο μητροπολίτη, γεγονός που εξηγεί τόσο την εχθρότητα του τελευταίου όσο και την αξία που της απέδιδε η ρωσική πρεσβεία. Υποσημειώνεται, τέλος, πως η εθνική καχυποψία σε βάρος της μονής συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Θεοδόσιου (1888), όπως πιστοποιεί μια εναγώνια έκθεση του Ίωνα Δραγούμη το 1903, σχετικά με τον κίνδυνο «*αυτή να μείνη εις χείρας των βουλγαροφώνων*» μοναχών της, «*οίτινες ουδόλως δυσκολεύονται να μετονομασθώσι σχισματικοί*», λόγω της προχωρημένης ηλικίας του ηγουμένου Χριστόφορου και της αναχώρησης ενός ντόπιου ελληνόφωνου συναδέλφου τους, που φιλοδοξούσε να σπουδάσει «*εις την ιερατικήν σχολήν του Παναγίου Τάφου*» (ΙΑΥΕ 1904/76, Ι. Δραγούμης προς Υπ.Εξ., Εν Σέρραις 31.9.1903, αρ.361).

1096 Βλάχος 1903, 260.

1097 Στο ίδιο, 294-295.

1098 Συμυρνάκης 1903, 481.

το Άγιο Όρος περιγράφει τη σημασία που είχαν οι ζητείες για την «ημέτερη» Μονή Εσφιγμένου: «Ο Ηγούμενος αυτής Αρχιμανδρίτης Λουκάς Αθανασίου εκ Γυθείου είναι νοημονέστατος. Περιποιούμενος τους Ρώσους κατώρθωσε να λάβη συστατικά γράμματα και να περιέλθῃ την Ρωσσίαν εν ἣ και πρότερον εἶχεν διαμείνῃ ἐπὶ πολλὰ ἔτη. Ἡ περιοδεία του διήρκεσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1872 μέχρι τοῦ 1875, συνέλεξε δὲ οκτακισχιλίας περίπου λίρας οθ. δι' ὧν ἐλθὼν εἰς συμβιβασμὸν μετὰ των πλειοτέρων ἐκ των δανειστών ἐξώφλησε σχεδὸν τὰ χρέη τῆς Μονῆς ἀτινα εἶχον συνομολογηθῇ κατὰ την ἀπὸ τοῦ ἔτους 1850 μέχρι τοῦ 1858 ανοικοδόμησιν μεγάλου μέρους τῆς Μονῆς διὰ το ὁποῖον εδαπανήθησαν 8.000.000 γροσίων. [...] Ἀνευ των ἐκ Ρωσσίας συνδρομῶν ἀδύνατος θὰ ἦτο ἡ ἀπόσβεσις του χρεους μετὰ την ἐπελθούσαν δήμευσιν των ἐν Ρωσσίᾳ κτημάτων τῆς. [...] Ὁ Ηγούμενος ἐξακολουθεῖ νὰ περιποιήται πλουσίους οὓς ἐγνώρισεν ἐν Ρωσσίᾳ ἀποστέλλων αὐτοῖς εἰκόνας κτλ και νὰ λαμβάνῃ παρ' αὐτῶν χρηματικὰς συνδρομὰς ὑπὲρ τῆς Μονῆς. Διὰ την μετ' αὐτῶν ἀλληλογραφίαν ἔχει παρ' αὐτῷ Ρώσσον γραμματέα».¹⁰⁹⁹

Ἀν ἡ προέλευσις των ἐσόδων σὲ ρευστό ἦταν ἀπὸ τὴ φύσιν τῆς αθέατης, τὰ υλικά ἴχνη αὐτῆς τῆς σχέσης παρέμεναν συνήθως σὲ κοινὴ θέα γιὰ νὰ τὴν υπενθυμίζουν. Μοναχὸς καὶ μελλοντικὸς ἡγούμενος τῆς ἰδίας μονῆς, ὁ Γεράσιμος Σμυρνάκης τονίζει ἔτσι ὅτι στο καθολικὸ τῆς «αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεομήτορος, τῆς Ἀναλήψεως καὶ τοῦ Προδρόμου φέρουσιν ωραία ἐπίχρυσα ἐπενδύματα, κατασκευασθέντα ἐν Ρωσσίᾳ τῷ 1850· φέρουσι δὲ τοιαῦτα καὶ αἱ ἐκατέρωθεν των δύο πρὸς δυσμὰς κίωνων τοῦ κυρίως Ναοῦ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεομήτορος ὡς καὶ ἡ τῆς Θεομήτορος ἡ ἐπὶ των δύο κατ' ἀνατολὰς κίωνων τοῦ νάρθηκος ἐξηρτημένη» ὅσο γιὰ τὸ «αρχυρεπίχρυσον ἐπένδυμα» τῆς κεντρικῆς εἰκόνας τῆς Θεομήτορος, αὐτὸ «εγένετο ἐν Ρωσσίᾳ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1853».¹¹⁰⁰ Γιὰ τὴν ἐπίδειξιν αὐτῶν των ἀποκτημάτων στοὺς προσκυνητές, οἱ σχετικὲς μαρτυρίες κάθε ἄλλο παρὰ σπανίζουν. «Ἐδὼ στο καθολικὸ μου ἐδείξαν μερικὲς ἀπὸ τῆς πλουσιότερες εἰκόνες ποὺ δωρίστηκαν ἀπὸ Ρώσους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συλλογῆς ἐλεῶν σὲ ὅλη τὴ Ρωσίᾳ», σημειώνει λ.χ. τὸν Ἰούλιο τοῦ 1883 στο προσωπικὸ ἡμερολόγιό του, γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν ἰδία πάντα μονή, ὁ Ἀρσένι Σταντνίτσκι, φοιτητὴς τότε τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου.¹¹⁰¹

Ἐκτός ἀπὸ παραγγελίες στα χρυσοχοεῖα τῆς Ἀγίας Πετρούπολης καὶ τῆς Μόσχας, ἡ ζητεῖες στὴν τσαρική ἐπικράτεια ἀνοίγαν ὥστόσο καὶ μιαν ἄλλη πηγὴ εἰδῶν ἐκκλησιαστικῆς τέχνης γιὰ τὰ ἐμπλεκόμενα μοναστήρια: μιὰ ροὴ χειροτεχνημάτων, ἄλλοτε σταθερὴ κι ἄλλοτε ευκαιριακὴ, ἀπὸ θεοσεβούμενους ρώσους καὶ κυρίως ρωσίδες ποὺ διεκδικούσαν μιὰ θέση στὸν παράδεισο μέσω τῆς προσφορᾶς των προϊόντων τοῦ κόπου καὶ τῆς τέχνης τους ἐκ τοῦ μακρόθεν. Σὲ μιὰ τυπικὴ τέτοια περίπτωσι, τὸ Τμῆμα Ὑποδοχῆς τῆς ρωσικῆς Ἱεράς Συνόδου διαβίβασε τὸ 1892 στο Ἀσιατικὸ

1099 ΑΣτΔ/32/1, Γ. Δοκός πρὸς Στ. Δραγούμη, Ἐν Θεσ/νίκῃ 24.8.1887, ἀρ.1051, 75-77.

1100 Σμυρνάκης 1903, 643-644.

1101 Stadnitskij 2006, 183.

Τμήμα του ρωσικού Υπουργείου Εξωτερικών, κι εκείνο με τη σειρά του στο κατά τόπον αρμόδιο Γενικό Προξενείο Θεσσαλονίκης, «ένα δέμα που περιείχε έναν μεγάλο αέρα (покров) και δύο μικρούς αέρες (воздуха) κεντημένους με πουλίες και μετάξι, δωρεά της κυρίας Ε. Γκ. Λιουμπίμοβα από το χωριό Τούρκοφ της επαρχίας Σαράτοφ προς την αγιορείτικη Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου». Ο παραλήπτης προώθησε το δέμα στον ηγούμενο του Αγίου Παντελεήμονα, ζητώντας να παραδοθεί «στην προαναφερθείσα μονή βάσει απόδειξης» που έπρεπε να διαβιβαστεί στο προξενείο.¹¹⁰² Όπως διαπιστώνουμε από μεταγενέστερη ομοειδή επιστολή, που αφορούσε όμως χρηματική δωρεά κι όχι εργόχειρα, ως Μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στον Άθω αναφερόταν από το προξενείο η Μονή Διονυσίου.¹¹⁰³

Σε αντίθεση με τους περισσότερους άλλους διαύλους, για την περίπτωση της ζητείας διαθέτουμε ένα πρόσθετο είδος πηγής, εξαιρετικά διαφωτιστικό για τις νοοτροπίες, την κοσμοθεωρία και τις πρακτικές που πλαισίωσαν την εισαγωγή ειδών ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης από τους απεσταλμένους των βαλκανικών καθιδρυμάτων. Ο λόγος για τα οδοιπορικά *ταξειδιωτών* μοναχών, άλλοτε συνταγμένα με τη μορφή ημερολογίου κι άλλοτε απομνημονεύματος, μέσω των οποίων καταφέρνουμε να διεισδύσουμε σ' έναν κόσμο αρκετά διαφορετικό από εκείνον των εξωτερικών παρατηρητών ή των κρατικών στελεχών που αντιμετώπιζαν τις εκκλησίες της Ανατολής ως ένα ακόμη πεδίο γεωπολιτικής παρέμβασης.

Στις σελίδες που ακολουθούν θ' ασχοληθούμε με δυο τέτοιες πηγές, πολύ διαφορετικές μεταξύ τους όσον αφορά την οπτική γωνία και το *modus operandi*, συμπληρωματικές ωστόσο ως προς το τελικό αποτέλεσμα. Πρόκειται για τις αναμνήσεις του ιερομόναχου Μελέτιου Κωνσταμονίτη από την πολυετή δράση του σε όλη τη Ρωσική Αυτοκρατορία στο πλαίσιο δυο διαδοχικών ζητειών τη δεκαετία του 1860, και για τα συμπληρωματικά οδοιπορικά των επικεφαλής της αντίστοιχης αποστολής της Σιμωνόπετρας το 1888-1892, καθηγουμένου Νεόφυτου και ιερομονάχου Ιωαννίκιου. Το πρώτο εκδόθηκε ως βιβλίο στην Αθήνα το 1882, λίγο μετά τον θάνατο του συγγραφέα του, και χαρακτηρίζεται από μian έντονα νεωτερική ματιά, εξαιρετικά κυνικές παραδοχές και σαφή εικονοκλαστική διάθεση· εξ ου και, παρά το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει ως περιγραφή τόσο της τσαρικής ενδοχώρας όσο και των σχετικών εκκλησιαστικών πρακτικών, το «*όλως πρωτότυπον και την μορφήν και την ουσίαν*»¹¹⁰⁴ αυτό έργο καταδικάστηκε μέχρι πρόσφατα σε μια ιδιότυπη *damnatio memoriae*, από πλευράς τουλάχιστον των θρησκευόμενων λογίων που κατεξοχήν ασχο-

1102 ΑΨΚ/05/02-01/02451, Διευθύνων το Ρωσικό Γ. Προξενείο Θεσ/νίκης (υπογραφή δυσανάγνωστη) προς Ηγούμενο Αγ. Παντελεήμονα, Θεσ/νίκη 29.10.1892, No.261.

1103 ΑΨΚ/05/02-01/00370, Ν.Α. Ιλαρίονοφ προς Μονή Διονυσίου, Θεσ/νίκη 16.9.1898, No.350.

1104 «Επιστολαί εξ Αγίου Όρους», *Νεολόγος*, 30.8.1884, 2.

λούνται με παρόμοια ζητήματα.¹¹⁰⁵ Το δεύτερο corpus, το κείμενο του οποίου παραμένει μέχρι σήμερα αδημοσίευτο στα ελληνικά, περιέχεται σε δυο κώδικες της Σιμωνόπετρας.¹¹⁰⁶ Για πρώτη φορά, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζω, αξιοποιήθηκε από τον ιστορικό Κώστα Σταματόπουλο ως η βασική πηγή σχετική άρθρου στα τέλη της δεκαετίας του 1990.¹¹⁰⁷ σχετικά πρόσφατα δημοσιεύθηκε δε στη Ρωσία, σε ρωσική μετάφραση, από τις ιστορικούς Λόρα Γκερντ και Όλγα Πετρούνινα¹¹⁰⁸. Πολύ περισσότερο συμβατικά ως αφήγηση, τα κείμενα αυτά αποτυπώνουν παραδειγματικά την κυρίαρχη κοσμοαντίληψη της εποχής στους κόλπους της μοναστικής κοινότητας, περιγράφοντας λεπτομερειακά αυτό που θα μπορούσαμε ν' αποκαλέσουμε «παραδοσιακό» πρότυπο ζητείας, σε αντιδιαστολή προς το νεωτερικά «επιχειρηματικό» του Μελετίου.¹¹⁰⁹ Για τον λόγο αυτό, παρότι χρονικά μεταγενέστερη, η δική τους ζητεία θα εξεταστεί πρώτη εδώ.

Η παραδοσιακή μεθοδολογία

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το αίτημα της Σιμωνόπετρας για ζητεία στη Ρωσία υποβλήθηκε μεν για πρώτη φορά το 1865, προκειμένου ν' αντιμετωπιστεί το οικονομικό πλήγμα που η μονή υπέστη από τη δήμευση των κτημάτων της στη Ρουμανία¹¹¹⁰, η υλοποίησή του καθυστέρησε όμως για 23 ολόκληρα χρόνια, παρά τη σταθερή επανάληψή του¹¹¹¹ και την ένθερμη συνηγορία της ρωσικής μονής και των ρωσικών διπλωματικών αποστολών¹¹¹². Αμέσως μετά την παραλαβή της σχετικής έγκρισης της ρωσικής Ιεράς Συνόδου, τον Οκτώβριο του 1888, συγκροτήθηκε τριμελής αποστολή από τον ηγούμενο Νεόφυτο, τον ιεροδιάκονο (συμπατριώτη και μελλοντικό διάδοχό του στην

1105 Kostopoulos 2022, 177. Το περιεχόμενο του βιβλίου επανεκδόθηκε πρόσφατα από δυο τουλάχιστον επιμελητές, ως τμήμα δικών τους εργασιών, που αποφεύγουν ωστόσο να υπεισέλθουν στην ουσία των γραφομένων: Βουδούρης 2011, 125-228· Παπουλίδης 2015.

1106 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/99-107, άτιτλη εξιστόρηση της ζητείας του 1888-1892 από τον καθηγούμενο της Σιμωνόπετρας, Νεόφυτο· ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος Ιερομόναχος, «Ημερολόγιον και περιήγησις του ταξιδίου μας εις Ρωσσίαν», 1-92. Την αφήγηση του δεύτερου συμπληρώνει μια πολυσέλιδη «Σημείωσις» για τα έσοδα και τις κατά καιρούς αποστολές χρημάτων στη μονή (στο ίδιο, 149-158) κι έξι σελίδες σχετικών λογαριασμών (148 & 176-80). Για την παραχώρηση φωτογραφιών του δεύτερου ντοκουμέντου ευχαριστώ κι από εδώ θερμά τον πατέρα Κοσμά Πετρίτη και τον καθηγούμενο της Σιμωνόπετρας, αρχιμανδρίτη Ελισσαίο.

1107 Σταματόπουλος 1998.

1108 Gerd – Petrunina 2014.

1109 Για τη διάκριση αυτή, βλ. Kostopoulos 2022, 170 κ.εξ.

1110 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/99, Νεόφυτος, όπ.π.

1111 Για ένα δείγμα (πολλοστής) επανάληψης του αιτήματος, βλ. ΑΨΚ/13/02/01/1879127, επίτροποι Σιμωνόπετρας Δαμασκηνός & Γαβριήλ προς ρώσο πρόξενο Θεσ/νίκης, 4.1879

1112 Gerd 2014β, 16-19 & 22. Στις παραμονές της ικανοποίησής του, οι σχέσεις της (ιστορικά φιλορωσικής) Σιμωνόπετρας με τη μονή του Αγ. Παντελεήμονα φέρονται να είχαν ψυχρανθεί, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο (ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 54).

ηγουμενία) Ιωαννίκιο¹¹¹³ κι έναν ακόμη μοναχό, εξελέγη δε προσωρινή διοικούσα επιτροπή για τη διαχείριση των υποθέσεων της μονής κατά την απουσία τους¹¹¹⁴. Ένα μήνα μετά έφυγαν για την Κωνσταντινούπολη, στις 10 Δεκεμβρίου αποβιβάστηκαν στην Οδησσό κι από εκεί ταξίδεψαν σιδηροδρομικά για την Αγία Πετρούπολη, όπου έφτασαν στις 28 Δεκεμβρίου, με ενδιάμεσους σταθμούς μερικών ημερών στο Κίεβο και τη Μόσχα¹¹¹⁵. Μαζί τους έφεραν ένα κομμάτι από τίμιο ξύλο και «έν κιβώτιον άγια λείψανα», «κτήμα ιερόν εν μακραιώνος της Ι. ημών μονής», η «αυθεντικότητα» και ιδιοκτησία των οποίων πιστοποιήθηκαν από την ΙΚΑΟ πριν από την αναχώρησή τους¹¹¹⁶. Δυστυχώς όμως για τους τρεις ταξιδιώτες, στη ρωσική πρωτεύουσα ενημερώθηκαν «ότι έγινε διάταγμα από τον Αυτοκράτορα να μη δίδουν άδειαν να περιφέρουν άγια λείψανα εις το κράτος»¹¹¹⁷. Θεσμική τομή που, παρά την κατά τόπους διακριτική παράκαμψή της από την επιχώρια εκκλησιαστική ιεραρχία, θα προκαλέσει μεγάλες δυσκολίες στην ευόδωση της αποστολής τους.

Παρόλο που αρχικά προοριζόταν να διαρκέσει ένα μόνο έτος, το ταξείδιον των Σιμωνοπετριτών κράτησε τελικά τέσσερα ολόκληρα χρόνια, από τον Δεκέμβριο του 1888 ίσαμε τον Νοέμβριο του 1892. Η αρχική άδεια της Ιεράς Συνόδου παρατάθηκε χωρίς δυσκολία στις αρχές του 1890 για μια δεύτερη χρονιά¹¹¹⁸, δεν συνέβη όμως το ίδιο και με την επόμενη αίτηση της ομάδας, που απορρίφθηκε¹¹¹⁹. Τον Μάρτιο του 1891 οι ταξιδιώτες παρήγγειλαν έτσι τρεις ασημένιες επενδύσεις εικόνων στους χρυσοχόους της Μόσχας, καθεμιά από τις οποίες κόστισε 500 ρούβλια¹¹²⁰, και πήραν αργόσυρτα το δρόμο της επιστροφής για την Οδησσό μέσω του Νίζνι Νόβγκοροντ και της κοιλάδας του Βόλγα, προσπαθώντας να παρατείνουν όσο το δυνατόν περισσότερο τη διαμονή τους στο ρωσικό έδαφος. Δίχως επίσημη άδεια, δεν τους επιτρεπόταν πλέον η οργανωμένη ζητεία:

1113 Γεννημένος στα Αλάτσατα της Μ. Ασίας, ο Νεόφυτος Μολάκας διαδέχθηκε ως ηγούμενος τον συμπατριώτη του Σεραφείμ Καραμανή το 1861, παρά την αντίθεση μιας ισχυρής μερίδας τριάντα περίπου μοναχών που προσπάθησαν να τον ανατρέψουν και διώχθηκαν από τη μονή· σύγκρουση, η διεξαγωγή της οποίας απορρόφησε, μεταξύ άλλων, «πλέον των 1.000 οθωμανικών λιρών» από τα αποθέματα της τελευταίας (Σμυρνάκης 1903, 593). Διατήρησε το αξίωμά του για μισό σχεδόν αιώνα (1861-1906): λίγο πριν το θάνατό του, τον Απρίλιο του 1907, τον διαδέχθηκε ο πρώην διάκος του, συμπατριώτης και συνταξιδιώτης του στη Ρωσία, Ιωαννίκιος (1906-1920) (Γεδεών 1934, 91-92· Πατρινέλης 1991, 26· Ταχιάος 1991, 28). Από τον έλληνα πρόξενο Γεώργιο Δοκό, που συναντήθηκε μαζί του στον Άθω το 1887, ο Νεόφυτος περιγράφεται σαν «λίαν μικρόνους και νωθρός», «καλός μεν χριστιανός αλλά εστερημένος όλως εθνικού φρονήματος»: το ίδιο και «οι υπ' αυτόν μοναχοί» με τους οποίους ο πρόξενος ήρθε σ' επαφή (ΑΣτΔ 32/1, όπ.π., 53).

1114 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/99, Νεόφυτος, όπ.π.

1115 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 1-9.

1116 Στο ίδιο, 1-2· ΑΨΚ/21/02/01/03034, Επίτροποι Σίμωνος Πέτρας προς ΙΚΑΟ, Εν Σιμοπέτρα 29.10.1888. Σύμφωνα με το έγγραφο, τα μεταφερόμενα λείψανα περιλάμβαναν «την αριστεράν χείραν της αγίας Ενδόξου, Μυροφόρου και Ισαποστόλου Μαρίας της Μαγδαληνής, μέρος της αγίας θεοπρομήτορος Άννης και μέρος του αγίου Μεγαλομάρτυρος και Ιαματικού Παντελεήμονος».

1117 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 10.

1118 Στο ίδιο, 52.

1119 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/101-102, Νεόφυτος, όπ.π.: ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 89.

1120 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 90.

περιορίστηκαν ως εκ τούτου να συγκεντρώνουν «από ολίγα» χρήματα σε κάθε σταθμό,¹¹²¹ καθώς και εισφορές σε είδος – με «διαφόρων ειδών οψαρικά, χαβηγάρια μαύρον και κόκκινον και νεύρα», που τους προσφέρθηκαν «από τους γνωστούς φίλους» στο Αστραχάν, ως την πιο αξιοσημείωτη δωρεά.¹¹²² Φτάνοντας στις 28 Μαΐου στο Ροστόφ πληροφορήθηκαν ωστόσο τηλεγραφικά την ολοσχερή καταστροφή της Σιμωνόπετρας από πυρκαγιά, μια μέρα νωρίτερα.¹¹²³ Επέστρεψαν λοιπόν τον Ιούλιο στην Αγία Πετρούπολη και υπέβαλαν νέα αίτηση στην Ιερά Σύνοδο, επικαλούμενοι την ανάγκη καινούριας συλλογής ελεών για την ανοικοδόμηση της μονής, η σχετική δε άδεια τους χορηγήθηκε ύστερα από δύο μήνες.¹¹²⁴ Μετά την εξάντλησή της, η Σύνοδος αρνήθηκε να την ανανεώσει και τον Οκτώβριο του 1892 η ομάδα αναχώρησε -σημειωτόν πάντα- για τον Άθω, προμηθεύομενη κάποια απροσδιόριστα «πράγματα διά την Ιεράν ημών μονήν» στη Μόσχα.¹¹²⁵ Σύμφωνα με τον επίσημο απολογισμό της, τα χρηματικά κέρδη της κατά την πρώτη διετία της ζητείας ανήλθαν σε 70.000 ρούβλια, ενώ στη διάρκεια της δεύτερης συγκεντρώθηκαν κάπου 45.000.¹¹²⁶ Σ' αυτά τα έσοδα πρέπει να προστεθούν τα έξοδα διαβίωσης της ομάδας, οι αγορές ή προσφορές σε «τάπητας, πανία, σειρήθια» και λοιπά μη λειτουργικά αντικείμενα,¹¹²⁷ καθώς και οι παραγγελίες εκκλησιαστικών ειδών που μας ενδιαφέρουν εδώ. Σύμφωνα με τη συνοπτική αφήγηση του ηγουμένου, «κατεσκευάσθησαν 4 αργυρόχρυσα επενδύματα, δισκοπότηρα, θυμιατά, αρκετά ιερά άμφια, ένας κώδων 20 πούτια [320 κιλά] και διάφορα, τα οποία σημειωθήσονται πλατύτερον αλλαχού».¹¹²⁸ Ο κατάλογος της κινητής περιουσίας της μονής που συντάχθηκε μετά την πυρκαγιά και την επιστροφή των ταξιδιωτών μνημονεύει πάλι, εκτός από τα επίμαχα «τέσσαρα επικάμισα αργυρόχρυσα των δεσποτικών εικόνων 2 της Χριστού Γεννήσεως, έν του Αγίου Σίωνος και έν της Αγίας Μαγδαληνής κατασκευασθέντα εν Ρωσσία το 1890-91» (με τη διευκρίνιση πως «έκαστον ζυγίζει ανά 10 πούτια, ήτι, όλα 41 πούτι ήτοι 13½ περίπου οκάδ. καθαρόν άργυρον»), την ύπαρξη επίσης τριών ρωσικών

1121 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 92. Πρβλ. την αντίστοιχη αφήγηση του Νεόφυτου (ΑΨΚ/13/02/02/1-2/102): «ανεχωρήσαμεν διά μέσον Βλαδιμήρου, Νίτζας, Καζάνι και λοιπάς του Βόλγα πόλεις έως το Αστραχάνι, αποχαιρετούντες τους γνωστούς φίλους και συνάζοντες παραμικρά».

1122 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/102, Νεόφυτος, όπ.π.

1123 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/102, Νεόφυτος, όπ.π. Για αυτή καθαυτή την καταστροφική πυρκαγιά της 27.5.1891: Σμυρνάκης 1903, 593-594· Ταχιάος 1991, 27· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/105-108, Νεόφυτος, όπ.π.· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/121-123, «Κατάλογος των εν τη πυρκαϊά του 1891 πυρποληθέντων κυριωτέρων πραγμάτων».

1124 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/102, Νεόφυτος, όπ.π.

1125 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/103, Νεόφυτος, όπ.π.

1126 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/104, Νεόφυτος, όπ.π. Η λεπτομερής καταγραφή των εισπράξεων της πρώτης διετίας από τον Ιωαννίκιο διαφέρει κάπως, ενδέχεται όμως να περιλαμβάνει και έσοδα που επενδύθηκαν σε πολύτιμα είδη εκκλησιαστικής τέχνης ή άλλα υλικά αγαθά: 35.891 ρούβλια κατά τη διάρκεια της πρώτης χρονιάς και 45.912 τη δεύτερη, σύνολο 81.803. Απ' αυτά, μόνο 4.602 ρούβλια (5,6%) μεταφέρθηκαν στη μονή μέσω των επίσημων διαύλων επτά περιφερειακών κανιστοριών, ενώ άλλα 3.000 κατατέθηκαν απευθείας στη ρωσική Ιερά Σύνοδο: τα υπόλοιπα είτε στάλθηκαν στο Άγιο Όρος μέσω διαφόρων τραπεζών (ρωσικών, γαλλικών κι ελληνικών) είτε μεταφέρθηκαν σε ρευστό (ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 149-158).

1127 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 86· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/101-102, Νεόφυτος, όπ.π.

1128 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/104, Νεόφυτος, όπ.π. Φωτογραφία μιας απ' αυτές τις επενδύσεις και της ενσωματωμένης εικόνας («Μη μου άπτου», εμφάνιση του αναστημένου Ιησού στη Μαρία Μαγδαληνή): ΑΨΚ/α.ψ.μ.00227, <http://hdl.handle.net/20.500.11957/89030>.

ευαγγελίων (δυο «αργυρόχρυσων» κι ενός «ορηχάλκινου»), δυο «αργυρόχρυσων» ρωσικών σταυρών, ενός «χαλκόχρυσου» κι ενός ρωσικού ωμοφορίου – δίχως, πάντως, να ξεκαθαρίζει πόσα και ποια απ' αυτά τα τελευταία αποτελούσαν προϊόν της επίμαχης ζητείας.¹¹²⁹ Από μεταγενέστερη έκδοση για τη Σιμωνόπετρα πληροφορούμαστε ότι μια «αργυρόχρυση πλάκα επένδυσης εικόνας με παράσταση της Γεννήσεως» φέρει την παρακάτω «επιγραφή εγχάρακτη με σμάλτο»: «Κατεσκευάσθη δαπάνη ευσεβών χριστιανών διά το εν Άθωνι Ι. Μοναστήριον Σίμωνος Πέτρας ηγεμονεύοντος Αρχιμ. Νεοφύτου. Μόσχα μηνί Απριλίω 1891 έτος».¹¹³⁰ Διαφορετικής τάξης κατάλοιπα εκείνης της ζητείας συνιστούν, τέλος, οι ρωσόγλωσσες σφραγίδες της μονής που κατασκευάστηκαν για τις ανάγκες της (αλλά και της μεταγενέστερης αλληλογραφίας της με τη Ρωσία).¹¹³¹ Γι' αυτή την τελευταία, διαφωτιστικό είναι ένα σημείο της αφήγησης του Ιωαννικίου: στο Αστραχάν, γράφει, τον Σεπτέμβριο του 1890 «συσχετίσθημεν με ευεργέτας πλουσίους όπου ελπίζωμεν και εις το μέλλον να ωφελήται η Μονή αν θα τους γράφωμεν».¹¹³² Η ίδια διαπίστωση θα επαναληφθεί και το επόμενο δίμηνο στο Σαράτοφ: «Σχετισθήκαμεν και με πολλούς πλουσίους ευεργέτας όπου αν τους γράφωμεν από Άθωνα θα έχωμεν έτι ωφέλειαν».¹¹³³

Κατά τη διάρκεια της τετραετούς ζητείας, τα μέλη της ομάδας αυξήθηκαν σε τέσσερα και η σύνθεσή της τροποποιήθηκε επανειλημμένα. Εκτός από τον ηγούμενο και τον διάκο του, στις υπόλοιπες θέσεις εναλλάχθηκαν τέσσερις ακόμη μοναχοί, ένας από τους οποίους πέθανε από γρίπη σε νοσοκομείο της Πετρούπολης το 1891.¹¹³⁴ Οι διαδρομές τους κάλυψαν μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής Ρωσίας: ύστερα από αρχική παραμονή τριών μηνών στην Αγία Πετρούπολη κι ενός μήνα στη Μόσχα, ταξίδεψαν για ένα οκτάμηνο μέχρι τη Σαμάρα· το 1890 περιηγήθηκαν πάλι τις νοτιοανατολικές επαρχίες, με βασικούς σταθμούς το Σαράτοφ και το Αστραχάν. Ο τρίτος γύρος, το 1891-1892, αναλώθηκε κυρίως στις δυο πρωτεύουσες και στις βορειοανατολικές επαρχίες του Γιάροσλαβ, της Καστρόμα και της Βόγκογκντα, μ' ένα ενδιάμεσο ταξίδι τριών εβδομάδων στην Κρονστάνδη, όπου λειτούργησαν μαζί με τον πανίσχυρο ακροδεξιό Πατέρα Ιωάννη (Ιβάν Σεργκίεφ) [Ivan Ilich Sergiev].¹¹³⁵ Σε κάθε σταθμό, οι ταξιδιώτες εξέθεταν δημόσια τα λείψανά τους σε κάποιο ναό (συχνά, αλλά όχι πάντα, τον μητροπολιτικό), επιτηρώντας τα σε όλη τη διάρκεια της ημέρας, ζητώντας ελεημοσύνη, πουλώντας εικονίτσες, σταυρούς και χαλκογραφίες («χάρτινες εικόνες») και δεχόμενοι προσκλήσεις από κάποιους κατοίκους για την τέλεση αγιασμού στα σπίτια

1129 ΑΨΚ 13/03/03/1-2, 133-135, «Καταγραφή των εν τω σκευοφυλακίω αμφίων, σκευών και λοιπών». Το πιθανότερο είναι πάντως τα περισσότερα απ' αυτά να προήλθαν από δωρεές ή τα κατάλοιπα των Παπα-Νήφωνος, Δρινουπόλεως Παντελεήμονα και Πενταπόλεως Νείλου (βλ. παραπάνω στο παρόν κεφάλαιο).

1130 Μαρκόπουλος 1991, 293.

1131 Ιουστίνος 1991, 239 & 247-248.

1132 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 76.

1133 Στο ίδιο, 78-79.

1134 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/100-103, Νεόφυτος, ό.π.π.

1135 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/103, Νεόφυτος, ό.π.π. Για τον Πατέρα Ιωάννη της Κρονστάνδης, βλ. Laqueur 1993, 49-52· Kizenko 2000· Dixon 2008, 225-226.

τους· καθήκον που εκπλήρωναν συνήθως τα βράδια, επισκεπτόμενοι με άμαξα τα σπίτια που τους υποδεικνύονταν.¹¹³⁶

Τόσο η αναλυτική περιγραφή των δύο πρώτων χρόνων της ζητείας από τον Ιωαννίκιο, όσο και η λακωνική σύνοψή της από το Νεόφυτο διαπερνώνται από μια γραφειοκρατική συλλογιστική: οι αναφορές τους στην περιβάλλουσα ρωσική κοινωνία είναι ελάχιστες, εκτός από τη μανιχαϊκή διάκριση των επιμέρους κοινοτήτων και των κατοίκων τους σε «ευλαβείς» κι «ανευλαβείς», ανάλογα με το ύψος των εισφορών που κατέβαλαν στο ταμείο των αγιορειτών επισκεπτών τους.¹¹³⁷ Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις, όπου αναγνωρίζουν πως οι περιορισμένες εισπράξεις τους δεν οφείλονταν παρά στην φτώχεια ή ακόμη και την πείνα των κατοίκων, καθώς η ύστερη φάση της ζητείας τους συνέπεσε με τον τελευταίο μεγάλο λιμό στην ιστορία της τσαρικής Ρωσίας.¹¹³⁸ Αξιωματίως, έστω και παρεμπιπτόντως, θεωρείται επίσης ο πλούτος κάποιων μητροπολιτικών ναών και μονών: η Λάβρα του Κιέβου περιγράφεται ως «*Μοναστήριον μέγαλον και υπέρπλουτον*»¹¹³⁹ το μετόχι της μονής του Αγίου Παντελεήμονα στην Πετρούπολη «*είναι μεγάλη εκκλησία και τρισηπόστατη*», όπου «*ζουν έως 30 άνθρωποι, 6 Ιερομόναχοι, 4 Ιεροδιάκονοι, ψάλλται και διακονιταί και έχουν εισοδήματα μεγάλα καθώς και αυτοί κοπιάζοντες ημέραν και νύχθαν ψάλλοντες λειτουργίας, παρακλήσεις, μνημόσυνα και λοιπά*»¹¹⁴⁰ οι εκκλησίες των πλούσιων βιομηχανικών κέντρων της Σούγια και του Ιβάνοβο Βαζνισένσκ (σημ. Ιβάνοβο) είναι «*φορτομέναι ασύμι και μαλάματα, πολαί και μεγάλα*»¹¹⁴¹ κ.ο.κ. Στο ίδιο μήκος κύματος, του πρωτόγονου θαυμασμού για τον πλούτο και την ισχύ της ρωσικής εκκλησίας, και δη των ανώτατων κλιμακίων της, κινείται επίσης η ενθουσιώδης περιγραφή αυτών των τελευταίων από τον Ιωαννίκιο: «*Εν γένει δε εν όλη τη Ρωσία οι αρχιερείς ζουν εις τας μονάς και οι υπηρέται επίσης, όλοι άνδρες. Κρεοφαγία εις κανέναν δεν επιτρέπεται, φέρων δηλαδή σχήμα μοναχού Ιερομονάχου ή Αρχιμανδρίτου ή και Αρχιερέως. Έχουν δε και ευλάβειαν, λειτουργούν συχνά κάθε Κυριακή και εωρτή. Εις τας χειροτονίας των ουτ' οβολόν λαμβάνουν. Όσους Αρχιερείς ίδον να λειτουργούν, όλοι θα κλάψουν εν τη Αγία Τραπέζη εν ώρα της μετίποιος [:] του αγ. Άρτου, ζουν όμως εις Μεγάλας και ευρίχωρας οικίας και ο καθείς αρχιερεύς έχει από 2 και 2½ εκατ. χριστιανούς*».¹¹⁴²

1136 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/104, Νεόφυτος, όπ.π.: ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 65-66.

1137 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/105, Νεόφυτος, όπ.π.: ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 37, 40-1, 60, 64-65, 67, 73 & 87.

1138 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 49· ΑΨΚ/13/02/02/1-2/102 & 104, Νεόφυτος, όπ.π. Υπολογίζεται ότι πάνω από 400.000 άτομα πέθαναν το 1891-1892 στη Ρωσία από αιτίες που συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με την πείνα (Robins 1975, 189).

1139 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 6.

1140 Στο ίδιο, 8-9.

1141 Στο ίδιο, 24.

1142 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 82-83. Έχω προσθέσει σημεία στίξης, διατηρώντας ταυτόχρονα την ορθογραφία του πρωτοτύπου.

Την οικονομική απόδοση του εγχειρήματος περιόριζε αντικειμενικά ενδεχόμενος συνωστισμός (ή η χρονική εγγύτητα μιας προηγούμενης επίσκεψης) ταξιδιωτών από διαφορετικά καθιδρύματα στον ίδιο τόπο,¹¹⁴³ κάτι που γνωρίζουμε κι από άλλες περιγραφές ζητειών.¹¹⁴⁴ Στρατηγικότερο πρόβλημα, στην περίπτωση που εξετάζουμε, αποτέλεσε ωστόσο η επίσημη απαγόρευση της δημόσιας έκθεσης λειψάνων με πρόσφατο αυτοκρατορικό διάταγμα και η συνακόλουθη άρνηση της ρωσικής Ιερά Συνόδου να τους δώσει ρητή άδεια για κάτι τέτοιο.¹¹⁴⁵ Για τους αγιορείτες μοναχούς αυτή η απαγόρευση ισοδυναμούσε με πραγματική καταστροφή: *«με μόνον το βιβλίο αν περιερχόμεθα, όπως ήμεθα αδαείς της γλώσσης και άνευ συστάσεων, και αυτά τα της συντηρήσεώς μας έξοδα ήτο αμφίβολον αν θα απαντούσαμεν»*, εξηγεί χαρακτηριστικά εκ των υστέρων ο Νεόφυτος.¹¹⁴⁶ Στην πραγματικότητα, μολονότι η ίδια η Ιερά Σύνοδος παρέμεινε αμετακίνητη στην άρνησή της, υποχρεωμένη καθώς ήταν να σεβαστεί το επίσημο διάταγμα, οι περισσότεροι από τους κατά τόπους επισκόπους και μητροπολίτες στους οποίους προσέφυγαν οι Σιμωνοπετρίτες αποδείχθηκαν απείρως ελαστικότεροι: κάποιοι απ' αυτούς, αρχής γενομένης από τον Πετρουπόλεως Ισίδωρο, δεν δίστασαν να τους παράσχουν γραπτές άδειες για την έκθεση των επίμαχων λειψάνων στους οικείους μητροπολιτικούς ναούς· κάποιοι άλλοι περιόρισαν την αντίστοιχη άδεια σε κάποιο δευτερεύοντα

1143 Οι σχετικά περιορισμένες εισπράξεις της ομάδας τον Ιανουάριο του 1891 στο Μπορισογκλέμσκ (1.000 ρούβλια σε 14 μέρες σε μια πόλη 15.000 κατοίκων) αποδίδονται λ.χ. από τον Ιωαννίκιο όχι μόνο στην αρνητική στάση του ντόπιου πρωτοπρεσβύτερου, αλλά και στο γεγονός ότι *«προ ολίγου καιρού ήτον [εκεί] θαυματουργή εικόνα της Παναγίας»*, οι διακινητές της οποίας απορρόφησαν τα διαθέσιμα γι' αυτού του είδους τις εισφορές χρηματικά αποθέματα του πληθυσμού (ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 85).

1144 Αποκαλυπτική λ.χ. η επιστολή του ηγουμένου του Αρκαδίου, Γαβριήλ Μαναρή, προς τον αντιπρόσωπό του στη μονή, Δαμιανό, για τα προβλήματα που συναντούσε η αντίστοιχη αποστολή του στη Ρωσία το 1895: *«Οι κόποι ημών δεν ανταμείβονται κατά τας προσδοκίας. [...] Ήδη μας προέλαβον άλλοι και ο κόσμος εδώ είναι γεμάτος από Ηγουμένους, ζητούντες βοήθειαν διά τας Μονάς των, οίτινες έχουσιν άγια Λείψανα λίαν επιδεικτικά με κυτία αργυρά, με Εικόνας μικράς και μεγάλας αργυράς και Σταυρούς διαφόρου είδους, τα οποία προσφέρουν εις τους Χριστιανούς και συνάξουν όχι ολίγα, ενώ ημείς... ουδέν»* (Μαραγκουδάκης 1996, 199). Το πρόβλημα ήταν διαχρονικό και δεν αφορούσε αποκλειστικά τη Ρωσία, όπως διαπιστώνουμε από επιστολή του ιερομόναχου Γενναδίου της Μονής Δοχειαρίου το 1786 από την Κωνσταντινούπολη προς τον σκευοφύλακα της ίδιας μονής: *«Ως εκ συνθήματος τινος πλήθη συνέρευσεν μοναστών εν τε πολλών άλλων τόπων και μάλιστα Μοραϊτών, κόμμια θεοστυγές και μ. έδη ακράτητος, [...] Και επειδή ευμενώς προσίεται τούτους ο αγιώτατος πατήρ, κοινός απάντων αυθέντης, συντρέχουσιν οσημέραι Σπηλαιώται, Λαυριώται, Ταξιαρχίται και άλλοι ασήμων ονομάτων, με πλήθη χοντρών και παχέων κοκφάλων, τα οποία ημπορούσι να απαρτήσωσι ένα ολόκληρον σύστημα αγίων ασυγκρίτως ανώτερον των αγίων οπού μέχρι τούδε η εκκλησία εγνώρισε. Και τι ήθελον κάμη δέσποτά μου τα εδικά μου τα κοκκαλάκια έμπροσθεν σε χέρια και ολάκαιρα ποδάρια, εδώ την σήμερον ο κόσμος κοιτάζει Κεφάλαια καλοασημωμένα, ένας γείτονάς μας Σιμενίτης ευγάξει το ψωμί του, αμή και α.... απέκτησε την κεφάλαν (ως λέγει) του αποστόλου Αλφαίου, ημείς όμως της πείνας έχομεν να αποθάνωμεν»* (Γόνης 2006, 315-316).

1145 ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 9-10. Πρακτικά, η απαγόρευση αυτή ισοδυναμούσε απλώς με μη αναγραφή των λειψάνων στο κατάστιχο με το οποίο η Ιερά Σύνοδος εφοδίαζε τους ταξιδιώτες, επισημοποιώντας τη ζητεία τους στα μάτια των υπόλοιπων αρχών και του κοινού. Σύμφωνα με τον υπομνηματισμό των Γκερντ και Πετρουνίνα στη ρωσική έκδοση αυτών των τεκμηρίων, η σχετική απαγόρευση δημοσιεύθηκε το 1885 στη ρωσική Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (Правительственный Вестник) και στο επίσημο όργανο της Ιεράς Συνόδου (Церковныя Ведомости). *«Εκτοτε, σε κάθε άδεια που έδιναν το Υπ.Εξ. και η Ι. Σύνοδος σε ανατολίτες ταξιδιώτες για ζητεία στη Ρωσία, έμπαινε ειδικά ο όρος “δίχως να φέρουν λείψανα, εικόνες και άλλα ιερά”»* (Gerd - Petrunina 2014, 36).

1146 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/100, Νεόφυτος, όπ.π. Επίσης: ΑΙΜΣΠ/Κ45, Ιωαννίκιος, «Ημερολόγιον», 10.

ναό ή μονάχα στα χωριά της δικαιοδοσίας τους, ενώ ελάχιστοι μόνο παρέμειναν απόλυτα πιστοί στο γράμμα της αυτοκρατορικής απαγόρευσης. Αν οι εμπνευστές αυτής της τελευταίας είχαν κατά νου την απαλλαγή του θρησκευτικού σκέλους της «επίσημης εθνικότητας» από υπερβάλλουσες δόσεις δεισιδαιμονίας ή από τα ειδωλολατρικά κατάλοιπα της περίφημης «διπλοπιστίας» (двоеверие), της παράλληλης και ταυτόχρονης δηλαδή λατρείας τόσο της επίσημης Ορθοδοξίας όσο και προγενέστερων θρησκευτικών δοξασιών,¹¹⁴⁷ η πρόσληψη του μέτρου από το χριστεπώνυμο πλήρωμα υπήρξε στην πράξη πολύ διαφορετική, όπως ο ίδιος ο Νεόφυτος εξηγεί καταλεπτώς στο οδοιπορικό του:

*«Όπου αν επιγαίναμεν, εν αμφιβολία και δισταγμώ, μην τυχόν και δεν μας δεχθούν και δεν επιτρέψουν, ως συνέβη εις ολίγα ευτυχώς μέρη, εις έτερα επέτρεπον μεν αλλ' όλως ανεπισήμως, ούτε προϋπαντήν ούτε προπομπήν (γενική συνήθεια και τάξις επικρατεί τας περιφερομένας εν ταις επαρχίαις θαυματουργάς λεγομένας εντοπίους εικόνας να προϋπαντούν μακρόθεν εν παρατάξει Ιερείς, Διάκονοι, Ιεροενδεδυμένοι με εικόνας, εξαπτέρυγα, κωδωνοκρουσίας κτλ., επίσης και να προπέμπουν τοιούτον τι. Μη βλέποντας γενόμενον εις ημάς ο κόσμος, τι περιμένεις; Και ημέρας εχάναμεν και πολλάκις διεδίδετο ότι είμεθα απατεώνες άνευ αδείας). Τινές εκ των Αρχιερέων και προτοϊερέων επέτρεπον μεν, αλλ' οι ευλογημένοι δεν ευαρεστήθησαν να προσκυνήσουν ούτε καν να θυμιάσουν τα άγια λείψανα καίτι ενίοτε ευρισκόμενα εκεί πλησίον ένθα ιερούργουν, τινές και μας είπον, επειδή δεν αναφέρονται εν τω βιβλίω της Συνόδου, δεν τα αναγνωρίζομεν (και κατά τούτο μα την πικράν αλήθειαν, έχουν δίκαιον). Δια τούτο προείπον ότι η μετά τοςάυτα έτη δοθείσα ημίν άδεια ήτον ημιτελής».*¹¹⁴⁸

Εξίσου σημαντικό πρόβλημα η απαγόρευση αυτή θεωρήθηκε κι από τους κατοπινούς υποψηφίους ταξειδιώτες στη Ρωσία, όπως πιστοποιεί η σχετική αλληλογραφία της αγιορείτικης Μονής Φιλοθέου το 1897-1898. Παραλαμβάνοντας στις αρχές του 1897 την άδεια για ζητεία που ανέμενε καιρό, ο αρχιμανδρίτης της μονής (κι επίτροπος της ΙΚΑΟ στην Κωνσταντινούπολη) Ευστράτιος Φιλοθεϊνός διαπίστωσε με θλίψη πως αυτή παρέπεμπε ρητά στο επίμαχο τσαρικό διάταγμα. Με διαδοχικές επιστολές του προς τον εκπρόσωπο του Οικουμενικού Πατριαρχείου στη Μόσχα, Ιάκωβο Βατοπεδινό, και τον αρχιμανδρίτη Γεράσιμο του μετοχίου της Μονής Ιβήρων στην ίδια πόλη, θα εκφράσει έτσι το επόμενο διάστημα την απογοήτευσή του για μια παροχή που «είναι ίσον τω μηδενί, αν μη ο Θεός ευδοκήση την τροποποίησιν του της απαγορεύσεως Αυτοκρατορικού Ουκαζίου, [...] αφού γνωστόν είναι βεβαίως και τη Ιερά Διοίκουση Συνόδω ότι ουδεμία ωφέλεια δύναται να προέλθη άνευ

1147 Για τις (κάθε άλλο παρά συνεπείς) προσπάθειες διαδοχικών τσαρικών κυβερνήσεων ή/και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας να περιορίσουν τα φαινόμενα δεισιδαιμονίας και να εξαλείψουν τα κατάλοιπα της λεγόμενης «διπλοπιστίας» μεταξύ του πληθυσμού, βλ. κυρίως Dixon 2008 και Freeze 1998. Για την έννοια της «διπλοπιστίας», Kolyvanov 2006, αλλά και την κριτική προσέγγιση του Heretz (2008, 15-21).

1148 ΑΨΚ/13/02/02/1-2/104-105, Νεόφυτος, όπ.π.

της περιαγωγής του Τιμίου Σταυρού, Αγίων λειψάνων και Αγίων εικόνων εις προσκύνησιν τούτων υπό των Χριστιανών προς εulογίαν αυτών διά της επιτελέσεως παρακλήσεων και αγιασμών, εκθέτουσα δε μόνον τον Ιερών κλήρον εις την περιφρόνησιν της σκληράς ζητείας». ¹¹⁴⁹ Διατυπώνει μάλιστα αμφιβολίες «αν θα πραγματοποιηθή ταχέως η αποστολή Ταξειδιώτου, καθότι μη επιτρεπομένης της περιαγωγής Αγίων Λειψάνων συνεπεία του τελευταίου περί Ταξειδίων Αυτοκρατορικού Ουκαζίου, αμφίβολον είναι και αν θα προκύψη οφέλειά τις εκ τοιούτου Ταξειδίου», ζητώντας ωστόσο ταυτόχρονα συμβουλές για το «τι δέον να πράζωμεν και τις η καταλληλοτέρα εποχή της εις Ρωσσίαν μεταβάσεως του Ταξειδιώτου». ¹¹⁵⁰ Τις ίδιες επιφυλάξεις γνωστοποιεί λίγες μέρες αργότερα και στον προηγούμενο της μονής του. ¹¹⁵¹ Δεν επρόκειτο για μεμονωμένη αντίδραση κάποιου υπερευαίσθητου μοναχού. Το αμέσως επόμενο διάστημα, ο επίσης υποψήφιος ταξειδιώτης της Μονής Διονυσίου, αρχιμανδρίτης Ιάκωβος, σπεύδει εσπευσμένα στην Κωνσταντινούπολη, σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια «εν τοις Πατριαρχείοις και τη Ρ. Αυτοκρατορική πρεσβεία όπως συστηθή να φέρη τα Άγια λείψανα εις Ρωσσίαν» «μη επιτυχών», όμως, «επαρήλθεν εις τα ίδια εις Άγιον Όρος». ¹¹⁵² Ως άμεση συνέπεια της απαγόρευσης, το Πατριαρχείο θ' αρνηθεί επίσης από ένα σημείο και μετά να επικυρώνει «έγγραφα Αγίων λειψάνων», όπως έκανε στο παρελθόν. ¹¹⁵³ Στα τέλη του καλοκαιριού του 1898, ενάμιση χρόνο μετά την απόσπαση της σχετικής άδειας, οι Φιλοθεΐτες εξακολουθούν έτσι να προβληματίζονται για την κερδοφορία (και, κατ' επέκταση, τη σκοπιμότητα) μιας τέτοιας ζητείας: «Σκέπτομαι περί του εις Ρωσσίαν Ταξειδίου, του οποίου την άδειαν μεν έχομεν, αλλ' άνευ αγίων λειψάνων, όπερ δηλοί εκ των προτέρων την αποτυχίαν αυτού. Η σκέψις μου είναι λέγω να προσπαθήσωμεν να κατορθωθή και γείνη εξαίρεσις διά την Μονήν μας επί τω λόγω της εκ πυρκαϊάς συμφοράς της· όπως δοθή άδεια Ταξειδίου μετά περιφοράς Αγίων λειψάνων, μολοντί οι πάντες βεβαιούσιν ότι και με Άγια λείψανα, των Ταξειδίων η εποχή εν Ρωσσία παρήλθεν όσον αφορά τα Ελληνικά Μοναστήρια, μόλα ταύτα αν έχη Άγια λείψανα δεν απελπίζεται τις, άλλως θα ήτο τόλμημα αναλαμβάνων τις άνευ Ιερών Κειμηλίων Ταξειδίων, όπερ ή ουδέν όφελος ή ελάχιστόν τι δύναται να προσπορίση και φέρη». ¹¹⁵⁴

Το οδοιπορικό του Μελέτιου

Ας αφήσουμε όμως τις παρενέργειες του ατελούς εκσυγχρονισμού της τσαρικής «επίσημης εθνικότητας», για να μελετήσουμε τη μαρτυρία ενός πραγματικού εκσυγχρονιστή για το πώς αυτός

1149 ΑΨΚ/21/02/02/819/348-350, Ευστράτιος Φιλοθεΐνος προς Ιάκωβο Βατοπεδινό, Κων/λις-Φανάριον 27.1.1897.

1150 ΑΨΚ/21/02/02/819/363, ο ίδιος προς Γεράσιμο Ιβηρίτη, Κων/λις-Φανάριον 15.2.1897.

1151 ΑΨΚ/21/02/02/819/368, ο ίδιος προς προηγούμενο Ανανία Φιλοθεΐτη, Κων/λις-Φανάριον 21.2.1897.

1152 ΑΨΚ/21/02/02/819/394 & 397, ο ίδιος προς Γεράσιμο Ιβηρίτη, Κων/λις-Φανάριον 31.3.1897, και προς Αλέξανδρο Λαυριώτη, Κων/λις-Φανάριον 4.4.1897· ΑΨΚ/21/02/02/819/423, ο ίδιος προς Ιάκωβο Βατοπεδινό, Κων/λις-Φανάριον 6.6.1897.

1153 ΑΨΚ/21/02/02/820/183, ο ίδιος προς Ι.Μ. Φιλοθέου, Κων/λις 24.3.1898.

1154 ΑΨΚ/21/02/02/820/312, ο ίδιος προς Ανανία Φιλοθεΐτη, Εν Κων/πόλει 8.8.1898.

αξιοποίησε τη βαθιά θρησκευτικότητα, τα ήθη, τα έθιμα και τις δεισιδαιμονίες της βαθιάς ρωσικής ενδοχώρας στο πλαίσιο της δικής του ζητείας, σε μια εποχή που ήταν ακόμη αδιανόητη κάθε σκέψη για παρόμοια απαγορευτικά μέτρα. Ο λόγος για τον ιερομόναχο Μελέτιο Κωνσταντινίτη (Βέροια 1822 – Αγ. Όρος 1881), κατά κόσμον Μερκούριο Τσινώ,¹¹⁵⁵ και το προαναφερθέν οδοιπορικό των δυο ζητειών που πραγματοποίησε στη Ρωσία τη δεκαετία του 1860. Γόνος «*πτωχής οικογένειας*» της Βέροιας, τα νεότερα μέλη της οποίας διακρίνονταν από ιδιάζουσα επιχειρηματικότητα,¹¹⁵⁶ έγκλειστος σε μοναστήρι από τα 14 χρόνια του¹¹⁵⁷ και ιδρυτής του πρώτου παρθεναγωγείου της γενέτειράς του σε ηλικία πενήντα ετών, χάρη στα χρήματα που ο ίδιος έβγαλε στη Σιβηρία,¹¹⁵⁸ ο Μελέτιος τιμάται σήμερα ως ο κατεξοχήν τοπικός ευεργέτης της μακεδονικής αυτής πόλης· παλιότερα υπήρχε μάλιστα ειδική μέρα αφιερωμένη στο πρόσωπό του («Κυριακή του Μελετίου») με διοργάνωση ειδικών εκδηλώσεων, ομιλίες, έκθεση μαθητικών εργοχείρων και την ανάκρουση σχετικού ύμνου.¹¹⁵⁹ Στην αγιορείτικη μονή του, τα «*ανεκτίμητα δώρα των Ρώσων*» που απέσπασε η προέλκυσε προκαλούσαν στο γύρισμα του αιώνα το θαυμασμό των επισκεπτών, όπως και οι πολυέλαιοι «*εκ των σεμνών άμα και χαριεστέρων της Ρωσσίας*»- με τους οποίους προικίστηκε αυτή κατά τη συνακόλουθη ανακαίνισή της.¹¹⁶⁰ Το οδοιπορικό του είναι γεμάτο ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις εθνολογικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα, προδίδοντας ένα άτομο όχι μόνο εξαιρετικά έξυπνο αλλά και διψασμένο για μάθηση κι ανοιχτό σε καινούριες εμπειρίες. Αρκετές φορές παραδέχεται λ.χ. πως επισκέφθηκε κάποια μέρη «*περιεργείας χάριν*» ή για την απόκτηση γνώσεων,¹¹⁶¹ ενώ εξίσου αποκαλυπτική είναι και η εισαγωγική διευκρίνισή του προς τον αναγνώστη: «*Θα γράψω διά την περιήγησίν μου ταύτην εις Ρωσσίαν, περί των πραγμάτων και των ανθρώπων, ό,τι είδον και ήκουσα αξιόλογον, κατά την αντίληψίν μου, χωρίς ούτε να προσθέσω, ούτε ν' αφαιρέσω τι. Ολίγα*

1155 Χριστοδούλου 1960, 86β. Το ονοματεπώνυμο μαρτυρά μάλλον βλάχικη καταγωγή.

1156 Ο αδερφός του Θωμάς χρημάτισε λ.χ. ταμίας του οθωμανικού δημοσίου (στο ίδιο, 86).

1157 Μελέτιος 1882, 3.

1158 Για την αρχική πρόταση του Μελετίου στο μητροπολίτη, την κοινοτική εφορία και «*πολλούς πολίτας*» της Βέροιας γι' ανέγερση του Παρθεναγωγείου και μισθοδοσία από τον ίδιο συγκεκριμένης δασκάλας, ονόματι Πηγή Τσουκαλά, που έφερε ο ίδιος από την Αθήνα («*συμφωνήσας ταύτην κατά την εκείσε εσχάτως διήμνον διαμονήν του, επί μισθώ 130 δρ. κατά μήνα μετά οδοιπορικών συνισταμένων εις 150 δρ.*»), βλ. ΙΑΥΕ 1872/77.1, αχρονολόγητη επιστολή του δασκάλου της Βέροιας Ι. Ευαγγελίδη, συνημ. σε Κ. Βατικιώτης προς Υπ.Εξ., Εν Θεσ/νίκη 20.7.1872, αρ.492. Στην πόλη λειτουργούσε ήδη το 1870 ένα μάλλον πρωτόλειο παρθεναγωγείο, άγνωστο κάτω από ποιες ακριβώς συνθήκες, η λειτουργία του οποίου προφανώς διευρύνθηκε με τη δωρεά από τον Μελέτιο 1.000 λιρών σε ομόλογα και την ανέγερση αυτοτελούς κτιρίου σε οικόπεδο που παραχώρησε η κοινότητα (Χιονίδης 1971, 10-12). Το σχολείο χτίστηκε το 1873-1874, με επίβλεψη του αδερφού του· ήταν διώροφο και κατεδαφίστηκε το 1955 για ν' αντικατασταθεί από νεότερο κτίσμα (νυν 2ο Δημοτικό Βέροιας), το οποίο εξακολουθεί για ιστορικούς λόγους να φέρει την ονομασία «Μελέτειο» (Χριστοδούλου 1960, 92· Χιονίδης 1961, 40· Βουδούρης 2011, 65-67 & 90· «Ιστορική αναδρομή», <https://2dim-veroias.ima.sch.gr/ιστορια/>, προσπέλαση 15.1.2024).

1159 Χριστοδούλου 1960, 86 & 93· Χιονίδης 1961, 40. Σύμφωνα με τον πρώτο, η μνήμη του γιορταζόταν την πρώτη Κυριακή μετά τη γιορτή των Τριών Ιεραρχών· κατά τον δεύτερο, στις 12 Φεβρουαρίου.

1160 Δημητρώπουλος 1874, 12· «Επιστολαί εξ Αγίου Όρους», *Νεολόγος*, 30.8.1884, 2. Η δεύτερη πηγή αποδίδει την ανακαίνιση πρωτίστως στον (εν ζωή ακόμα) ηγούμενο Συμεών, που υπήρξε και ο πληροφορητής της.

1161 Μελέτιος 1882, 42, 43, 80 & 82.

μόνον γράμματα ηξεύρω και θα γράψω με απλότητα γυμνήν την αλήθειαν. Και αν τυχόν ακούση ο αναγνώστης και κανέν εξ εκείνων των πραγμάτων, τα οποία οι πεπαιδευμένοι γνωρίζουν να παρασιωπούν, ας μην τω φανή παράξενον, εγώ θα το γράφω, διότι θα το νομίζω καλόν».¹¹⁶²

Η αρχική ομάδα των ταξιδιωτών της Κωνσταντινούπολης συγκροτήθηκε από τον ηγούμενο Συμεών, τον Μελέτιο κι άλλον ένα μοναχό. Σύμφωνα με τον Μελέτιο, η σχετική άδεια αποσπάστηκε «μετά διετείς φροντίδας, διά της μεσολαβήσεως φίλων τινών ρώσων περιηγητών» που, «πειθόμενοι εις τας πληροφορίας του καθηγουμένου, αλλά και ιδίοις οφθαλμοίς ιδότες το ετοιμόρροπον της Μονής, απεδέχθησαν τας παρακλήσεις ημών και διεβίβασαν τας αναφοράς προς την Ιεράς Σύνοδον της Ρωσσίας».¹¹⁶³ Η μαρτυρία του επιβεβαιώνεται από έναν τουλάχιστον απ' αυτούς τους επιφανείς περιηγητές, τον Πορφύριο Ουσπένσκι, ο οποίος σ' ένα από τα οδοιπορικά του θυμάται ότι, κατά την παραμονή του στη συγκεκριμένη μονή το 1859, ο ηγούμενός της τον «παρακαλούσε θερμά να μεσολαβήσει στην Πετρούπολη για να του δοθεί άδεια να συγκεντρώσει ελεημοσύνες στη Ρωσία για την ανακαίνιση του ετοιμόρροπου μοναστηριού του».¹¹⁶⁴ Οι τρεις ταξιδιώτες έφτασαν στην Οδησσό τον Μάιο του 1862, φέροντας μαζί τους ένα φορτίο λειψάνων και δυο κομμάτια τίμιο ξύλο· αφού τακτοποίησαν τα χαρτιά τους στην Αγία Πετρούπολη, διέσχισαν κατόπιν για ένα χρόνο την ενδοχώρα του ρωσικού βορρά, από τη Μόσχα μέχρι την Κιάχτα [Kiakhta], στα ανατολικά σύνορα με την Κίνα.¹¹⁶⁵ Επιστρέφοντας από την Κιάχτα στο Ιρκούτσκ, η ομάδα διασπάστηκε τον Ιούλιο του 1863 για λόγους που είχαν να κάνουν κυρίως με την αντιζηλία Συμεών και Μελετίου, αντιζηλία που είχε επιτείνει η διαφορετική προσέγγισή τους για τη μέθοδο που έπρεπε ν' ακολουθήσουν: ο μεν ηγούμενος λειτουργούσε σύμφωνα με το βυζαντινότυπο τυπικό στα ελληνικά, ο δε Μελέτιος πίστευε πως έπρεπε να υιοθετήσουν «συμπεριφοράν αρμόζουσαν εις τον τόπον», όχι μόνο ακολουθώντας «την τάξιν και την γλώσσαν του τόπου εις τους αγιασμούς και τας άλλας ακολουθίας», αλλά και αξιοποιώντας για λογαριασμό τους τις τοπικές δοξασίες, προλήψεις ή δεισιδαιμονίες, όπως ο ίδιος έκανε στη συνέχεια.¹¹⁶⁶ Τελικά ο ηγούμενος επέστρεψε στην Πετρούπολη, όπου κατέθεσε δήλωση περί δήθεν θανάτου του Μελετίου και αίτημα αντικατάστασής του από καινούριο ταξιδιώτη, ακολουθούμενος σε λίγες μέρες από τον τρίτο μοναχό· δε Μελέτιος έμεινε πίσω με τα λείψανα κι ένα κομμάτι τίμιο ξύλο.¹¹⁶⁷ Οι δυο άντρες θα ξανασμίξουν δύο χρόνια αργότερα στην Πετρούπολη, επιστρέφοντας ο ένας από την Ουκρανία κι ο δεύτερος από τη Σιβηρία, και θα συμβιώσουν με αρκετή ψυχρότητα για ένα δίμηνο, μέχρι την αναχώρηση του Συμεών από τη Ρωσία τον Απρίλιο του 1865.¹¹⁶⁸ Ο Μελέτιος πραγματοποίησε ένα δεύτερο ταξίδι στη Σιβηρία, χρημάτισε εννιά μήνες

1162 Στο ίδιο, 4.

1163 Στο ίδιο, 3-4.

1164 Uspenskij 1880, 270.

1165 Μελέτιος 1882, 31-44.

1166 Στο ίδιο, 44-50.

1167 Στο ίδιο, 44 & 49.

1168 Στο ίδιο, 81-82.

εφημέριος της «ελληνικής μονής» της Μόσχας, ξαναγύρισε για τρίτη φορά στη Σιβηρία και περιηγήθηκε για έναν περίπου μήνα τους δημοφιλείς προορισμούς θρησκευτικού τουρισμού γύρω από τη λίμνη Λαντόγκα,¹¹⁶⁹ προτού εγκαταλείψει κι αυτός με τη σειρά του τη Ρωσία – σιδηροδρομικά μέχρι το Νίζνι Νόβγκοροντ, κατεβαίνοντας με ποταμόπλοιο το Βόλγα και το Ντον ως το Τανγκαρόκ και συνεχίζοντας με χερσαία μέσα ίσαμε την Οδησσό. Σ' αυτή την τελευταία, μια επιδημία χολέρας θα του δώσει για μιαν ακόμη φορά την ευκαιρία να εκθέσει δημόσια με το αζημίωτο τα λείψανά του για έναν ολόκληρο μήνα.¹¹⁷⁰ Μετά την επιστροφή του στο Άγιο Όρος, τον Οκτώβριο του 1866, χρηματοδότησε με τα έσοδά του την ανοικοδόμηση του καθολικού της μονής του (όπως βεβαιώνει η σχετική κτητορική επιγραφή),¹¹⁷¹ μαζί με τον ηγούμενο Συμεών· όταν όμως πρότεινε να δώσει δημόσια λογαριασμό για τη δωρεά του στους υπόλοιπους μοναχούς, υποστηρίζει, ο ηγούμενος τον απέτρεψε με το σκεπτικό πως, από τη στιγμή που οι τελευταίοι θα πληροφορούνταν την πραγματική κατάσταση των οικονομικών του μοναστηριού, «*ηδύναντο να γίνουν απαιτήσεις εις δαπάνας περιττάς*».¹¹⁷²

Δεν πέρασε χρόνος και ο Μελέτιος ξαναγύρισε στη Ρωσία τον Ιούνιο του 1867, ως ανεπίσημο τούτη τη φορά μέλος μιας νέας αποστολής («*βοηθός και διερμηνεύς*»), με ιδιωτικό διαβατήριο που απέκτησε «*τη εγγυήσει φίλου του τινός κοσμικού*», καθώς οι ρωσικοί νόμοι απαγόρευαν ρητά τη συμμετοχή του ίδιου κληρικού σε περισσότερες από μια ζητείες.¹¹⁷³ Γρήγορα αποδείχθηκε όμως αδύνατη η συνεργασία του και με τον καινούριο επικεφαλής, ιερομόναχο Ανανία εξ Αγράφων, που σκιαγραφείται σαν παντελώς αγράμματος, ανίκανος και σχεδόν ηλίθιος όχι μόνο από τον ίδιο¹¹⁷⁴ αλλά και από άλλους παρατηρητές της εποχής.¹¹⁷⁵ Πολύ σύντομα οι δρόμοι τους χώρισαν, ως εκ τούτου, με το Μελέτιο να περιοδεύει ξανά στα παλιά λημέρια του της Σιβηρίας, φτάνοντας τούτη τη φορά μέχρι τον Αρχάγγελο: «*εκεί δε*», καμαρώνει στα απομνημονεύματά του, «*μη φέρων ούτε λείψανα ούτε συστατικών γράμματα, ηδυνήθην να εισπράξω ποσόν τι χρηματικών και να κάμω αργυρόχρυσα τα δύο υποκάμισα της Παναγίας της Αντιφωνητρίας και του μεγάλου Αγίου Στεφάνου, καθώς και την αρχιερατικήν πατερίτσαν*»¹¹⁷⁶. Κατά την ύστερη φάση της δεύτερης του ζητείας, θα ταξιδέψει πάντως με τον Ανανία στην επαρχία του Ριαζάν, επιδιδόμενος κυρίως σε

1169 Στο ίδιο, 82-89.

1170 Στο ίδιο, 89-90.

1171 Σμυρνάκης 1903, 686· Βουδούρης 2011, 89.

1172 Μελέτιος 1882, 90-91.

1173 Στο ίδιο, 92-93 & 103.

1174 Στο ίδιο, 93, 96-8 & 101.

1175 Προστατευόμενος μάλλον του Συμεών, ο Ανανίας εξελέγη το 1881 ως διάδοχός του στην ηγουμενία (Riley 1887, 347-348). Από τον έλληνα πρόξενο που συναντήθηκε μαζί του το 1887 χαρακτηρίζεται «*πολύ μικρόνους και απαίδευτος*», με την πρόσθετη επισήμανση ότι –σε αντίθεση προφανώς με τον προκάτοχό του– υπονομεύονταν ανοιχτά από μια ισχυρή αντιπολίτευση, ο επικεφαλής της οποίας τον αποκαλούσε απροκάλυπτα «*ημίονο*» (ΑΣτΔ 32/1, Γ. Δοκός προς Στ. Δραγούμη, Εν Θεσ/νίκη 24.8.1887, αρ.1051, 67).

1176 Μελέτιος 1882, 97.

εμπόριο εκκλησιαστικών ειδών («βιβλιάρια, κομβολόγια, σταυρούς, έλαια και άλλα τοιαύτα») από τη Μόσχα ή τη Λαύρα του Αγίου Σεργίου, τα οποία μεταπλούσε με τεράστιο ποσοστό κέρδους σαν δήθεν αγιορείτικα.¹¹⁷⁷

Μια αναλυτικότερη παρουσίαση των μυστικών της επιχειρηματικής επιτυχίας του, όπως ο ίδιος τα περιέγραψε στο οδοιπορικό του, υπερβαίνει κατά πολύ το πλαίσιο τούτου του βιβλίου· έχει, άλλωστε, ήδη επιχειρηθεί από τον γράφοντα αλλού.¹¹⁷⁸ Θα περιοριστούμε έτσι εδώ σε δυο πτυχές της αφήγησής του που σχετίζονται άμεσα με το αντικείμενό μας: την πρόσληψη, αφ' ενός, της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης από τους ίδιους τους ταξιδιώτες και τον περίγυρό τους (σε σχέση, πάντα, με την αντίστοιχη πρόσληψη της ευρύτερης ρωσικής πραγματικότητας, με την οποία αυτοί έρχονταν σε επαφή), και αφ' ετέρου την ίδια την επίμαχη πολιτισμική μεταφορά, της απόκτησης τέτοιων ειδών προορισμένων να κοσμήσουν την μονή τους.

Όσον αφορά το πρώτο, η εικόνα που αποτυπώνει ο Μελέτιος επιβεβαιώνει κατ' αρχάς το αρχικό αίσθημα θαυμασμού των επήλυδων βαλκάνιων αγιορειτών για την εικόνα πλούτου, ισχύος αλλά και νεωτερικότητας που απέπνεαν τα μεγάλα αστικά κέντρα της ρωσικής αυτοκρατορίας – και, μαζί μ' αυτά, η Ρωσική Εκκλησία, ως δομικό συστατικό στοιχείο της κοινωνίας που αντίκρυζαν: στην Οδησό, θυμάται, «βλέποντες διά πρώτην φοράν τας κολοσσαίας οικοδομάς της πόλεως, τας ευρυτάτας οδούς, τας ωραίās δενδροστοιχείας και τους μεταξύ αυτών μακρούς περιπάτους, έπειτα τα υψηλότατα κωδωνοστάσια των εκκλησιών, τους μεγίστους αυτών κώδωνας και την καθαρότητα της πόλεως, εμείναμεν αληθώς έκθαμβοι».¹¹⁷⁹ Στη Μόσχα, πάλι, τους εντυπωσιάζει πρωτίστως η λιτανεία που τελείται στις 12 Οκτωβρίου για την επέτειο της απόκρουσης του Ναπολέοντα: «Προηγούνται αι άγιοι εικόνες και μετ' αυτάς τα εξαπτέρυγα, έκαστον των οποίων κρατούν δύο ή τέσσαρες κοσμικοί ένεκα του βάρους του (είναι δε αι εικόνες αύται και τα εξαπτέρυγα κατεσκευασμένα πάντα εκ χρυσού, αργύρου και μετάξης), [...] Βλέπων τις το πλήθος και την λάμψιν των αγίων εικόνων και των χρυσοκέντητων σημαιών, τον ιερόν κλήρον λαμπρώς ενδεδυμένον και όλον τον συμπορευόμενον λαόν προσευχόμενον, δεν δύναται να μη κατανυχθή ως εγώ».¹¹⁸⁰ Ακόμη και στην παραμεθόρια Κιάχτα, στην Άπω Ανατολή, εντύπωση τους προκαλούν η πολυτέλεια και η λαμπρότητα του τοπικού ναού: «το τέμπλον του αληθώς εκαμβοί τους οφθαλμούς[...] ακτινοβολούν εξ αργύρου, χρυσού και κρυστάλλου· τα βημόθυρα και αι πλάγιοι πύλαι είναι κατεσκευασμένα εξ αργύρου και χρυσού, η αγία τράπεζα και η προσκομιδή είναι κεκαλυμμένα πανταχόθεν με καθαράς πλάκας χρυσού, ο δε πολυέλαιος και όλα τα άλλα σκεύη είναι ομοίως κατεσκευασμένα εκ χρυσού και αργύρου και κρυστάλλου». Με την ενδιάμεση πείρα του, ο Μελέτιος αντιλαμβάνεται ωστόσο -κι εξηγεί- πως οι ιθύνοντες

1177 Στο ίδιο, 98-99.

1178 Kostopoulos 2022, 174-176· Κωστόπουλος 2022β.

1179 Μελέτιος 1882, 4-5.

1180 Στο ίδιο, 15.

«διατηρούν τοιουτοτρόπως λαμπρόν τον ναόν, το μεν προς επίδειξιν, το δε και ίνα δείξουν εις τους γείτονας Κινέζους ότι τα των ορθοδόξων και ενταύθα και εις τον άλλον κόσμον είναι πολύτιμα».¹¹⁸¹

Σε αντίθεση με τη μονοσήμαντη οπτική των Σιμωνοπετριτών, εδώ ο θαυμασμός του πλούτου δεν εμποδίζει πάντως μιαν απομυθοποιημένη προσέγγιση της ρωσικής θρησκευτικότητας, επίσημης κι ιδιωτικής, και δη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων: «*Εν γένει, ο λαός της Ρωσσίας είναι φιλόθρησκος, τρέχει εις τους ναούς εξεγειρόμενος διά ισχυροτάτων κωδωνισμών και προσεύχεται γονυπετών μετά των ιερέων κατά πάσαν πρωίαν, μεσημβρίαν και εσπέραν, κυρίως δε ο λαός της δευτέρας, τρίτης και τελευταίας τάξεως. Δεικνύουσι προς τούτοις οι Ρώσσοι την προς τα θρησκευτικά ευλάβειάν των ιδρύοντες και υποστηρίζοντες πολλά μοναστήρια και διατηρούντες εις όλα τα δωμάτια της οικίας πολυτελή εικονοστάσια, με αργυροχρυσοστολίστους εικόνες. Τοιαύτας εικόνες διατηρούν ακόμη και εις τα καταστήματά των. Ο εισερχόμενος εις οικίαν ή κατάστημα πρέπει πρώτον να στραφή και να προσκυνήση προ των αγίων εικόνων και έπειτα να χαιρετίση τους εν τη οικία ή εν τω καταστήματι ανθρώπους· [...] Νηπιόθεν δε οι Ρώσσοι συνειθίζονται εις την εκπλήρωσιν των θρησκευτικών χρεών· καθ' εκάστην τα παιδιά, πριν λάβωσι το τέιον, προσεύχονται την πρωίαν πρώτον υπέρ του αυτοκράτορος, έπειτα υπέρ των γονέων, υπέρ εαυτών και όλου του κόσμου. Αλλ' όμως η αληθής θρησκεία δεν φαίνεται να έχη βαθείας ρίζας εις τον τόπον, διότι με όλην αυτήν την φαινομενικήν ευλάβειαν οι Ρώσσοι δεν είναι και πολύ σταθεροί εις τους λόγους και τας υποσχέσεις· είναι δε και πολύ φίλοι της πολυτελείας και μάλιστα οι γυναίκαί. Καθώς δε ο λαός, ούτω και ο Ρωσσικός κλήρος φαίνεται λίαν ευλαβής και εκτελεί πιστώς τους εκκλησιαστικούς τύπους, είναι όμως και φιλόπρωτος και πολύ εχέμυθος εις τας άλλας ενεργείας του.. έχει και πολύν ισχύν επί του λαού».¹¹⁸² Σε διάφορα σημεία της αφήγησής του, ο Μελέτιος δεν παραλείπει έτσι να ψέξει ανοιχτά το τσαρικό κράτος αλλά και την ίδια τη ρωσική κοινωνία, επειδή αδιαφορούν για την εκπαίδευση του λαού και ιδίως των γυναικών.¹¹⁸³ Ξεκαθαρίζει μάλιστα ευθύς εξαρχής ότι, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, «*τα σχολεία της Ρωσσίας εν συγκρίσει προς τα της Ελλάδος είναι μικρού λόγου άξια*».¹¹⁸⁴ Καθίσταται έτσι ορατή τόσο η σκοπιμότητα της ειρωνείας που διαπερνά την αφήγησή του, όταν εξιστορεί πώς αξιοποίησε επικερδώς την απλοϊκότητα, την απουσία παιδείας και τη δεισιδαιμονία των Ρωσίδων, όσο και η επιλογή του ν' αφιερώσει μεγάλο μέρος από τα κέρδη του αυτά στην εκπαίδευση των κοριτσιών στο γενέθλιο τόπο.*

1181 Στο ίδιο, 41.

1182 Στο ίδιο, 11-12. Για να προλάβει προφανώς την κατηγορία πως με την αποτίμηση αυτή κλείνει ανοιχτούς λογαριασμούς, ο Μελέτιος σπεύδει πάντως να διευκρινίσει πως ο ίδιος δεν είχε προσωπικά παράπονο από τις επαφές του: «*Το επ' εμοί έμεινα πολύ ευχαριστημένος εκ του κλήρου όστις με συνέδραμε και λόγω και έργω εις την αποστολήν μου. Πολλοί ιερείς με υπέδειξαν τις ο κατάλληλος τρόπος του ταξειδίου εξ ού ηδυνήθην να ωφελήσω την μονήν μου*» (σ.12-13).

1183 Στο ίδιο, 8, 47 & 63.

1184 Στο ίδιο, 8.

Η ίδια συλλογιστική, αν και κάπως πιο διακριτικά, διαπερνά και την περιγραφή του για το αντικείμενό μας – τη ρωσική βιοτεχνία και βιομηχανία εκκλησιαστικών ειδών, μέσω της οποίας τροφοδότησε και ο ίδιος μια πτυχή του κοινωνικού του κύρους πίσω στην πατρίδα. Ηθελήμένα ή όχι, η μεταχείριση που τους επιφυλάσσει είναι μια ανομολόγητη απογύμνωση από κάθε ιερότητα, καθώς εντάσσει πλήρως τη σχετική παραγωγή σ' ένα ευρύτερο, απόλυτα κοσμικό και υλιστικό πλαίσιο:

«Πλείστα δε είναι και τα εν Μόσχα εργοστάσια εν οίς κατασκευάζονται διάφορα αντικείμενα της τε εκκλησίας και της πολιτείας· κώδωνες, δηλ., σκεύη εκκλησιαστικά εξ αργύρου και χρυσού, πανία, χάρτης, ύελος, αγγεία, ζάχαρις, άλευρον, δέρματα και άλλα· εν γένει δε τα καταστήματα ταύτα είναι πλουσιώτατα· διακρίνονται δε μεταξύ των τεχνητών οι χρυσοχόοι, οίτινες ανέπτυξαν πολύ την τέχνην των, και διά τούτο όλα τα βασιλικά αργυρόχρυσά σκεύη ενταύθα κατασκευάζονται.

*Εις τους εν Μόσχα χρυσοχόους έκαμα και εγώ διά την Μονήν μας δύο αργυρόχρυσά μεγάλα υποκάμισα των εικόνων της Παναγίας Αντιφωνητρίας και Πορταϊτίσεως· έτερον μέγα διά την εικόνα του αγίου Στεφάνου, καθώς και άλλα υποκάμισα μικρών εικόνων αγίων, προς τούτοις κιβώτια έν διά τον μικρόν τίμιον σταυρόν περιέχον και μέρος του λειψάνου του αγίου Ανδρέου του πρωτοκλήτου, έτερον δε διά τα λείψανα των αγίων Στεφάνου και Τρίφωνος, και τρίτον διά τα λείψανα των αγίων Αποστόλων Ανδρέου και Λουκά και του αγίου μεγαλομάρτυρος Παντελεήμονος· προς τούτοις δύο δισκοπότηρα, έν ευαγγέλιον, θυμιατόν και μίαν πατερίτσαν, δώδεκα κανδύλια και άλλα εκκλησιαστικά σκεύη όλα αργυρόχρυσά. Ταύτα κατεσκευάσθησαν ιδίαις εμού δαπάναις και διά τούτο φέρουν το όνομά μου».*¹¹⁸⁵

Την ίδια αδιόρατη ειρωνεία αποπνέουν και ορισμένες από τις διάσπαρτες αναφορές του για τη δεύτερη μεγάλη πηγή προέλευσης των πολυτελών αντικειμένων που απέκτησε για λογαριασμό της αγιορείτικης μονής του: τους ρώσους πιστούς, άντρες και γυναίκες, που αναζήτησαν τη σωτηρία της ψυχής τους (ή την κοινωνική κατίσχυση και επίδειξη) μέσα από παρόμοιες προσφορές. Στην Πετρούπολη, θυμάται, η Μαρία Αλεξάντροβνα Ντεποβίτσκα, επιφανής προφανώς φυσιογνωμία της καλής κοινωνίας, μαζί με μια συστατική επιστολή για τον επίσκοπο του Ριαζάν Αλέξιο «έκαμε κατά παράκλησίν μου την αργυράν θήκην διά τον μικρόν σταυρόν».¹¹⁸⁶ Στο Γιαλουτοβόρσκ [Jalutovorsk] πάλι, μια σιβηριανή κωμόπολη 4.008 κατοίκων, «μας εδωρήθη χρυσή τις άλυσσος, ήτις ανηρτήθη επί της εικόνας της ευρισκομένης εν τω αριστερώ κίονι του καθολικού ναού της Μονής μας».¹¹⁸⁷ Στο Ιρπίτ [Irbit], γειτονική έδρα μεγάλης εμποροπανήγυρης, η χήρα οικοδέσποινά τους, Αλεξάνδρα Ζαχάροβνα Ζιάζινα, όχι μόνο τους «εφιλοξένησεν επί ένα ολόκληρον μήνα» αλλά, μαζί με «ικανήν χρηματικήν συνδρομήν», τους χάρισε «και έν δισκοπότηρον αργυρόχρυσον μετά των

1185 Στο ίδιο, 20-21.

1186 Στο ίδιο, 98

1187 Στο ίδιο, 37.

συναπαρτιζόντων αυτό». ¹¹⁸⁸ Στο Ναλίνσκ [Nolinsk], πόλιν 2.556 κατοίκων όπου ο ίδιος και η συνοδεία του έμειναν ένα ολόκληρο δίμηνο μέχρι να λιώσουν οι πάγοι και ν' απελευθερωθούν οι δρόμοι, «ηγέρθη μεταξύ πολλών φιλονικεία τις πρώτος να κάμη διά την εικόνα της Παναγίας υποκάμισον αργυρούν· επειδή δε επρόλαβε και το έκαμεν ο κύριος του καταλύματός μου, οι άλλοι ηθέλησαν να το χρυσώσουν αλλά και τούτο το έκαμεν ο ίδιος. Ο δε ισπράβνιζ Μιχαήλοβιτς μοι προσέφερε νέαν θήκην ξυλίνην διά τον τίμιον σταυρόν, όν έφερε προσθέσας και άλλον σταυρόν εξ αργύρου και χρυσού βάρους 27 ζολοτνικίων». ¹¹⁸⁹ Στο Μπαρνάουλ [Barnaul], πάλι, ο αρχιεπιστάτης των εργοστασίων κατεργασίας χρυσού «με παρέλαβε και εις την οικίαν του και μοι επρόσφερε καλόν γέυμα· επρόσθεσε δε εις ταύτα και συνδρομήν 110 ρούβλια, όσα και η σύζυγός του κ. Αλεξάνδρα εκ μέρους της μοι προσέφερε. Μοι προσέφερον δε και κώδωνα βάρους πενήκοντα οκάδων, τον οποίον όμως ένεκα της αποστάσεως ηναγκάσθην να τον πωλήσω». ¹¹⁹⁰

Εντυπωσιακότερη είναι η εξιστόρηση της εμπειρίας του στο Μινουσίνσκ [Minusinsk], «απόκεντρον» κωμόπολη στα νότια του Κρασνογιάρσκ, την οποία «κανείς έως τότε ταξειδιώτης ούτε Έλλην ούτε Ρώσος δεν την είχεν επισκεφθή»: «Εφιλοξενήθην εις την οικίαν της αξιολόγου κυρίας Άννας Αλεξιέβνας Ιλιηνά, χήρας εχούσης δύο θυγατέρας, την Μαρίαν και Αντωνίαν. Η κυρία αύτη είχε πλουτίσει μετά τον θάνατον του ανδρός της, διατηρήσασα το μεταλλείον και το εμπόριον αυτού. [...] Εσυνήθιζε δε, ενώ εγώ έτρωγον να με υπηρετή αυτή η ίδια εξ ευλαβείας, αν και είχε τρεις υπηρετίας διά τον εαυτόν της· μοι προσέφερε δε διά την Μονήν 500 ρούβλια και άλλα δώρα αργυρόχρυσου· δι' εμέ δε εριούχον, γούνας, ταμβακοθήκας και τα τοιαύτα· εκοπίασα όμως και εγώ όχι ολίγον, υπόχρεως ών καθ' εκάστην εσπέραν να διηγούμαι εις αυτήν μέχρι του μεσονυκτίου περί του Αγίου Όρους και περί σωτηρίας ψυχής· και ενώ εγώ διηγούμην, αυτή συνήθως έκλαιε· με προέπεμπε δε δακρυρροούσα μετά το μεσονύκτιον μέχρι του δωματίου μου». ¹¹⁹¹ Κατά την αναχώρησή του ύστερα από μια βδομάδα φιλοξενίας, θυμάται, «η κ. Άννα με προέπεμψε με ωραίαν άμαζαν συρομένην υπό έξ ίππων εις απόστασιν δύο σταθμών μέχρι του ποταμού Γενισέϊσκη». ¹¹⁹² Σε σχέση μ' αυτή τη βασιλική μεταχείριση, η προσφορά του καθηγουμένου της Μονής Βαλαάμ, στο ομώνυμο νησί της λίμνης Λαντόγκα, που του «εδώρησε μικράν εικόναν των αγίων Σεργίου και Γερμανού και βίβλον περιέχουσα την ιστορίαν της Μονής», μπορεί να θεωρηθεί απλώς συναδελφική φιλοφρόνηση. ¹¹⁹³

Ακόμη σημαντικότερο κλειδί, για την κατανόηση του μηχανισμού μακροχρόνιας τροφοδοσίας των αγιορείτικων μονών με χειροτεχνίες κι άλλα έντεχνα υλικά αφιερώματα από τη ρωσική εν-

1188 Στο ίδιο, 37.

1189 Στο ίδιο, 68.

1190 Στο ίδιο, 55.

1191 Στο ίδιο, 52-53.

1192 Στο ίδιο, 53-54.

1193 Στο ίδιο, 86.

δοχώρα, αποδεικνύεται ένα άλλο σημείο της αφήγησης του Μελετίου. Στην «αξιόλογον πόλιν» Γιαράνσκ [Jaransk] της Σιβηρίας, οι κάτοικοι της οποίας μόλις έφταναν τις τρεις όλες κι όλες χιλιάδες κι όπου αυτός και η πολυμελής γυναικεία συνοδεία του (από κοπέλες της γύρω περιοχής) παρέμειναν ενάμιση μήνα το καλοκαίρι του 1864, διαβάζουμε, ο ίδιος κατέλυσε «εις την οικίαν του προεστώτος (γαλαβά) κυρίου Σαβίνου Ιβάνοβιτς Ουνζένινα», όπου τον περίμενε μια ανεπάντεχη δωρεά: «*Ἡ φρονιμωτάτη θυγάτηρ του Ολυμπιάς αφιερώθη υπό των γονέων της εἰς ἐμέ, ἀνάλαβε δηλ. να με θεωρή ως πνευματικόν της πατέρα και καθ' ὅλον τον βίον της ν' ἀποστέλλῃ τους καρπούς των εργασιών της προς το Ἅγιον Ὅρος εἰς ἐμέ. Καὶ τῷ ὄντι πράττει τούτο ἔκτοτε μέχρι σήμερον· στέλλει δηλ. ἐπ' ὀνόματί μου κατ' ἔτος ὑπὲρ τα 1.000 ρούβλια εἰς χρηματικόν, καθὼς και ἄλλα αφιερώματα γνωστά εἰς τους ἀδελφούς, διότι παραδίδω πάντα ταῦτα εἰς τὴν Μονήν*».¹¹⁹⁴ Όταν ορισμένοι ρώσοι μοναχοί του Αγίου Όρους, αλλά και κάποιοι «βουλγαροφρονούντες ιερείς», θέλησαν να του την αποσπάσουν (ισχυριζόμενοι πως ούτε ο ίδιος ούτε η μονή του «είχον ἀνάγκην συνδρομῆς» ή επικαλούμενοι τη σλαβική αλληλεγγύη ενάντια στους «σχισματικούς» γραίκους), η «ευλαβὴς πνευματικὴ του κόρη» τον ενημέρωσε πάραυτα, διαβιβάζοντάς του τις επιστολές τους. Την ίδια στάση κράτησε και όταν της έγραψε ο ηγούμενος Συμεών, ζητώντας προφανώς λεφτά: ἀπέφυγε ν' απαντήσει ώσπου να λάβει προσωπική επιστολή του Μελετίου, «*ότε και ἀπέστειλε 400 ρούβλια και ἓν ἐγκόλπιον ἐξ ἀργύρου και χρυσού*».¹¹⁹⁵

1194 Στο ίδιο, 72.

1195 Στο ίδιο, 72-73 & 83.

ΣΥΝ
ΟΨΙ
ΖΟΝ
ΤΑΣ

ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ

Τα βασικά ερωτήματα της έρευνάς μου, που περιγράφηκαν στην εισαγωγή του παρόντος βιβλίου, έχουν ήδη απαντηθεί κατά την ανάπτυξη των επιμέρους κεφαλαίων. Η σύνοψή τους, αποφεύγοντας περιττές επαναλήψεις, έχει δε ως εξής:

- Βασικοί δίαυλοι της μεταφοράς ρωσικών εικόνων και άλλων αντικειμένων ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης στον μακεδονικό χώρο υπήρξαν παραδοσιακά οι επίσημες δωρεές ηγεμόνων ή άλλων επιφανών Ρώσων, οι προμήθειες που γίνονταν στη Ρωσία από κληρικούς της Μακεδονίας στο πλαίσιο κάποιας ζητείας, καθώς και ιδιωτικές δωρεές από Ρώσους ή από Μακεδόνες απόδημους εγκαταστημένους στη Ρωσία. Η σημαντικότερη διάκριση αυτής της περιόδου αφορά τη ριζικά διαφορετική κλίμακα αυτής της διακίνησης που είχε ως προορισμό τη μοναστική πολιτεία του Αγίου Όρους κι εκείνης που αφορούσε τη μακεδονική ενδοχώρα, των περιφερειακών μονών της και της Αρχιεπισκοπής Αχριδών συμπεριλαμβανομένων. Στην πρώτη περίπτωση, οι σχετικές ροές είναι συνεχείς και συχνά αφορούν δώρα υψηλού κόστους ή/και συμβολισμού (βαρύτιμα ευαγγέλια, ποιοτικές εικόνες, επενδύσεις εικόνων ή λειψανοθήκες από πολύτιμα μέταλλα και λίθους, εγκόλπια, καμπάνες), ενώ στη δεύτερη έχουν σαφώς ευκαιριακό χαρακτήρα και πιο περιορισμένη αξία. Σχετική εξαίρεση αποτελεί η περιοχή της Καστοριάς, χάρη στην αρκετά πρόωμη και αξιοσημείωτα μαζική μετανάστευση κατοίκων της προς τη Ρωσία.

Η ιδεολογική επένδυση αυτής της μεταφοράς υπήρξε λίγο πολύ ταυτόσημη με τα αντίστοιχα της στην υπόλοιπη Ανατολή: υπογράμμιση της ρωσικής ισχύος και του ενδιαφέροντος της Μόσχας (κι εν συνεχεία της Αγίας Πετρούπολης) για τις χριστιανορθόδοξες κοινότητες της περιοχής, στο πλαίσιο της αυτοπροβολής της ως Τρίτης Ρώμης, συνεχιστή και θεματοφύλακα της πολιτικοϊδεολογικής παρακαταθήκης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας αλλά και δυνητικού στηρίγματος και μελλοντικού απελευθερωτή των χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου. Σε γενικές γραμμές δεν έχουν εντοπιστεί αισθητές διαφοροποιήσεις, όσον αφορά τις πρακτικές διοχέτευσης ή το πολιτικοϊδεολογικό πλαίσιο με το οποίο αυτή επενδύονταν, οι οποίες να συνδέονται με τα διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά των κοινοτήτων υποδοχής.

- Παρόμοιες διαπιστώσεις προκύπτουν και σε σχέση με την υποδοχή αυτών των αντικειμένων από τις χριστιανικές κοινότητες της περιοχής πριν από τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum: σύμφωνα με όλες τις διαθέσιμες ενδείξεις, ούτε η προέλευση αυτών των αντικειμένων ούτε η γλώσσα ή το αλφάβητο των επιγραφών τους παρήγαγαν οποιεσδήποτε πολιτικά σημαντικές συνδηλώσεις, πέρα από την αυτονόητη υποδήλωση του πλούτου και της ισχύος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ή του ρωσικού ενδιαφέροντος για τους ομόδοξους εν γένει πληθυσμούς της περιοχής, όπως ακριβώς συνέβαινε και με τις υπόλοιπες χριστιανορθόδοξες κοινότητες της Βαλκανικής, του Αιγαίου και του Ιονίου. Η ανατροπή στις σχετικές νοοτροπίες και προσλήψεις θα επέλθει από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά, με τη σταδιακή επανανοηματοδότηση της «σλαβικότητας» (και του «σλαβισμού») ως αντίπαλου δέους μιας «ελληνικότητας», η οποία με τη σειρά της είχε προκύψει το προηγούμενο διάστημα ως μετεξέλιξη του χριστιανορθόδοξου милет (millet-i Rum) στη βάση ενός δομικά διαφορετικού, νεωτερικού σχεδίου εθνικής συγκρότησης. Διαφορετικής τάξης ζήτημα υπήρξε η αντιφατική υποδοχή της δυτικοτρόπης τεχνοτροπίας της νεότερης ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης από τις τοπικές κοινωνίες. Μολονότι οι διαθέσιμες πηγές καταγράφουν κυρίως τις αρνητικές αντιδράσεις, ιδίως από μοναχούς που αρνούνται να δεχτούν την αγιότητα αυτών των αντικειμένων, τα διάσπαρτα τεκμήρια που μαρτυρούν την αντίθετη διαμετρικά πρόσληψη εξέφραζαν ενδεχομένως εξίσου μεγάλη (ή και ακόμη μεγαλύτερη) μερίδα του τοπικού πληθυσμού.
- Η επίδραση της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης στην εθνική διαφοροποίηση των σλαβόφωνων Μακεδόνων από την ελληνόφωνη εκκλησιαστική ιεραρχία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης υπήρξε σαφώς υποβοηθητική, σε δυο τουλάχιστον επίπεδα. Ως υπόμνηση κι επιβεβαίωση, κατ' αρχάς, της ύπαρξης μιας σλαβικής συνιστώσας της χριστιανορθόδοξίας, και δη με ηγεμονικά χαρακτηριστικά: έμπρακτη διάγνωση, τουτέστιν, της αποκλειστικής σύνδεσης της ιερότητας με την ελληνική γλώσσα, μέσω της ανάδειξης μιας εναλλακτικής (κι εθνικά ανταγωνιστικής) ιερότητας. Ως δείγμα, επιπλέον, του ειδικού ενδιαφέροντος της πανίσχυρης Ρωσίας για τους Σλάβους αδελφούς της Βαλκανικής, ενδιαφέροντος που καθιστούσε δυνατή μian εναλλακτική εθνοθησκευτική χειραφέτηση αυτών των τελευταίων, παρακάμπτοντας τους παραδοσιακούς δεσμούς διαμεσολάβησης αυτής της πατρωνίας από το Πατριαρχείο. Σε αντίθεση μ' αυτή τη σαφή επίδραση στο διαχωρισμό Ελλήνων και Σλάβων, δεν εντοπίστηκε οποιαδήποτε αντανάκλαση των εκάστοτε προτιμήσεων της εξωτερικής πολιτικής της Αγίας Πετρούπολης (προς τη Βουλγαρία, τη Σερβία και τον πρώιμο μακεδονισμό ή προς μια παμβαλκανική χριστιανική συμμαχία)¹¹⁹⁶ στη διασπορά και υποδοχή των προϊόντων της ρωσικής εκκλησιαστικής τέχνης προς/από

1196 Για τη ρωσική υπόθαλψη του μακεδονισμού μετά το 1886, βλ. Κωστόπουλος 2022, 1039-1048.

τις εμπλεκόμενες κοινωνίες. Για μια οριστική απάντηση επ' αυτού θ' απαιτηθεί ωστόσο συστηματική έρευνα στα αρχεία της Σερβίας, της Ρωσίας και της Βουλγαρίας, που δεν κατέστη δυνατή στο πλαίσιο της δικής μου μελέτης.

- Η υποδοχή αυτών των προϊόντων από τους ελληνόφωνους ή τους ελληνόφρονες βλαχόφωνους πληθυσμούς της Μακεδονίας δεν φαίνεται, τέλος, να επηρεάστηκε ριζικά από τη διάρρηξη της ενότητας του millet-i Rum. Αυτό τουλάχιστον πιστοποιούν οι διαθέσιμες πηγές, από τις οποίες προκύπτει πως η ανάπτυξη της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης κάθε άλλο παρά επέφερε διακοπή του σποραδικού εφοδιασμού των εκκλησιών ελληνόφωνων και βλαχόφωνων μακεδονικών κοινοτήτων με ρωσικά εκκλησιαστικά σκεύη και εικόνες. Ο όγκος των διαθέσιμων τεκμηρίων δεν είναι βέβαια τέτοιος, ώστε να επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων για την ενδεχόμενη επίδραση αυτών των εξελίξεων στους ρυθμούς και την έκταση των σχετικών προμηθειών ή δωρεών. Το γεγονός όμως πως ακόμη και η πιο ακραία εκδοχή ελληνικής εθνικιστικής προπαγάνδας που απευθυνόταν στις χριστιανορθόδοξες κοινότητες (και) της οθωμανικής Μακεδονίας, με εκφραστή το περιοδικό «Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη, επικαλούνταν τη μερίδα εκείνη της ρωσικής εκκλησίας και των οργανικών διανοουμένων της (όπως ο Τέρτιος Φιλίποφ ή ο Ιβάν Σοκόλοφ) που είχαν ταχθεί υπέρ του πατριαρχείου στο βουλγαρικό και άλλα ζητήματα, ως στηρίγματα των «ελληνικών δικαίων» στην περιοχή¹¹⁹⁷, μαρτυρά αν μη τι άλλο την αδυναμία (ή απροθυμία) πλήρους αποκοπής των ελληνορθόδοξων εθνικιστών από την πολιτικοϊδεολογική κληρονομιά της Τρίτης Ρώμης. Σε ποιο βαθμό αυτή η στάση οφειλόταν στη διάγνωση φιλορωσικών συμπαθειών στους κόλπους του target group αυτής της πατριωτικής ζύμωσης (και τη συνακόλουθη απροθυμία σύγκρουσης μαζί τους) ή σε κάποιους άλλους παράγοντες, παραμένει ένα ακόμη ερευνητικό ζητούμενο.

1197 Ενδεικτικά: «Αντιπανσλανιστικά ρωσικά ιδέα», *Ο Ελληνισμός*, 7.1901, 383-385· «Νέος φιλέλλην Ρώσος», *Ο Ελληνισμός*, 5.1905, 309-310· «Κρίσεις Ρώσου θεολόγου και ιστορικού», *Ο Ελληνισμός*, 3.1906, 228-232. Αναλυτικά για τη μερίδα αυτή των ρώσων λογίων και ανώτερων κρατικών στελεχών σε Gerd 2014, 30-36.

**ΒΙΒΛΙΟ
ΓΡΑΜΜΙΑ**

■ **ΕΛΛΑΔΑ**

Αρχείο Γεωργίου Τσόντου-Βάρδα, ΓΑΚ, Αθήνα [ΑΓΤΒ]

Φ. 3 (Μακεδονικός Αγών, 1903-1905)

Αρχείο Ζουπάν-Μωραΐτη-Περικλέους, Μανούσεια Βιβλιοθήκη, Σιάτιστα [ΑΖΜΠ]

Φ.1, 2 & 7 (ιδιωτική αλληλογραφία και άλλα έγγραφα)

Αρχείο Θεόδωρου Δελιγιάννη, Εταιρεία Φίλων του Λαού, Αθήνα [ΑΘΔ]

Φ. 94 (Εκκλησιαστικά Ζητήματα)

Αρχείο Ι.Μ. Σίμωνος Πέτρας, Άθως [ΑΙΜΣΠ]

Κώδικας Μ45

Αρχείο Ι.Ν. Αγίου Αθανασίου Θεσσαλονίκης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη [ΑΙΝΑΑ]

Φ. 1 Κτηματολόγιο της κινητής και ακίνητης περιουσίας του ναού

Αρχείο Κωνσταντίνου Καραβίδα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα [ΑΚΚ]

Φ.18 Εποικισμός Μακεδονίας – Χάρτες και Πίνακες

Αρχείο Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα [ΑΣΔΕΓ]

Φ. Γ/7/230 (Αλληλογραφία Βρυζάκη)

Φ. Ε/1/368 (Εκθέσεις περί σχίσματος, 1869-1894)

Φ. Ε/7/485 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1869-1874)

Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα [ΑΣτΔ]

Φ. 32 (Άγ. Όρος, 1887-1901)

Φ. 209 (Μακεδονικός Αγώνας. Καζάδες Σερρών, Στρωμνίτης, Γευγελής, Βοδενών, Δράμας)

Φ. 211 (Μακεδονικός Αγώνας. Αλληλογραφία, 1902-1915)

Αθωνική Ψηφιακή Κιβωτός, <https://www.mountathos.gr> [ΑΨΚ],

Κώδικας 13/02/02/1-2 της Ι.Μ. Σίμωνος Πέτρας (1763-1904)

Κώδικας 21/02/02/819 του Πρωτάτου (22.7.1895 – 4.10.1897)

Κώδικας 21/02/02/820 του Πρωτάτου (9.10.1897 – 23.1.1899)

Μεμονωμένα έγγραφα από διάφορους άλλους κώδικες

Εθνική Βιβλιοθήκη – Τμήμα Χειρογράφων, Αθήνα [ΕΒΕ]

ΠΧ 2751-2755, Κώδικες Μητροπόλεως Καστορίας (1531-1858)

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Αθήνα [ΙΑΥΕ]

- Φ. 1845, 36.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1846, 36.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1859, 36.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1859, 76.1 (Πανσλαβισμός)
- Φ. 1861, 39.8 (Προξενείο Βιτωλίων)
- Φ. 1861, 76.1 (Περί Θρησκείας – Πανσλαβισμός)
- Φ. 1864, 76.1 (Εκκλησιαστικά – Βουλγαρικών)
- Φ. 1866, ΑΑΚ/Ζ (Προξενικά ακαταχώρητα)
- Φ. 1867, 36.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης – Υποπροξενείο Καβάλας)
- Φ. 1868, 36.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1871, 76.1 (Εκκλησιαστικά – Βουλγαρικό Ζήτημα - Πανσλαβισμός)
- Φ. 1872, 76.1 (Εκκλησιαστικά – Βουλγαρικό Ζήτημα)
- Φ. 1873, 76.1 (Εκκλησιαστικά – Βουλγαρικό Ζήτημα)
- Φ. 1874, 76.1 (Εκκλησιαστικά – Βουλγαρικό Ζήτημα)
- Φ. 1875, 76.1 (Βουλγαρικά και άλλα εκκλησιαστικά)
- Φ. 1876, 99.1 (Εκθέσεις προξενικών αρχών – Εγκύκλιοι)
- Φ. 1883, Αρχείο Β, 3 (Έγγραφα προς πρεσβεία Κωνσταντινούπολης)
- Φ. 1883, Αρχείο Β, 5 (Προξενία Μακεδονίας)
- Φ. 1884, Αρχείο Β, 2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1886, Αρχείο Β, 1 (Πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως)
- Φ. 1893, Αρχείο Β, 2 (Προξενία)
- Φ. 1900, 2.1 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1902, 62.1 (Άγιο Όρος)
- Φ. 1902, 65.2 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1904, 61.4 (Προξενείο Ελασσώνας)
- Φ. 1904, 74 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, Αύγουστος-Δεκέμβριος 1904)
- Φ. 1906, 68.4 (Μακεδονικό Ζήτημα. Θρησκευτικά και μητροπολιτικά)
- Φ. 1908, 118 (Προξενείο Θεσσαλονίκης)
- Φ. 1909, Δ4 (Έκθεσις περί Μακεδονίας)
- Φ. 1911, 19.2 (Βουλγαρικό Σχίσμα)
- Φ. 1915, Α29.5(1) (Ρωσία – Εκκλησίες Πετρουπόλεως)

Ιστορικό Αρχείο Υπ. Εξωτερικών - Χάρτες, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Αθήνα [ΙΑΥΕ - Χάρτες]

Κοβεντάρειος Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, Κοζάνη [ΚΔΒΚ]

Κ001 (Κώδικας Αγ. Νικολάου, 1746-1890)

Κ008 (Μητροπολιτικός Κώδικας 1815-1831)

K009 (Μητροπολιτικός Κώδικας 1832-1866)
 K010 (Μητροπολιτικός Κώδικας 1849-1861)
 K022 (Κώδικας αλληλογραφίας μητροπολίτη Κωνσταντίου, 1907-1908)
 K027 (Κώδικας αλληλογραφίας μητροπολίτη Κωνσταντίου, 1908-1909)
 K054 (Κώδικας λογαριασμών ναών Κοζάνης, 1845-1890)
 K100 (Κώδικας παρεκκλησίων Κοζάνης, 1819-1847)
 K140 (Μητροπολιτικός Κώδικας 1745-1826)
 K192 (Κώδικας αφιερωμάτων Αγ. Νικολάου Κοζάνης, 1860-1917)
 K201 (Κατάλογος αφιερωμάτων, 1894-)
 K205 (Κατάλογος αφιερωμάτων Ι.Ν. Προφ. Ηλία – Μεταμορφώσεως, 1865-1909).
 KT03 (Αρχείο Ι.Μ. Σερβίων & Κοζάνης – Αλληλογραφία αρχιερατείας Ευγενίου, 1849-1889)
 KT05 (Αρχείο Ι.Μ. Σερβίων & Κοζάνης – Αλληλογραφία Κωνσταντίου με Κοζανίτες)
 KT21.4 (Αρχείο Ι.Μ. Σερβίων & Κοζάνης – Αλληλογραφία εκ Ρωσσίας)

■ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ

Народна Библиотека ИванВазов – Български Исторически Архив,

Φιλιππούπολη [НБИБ-БИА]

Φ.3 (Αρχείο Γκεόργκι Γκρούεφ)

α.ε.150 (Ικονόμ Ποπ-Πέταρ προς άγνωστο αποδέκτη, Θεσ/νίκη 12.5.1875)

Народна Библиотека Кирил и Методи – Български Исторически Архив,

Σόφια [НБКМ-БИА]

Φ.27 (Αρχείο Αφών Ρόμπεφ)

α.ε.2035 (αλληλογραφία με χ. Ρόσνα)

Централен Държавен Архив, Σόφια [ЦДА]

Φ.246κ (Αρχείο Εξαρχίας)

оп.1, α.ε.459 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις επαρχίες Βιτωλίων, Φλώρινας, Καστοριάς, Βέλες, 25.7.1911 – 23.8.1912).

оп.1, α.ε.462 (1911-1912. Αναφορές, έγγραφα, διαταγές σχετικά με το σχολικό-εκκλησιαστικό έργο στις επαρχίες Σερρών, Δράμας, 28.10.1911 – 14.8.1912).

Φ.1932κ («Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας των Μακεδόνων Βουλγάρων μετά το 1878»)

оп.1, α.ε.105 (Απομνημονεύματα της Νεντέλια Πέτκοβα)

Πανεπιστήμιο της Σόφιας – Κέντρο Ιβάν Ντούιτσεφ [СУ/ЦИД]

Κώδικας 375 της Μονής Τιμίου Προδρόμου [Cod.D.Gr. 375] (μικροφίλμ)

■ ΒΟΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Државен Архив на Република Северна Македонија,

Σκόπια [ДАРСМ]

Φ.491 (Εξαρχική μητρόπολη Πελαγονίας, 1898-1912)

κ.2Α (1902)

κ.4 (1905)

κ.4Α (1906)

Φ. 493 (Αρχιερατικός επίτροπος εξαρχικής μητρόπολης Δίβρας-Κίτσεβο, 1897-1909)

κ.5 (1908-1909)

Φ.592 (Μονή Αγ. Ιωάννη Μπίγκορσκι)

κ.1-2

■ ΒΡΕΤΑΝΙΑ

Foreign Office, The National Archives, Κιου [FO]

FO30/22/92 (Τουρκία 1863)

FO 195/100 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1831-1840)

FO 195/240 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1844-1846)

FO 195/293 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1847-1850)

FO 195/586 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1858-1859)

FO 195/606 (Μοναστήρι-Σκόπια, 1858-1860)

FO 195/649 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1860)

FO 195/685 (Θεσσαλονίκη - Μοναστήρι, 1861)

FO 195/723 (Θεσσαλονίκη - Μοναστήρι, 1862)

FO 195/756 (Θεσσαλονίκη - Μοναστήρι, 1863)

FO 195/1007 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1872-1874)

FO 195/1515 (Προξενείο Θεσσαλονίκης, 1885)

FO 294/13 (Προξενείο Σερρών, 1883-1906)

FO881/3640 (Επίσκεψη πρέσβη H. Bulwer στο Άγ. Όρος, 1863)

■ ΡΩΣΙΑ

Ρωσικό Κρατικό Ιστορικό Αρχείο, Αγία Πετρούπολη [ΡΓΙΑ] Υλικό που εντοπίστηκε κι αποδελτιώθηκε για λογαριασμό του προγράμματος RICONTRANS από την ιστορικό Λόρα Γκερντ.

Φ.797 Αρχείο αρχειοσαγγελέα Ρωσικής Ιεράς Συνόδου.

Οι απαρχές του Μακεδονικού Αγώνα (1903-1904). 100 έγγραφα από το Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 1996.

Ασημακοπούλου, Φωτεινή.

Άθως και Πανσλαβισμός. Από το αρχείο του Αλέξανδρου Λυκούργου, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών / Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, 2021.

Γάσπαρης, Χαράλαμπος.

Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Βυζαντινών μελετών, 1991.

Γεδεών, Μανουήλ.

Έγγραφα πατριαρχικά και συνοδικά περί του βουλγαρικού ζητήματος (1852-1873), Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1908.

Δελικανής, Καλλίνικος.

Πατριαρχικών εγγράφων τόμος τρίτος, ήτοι τα εν τοις κώδιξι του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου, 1564-1853, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1905.

Καδάς, Σωτήρης.

Κώδιξ της Ιεράς Μονής Διονυσίου Αγίου Όρους (αρ. χειρογράφου 627) ιη'-ιθ'αι., Άγιο Όρος: Ι.Μ. Διονυσίου, 1994.

[Καλαφάτης, Χρυσόστομος].

Το αρχεῖον του εθνομάρτυρος Σμύρνης Χρυσοστόμου. Α'. Μητροπολίτης Δράμας, 1902-1910, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000.

Καραθανάσης, Αθανάσιος– Τριανταφυλλίδης, Γεώργιος.

Ιωακείμ, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης. Η επίσημος αλληλογραφία 1874-1876, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2002.

Καρδαράς, Χρήστος.

Ιωακείμ Γ' - Χαρ. Τρικούπης. Η αντιπαράθεση, Αθήνα: Τροχαλία, 1998.

Κοντογιώργη, Ελισάβετ –Ασημακοπούλου, Φωτεινή (επ.).

Αρχείο Αλέξανδρου Λυκούργου (1827-1875), αρχιεπισκόπου Σύρου και Τήνου, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2014.

Λαούρδας, Βασίλειος (επ.).

Η Μητρόπολις Νευροκοπίου, 1900-1907. Εκθέσεις των Μητροπολιτών Νικοδήμου και Θεοδωρήτου, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1961.

Μιχαηλίδης, Ιάκωβος (επ.).

Οι Έλληνες πρόξενοι στη Θεσσαλονίκη. Διπλωματικά έγγραφα (1830-1889), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών – Υπουργείο Εξωτερικών / Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου – Αφοί Κυριακίδη, 2012.

Παπάγγελος, Ιωακείμ.

«Εκθεση του προξένου Γ. Δοκού περί του Αγίου Όρους (1887)», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, 40-41 (1985-1986): 67-130.

Παπάγγελος, Ιωακείμ.

«Το Άγιον Όρος το 1883», *Χρονικά της Χαλκιδικής*, 60-61 (2015-2016): 179-229.

Παπαστάθης, Χαράλαμπος.

«Πέντε έγγραφα του ελληνικού προξενείου Θεσσαλονίκης περί της ρωσικής πολιτικής εν Αγίω Όρει», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 594-595 (11-12.1967): 476-89.

Παπουλίδης, Κωσταντίνος.

«Η ελληνορωσική διαμάχη στο Άγιον Όρος το 19ο αι. από τα βρετανικά αρχεία», στον ίδιο, *Το Άγιον Όρος και η Ρωσία*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2013, 47-103.

Πασχαλίδης Δημήτρης – Φαράκλας, Χρίστος.

Κώδικας Τσατάλτζας (Χωριστής Δράμας) 1842-1916, Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ, 2018.

Πελαγίδης, Ευστάθιος.

Ο Κώδικας της Μητροπόλεως Καστορίας, 1665-1769 (Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος 2753), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1990.

Σιγάλας, Σέργιος.

Ο Κώδικας Αλληλογραφίας του Μητροπολίτου Γρεβενών Κυρίλλου (1874-1888), Γρεβενά: Ιερά Μητρόπολις Γρεβενών, 2004.

Bezobrazov, P.V. (επ.).

Материалы для биографии епископа Порфирия Успенскаго. том I. Официальные документы [Υλικά για τη βιογραφία του επισκόπου Πορφύριου Ουσπένσκι. τ.Α'. Επίσημα ντοκουμέντα], Αγία Πετρούπολη: Типография V.F. Kirbauma, 1910.

Bozhinov, Voin – Panajotov, Ljubomir (επ.).

Македонија. Сборник от документи и материали [Μακεδονία. Συλλογή ντοκουμέντων και υλικών], Σόφια: Bългарска Академия на Науките, 1978.

Chentsova, Vera Georgievna.

Икона Иверской Богоматери. (Очерки истории отношений Греческой церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА) [Η εικόνα της Θεοτόκου των

Ιβήρων (Μελέτες για την ιστορία των σχέσεων της ελληνικής εκκλησίας με τη Ρωσία στα μέσα του 17ου αι., βάσει εγγράφων του Ρωσικού Κρατικού Αρχείου Αρχαίων Τεκμηρίων)], Μόσχα: Indrik, 2010.

Drakul, Simon (επιμ.).

Μακεδонија меѓу автономијата и дележот [Η Μακεδονία μεταξύ αυτονομίας και διαμελισμού], τ.Α'-Ε', Κουμάνοβο: Prosveta, 1995-1998.

Georgiev, Velichko – Trifonov, Stajko.

Грџката и срѣбската пропаганда в Македонија (краят на XIX – началото на XX век) [Η ελληνική και η σερβική προπαγάνδα στη Μακεδονία (τέλη 19ου – αρχές 20ου αι.)], Σόφια: Makedonski Nauchen Institut, 1995.

Georgievski, Mihajlo.

Μαкедонски кодекси или поменици од 19 век [Μακεδονικοί κώδικες ή ψυχοχάρτια του 19ου αιώνα], Σκόπια: Makedonika Litera, 2016.

Graf Ignatiev.

Дипломатически записки (1864-1874). Донесения (1865-1876) [Διπλωματικές σημειώσεις (184-1874). Αναφορές (1865-1876)], Σόφια: Dârzhavna Agentsija “Arkhivi”, 2 τ., 2008-2009.

Jelavich, Barbara.

Russia and Greece during the Regency of King Othon, 1832-1835. Russian Documents on the First Years of Greek Independence, Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1962.

Kapustin, Arkhimandrit Antonin.

Донесения из Константинополя 1860-1865 [Αναφορές από την Κωνσταντινούπολη 1860-1865], επιμ. L.A. Gerd, Μόσχα: Indrik, 2013.

Kapustin, Arkhimandrit Antonin.

Донесения из Афин 1851-1860 [Αναφορές από την Αθήνα 1851-1860], επιμ. L.A. Gerd, Μόσχα: Indrik, 2018.

Khristov, Khristo (επ.).

Документи за българското възраждане из архива на Стефан И. Верковиц [Ντοκουμέντα για τη βουλγαρική παλιγγενεσία από το αρχείο του Στέφαν Ι. Βέρκοβιτς], Σόφια: Bâlgarska Akademija na Naukite, 1969.

Odorico, Paolo.

Le Codex B du monastère Saint-Jean Prodrome (Serrès). B (XVe – XIXe siècles), Παρίσι: Association Pierre Belon, 1998.

Ministère des Affaires Étrangères.

Documents diplomatiques. Affaires de Macédoine, 1903-1905, Παρίσι, 1905.

Paskaleva, Virzhinija (επ.).

Μαкедонија през погледа на австријски консули, 1851-1877/78 [Η Μακεδονία με το βλέμμα των αυστριακών προξένων], τ.Α'(1851-1865), Σόφια: Makedonski Nauchen

Institut, 1994.

Paskov, Ilija.

«Един документ за основаването на първото българско училище в Охрид» [Еνα ντοκουμέντο για την ίδρυση του πρώτου βουλγαρικού σχολείου στην Οχρίδα], *Izvestija na Dârzhavnite Arkhivi*, 54 (1987):149-54.

Petit, Louis (επ.).

Actes de Pantocrator, Αγία Πετρούπολη: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1903.

Письма и бумаги императора Петра Великого. [Επιστολές και έγγραφα του αυτοκράτορα Μεγάλου Πέτρου], Μόσχα: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, τ. 11/1, 1962.

[Polenov, D.V.]

«Из писем Д.В. Поленова во время поездки его в Грецию и службы при тамошнем посольстве» [Από τις επιστολές του Ντ.В. Πολτάνοφ τον καιρό του ταξιδιού του στην Ελλάδα και της υπηρεσίας στην εκεί πρεσβεία], *Russkij Arkhiv*, 9 (1885): 98-147.

Pop Georgiev, Jordan – Shishkov, St.N.

Българите в селското поле. Издирвания и документи [Οι Βούλγαροι στην πεδιάδα των Σερρών. Αναζητήσεις και ντοκουμέντα], Πλόβντιφ: Pechatnitsa Khr.G. Danov, 1918.

Popruzhenko, M.G. (επ.).

Архив на Найден Геров, 1856-1876 [Αρχείο Νάιντεν Γκέροφ, 1856-1876], τ.Β', Σόφια: Dârzhavna Pechatnitsa, 1932.

Русия и българското национално-освободително движение, 1856-1876. [Η Ρωσία και του βουλγαρικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, 1856-1876], τ.Α1-Α2, Σόφια: Izdatelstvo na BAN, 1987.

Русия и българското национално-освободително движение, 1856-1876. [Η Ρωσία και του βουλγαρικό εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα, 1856-1876], τ.ΙΙΙ, Σόφια: Glavno Upravlenie na Arkhivite, 2002.

Russkij Svjatogorets.

«Двухдневное пребывание на Св. Афонской Горе Его Императорского Высочества Великого Князя Алексея Александровича» [Η διήμερη διαμονή στο Άγιο Όρος Άθω της Αυτής Αυτοκρατορικής Υψηλότητος του Μεγάλου πρίγκηπα Αλεξίου Αλεξαντρόβιτς], *Khersonskie Eparkhial'nye Vedomosti*, 15.9.1867, 57-80.

Senkevich, N.G.

«Новые материалы по истории Южных Славян (Из рукописного наследства М.А. Хитрово)» [Νέα υλικά για την ιστορία των Νοτίων Σλάβων (από τα χειρόγραφα κατάλοιπα του Μ.Α. Χίτροβο)], *Slavjanskij Arkhiv*, Μόσχα, 1963, 237-51.

Shopoff, A[tanas].

Les réformes et la protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904, Παρίσι: Plon, 1904.

Slavejkov, R.

«Из дейността на руските жандармерийски офицери въ Македония през 1904 г.»

[Από τη δραστηριότητα των ρώσων αξιωματικών της χωροφυλακής στη Μακεδονία το 1904], *Makedonski Pregled*, 1 (1929): 71-116.

Snegarov, Ivan.

Кодекс (кондика) на църквата Св. Георги в Струга. Увод и документи, 1792-1912 г.
[Κώδικας της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στη Στρούγκα. Εισαγωγή και ντοκουμέντα, 1792-1912], Σόφια: Izdatelstvo na BAN, 1964.

Tomov, V.

«Писма на Хаджи Партения како Кукушко-Полянски епископ» [Επιστολές του Χατζη-Παρτένι ως επισκόπου Κιλκίς-Πολυανής], *Makedonski Pregled*, 10/3-4 (1936), 109-122.

Trajkov, Nikola (επ.).

Братя Миладиновици. Преписка [Αφοι Μιλαντίνοφ. Αλληλογραφία], Σόφια: Izdatelstvo na BAN, 1964.

Trajanovski, Aleksandar (επ.).

Руски документи за Македонија и македонското прашање, 1859-1918 [Ρωσικά ντοκουμέντα για τη Μακεδονία και το μακεδονικό ζήτημα, 1859-1918], Σκόπια: Državen Arhiv na Republika Makedonija, 2004.

Zueva N.V. – Shatokhina E.M.

«Из истории балканской политики России 1856-1867 гг.» [Από την ιστορία της βαλκανικής πολιτικής της Ρωσίας 1856-1867], σε: Akademija Nauk SSSR – Institut Slavjanovedenija i Balkanistiki, *Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XX в.* [Βαλκανικοί λαοί κι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις, 18ος - αρχές 20ου αι.] Μοσχά: Izdatel'stvo "Nauka", 1982, 153-172.

Καζαντζάκης, Νίκος.

Άγιον Όρος, Νβρης-Δβρης 1914. Ημερολόγιο, Ηράκλειο: Μουσείο Νίκου Καζαντζάκη, 2020.

Μπούσε, Βάνα & Μίχαελ (επιμ.).

«Ημερολόγιο της Βιλελμίνης φον Πλύσκω (Wilhelmine von Plüskow), μεγάλης κυρίας της τιμής της βασίλισσας Αμαλίας», https://bussedocu.gr/wp-content/uploads/2014/05/diary_pluskow.pdf.

Angelou, Alkis.

«J.D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)», *Ο Ερανιστής*, 3 (1965), 33-75.

Feissel, Dennis – Seve, Michel.

«La Chalcidique vue par Charles Avezou (Avril-Mai 1914). Notes de voyage et inscriptions», *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 103/1 (1979), 229-320.

Hasluck, F.W.

«The First English Traveller's Account of Athos», *The Annual of the British School of Athens*, 17 (1911), 103-131.

Kapustin, Arkhimandrit Antonin.

Дневник год 1850 [Ημερολόγιο 1850], επιμ. L.A. Gerd – K.A. Vakh, Μόσχα: Indrik, 2013.

Kapustin, Arkhimandrit Antonin.

Дневник годы 1856-1860 [Ημερολόγιο 1856-1860], επιμ. L.A. Gerd – K.A. Vakh, Μόσχα: Indrik, 2017.

Kapustin, Arkhimandrit Antonin.

Дневник годы 1861-1865 [Ημερολόγιο 1861-1865], επιμ. L.A. Gerd, Μόσχα: Indrik, 2020.

Stadnitskij, Mitropolit Arsenij.

Дневник, 1880-1901 [Ημερολόγιο 1880-1901], Μόσχα: Izdatel'stvo Pravoslavnogo Svjato-Tikhonovskogo Universiteta, 2006.

Uspenskij, Porfirij.

Книга бытия моего. Дневники и автобиографические записки [Το βιβλίο του βίου μου. Ημερολόγια κι αυτοβιογραφικές σημειώσεις], τ.7ος, Αγία Πετρούπολη: Tipografija V. Kirshbauma, 1901.

Βάνης, Νίκος (επιμ.).

Απομνημονεύματα Κωνσταντίνου Βαδραχάνη, Θεσσαλονίκη: Intellectum, 2023.

Καζαντζάκης, Νίκος.

Αναφορά στον Γκρέκο, Αθήνα: Εκδόσεις Ελ. Καζαντζάκη, 1965.

Κάκκαβος, Δημήτριος.

Απομνημονεύματα (Μακεδονικός Αγών), Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1972.

Μαζαράκης Αινιάν, Κωνσταντίνος.

Μακεδονικός Αγών 1903-1908, Θεσσαλονίκη: Ανατύπωση εκ του περιοδικού 'Μήνες', 1937.

Μπόνης, Κωνσταντίνος.

«Απομνημονεύματα», σε Αθανάσιος Αγγελόπουλος, *Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στρωμνίτσας*, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1980, 95-178.

Σκουζές, Παναγιώτης.

Χρονικό της σκλαβωμένης Αθήνας, επιμ. Γ. Βαλέτας, Αθήνα, 1948.

Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Αθανάσιος.

Ο Μακεδονικός Αγών. Η "Οργάνωσις Θεσσαλονίκης" 1906-1908, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1959.

Kostentsev, Arseni.

Спомени [Απομνημονεύματα] Σόφια: Izdatelstvo na Otechestvenija Front, 1984.

Manchev, Vasil.

Спомени [Απομνημονεύματα], Σόφια: Izdatelstvo na Otechestvenija Front, 1982.

Mazhdarov, Iv[an].

«Помяник» [Μνημόσυνο], *Vesti*, 28.7.1911, 2.

Mazhovski, Isajja Radev.

Възпоминания [Αναμνήσεις], Σόφια: Pechatnitsa na Ivan I. Bozhinov, 1922.

Miljukov, Pavel Nikolaevich.

Воспоминания [Απομνημονεύματα], Μόσχα: Izdatel'stvo Politicheskoy Literatury, 1991.

[Natanail].

«Жизнеописание Митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила (Автографични бележки)» [Βιογραφία του μητροπολίτη Οχρίδας και Πλόβντιφ Ναθαναήλ (αυτοβιογραφικές σημειώσεις)], επιμ. Ангел Станков, *Sbornik za Narodni Umotvorenija, Nauka i Knizhina*, 25 (1909):3-77.

Petkova, Nedelja.

Спомени [Απομνημονεύματα], Σόφια: Izdatelstvo na Otechestvenija Front, 1987.

Radev, Simeon.

Ранни спомени [Πρώιμες αναμνήσεις], Σόφια: Izdatelska kâshata "Strelets", 1994.

Rajnov, Bozhil.

Преди половин век [Πριν από μισό αιώνα], Σόφια: Dârzhavna Pechatnitsa, 1934.

Salgândzhiev, Stefan.

Лични дела и спомени по възраждането на солунските и серски Българи [Προσωπικά έργα και αναμνήσεις από την παλιγγενεσία των Βουλγάρων της Θεσσαλονίκης και των Σερρών], Πλόβντιφ: Pechatnitsa "Trud" na P. Belovezhdiv, 1906.

Shapkarev, Kuzman.

За възраждането на българщината в Македония [Για την παλιγγενεσία του βουλγαρισμού στη Μακεδονία], Σόφια: Bâlgarski Pisatel, 1984.

Shumkov, B. Iv[an].

Патриотически и насърдителни разкази, или събуждането на българите в Македония и учебното дело от 1858-1878 год. [Πατριωτικές κι εμψυχωτικές αφηγήσεις, ή η αφύπνιση των Βουλγάρων στη Μακεδονία και το εκπαιδευτικό έργο από το 1858 μέχρι το 1878], Σόφια: Pechatnitsa P. Glushkov i Cie, 1907.

Sokolov, P[avel] P[etrovich].

Воспоминания [Απομνημονεύματα], επιμ. E. Gollerbakh, Λένινγκραντ: Komitet Populjarizatsii Khudozhestvennykh Izdanii pri Gosud. Akademii Isrorii Mater. Kul'tury, 1930.

Solov'ev, Ju.Ja.

Воспоминания дипломата, 1893-1922 [Απομνημονεύματα διπλωμάτη, 1893-1922], Μόσχα: Izdatel'stvo Sotsial'no-Ekonomicheskoy Literatury, 1959.

Surin, N[ikolaj].

«Ποгърчването на българите в Лагодинско. Спомени от Македония» [Ο εξελληνισμός των Βουλγάρων στην περιοχή του Λαγκαδά. Αναμνήσεις από τη Μακεδονία], *Makedonski Pregled*, 3 (1927): 15-34

Surin, N[ikolaj].

«Град Кукуш и кукушаните» [Η πόλη του Κιλκίς και οι Κιλκισιώτες], *Makedonski Pregled*, 4 (1927): 45-58.

Βελλιανίτης, Θ.

«Το Άγιον Όρος», *Εστία*, 28 (1891):19-21, 31 (1891):69-71, 32 (1891):87-90, 33 (1891):104-107, 34 (1891):118-122 και 35 (1891):136-138.

Δημητριάδης, Βασίλης (εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια).

Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1973.

Δημητρόπουλος, Γεώργιος.

Περιήγησις εις Άγιον Όρος, Αθήνα: Τυπογραφείον Αντ. Σ. Γεωργίου, 1896.

Μπάρσκι, Βασίλι Γκρηγκόροβιτς.

Τα ταξίδια του στο Άγιον Όρος, 1725-1726 / 1744-1745, μετάφραση Ελένη Στεργιοπούλου, Αθήνα: Αγιορείτικη Εστία – Μουσείο Μπενάκη, 2009.

Μωραϊτίδης, Αλέξανδρος.

Με του βορρά τα κύματα. Ταξίδια, περιγραφαί, εντυπώσεις. Άγιον Όρος, σειρά Γ', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη, 1924.

Μωραϊτίδης, Αλέξανδρος.

Με του βορρά τα κύματα. Ταξίδια, περιγραφαί, εντυπώσεις μετά πολλών εικόνων, σειρά Στ', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον Ιωάννου Ν. Σιδέρη, 1927.

Νικολόπουλος, Γ.Α.

Περιήγησις εις τας ιεράς μονάς του Αγίου Όρους και της Χαλκιδικής χερσονήσου, Αθήνα, 1874.
Περιήγησις Μελέτιος Κωνσταμονίτης εις Ρωσσίαν από του έτους 1862-1869, Αθήνα: Τυπογραφείον Αδελφών Περρή, 1882.

Ράλλης, Θεόδωρος.

Στο όρος Άθως. Αποσπάσματα από το ημερολόγιο ενός ζωγράφου, μετάφραση: Μίρκα Παλιούρα, Αθήνα: Καστανιώτης, (ΊΚαίρο 1899, στα γαλλικά).

Σχινάς, Νικόλαος.

Οδοιπορικά σημειώσεις Μακεδονίας, Ηπείρου, νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, τ. Γ', Αθήνα: Messenger d'Athènes, 1887.

Χριστοβασίλης, Χ[ρήστος].

«Το Άγιον Όρος», *Εθνικόν Ημερολόγιον Σκόκου*, 11 (1896): 389-93.

[Ageev], Inok Parfenija.

Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле [Δήγηση για τις περιπλανήσεις και το ταξίδι στη Ρωσία, τη Μολδαβία, την Τουρκία και τους Αγίους Τόπους], τ. Β' & Δ', Μόσχα: Tipografija Aleksandra Semena, 1856.

Bérard, Victor.

La Turquie et l'Hellénisme contemporain, Παρίσι: Felix Alcan, 1893.

Bérard, Victor.

Τουρκία και Ελληνισμός. Οδοιπορικό στη Μακεδονία, μετάφραση: Μ. Λυκούδης, Αθήνα: Τροχαλία, 1987.

Blagoveshtenskij, N[ikolaj] A[leksandrovich].

Афон. Путевыя впечатления [Αθώς. Οδοιπορικές εντυπώσεις], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Rjumina I Komp, 1864.

Boué, Ami.

Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe, 2 τ., Βιέννη: W. Braumüller, 1854.

Bowen, George Ferguson.

Mount Athos, Thessaly and Epirus. Diary of a Journey, Λονδίνο: Francis & John Rivington, 1852.

Cousinéry E.M.,

Voyage dans la Macédoine, 2 τ., Παρίσι: Imprimerie Royale, 1831.

Curzon, Robert.

Visits to the Monasteries of the Levant, Λονδίνο: John Murray, 1849.

Davydov, Vladimir.

Путевыя записки, веденныя во время пребывания на Ионических островах, в Греции, Малой Азии и Турции в 1835 году [Ταξιδιωτικές σημειώσεις, γραμμένες τον καιρό της διαμονής στα Ιόνια Νησιά, την Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και την Τουρκία το 1835], τ. Β', Αγία Πετρούπολη: Tipografija E. Fishera, 1840.

De Launay, L.

Chez les Grecs de Turquie, Παρίσι: Edouard Cornely, 1897.

De Meester, D. Placide.

Voyage de deux Bénédictins aux monastères du Mont-Athos, Παρίσι: Desclée, Brouwer & Cie, 1908.

De Nolhac, Stanislas.

La Dalmatie, les Iles Ioniennes, Athènes et le Mont Athos, Παρίσι: Plon, 1882.

De Vogüé, Vte Eugène Melchior.

Syrie, Palestine, Mont Athos. Voyage aux pays du passé, Παρίσι: Plon, 1876.

Didron, Ainé.

«Le Mont Athos», *Annales Archéologiques*, 4 (1846): 69-86, 134-147 & 222-237.

Didron, Ainé.

«Vatopedi», *Annales Archéologiques*, 5 (1846): 148-165.

Didron, Ainé.

«Le Mont Athos», *Annales Archéologiques*, 18 (1858): 72-80, 109-125 & 197-205.

Didron, Ainé.

«Caracallou», *Annales Archéologiques*, 20 (1860): 275-283.

Didron, Ainé.

«Sainte-Laure», *Annales Archéologiques*, 21 (1861): 27-39.

Didron, Ainé.

«Le Couvent de Sainte-Laure au Mont Athos», *Annales Archéologiques*, 21 (1861): 79-93 & 125-134.

Didron, Ainé.

«Le Mont Athos», *Annales Archéologiques*, 23 (1863): 249-263.

Didron, Ainé.

«Saint-Grégoire» και «Simo-Petra», *Annales Archéologiques*, 24 (1864): 177-199.

Diehl, Charles.

La Grèce. Le Mont Athos. Constantinople. Notes et souvenirs de la croisière de "l'Orénoque", Ναυσί: Berger-Levrault, 1898.

Durham, Edith.

The Burden of the Balkans, Λονδίνο: Thomas Nelson & Sons, 1905.

Feuillet, Maurice.

«Le Mont Athos», *Le Mois littéraire et pittoresque*, 3 (1-6.1900): 651-673.

Gerd, Lora – Petrunina, Ol'ga (επ.).

Дневники путешествия по России греческих монахов афонского монастыря Симоноретра игумена Неофита и иеродиакона Иоанникия 1888-1892 [Ημερολόγια του ταξιδιού ανά τη Ρωσία των ελλήνων μοναχών της αγιορείτικης μονής Σιμονόπετρα ηγουμένου Νεόφytu και ιεροδιακόνου Ιωαννικίου το 1888-1892], Μόσχα: Indrik, 2014.

Grigorovich, Viktor.

Очерк путешествия по Европейской Турции [Οδοιπορικό στην Ευρωπαϊκή Τουρκία], Μόσχα: Tipografija M.N. Davrova, 1877.

Holland, Henry.

Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc during the years 1812 and 1813, Λονδίνο: Longman, Hurst et al, 1815.

Hunt, Philp.

«Mount Athos. An Account of the Monastic Institutions and the Libraries on the Holy Mountain», σε Robert Walpole, *Memoirs Relating to European and Asiatic Turkey, edited from manuscript journals*, Λονδίνο: Longman, Hurst et al, 1817, 198-232.

Kânchov, Vasil.

- Македония. Пътеници* [Μακεδονία. Οδοιπορικά], Σόφια: Akademichno Izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, 2000.
- [**Kapustin**], **Arkhimandrit Antonin**.
Поездка въ Румелию [Ταξίδι στη Ρούμελη], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1879.
- [**Kapustin**], **Arkhimandrit Antonin**.
Из Румелии [Από τη Ρούμελη], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1886.
- [**Kapustin**], **Arkhimandrit Antonin**.
Заметки поклонника Святой Горы [Σημειώσεις προσκυνητή του Αγίου Όρους] Μόσχα: Indrik, 2013 (ΊΚίεβο 1874).
- Khitrovo**, [Sofia].
Itinéraires russes en Orient, Γενεύη: Imprimerie Jules-Guillaume Fick, 1889.
- Kondakov, Nikodim**.
Памятники христианского искусства на Аѳоне [Μνημεία χριστιανικής τέχνης στον Άθω], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1902.
- Kondakov, Nikodim**.
Македония Археологическое путешествие [Μακεδονία. Αρχαιολογικό ταξίδι], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Imperatorskoj Akademii Nauk, 1909.
- La Dix-neuvième Caravane des Dominicains d’Arcueil*,
 Παρίσι: J. Mersch, 1895.
- Leake, William Martin**.
Travels in Northern Greece, τ.Γ΄, Λονδίνο: J. Rodwell, 1835.
- Lucas, Paul**.
Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grèce, l’Asie Mineure, la Macédoine et l’Afrique, τ.Α΄, Παρίσι: Nicolas Simart, 1712.
- Mackenzie, G. Muir & Irby, A.P.**
Travels in the Slavonic provinces of Turkey-in-Europe, Λονδίνο: Bell & Daldy, 1867.
- Miljukov, Pavel**.
 «Христианския древности Западной Македонии. По материалам собранным Русским Археологическим Институтом в течение летней экскурсии 1898 года» [Χριστιανικές αρχαιότητες της Δυτικής Μακεδονίας. Σύμφωνα με το υλικό που συγκεντρώθηκε από το Ρωσικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατά τη διάρκεια της θερινής εξόρμησης του 1898], *Izvestija Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole*, 4/1 (1899): 21-151.
- Miljukov, P.N.**
 «Македонская экспедиция 1900 г. Экскурсии, совершенные членом экспедиции П.Н. Милюковым» [Μακεδονική αποστολή, 1900. Περιηγήσεις που πραγματοποίησε το μέλος

της αποστολής Π.Ν. Μιλιούκοφ], σε Μ.Н. Бутырский – П.Е. Лукин, «Историческое и культурное наследие македонских земель в записях П.Н. Милюкова (1900 г.)» [Η ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά των μακεδονικών γαιών στα γραπτά του Π.Ν. Μιλιούκοφ], *Makedonski Arhivist*, 29-30 (2021):87-106.

Miller, Emmanuel.

Le Mont Athos. Vatopédi. L'île de Thasos, Παρίσι: Ernest Leroux, 1889.

Mollov, D[imitâr].

«Пътни бележки» [Οδοιπορικές σημειώσεις], *Periodichesko spisanie na Bâlgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets*, 25-26 (1888):164-80, 28-30 (1889):586-602, και 31 (1889):78-92.

[Murav'jov, A.H.].

Письма с Востока в 1849-1850 годах, [Επιστολές από την Ανατολή το 1849-1850], τ.Α', Αγία Πετρούπολη: Tipografija III Otdelenija Sob. E.I.V. kantselarii, 1851.

Nikanor, episkop Arkhangel'skoj I Kholmogorskoj.

Путешествие на Афон [Ταξίδι στον Άθω], Αρχαγγέλσκ: Arkhangelskaja Gubernatoraja Tipografija, 1894.

Papety, Dominique.

«Les peintures byzantines et les couvents de l'Athos», *Revue des Deux Mondes*, 1847, 769-789.

Pischon, Ch[arles] N[athanael].

«La république monacale du Mont-Athos», *Revue Germanique et Française*, 21 (1862): 384-407 και 23 (1862): 95-127.

Pouqueville F.C.H.L.,

Voyage de la Grèce, τ. Β'-Γ', Παρίσι: Firmin Didot et Fils, 1826.

Proust, M.A. [Antonin].

«Voyage au Mont Athos», *Le Tour du Monde*, 1860, 103-138.

Riley, Athelstan.

Athos or the Mountain of the Monks, Λονδίνο: Longmans, Green & Co, 1887.

Spencer, Edmund.

Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus; with a visit to Greece and the Ionian Isles, 2 τ., Λονδίνο: Colburn & Co., 1851.

[Stadnitskij, Avksentij].

«Дневник студента паломника на Афон» [Το ημερολόγιο ενός σπουδαστή-προσκυνητή στον Άθω], *Trudy Kievskoj Dukhovnoj Akademii* 2 (1886):243-60, 4 (1886):567-602, 5 (1886):133-141, 7 (1886):483-492 και 8 (1886):604-639

Stadnitskij, Avksentij.

Дневник студента-паломника на Афон [Το ημερολόγιο ενός σπουδαστή-προσκυνητή

στον Άθω], Κίεβο: Tipografija G.T. Korchak-Novitskago, 1886.

Tozer, Henry Fanshawe.

Researches in the Highlands of Turkey, τ.Α', Λονδίνο: John Murray, 1869.

Urquhart, David.

The Spirit of the East, 2τ., Λονδίνο: Henry Colburn, 1838.

Uspenskij, Porfirij.

Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1845 году [Πρώτο ταξίδι στα αγιορείτικα μοναστήρια και σκήτες το 1845], τ.Α1-Α2, Κίεβο: Tipografija V.L. Frontskevicha, 1877.

Uspenskij, Porfirij.

Второе путешествие по Святой Горе Афонской въ годы 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских [Δεύτερο ταξίδι στο Άγιο Όρος Άθω τα έτη 1858, 1859 και 1861 και περιγραφή των αγιορείτικων σκητών] Μόσχα: Tipografija I Litografija I. Efimova, 1880.

Walker, Mary Adelaide.

Through Macedonia to the Albanian Lakes, Λονδίνο: Chapman and Hall, 1864.

Zachariä von Lingenthal, Karl Eduard.

Ταξίδι στην Ανατολή κατά τα έτη 1837 και 1838, μετάφραση: Σπύρος Ν. Τρωιάνος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, 2016.

Zhmakin, Vasilij (επ.).

«Путешествие иеромонаха Аникиты (в мире князя С.А. Ш.-Шихматова) по святым местам Востока в 1834-1836 годах» [Το ταξίδι του μοναχού Ανίκητου (κατά κόσμον πρόγκηπα Σ.Α.Σ. Σιχμάτοφ) στους αγίους τόπους της Ανατολής το 1834-1836], *Khristianskoe Chtenie*, 1-2.1891: 69-117, 5-6.1891:527-557, 7-8.1891:187-192, 9-10.1891:317-336 και 11-12.1891:447-456.

Αγγελάκος, Βαρλαάμ.

Η εν Αγίω Όρει Άθω Ιερά Μονή του Αγίου Γρηγορίου, Θεσσαλονίκη: Τύποις Ν. Χριστομάνου, 1921.

Αγγελόπουλος, Αθανάσιος.

Η εν Άθω σερβική Μονή του Χιλανδαρίου, ανάτυπον εκ της Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαιδείας, Αθήναι 1968.

Αγγελόπουλος, Αθανάσιος.

Αι ζέναι προπαγάνδαι εις την επαρχίαν Πολυανής κατά την περίοδον 1870-1912, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1973.

Αγγελόπουλος, Αθανάσιος.

Βόρειος Μακεδονία. Ο Ελληνισμός της Στρωμνίτης, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1980.

Ανωτέρα επισκιάσις επί του Άθω, ήτοι διηγήσεις περί των Αγίων και θαυματουργών και εν Άθω δοξασθεισών Εικόνων της Θεοτόκου και άλλων Αγίων, Κωνσταντινούπολη: Τυπογραφείον της Βουλγαρικής Εφημερίδος “Τσαρεγράδσκη Βέστνικ” και Συντρ., 1861.

Αρχιμανδρίτης Γαβριήλ.

Η εν Αγίω Όρει Ιερά Μονή του Αγίου Διονυσίου, Αθήνα: Αστήρ, 1959.

Βακαλόπουλος, Απόστολος.

Ιστορία της Μακεδονίας, 1354-1833, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1988 (1969).

Βακαλόπουλος, Κωνσταντίνος.

Μακεδονία και Τουρκία, 1830-1878, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1987.

Βλάχος, Κοσμάς.

Η χερσόνησος του Αγίου Όρους Άθω και αι εν αυτή μοναί και οι μοναχοί. Μελέτη ιστορική και κριτική, Βόλος: Πανθεσσαλικόν Τυπογραφείον Αθ. Πλατανιώτου, 1903.

Βλάχος, Νικόλαος.

Το Μακεδονικόν ως φάσις του Ανατολικού Ζητήματος, 1878-1908, Αθήνα: Τύποις Γερτρούδης Σ. Χρήστου, 1935.

Βουδούρης, Αθανάσιος.

Ο Βεροιώτης Ιερομόναχος Μελέτιος Κωνσταμονίτης και η περιοδεία του στη Ρωσία (1862-1869), Βέροια: Εταιρεία Μελετών Ιστορίας και Πολιτισμού Ν. Ημαθίας, 2011.

Βουλή των Ελλήνων,

Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822-1935, Αθήνα 1986.

Γ.Α.Λ [Γεώργιος Λεβέντης].

Η εναντίον της Μακεδονίας βουλγαροκομμουνιστική επιβουλή, Αθήνα, 1963.

Γεδεών, Μανουήλ.

Ο Άθως. Αναμνήσεις - Έγγραφα - Σημειώσεις, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1885.

Γεδεών, Μανουήλ.

Χρονογραφία της Μονής των Ιβήρων, Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1912.

Γεδεών, Μανουήλ.

Αποσημειώματα χρονογράφου, Αθήνα: Τύποις “Φοίνικος”, 1932.

Γεδεών, Μανουήλ.

Μνεία των προ εμού, 1800-1863-1913, Αθήνα: Τυπογραφείον “Τα Χρονικά”, 1934.

Γκαβαρδίνας, Γεώργιος.

Η Αδελφότητα των Ρωσικών Σκηνομάτων (Κελλίων) του Αγίου Όρους και τα τυπικά της διοικήσεως των ετών 1896 και 1907, Κατερίνη: Επέκταση, 1999.

Γραΐκος, Νικόλαος.

Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα. Πολιτισμικά και εικονογραφικά ζητήματα, Θεσσαλονίκη 2011.

Δανιήλ μοναχού αγιογράφου,

Ιστορική μελέτη περί της αναφύσεως διαφοράς εν τη κατ’ Άθω ιερά Μονή του Αγίου Παντελεήμονος, Πάτρα: Τυπογραφείον Αφων Α. Τούλα, 1927.

Δαπόντες, Καισάριος.

«Κανών περιεκτικός πολλών εξαιρέτων πραγμάτων των εις πολλές πόλεις και νήσους και έθνη και ζώα εγνωσμένων» (1778), σε Κατερίνα Κώστιου, *Παρωδία εμπαικτική και παρωδία πατριωτική*, Αθήνα: Περίπλους, 1997, 97-120.

Δάρδας, Αναστάσιος.

Τα μοναστήρια της Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1993.

Δημητρακόπουλος, Φώτης.

Αρσένιος Ελασσόνοζ. Βίος – Έργο – Απομνημονεύματα. Συμβολή στη μελέτη των μεταβυζαντινών λογίων της Ανατολής, Αθήνα: Κυριακίδης, 2007.

Δημητριάδης, Λουκάς.

Δέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικ. Φιλεκπαιδευτ. Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 8 Ιουνίου 1880 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορτήν, Θεσσαλονίκη: Τυπογραφείον “Η Μακεδονία”, 1881.

Δήμιτσας, Μαργαρίτης.

Τα περί της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής, Αχρίδος και Βουλγαρίας,

Αθήνα: Τύποις Π.Α. Σακκελαρίου, 1859.

Διάλλα, Άντα.

Η Ρωσία απέναντι στα Βαλκάνια. Ιδεολογία και πολιτική στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα,
Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

Διονυσίου του εκ Φουρνά,

Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, επιμ. Α. Παπαδόπουλου-Κεραμέως, Αγία Πετρούπολη:
Τυπογραφείον Β. Kirschbaum, 1909.

[Δόσιος, Κωνσταντίνος].

*Ελληνισμός ή ρωσισμός, ήτοι η μεταξύ Αγγλίας και Ρωσσίας απόρρητος και εμπιστευτική
διαπραγματεία περί του Ανατολικού ζητήματος, μετά προλόγου και σημειώσεων υπό ****,
Αθήνα: Τυπογραφείον Σ.Κ. Βλαστού, 1854.

Εικόνες Μονής Παντοκράτορος, Άγιο Όρος, 1998.

Επιτελική Υπηρεσία Ελληνικού Στρατού,

Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας,
Αθήνα, 1919.

Ευγενίδου, Δέσποινα –Κανονίδης, Ιωάννης –Παπαζώτος, Θανάσης.

Τα μνημεία των Πρεσπών, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού – Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων
και Απαλλοτριώσεων, 1991.

Ζήκος, Θωμάς.

«Ο Ναός της Αγίας Παρασκευής Οικονόμου στην Καστοριά και ο ζωγράφος Αθανάσιος
Παναγιώτου. Συμβολή στην εκκλησιαστική ζωγραφική της Καστοριάς κατά τον 19ο αι.»,
αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2003.

Θεοδωρίδης, Ιωάννης.

*Ο εν Σέρραις Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος. Έκθεσις των πεπραγμένων κατά το
τέταρτον και πέμπτον από της συστάσεως αυτού έτος*, Κωνσταντινούπολη: Τύποις “Φάρου
του Βοσπόρου”, 1875.

Ιερά Μητρόπολις Σερρών και Νιγρίτης,

Ναός περίβλεπτος. Ιερός Ναός Αγίου Γεωργίου Νιγρίτης, Νιγρίτα, 2022.

Καλοκύρης, Κωνσταντίνος.

Άθως. Θέματα αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα: Αστήρ, 1963.

Καρδαράς, Χρήστος.

*Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο αλύτρωτος ελληνισμός της Μακεδονίας-Θράκης-
Ηπείρου μετά το Συνέδριο του Βερολίνου*, Αθήνα: Επικαιρότητα, 1996.

Καρολίδης, Παύλος.

Η ενεστώσα κατάσταση εν τω Αγίω Όρει, Αθήνα: Εταιρεία ο Ελληνισμός, 1896.

Καρράς, Γιάννης.

«Εμπόριο, Πολιτική και Αδελφότητα: Ρωμιοί στη Ρωσία 1700-1774», αδημοσίευτη
διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ - Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διοίκησης, Αθήνα 2010.

Κομνηνός, Ιωάννης.

Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Άθωνος, Βενετία: Παρά Νικολάω Γλυκεΐ, 1745.

Κτενάς, Χριστόφορος.

Τα εν Αγίω Όρει ιερά καθιδρύματα και ο διέπων αυτά οργανισμός, Θεσσαλονίκη: Τύποις Μιχαηλίδου & Κομνηνού, 1925.

Κτενάς, Χριστόφορος.

Άπαντα τα εν Αγίω Όρει ιερά καθιδρύματα, εις 726 εν όλω ανερχόμενα, και αι προς το δούλον έθνος υπηρεσίαι αυτών, Αθήνα: Ι.Λ. Αλευρόπουλος & Σία, 1935.

Κωστόπουλος, Τάσος.

Εθνικά κόμματα και πρώιμος μακεδονισμός. Η πολιτική και κοινωνική διάσταση της εθνικής διαμάχης στην ύστερη οθωμανική Μακεδονία, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2022.

Λάσκαρις, Μ.Θ.

Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923. τ.Α' (1800-1878), Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Π. Πουρνάρα, 1978 ('1948-1955).

Λιούφης, Παναγιώτης.

Ιστορία της Κοζάνης, Αθήνα: Τύποις Ιωαν. Βάρτσου, 1924.

Λυμπεράτος, Ανδρέας.

Οικονομία, πολιτική και εθνική ιδεολογία. Η διαμόρφωση των εθνικών κομμάτων στη Φιλιππούπολη του 19ου αιώνα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2009.

Μάντακα, Εύα.

Άγιον Όρος. Μία επίγεια αγγελική πολιτεία. Ιερά Μονή Εσφιγμένου, Αθήνα: Τα Νέα, 2023.

Μαραγκός, Βασίλειος.

Παΐσιος Χιλανδαρινός και Σωφρόνιος Βράτσης. Από την Ορθόδοξη ιδεολογία στη διάπλαση της βουλγαρικής ταυτότητας, Αθήνα: ΙΝΕ-ΕΙΕ, 2009.

Μαραγκουδάκης, Διονύσιος.

Το ιερόν και ηρωικόν της Κρήτης Αρκάδι, χ.τ.έ.: Δαπάναις Οίκου Βαρδινογιάννη, 1996.

Ματάλας, Παρασκευάς.

Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το “ελλαδικό” στο βουλγαρικό σχίσμα, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2002.

Μελίρρυτος, Κυριάκος.

Χρονολογία ιστορική, Οδησός: Τυπογραφείον της Σχολής των αποίκων Ελλήνων εμπόρων, 1836.

Μεταξάκης, Μελέτιος.

Το Άγιον Όρος και η ρωσική πολιτική εν Ανατολή, Αθήνα: Π.Δ. Σακελλαρίου, 1913.

Μουτσόπουλος, Ν.Κ.

Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, 1964.

Μουτσόπουλος, Ν.Κ.

Εκκλησίες του Νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, 1973.

Μπόιτσεβα, Γιουλιάνα – Δρανδάκη, Αναστασία (επιμ.).

Θρησκευτική τέχνη από τη Ρωσία στην Ελλάδα, 16ος – 19ος αιώνας,
Αθήνα: ΙΤΕ – Μουσείο Μπενάκη, 2017.

Μπράμος, Κώστας.

Σλαβοκομμουνιστικάί οργανώσεις εν Μακεδονία, Θεσσαλονίκη, 1953

Νάλτσας, Χριστόφορος.

Το Μακεδονικόν ζήτημα και η σοβιετική πολιτική, Θεσσαλονίκη: ΕΜΣ-ΙΜΧΑ, 1954.

Νικολαΐδης, Βασίλειος.

*Στρατιωτική γεωγραφία της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και ιδίως των ομόρων της Ελλάδος
επαρχιών ήτοι Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας*, επιμ. Σπύρος Καράβας,
Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017.

Παΐσιος Αγιορείτης,

Ο Γέρον Χατζη-Γεώργης ο Αθωνίτης (1809-1886), Σουρωτή: Ιερών Ησυχαστήριον
Μοναζουσών “Ευαγγελιστής Ιωάννης ο Θεολόγος”, 1994.

Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, Μιράντα.

Η διπλωματία των Δυνάμεων και οι μεταρρυθμίσεις στη Μακεδονία, 1903-1908, Αθήνα: Ι.
Σιδέρης, 2009.

Παπαϊωάννου, Λάζαρος.

Άργος, πόλη Ορεστίδας, Άργος Ορεστικό: Μορφωτικός Σύλλογος Άργους Ορεστικού “Η
Ορεστίς”, 1996.

Παπουλίδης, Κωνσταντίνος.

Ελληνορωσικά, Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη, 1988.

Παπουλίδης, Κωνσταντίνος (επιμέλεια – προλεγόμενα – προσθήκες).

Περιήγησις Μελετίου Κωνσταμονίτου εις Ρωσσίαν (1862-1869), Θεσσαλονίκη: Δέσποινα
Κυριακίδη, 2015.

Πασχαλίδης, Συμεών.

Ιερά Μονή Παντοκράτορος. Προσκυνηματικός οδηγός, Άγιο Όρος: Ι.Μ. Παντοκράτορος,
2005.

Πατάπιος Κανσοκαλυβίτης,

Η Ιερά Καλύβη Αγίου Γεωργίου Ιωασαφαίων στα Κανσοκαλύβια του Αγίου Όρους, Άγιο
Όρος: Επιγονάτιο, 2010

Πατριαρχικόν σιγίλλιον περί του κελλιωτικού ζητήματος εκδοθέν επί της πατριαρχίας του

Παναγιωτάτου Οικουμενικού Πατριάρχου κυρίου κυρίου Ιωακείμ Γ΄ του από Θεσσαλονίκης,

Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικόν Τυπογραφείον, 1907.

Πίστης, Διονύσιος.

Περιγραφική ιστορία του Αγίου Όρους Άθω αρχήν έχουσα προ 2187 ετών, Θεσσαλονίκη:
Τυπογραφείον ‘Η Μακεδονία’ Ν. Βαγλαμανλή, 1870.

Πολίτης, Αλέξης.

Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, Αθήνα: ΕΜΝΕ – Μνήμων, 1993.

Προκλαμάτσια να Ελληνομακεντόνσκη Κομιτέτ στ Άτηνα Ζα νάσητε μπράτε Μακεντόντση, χ.τ.έ, χχ. [1905].

Ροτζώκος, Νίκος.

Εθναφύπνιση και εθνογένεση. Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία, Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2007.

Σ.Χ.Κ. [Κουτρούμπας, Σωτήριος],

Το Άγιον Όρος υπό εθνικήν έποψιν, Αθήνα, 1900.

Σακελλαρίου, Μιχάλης (επιμ.).

Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982.

Σιώκης, Νικόλαος.

Η ιστορία και τα κειμήλια των Ιερών Ναών Αγίου Νικολάου και Αγίου Δημητρίου Κλεισούρας Καστοριάς, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2001.

Σιώκης, Νικόλαος.

«Η Κλεισούρα κατά τον 19ο αιώνα, επί τη βάσει ανέκδοτων εκκλησιαστικών κωδίκων, εγγράφων και λοιπών πηγών», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009.

Σμυρνάκης, Γεράσιμος.

Το Άγιον Όρος, Αθήνα: Τυπογραφείον καταστημάτων Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1903.

Σταλίδης, Κωνσταντίνος.

Η Αγία Τριάδα Εδέσσης, Αθήνα: Φιλοπρόοδος Σύλλογος Εδέσσης “Μέγας Αλέξανδρος”, 1977.

Σταματόπουλος, Δημήτριος.

Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2003.

Στογιόγλου, Γεώργιος.

Η εν Θεσσαλονίκη πατριαρχική Μονή των Βλατάδων, Θεσσαλονίκη: Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, 1971.

Συνοδινός, Π.Σ.

Παιάνες, στόνοι, γέλωτες, Αθήνα: Τυπογραφείον Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1892.

[Σχοινάς, Παναγιώτης],

Ιερά Μονή Παναγίας Μαβριώτισσας Καστοριάς, Καστοριά: Ιερά Μητρόπολις Καστοριάς, χχ. [1999-2020].

Σωτηρίου, Γεώργιος.

Το Άγιον Όρος, 3η έκδ., Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, χχ. [>1918].

Ταχιάος, Αντώνιος-Αιμίλιος.

Ο Παΐσιος Βελτισκόφσκι (1722-1794) και η ασκητικοφιλογολογική σχολή του, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1964.

Τουτός, Νικόλαος.

«Κεντητοί επιτάφιοι Αγίου Όρους (14ος-18ος αι.), αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ – Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 2020.

Τρούλης, Μ. (επιμ.).

Η ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο, 1897-1909, Ρέθυμνο: Ιστορική & Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 2011.

Τσάμης, Παύλος.

Μακεδονικός Αγών, Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1975.

Τσαμίσης, Παντελής.

Η Καστοριά και τα μνημεία της, Αθήνα: Τύποις Ι.Α. Αλευροπούλου, 1949.

Τσιάκας, Κωνσταντίνος.

Ιστορία της Ιεράς Μονής Εικοσιφοινίσσης Παργαίου, Δράμα: Τύποις Χρ. Τσαουσίδη, 1958.

Τσικόπουλος, Ιωάννης.

Ενδέκατον έτος του εν Σέρραις Μακεδονικ. Φιλεκπαιδευτ. Συλλόγου. Έκθεσις αναγνωσθείσα τη 31 Μαΐου 1881 κατά την επέτειον του Συλλόγου εορτήν, Θεσσαλονίκη: Τυπογραφείον “Η Μακεδονία”, 1881.

Χαλκιάπουλος, Αθανάσιος.

Η Μακεδονία. Εθνολογική στατιστική των βιλαετίων Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου, Αθήνα: Τυπογραφείον “Νομικής”, 1910.

Χατζηφώτης, Ι.Μ.

Παναγία η Πορταΐτισσα, Βυζαντινή Τέχνη, Αθήνα, χ.χ.

Χιονίδης, Γεώργιος.

Σύντομη ιστορία του χριστιανισμού στην περιοχή της Βέροιας, Βέροια, 1961.

Χλιάρας, Κωνσταντίνος.

«Τα αργυρά κειμήλια των εκκλησιών της μητροπόλεως Δράμας (19ος αιώνας – 1922) στο πλαίσιο της μελέτης της εκκλησιαστικής αργυροχοϊκής τέχνης», μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2019.

Χριστοδούλου, Αναστάσιος.

Ιστορία της Βέροιας, Βέροια, 1960.

Χριστόφορος [Δημητριάδης],

Προσκυνητάριον της εν Μακεδονία παρά τη πόλει Σερρών σταυροπηγιακής Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, Λειψία, χ.χ. [1904].

Anderson, Benedict.

Imagined Communities. Reflections of the Origin and Spread of Nationalism, Λονδίνο – Ν. Υόρκη: Verso, 1991.

Arnaudov, Mikhail.

Веркович и Веда Словена [Ο Βέρκοβιτς και οι Σλαβικές Βέδες], Σόφια: Izdatelstvo na BAN, 1968.

Arsh, Grigorij.

Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая II [Η Ρωσία κι ο αγώνας της Ελλάδας για απελευθέρωση: από την Αικατερίνη Β΄ στο Νικόλαο Β΄], Μόσχα: Indrik, 2013.

Arsić, Velimir.

Црква Св. Великомученика Димитрија у Битољу. Поводом прославе њене стогодишњице, 1830-1930 [Η εκκλησία του Αγίου Μεγαλομάρτυρα Δημητρίου στα Μπίτολα. Επ' ευκαιρία του εορτασμού της εκατονταετηρίδας της, 1830-1930], Μπίτολα: Knjižara i štamparija "Pobeda", 1930.

Афонские современные подвижники [Σύγχρονοι αγιορείτες ασκητές], Αγία Πετρούπολη: Izdanie Russkago na Sv. Afonskoj Gore Penteleimonova monastyrja, 1876.

Balabanov, Kosta.

Постојана галерија на икони – Ново Село – Штип, [Μόνιμη έκθεση εικόνων – Νοβοσέλο – Στιπ], Στιπ: Narodna Muzej – Štip, 1979.

Balabanov, Kosta.

Галерија на икони во црквата Св. Кирил и Методиј Тетово [Αίθουσα εικόνων στην εκκλησία Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου του Τέτοβο], Τέτοβο: Pečatnica "Napredok", 1990.

Balabanov, Kosta – Nikolovski, Antonie – Kōrnakov, Dimitar.

Споменици на културата на Македонија [Μνημεία του πολιτισμού της Μακεδονίας], Σκόπια: Centar za kulturno i duhovno nasledstvo – Kalamus, 2010.

Brancoff, D.M.

[Димитър Мишев]. *La Macédoine et sa population chrétienne*, Παρίσι: Plon, 1905.

Вышний покров над Афоном, или сказания о святых, чудотворных, во Афоне прославившихся иконах [Υπέρτατη προστασία επί του Άθωνος, ή Αφηγήσεις περί των αγίων, θαυματουργών εικόνων των δοξασθέντων στον Άθω], 3^η έκδοση, Αγία Πετρούπολη: Tipografija Doma Prizrenija Maloletnykh Bednykh, 1867.

Chesnokova, Nadezhda Petrovna.

Христианский восток и Россия: политическое и культурное взаимодействие в середине XVII века [Η χριστιανική Ανατολή και η Ρωσία: πολιτική και πολιτιστική αλληλεπίδραση στα μέσα του 17ου αιώνα], Μόσχα: Indrik, 2011.

Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-lettres, Παρίσι 1858.

Cvetkovski, Sašo.

«Фрескоживописот и иконописот во Струга и Струшко од времето на преродбата» [Η τοιχογραφία και η αγιογραφία στη Стρούγκα και την περιοχή της την εποχή της παλιγγενεσίας], αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij-

Skopje – Filozofski Fakultet, Σκόπια 2008.

Cvetkovski, Sašo.

Животисот на Дичо Зограф и Аврам Дичов. Студии и прилози [Η αγιογραφία του Ντίτσο Ζογκράφ και του Αβράμ Ντίτσοφ. Μελέτες και παραθέματα], Στρούγκα: NU Muzej “Dr. Nikola Nezlobinski”, 2010.

Cvetkovski, Sašo.

Аврам Дичов. Студии и прилози [Αβράμ Ντιτσοφ. Μελέτες και παραθέματα], Στρούγκα: NU Muzej “Dr. Nikola Nezlobinski”, 2011.

[Cvetkovski, Sašo].

200 години Дичо Зограф / 200 years of Dičo Zograf, Σκόπια: MANU, 2019.

Устав духовных консисторий [Καταστατικό της Κονσιστόρια], Αγία Πετρούπολη: Sinodal'naja Tipografija, 1843.

Djordjevic, D[imitrije].

Ιστορία της Σερβίας, 1800-1918, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2001.

Dmitrievskij, Aleksej.

Русские на Афоне. Очерк жизни и деятельности игумена русского пантелеимоновскаго монастыря Священно-архимандрита Макария (Сушкина), [Οι Ρώσοι στον Άθω. Σκιαγράφηση της ζωής και των δραστηριοτήτων του ηγουμένου της ρωσικής μονής του Αγ. Παντελεήμονα, ιερο-αρχιμανδρίτη Μακαρίου (Σούσκιν)], Αγία Πετρούπολη: Tipografija S. Dobrodeeva, 1895.

Doroshenko, Dmytro – Gerus, Oleh.

A Survey of Ukrainian History, Γουίπεγκ: Humeniuk Publication Foundation, 1975.

Drakul, Simon.

Архимандрит Анатолиј Зографски [Ο αρχιμανδρίτης Ανατόλι Ζογκράφσκι], Σκόπια: Institut za Nacionalna Istorija, 1988.

Droulez, Arthur.

Histoire de la Mission Lazariste de Macédoine (1839-1939), Κωνσταντινούπολη: Isis Press, 2018.

Dvornik, Francis.

Les Slaves. Histoire et civilisation de l'antiquité aux débuts de l'époque contemporaine, Παρίσι: Seuil, 1970.

Fairey, Jack.

The Great Powers and Orthodox Christendom, Λονδίνο – Ν. Υόρκη: Palgrave Macmillan, 2015.

Filipova, Snezhana.

Од трезорот на Охридската Архиепископија. Бележки за светите твари и уметничките дела [Από τον θησαυρό της Αρχιεπισκοπής Οχρίδας. Σημειώσεις για τα

ιερά σκεύη και τα έργα τέχνης], Σκόπια: Makedonika Litera, 2021.

Frary, Lucien.

Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844, Oxford University Press, Οξφόρδη 2015.

Freeze, Gregory.

The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia, Πρίνστον: Princeton University Press, 1983.

Galchev, Ilija.

Българското самосъзнание на населението в Македония през Възраждането, [Η βουλγαρική αυτοσυνειδησία του πληθυσμού της Μακεδονίας κατά την παλιγγενεσία], Σόφια: Universitetsko Izdatelstvo “Sv. Kliment Okhridski”, 2005.

Georgievski, Milčo.

Галерија на икони – Охрид [Αίθουσα εικόνων στην Οχρίδα], Οχρίδα: Zavod za Zaštita na spomenicite na kulturata i Naroden muzej–Ohrid, 1999.

Gerd, L.A.

Русский Афон 1878-1914 гг. Очерки церковно-политической истории [Ο ρωσικός Άθως, 1878-1914. Μελέτες εκκλησιαστικο-πολιτικής Ιστορίας], Μόσχα: Indrik, 2010.

Gerd, Lora.

Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878-1914), Βαρσοβία – Βερολίνο: De Gruyter, 2014.

Germanov, Stojan.

Пиринска Македония и руската наука и култура (от средата на XVII век до 1912 г.), [Η Μακεδονία του Πιρίν και η ρωσική επιστήμη και κουλτούρα (από τα μέσα του 17ου αι. μέχρι το 1912)], Σόφια: Narodno Chitalishte “Kuzman Shapkarev”, 2009.

Gradeva, Rossitsa.

Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries. Institutions and Communities, Κωνσταντινούπολη: Isis Press, 2004.

Grishin, Evgeny.

«Becoming a Schismatic: the Concepts of “Schism” and “Schismatic” in the Church and State Discourses of Seventeenth and Eighteenth-century Russia», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Kansas 2017

Grozdanov, Cvetan.

Свети Наум Охридски [Ο Άγιος Ναούμ της Οχρίδας], Σκόπια: MANU – Matica Makedonska, 2015.

Heretz, Leonid.

Russia on the Eve of Modernity. Popular Religion and Traditional Culture under the Last Tsars, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008.

Herlihy, Patricia.

Odessa Recollected. The Port and the People, Βοστώνη: Academic Studies Press, 2018.

Himka, John-Paul.

Religion and Nationality in Western Ukraine, Μόντρεαλ: McGill-Queen's University Press, 1999.

Hobsbawm, Eric.

Nations and Nationalism since 1780, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1991.

Hopwood, Derek.

The Russian Presence in Syria and Palestine, 1843-1914, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1969.

Hrushevsky, Michael.

A History of Ukraine, Ν. Υόρκη: Archon Books, 1970.

Ivanov, Jordan.

Български старини из Македония [Βουλγαρικές αρχαιότητες από τη Μακεδονία], Σόφια: Dârzhavna Pechatnitsa, 1908.

Jelavich, Barbara.

History of the Balkans, 2 τ., Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1983.

Jelavich, Barbara.

Russia and the formation of the Romanian national state, 1821-1878, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1984.

Jelavich, Barbara.

Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1991.

Kenworthy, Scott.

The Heart of Russia. Trinity-Sergius, Monasticism and Society after 1825, Οξφόρδη – Ν. Υόρκη: Oxford University Press, 2010.

Kiril, Patriarkh Bâlgarski.

Българската Екзархия в Одринско и Македония след освободителната война 1877-1878 [Η Βουλγαρική Εξαρχία στην περιοχή της Αδριανούπολης και την Μακεδονία μετά τον απελευθερωτικό πόλεμο του 1877-1878], τ.Ι/1-2, Σόφια: Sinodalno Izdatelstvo, 1969-1970.

Kizenko, Nadieszda.

A Prodigal Saint. Father John of Kronstadt and the Russian People, Πανεπιστημιούπολη της Πενσυλβάνια: University The Pennsylvania State University Press, 2000.

Kjornakov, Dimitar.

A guide to the Macedonian monasteries, Σκόπια: Matica, 2017.

Kjornakov, Dimitar – Kajdanov, Konstantin.

Црквите и манастирите во Југовардарската долина. Дојранско, Валандовско, Гевгелско [Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια στην νότια κοιλάδα του Βαρδάρη. Περιοχές Δοϊράνης, Βαλαντόβου, Γευγελής], Σκόπια: Matica Makedonska, 2000.

Kofos, Evangelos.

Nationalism and Communism in Macedonia, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1964.

Komashko, Natal'ja.

Русская икона XVIII века [Η ρωσική εικόνα του 18ου αιώνα] Μόσχα: Agej Tomesh, 2006.

Kondakov, S[ergej] N[ikodimovich].

Список русских художников [Κατάλογος των ρώσων καλλιτεχνών], τ.2, Αγία Πετρούπολη : Tovarithchestvo R. Golike I A. Vil'borg, 1915.

Konstantinova, Jura – Danova, Nadja – Zhelev, Jordan (επ.).

Солун и България: История, Памет, Съвремие [Η Θεσσαλονίκη και οι Βούλγαροι: Ιστορία, Μνήμη, Παρόν], Σόφια: Bâlgarska Akademija na Naukite – Institut za Balkanistika s Tsentâr po Trakologija, 2019.

Konstantinova, Jura.

България в османския Солун [Οι Βούλγαροι στην οθωμανική Θεσσαλονίκη], Σόφια: Institut za Balkanistika s Tsentâr po Trakologija - Bâlgarska Akademija na Naukite, 2020.

Kubicek, Paul.

The History of Ukraine, Γουέσπορτ – Λονδίνο: Greenwood, 2008.

Lakaliska, Sneshka.

Христијанските споменици на културата во Скопје и Скопско [Χριστιανικά μνημεία του πολιτισμού στα Σκόπια και την περιοχή τους], Σκόπια: Muzej na grad Skorje, 2000.

Lane-Poole, Stanley.

The Life of the Right Honourable Stratford Canning from his Memoirs and Private and Official Papers, Λονδίνο: Longmans, Green & Co., 2 τ., 1888.

Lange-Akhund, Nadine.

The Macedonian Question, 1893-1908, Ν. Υόρκη: East European Monographs, 1998.

Laqueur, Walter.

Black Hundred. The Rise of the Extreme Right in Russia, Ν. Υόρκη: Harper Collins, 1993.

Lenormant, François.

Turcs et Monténégrins, Παρίσι: Didier, 1866.

Leont'ev, Konstantin Nikolaevich.

Восток, Россия и славянство. Сборник статей [Η Ανατολή, η Ρωσία και ο σλαβισμός. Συλλογή άρθρων], τ.Β', Μόσχα: Tipografija I.N. Kushnereva i Ke, 1886.

Mazower, Mark.

The Balkans, Λονδίνο: Phoenix Press, 2000.

Mihajlovski, Robert.

Храм “Пресвета Богородица” - Битола [Ο ναός “Παναγία Θεοτόκος” των Βιτωλίων], Μπίτολα: Makedonska Pravoslavna Crkva – Eparhija Prespansko-Bitolska, 1994.

Miller, David.

Saint Sergius of Radonezh, his Trinity Monastery and the Formation of Russian Identity,
Ντε Καλμπ: Northern Illinois University Press, 2010.

[Murav'jov, Andrej Nikolaevich].

Новый русский скит Св. Апостола Андрея Первозванного на Афоне [Η καινούρια
ρωσική σκήτη Αγίου Ανδρέα του Πρωτόκλητου στον Άθω], Αγία Πετρούπολη: Tipografija
III Otdelenija Sob. E.V.I. Kantselarii, 1852.

[Murav'jov, Andrej Nikolaevich].

Сношения России с Востоком по делам церковным [Οι σχέσεις της Ρωσίας με την
Ανατολή όσον αφορά τις εκκλησιαστικές υποθέσεις], Αγία Πετρούπολη: Tipografija III
Otdelenija Sob. E.V.I. Kantselarii, 1858

[Murav'jov, Andrej Nikolaevich].

*Сношения России с Востоком по делам церковным. Часть II. Сношения Российской
церкви с восточною в царствование Михаила Феодоровича* [Οι σχέσεις της Ρωσίας
με την Ανατολή όσον αφορά τις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Μέρος Β'. Οι σχέσεις της
ρωσικής εκκλησίας με την ανατολική κατά τη βασιλεία του Μιχαήλ Φιοντόροβιτς], Αγία
Πετρούπολη: Tipografija III Otdelenija Sob. E.V.I. Kantselarii, 1860.

Nikitin, S.A.

Славянские комитеты в России в 1858-1876 годах [Τα σλαβικά κομιτάτα στη Ρωσία το
1858-1876], Μόσχα: Izdatel'stvo Moskovskago Universiteta, 1960.

Nikolovski, Darko.

The Icon Painting in Macedonia. Dated icons, known authors and painting workshops,
Σκόπια: National Institution - Conservation Centre, Calamus & Center for Cultural and
Spiritual Heritage, 2011.

Pavlikjanov, Kiril.

История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г. [Ιστορία
της βουλγαρικής αγιορείτικης Μονής Ζωγράφου από το 980 μέχρι το 1804], Σόφια:
Universitetsko Izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski", 2005.

Pavlovskij, A.

Спутник русского паломника по Св. Горе Афону [Συνοδοιπόρος του ρώσου
προσκυνητή στο Άγιο Όρος], Μόσχα: Tipografija I.M. Mashistova, Μόσχα 1905.

Petkovski, Trajče.

Храм Рождество на Пресвета Богородица во Скопје [Ο ναός της Γεννήσεως της
Παναγίας Θεοτόκου στα Σκόπια], Σκόπια: Kultura, 2021.

Petropoulos, John.

Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο, 1833-1843, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1985.

Petrovich, Michael.

The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870, Ν. Υόρκη: Columbia University Press,
1956.

Pjajtnitskij, Jurij Aleksandrovich.

Епископ Порфирий (Успенский) и его участие в экспедициях П.И. Севастьянова на Афон в 1858-1860 годах [Ο επίσκοπος Πορφύριος (Ουσπένσκι) και η συμμετοχή του στην αποστολή του Π.Ι. Σεβαστιάνοφ στον Άθω το 1858-1860], Μόσχα: Indrik, 2020.

По патеките на Дичо Зограф. Прва малореканска летна школа. Зборник на трудове [Στα μονοπάτια του Ντίτσο Ζογκράφ. Πρώτη καλοκαιρινή σχολή της Μάλα Ρέκα. Συλλογή έργων], Σκόπια: MANU, 2021.

Подлинные акты относящиеся к Иверской иконе Божией Матери, принесенной в Россию в 1648 году [Αυθεντικά έγγραφα σχετικά με την Ιβηρίτικη εικόνα της Θεομήτορος που έφεραν στη Ρωσία το 1648], Μόσχα: Sinodal'naja Tipografija, 1879.

Поездка в Иерусалим, Палестину, Афон, Синай, Бар-Град и Рим [Ταξίδι στην Ιερουσαλήμ, την Παλαιστίνη, τον Άθω, το Σινά, το Μπάρι και τη Ρώμη], 9^η έκδοση, Αγία Πετρούπολη: Tipografija V. Bezobrazova i Ko, 1900.

Popovska-Korobar, Viktorija.

Полошки манастир Св. Ѓорѓи [Η μονή Αγίου Γεωργίου του Πόλοκ], Σκόπια: Muzej na Makedonija, 1998.

Popovska-Korobar, Viktorija.

Лесновски манастир Св. Архангел Михаил и Св. Гаврил Лесновски [Η μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Λέσνοβο και ο αρχάγγελος Γαβριήλ του Λέσνοβο], Σκόπια: Muzej na Makedonija, 2000.

Popovska-Korobar, Viktorija.

Иконописот во Охрид по XVIII век [Η αγιογραφία στην Οχρίδα μετά τον 18ο αιώνα], Σκόπια: Kultura, 2005.

Православныя русскія обители. Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей в российской империи и на Афоне [Ορθόδοξα ρωσικά μοναστήρια. Πλήρης εικονογραφημένη περιγραφή όλων των ορθόδοξων ρωσικών μοναστηριών στη ρωσική αυτοκρατορία και τον Άθω], Αγία Πετρούπολη: Knigoizdatel'stvo P.P. Sojkina, 1909.

Путеводитель по Св. Афонской Горе и указатель ея святынь и прочих достопамятностей [Ταξιδιωτικός οδηγός του Αγίου Όρους Άθω και δείκτης των ιερών κειμηλίων και λοιπών αξιομνημόνευτών του], 2^η έκδοση, Αγία Πετρούπολη: Tipografija N.A. Lebedeva, 1875.

Путеводитель по Св. Афонской Горе и указатель ея святынь и прочих достопамятностей [Ταξιδιωτικός οδηγός του Αγίου Όρους Άθω και δείκτης των ιερών κειμηλίων και λοιπών αξιομνημόνευτών του], 5^η έκδοση, Μόσχα: Tipo-Litografija I. Efimova, 1888.

Radeff, Siméon.

La Macédoine et la renaissance bulgare au XIXe siècle, Σόφια: Union des Savants, Gens des Lettres et Artistes Bulgares, 1918.

Riasanovsky, Nicholas.

Nicholas I and Official Nationalism in Russia, 1825-1855, Μπερκλι – Λος Άντζελες: University of California Press, 1969.

Riasanovsky, Nicholas.

Russian Identities. A Historical Survey, Οξφόρδη – Ν. Υόρκη: Oxford University Press, 2005.

Ristovski, Blaže.

Васил Икономов [Βασίλ Ικονόμοφ], Σκόπια: Institut za Nacionalna Istorija, 1985.

Robins, Richard.

Famine in Russia, 1891-1892. The Imperial Government Responds to a Crisis, Ν. Υόρκη – Λονδίνο: Columbia University Press, 1975.

Runciman, Steven.

The Great Church in captivity, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 1968.

Серай, новый русский скит святого Апостола Андрея Первозванного, на Афоне [Το Σαράι, η νέα ρωσική σκήτη του Αγίου Αποστόλου Ανδρέα του Πρωτόκλητου στον Άθω], Αγία Πετρούπολη: Tipografija III Otdelenija Sob. E.V.I. Kantselarii, 1858.

Shumkov, B. Iv[an].

Жалостна книжка по делбата на Македония [Λυπητερό βιβλιαράκι για τη μοιρασιά της Μακεδονίας], Σόφια: Pechatnitsa “Napredak”, 1895.

Сказание о начале и настоящем положении ставропигиального монастыря Св. Иоанна Предтечи в Серресской епархии в Македонии [Διήγηση για τις απαρχές και την τωρινή κατάσταση της σταυροπηγιακής μονής του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στην επαρχία Σερρών της Μακεδονίας], Αγία Πετρούπολη: Tipografija i Litografija A.I. Transhelja, 1864.

Сказание о святой чудотворной иконе Пресвятыя Богородицы Иерусалимския, +обрятающейся на святой горе Афонской, в Русском Пантелеимоновом монастыре [Διήγηση για την ιερή θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Θεοτόκου της Ιεροσολυμίτισσας, που βρίσκεται στο Άγιο Όρος Άθω, στη ρωσική μονή Αγίου Παντελεήμονα], 2^η έκδοση, Μόσχα: Тиро-Litografija I. Efimova, 1890.

Snegarov, Ivan.

История на Охридската Архиепископия-Патриаршия, [Ιστορία της Αρχιεπισκοπής-Πατριαρχείου της Οχρίδας], τ.Β΄, Σόφια: Pechatnitsa P. Glushkov, 1932.

Snegarov, Ivan.

Солун в българската духовна култура, [Η Θεσσαλονίκη στον βουλγαρικό πνευματικό πολιτισμό], Σόφια: Pridvorna Pechatnitsa, 1937.

Snegarov, Ivan.

Манастирът Свети Наум при Охридското езеро [Η μονή Αγίου Ναούμ στη λίμνη της Οχρίδας], Σόφια: Sinodalno Izdatelstvo, 1972.

Споменица Српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу, 1835-1935

[Αναμνηστική έκδοση για τον σερβορθόδοξο ναό της Αγίας Θεοτόκου Σκοπίων, 1835-1935], Σκόπια: Srpska pravoslavna Crkvena Opština Grada Skoplja, 1935.

Старообрядчество в истории и культуре России: проблемы изучения к 400-летию со дня

рождения протопопа Аввакума [Οι παλαιόρρυθμοι στην ιστορία και τον πολιτισμό της Ρωσίας: ζητήματα μελέτης με αφορμή την 400ή επέτειο της γέννησης του πρωτοπρεσβύτερου Αββακούμ], Μόσχα: Institut rossijskoj istorii RAN – Gosudarstvennyj istoricheskij muzej – Institut mirovoj literatury im. A.M. Gor'kogo RAN, 2020.

Stavrianos, L.S.

The Balkans since 1453, Χινσντέιλ: Dryden Press, 1958.

Stavrou, Theofanis George.

Russian Interests in Palestine, 1882-1914. A Study of Religious and Educational Enterprise, Θεσσαλονίκη: IMXA, 1963.

Stereupol', Nikolaj Ivanovich.

Письмо в Македонию к митрополиту города Кастории, от московского обывателя грека Николая Ивановича Стереупола, сочиненное майором и кавалером Сергѣем Николаевым сыном Глинкою [Επιστολή στη Μακεδονία προς τον μητροπολίτη Καστοριάς, από τον μοσχοβίτη έλληνα μικροαστό Νικολάι Ιβάνοβιτς Στερεούπολ, συνταγμένη από τον ταγματάρχη και ιππότη Σεργκέι Νικολάγιεβιτς Γκλίνκα υιό], Μόσχα: Universitetskaja Tipografija, 1833.

[Svjatogorets, Serafim].

Письма Святогорца к друзьям своим о Святой Горе Афонской [Επιστολές του Αγιορείτη προς τους φίλους του περί του Αγίου Όρους Άθωνος], Αγία Πετρούπολη: τ.Α', Tipografija K. Fishera, τ.Β', Tipografija Shtaba Otdel'nago Korpusa Vnutrennej Strazhi, 1850.

[Svjatogorets, Serafim].

Сочинения и письма Святогорца, собранные после его смерти [Έργα και επιστολές του Αγιορείτη, συγκεντρωμένα μετά τον θάνατό του], Αγία Πετρούπολη: Tipografija Glavnago Shtaba Ego Imperatorskago Velichestva po Voenno-uchebnim Zavedenijam, 1858.

[Svjatogorets, Serafim].

Биография Святогорца, письма его к друзьям своим о Святой Горе Афонской до ныне неизданные и келейныя записки, [Βιογραφία του Αγιορείτη, επιστολές του προς τους φίλους του περί του Αγίου Όρους Άθωνος, ανέκδοτες μέχρι σήμερα και ιδιωτικές σημειώσεις], Αγία Πετρούπολη: Tipografija A.A. Sokolova, 1873.

Tarasov, Oleg.

Icon and Devotion. Sacred Spaces in Imperial Russia, Λονδίνο: Reaktion Books, 2002.

Trajchev, Georgi.

Преспа [Πρέσπα], Σόφια: Pечатnitsa P. Glushkov, 1923.

Trajchev, Georgi.

Манастирите в Македонија [Τα μοναστήρια στη Μακεδονία], Σόφια: Makedonska Biblioteka, 1933.

Troitskij, P.

История русских обителей Афона в XIX-XX веках [Ιστορία των ρωσικών μονών του Άθω κατά τον 19ο – 20ό αι.], Μόσχα: Indrik, 2009.

Vovchenko, Denis.

Containing Balkan Nationalism. Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914, N. Υόρκη: Oxford University Press, 2016.

Wilson, Andrew.

The Ukrainians. Unexpected Nation, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο: Yale University Press, 2015.

Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ελένη.

«Το φαινόμενο της ζητείας κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», *Ιόνιος Λόγος*, 1 (2007):247-293.

Αλεξανδροπούλου, Όλγα.

«Η ελληνική μονή Αγίου Νικολάου στη Μόσχα. Στοιχεία από την ιστορία των ελληνορωσικών σχέσεων στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 6 (2000): 111-154.

[Ανωνύμου].

«Αντιπανσλαβιστικά ρωσικά ιδέα», *Ο Ελληνισμός*, 7.1901, 383-385.

[Ανωνύμου].

«Κρίσεις Ρώσου θεολόγου και ιστορικού», *Ο Ελληνισμός*, 3.1906, 228-232.

[Ανωνύμου].

«Νέος φιλέλληνας Ρώσος», *Ο Ελληνισμός*, 5.1905, 309-310

[Ανωνύμου].

«Το Άγιον Όρος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 22.1.1909, 17-18.

Βασματζίδης, Θεοδώρητος.

«Ιστορικά τινες πληροφορίες περί της ενταύθα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος από της εμφανίσεως του βουλγαρικού ζητήματος και εντεύθεν», *Μακεδονικά*, 2 (1941-52): 414-460.

Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, Ελένη.

«Ιερά Άμφια και Σκεύη του Κειμηλιαρχείου ‘Ψυχής Άκος’ της Ι. Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης: Θεολογία και Τέχνη», στο συλλογικό “Ψυχής Άκος”. *Κειμήλια πίστεως και πολιτισμού της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες: Ιερά Μητρόπολις Σερρών & Νιγρίτης, 2017, 57-110.

Βοκοτόπουλος, Παναγιώτης.

«Η εικόνα της Παναγίας Πορταΐτισσας της Ιεράς Μονής των Ιβήρων», σε *Άγιον Όρος. Φύση - Λατρεία - Τέχνη*, Θεσσαλονίκη: ΙΚΑΟ – Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997, 2001, τ.Β΄, 83-7.

Βουρουτζίδης, Χ[αράλαμπος].

«Κατάλογος ηγουμένων Ιεράς Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, 3 (2002): 151-218.

Βουρουτζίδης, Χαράλαμπος.

«Κειμηλιαρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Σερρών και Νιγρίτης ‘Ψυχής Άκος’», στο συλλογικό “Ψυχής Άκος”. *Κειμήλια πίστεως και πολιτισμού της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες: Ιερά Μητρόπολις Σερρών & Νιγρίτης, 2017, 31-37.

Γαρίδης, Μίλτος.

«Οι μελχίτικες αραβορθόδοξες εικόνες. Προδρομικές εμφανίσεις του φαινομένου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17 (1994): 363-374.

Γκερέκος, Ιωάννης – Βουρουτζίδης, Χαράλαμπος.

«Εικονογραφικές – εικονολογικές αναλύσεις ιερών εικόνων – ξυλογλύπτων του Κειμηλιαρχείου ‘Ψυχής Άκος’», στο συλλογικό “Ψυχής Άκος”. *Κειμήλια πίστεως και πολιτισμού της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες: Ιερά Μητρόπολις Σερρών & Νιγρίτης, 2017, 111-262.

Γόνης, Δημήτριος.

«Ζητεία Δοχειαριτών στη Θεσσαλία. Με αφορμή μια επιστολή τοπικού επισκόπου», σε *Αντίδωρον τω μητροπολίτη Μεσσηνίας Χρυσοστόμω Θέμελη*, τ.Δ΄, Καλαμάτα 2006, 311-327.

Γραΐκος, Νικόλαος.

«Η λαϊκή εικονογραφία ως πηγή για την ιστορία της Πιερίας. Καλλιτεχνικές τάσεις και σύνολα φορητών εικόνων από την Πιερία (τέλη 18ου – μέσα 20ού αιώνα). Πρώτη συμβολή», σε *Εστία Πιερικών Μουσών Κατερίνης, Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια. 3ο επιστημονικό συνέδριο. Πρακτικά*, Κατερίνη: Μάτι, 2008, 385-500.

Γραΐκος, Νικόλαος.

«Νεότερα ευρήματα για την εκκλησιαστική τέχνη της Πιερίας», σε *Εστία Πιερικών Μουσών Κατερίνης, Η Πιερία στα βυζαντινά και νεότερα χρόνια. Πρακτικά 4ου επιστημονικού συνεδρίου*, Κατερίνη: Εταιρεία Πιερικών Μελετών, 2014, 682-722.

Δελιαλής, Νικόλαος.

«Ο επιτάφιος Βελβενδού και δύο κώδικες», ανάτυπο από το *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1955).

Δημητριάδης, Βασίλης.

«Ένα φιρμάνι για την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γενιτσών», *Μακεδονικά*, 9 (1969): 324-336.

Εδεσσαίος.

«Εδεσσα (τέως Βοδενά)», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον*, 1 (1908): 213-223.

Ζωγραφίδης, Γεώργιος.

«Σχόλια πάνω στην τύχη της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στο ελληνικό κράτος και το Άγιον Όρος, 18ος-19ος αι.», *Γρηγόριος ο Παλαμάς*, 740 (1991): 1019-1092.

I.I.

«Αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Λαυριώτης», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 10.1.1909, 6-8.

Ιβηρίτης, Μάξιμος.

«Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνος», σε *Το Άγιον Όρος και η Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη: Αγιορείτικη Εστία, 2012, 87-114.

Ιουστίνος, Ιερομόναχος.

«Χάρτινες εικόνες», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, σ.220 & 237-248.

Καζάζης, Νεοκλής.

«Εκ του έξω Ελληνισμού. Συνέντευξις προς την “Εστίαν”», *Ελληνισμός*, 9.1902, 563-574.

Κατσαρός, Βασίλης – Παπαστάθης, Χαράλαμπος.

«Ο “Νέος Μέγας Κώδηξ” της Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών», *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, 1 (1992): 172-220.

Καυσοκαλυβίτης, Πατάπιος.

«Τα εικονογραφικά εργαστήρια της σκήτης Καυσοκαλυβίων (19ος-20ός αι.)», σε Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου - Σταύρος Μαμαλούκος (επ.), *Β’ επιστημονικό συμπόσιο νεοελληνικής εκκλησιαστικής τέχνης. Πρακτικά*, Αθήνα: Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ – Τμήμα Θεολογίας, 2012, 411-429.

Κιτρομηλίδης, Πασχάλης.

«Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις», *Τα Ιστορικά*, 10 (1989): 29-46.

Κούσουλα Αικ. – Μήτσας Α. –Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μ.

«Ο ιερός ναός των Παμμεγίστων Ταξιαρχών στην Όσσα Λαγκαδά», *Μακεδονικά*, 42 (2017): 103-136.

Κτενάς, Χριστόφορος.

«Τα κειμηλιαρχεία της εν τω Αγίω Όρει ιεράς βασιλικής, πατριαρχικής και σταυροπηγιακής Μονής του Δοχειαρίου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, Ζ (1930): 119-132.

Κωστόπουλος, Τάσος.

«Το όνομα του Άλλου. Από τους “Έλληνοβούλγαρους” στους “ντόπιους Μακεδόνες”», σε *Μειονότητες στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (7-9.11.2002)*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού & Γενικής Παιδείας, 2004, 367-403.

Κωστόπουλος, Τάσος.

«Οι Νοέμβρηδες της αντίδρασης. Η λαϊκή εξέγερση των “Ευαγγελικών” και τα “Ορεστικά” του 1903», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 6.11.2021, 31-32 & 65-66, και 13.11.2021, 31-32 & 65-66.

Κωστόπουλος, Τάσος.

«Ευσεβείς χήρες και ιερές παρθένες. Η χριστιανορθόδοξη βαθιά Ρωσία με το βλέμμα ενός αγιορείτη», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 22.1.2022, 51-54.

Λαμπάκης, Γ.

«Περιηγήσεις», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 5 (1905): 29-88.

Μαρκόπουλος, Αθανάσιος.

«Επιγραφές», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, 283-294.

Μερτζιμέκης, Νικόλαος.

«Περί των σχέσεων της αθωνικής μονής Ζωγράφου μετά της Ρωσίας των τσάρων (16ος-19ος αι.), σε “България, земя на блажену...” *In Memoriam Professoris Iordani Andreevi*, Βέλικο Τίρνοβο: Ивис, 2010, 541-60.

Μπάκας, Ιωάννης.

«Εκπαιδευτικά ζητήματα των Σερρών κατά το β' μισό του 19ου αιώνα. Ο Μακεδονικός Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Σερρών και τα προβλήματα λειτουργίας του», σε *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Πρακτικά Β' Επιστημονικού Συνεδρίου*, Σέρρες, 2013, τ.Α', 439-468.

Μπέγκος, Αναστάσιος.

«Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ν. Σούλι Σερρών βάσει του Κώδικα της εκκλησίας», *Σερραϊκά Χρονικά*, 16 (2007): 147-188.

Μπόιτσεβα, Γιουλιάνα.

«Ρωσικές εικόνες του 17ου-18ου αιώνα από την μονή της Μεταμορφώσεως και Αγίου Νικάνορος Ζάβορδα», εισήγηση στην ημερίδα «Διαδρομές εικόνων – διαδρομές ανθρώπων στον ορθόδοξο χώρο από τη Ρωσία στα Βαλκάνια, (16ος-20ός αιώνας)» (Μουσείο Μπενάκη, 25.1.2023).

Νεΐλος, Ιεροδιάκονος.

«Αντιμνήσια», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, 248-250.

Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ.

«Εκκλησιαστικά αργυρά», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, 163-187.

Π. [Παπαδιαμάντης, Αλέξανδρος].

Π. «Η εννεακοσιετήρις της Παμμεγίστης Λαύρας», *Εφημερίς*, 5.7.1889, 2.

«Επιστολή εξ Αγίου Όρους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 13.9.1897, 226-227, 27.9.1897, 243-244, και 11.10.1897, 259-261.

Παπαδάκη, Λυδία.

«Στατιστικομανίας παρεπόμενα: εθνολογικές κατηγοριοποιήσεις του πληθυσμού των οθωμανικών Σερρών (1876)», *Ιστωρ*, 13 (2003): 5-24.

Παπαδάκης, Κωνσταντίνος.

«Κρήτες ταξιδιώτες μοναχοί κατά την τουρκοκρατία», *Proceedings of the 12th International Congress of Cretan Studies*, Ηράκλειο 21-25.9.2016.

Παπαδημητρίου, Παρασκευή.

«Σύνθετη εικόνα της Αγίας Παρασκευής με σκηνές του βίου της στο εκκλησιαστικό μουσείο της Σιάτιστας», *Μακεδονικά*, 38 (2009): 59-95.

Παπάς, Αθανάσιος.

«Ο αγιογραφικός Οίκος των Ιωασαφαίων», σε *Αναφορά εις μνήμην Μητροπολίτου Σάρδεων Μαζίμου*, τ. Α', Γενεύη 1989, 139-158.

Παπάς, Αθανάσιος.

«Ένα έργο του Διακο-Προκοπίου και η ρωσική τεχνοπολιτική στο Άγιον Όρος κατά τον δέκατο ένατο και τις αρχές του εικοστού αιώνα», *Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης*, 2 (1991): 7-26.

Παπουλίδης, Κωνσταντίνος.

«Από την Οδησσό στο Άγιον Όρος και τη Θεσσαλονίκη (Σχετικά με τη Ρωσική Ατμοπολική και Εμπορική Εταιρεία τον 19ο και 20ό αι.)», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 8 (1996): 151-164.

Παπουλίδης, Κωνσταντίνος.

«Το Άγιον Όρος στο επίκεντρο των διεθνών ανταγωνισμών», σε *Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθέρωσης*, Θεσσαλονίκη: Αγιορείτικη Εστία, 2012, 65-79.

Παππαδόπουλος, Γ.Γ.

«Λόγος περί της καθ' ημάς εκκλησιαστικής τέχνης και ιδιαιτέρως περί ελλην. αγιογραφίας», σε *Χρονικά Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου*, έτος ΙΖ', Αθήνα: Τυπογραφείον Περρή και Βάμπα, 1870, 3-13.

Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μαγδαληνή.

«Νομός Δράμας. Χωριστή. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 62 (2007): 1124-1125

Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μαγδαληνή.

«Δράμα. Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητροπόλεως», *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, 62 (2007): 1125-1128.

Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μαγδαληνή.

«Εκκλησιαστικό Μουσείο της Ιεράς Μητροπόλεως Δράμας: η καταγραφή και η μελέτη των εκτιθέμενων αντικειμένων», σε Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού – Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη*, 22 (2008), Θεσσαλονίκη 2011, 521-528.

Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Μαγδαληνή.

«Τα κειμήλια του ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας», στο συλλογικό *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Στ' Επιστημονική συνάντηση*, Δράμα: ΔΕΚΠΟΤΑ, 2017, 373-391.

Παρχαρίδου, Μαγδαληνή.

«Δεβρελήδες ζωγράφοι στον ναό του Αγίου Αθανασίου στον Τρίλοφο Θεσσαλονίκης», σε *Στ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης. Πρακτικά*, Αθήνα: Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, 2022, 551-563.

Πατρινέλης, Χρήστος.

«Τουρκοκρατία», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, 21-26.

Πίσσης, Νικόλας.

«Τροπές της “ρωσικής προσδοκίας” στα χρόνια του μεγάλου Πέτρου», *Μνήμων*, 30 (2009): 37-60.

Σιγάλας, Νίκος.

«Ιστοριογραφία και ιστορία των πρακτικών της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας Ελληνισμός και στην παραγωγή της νεοελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας», σε Πασχάλης Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επ.), *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, τ.Α΄, 103-146.

Σοφιανός, Δημήτριος.

«Αναστασίου Παπαβασιλόπουλου ανέκδοτο προσκυνητάριο της Μονής Βατοπεδίου Αγίου Όρους (1722)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 5 (1996): 45-77.

Σταματόπουλος, Κώστας.

«“Ζητείεις” Αγιορειτών στη Ρωσία: δύο ανέκδοτα οδοιπορικά Σιμωνοπετρίτων μοναχών στη Ρωσία του περασμένου αιώνα (1888-1892)», *Νέα Κοινωνιολογία*, 26 (1998): 52-63.

Στρατή, Αγγελική.

«Εικόνες από το Εκκλησιαστικό Μουσείο των Σερρών. Πρώτη παρουσίαση», *Μακεδονικά*, 31 (1997-1998): 323-333.

Ταχιάος, Αντώνιος-Αιμίλιος.

«Εικοστός αιώνας», στο συλλογικό *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα: ΕΤΒΑ, 1991, 27-30.

Τουσίμης, Γεώργιος.

«Η αντιπαράθεση μεταξύ ελληνικής κοινότητας Βοδενών και οθωμανικής φεουδαρχικής οικογένειας Ντουρζή», σε Γ. Κιουτούτσкас (επ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Έδεσσα: Δήμος Έδεσσας, 1995, 237-251.

Τσεσνοκόβα, Ναντέζδα.

«Η διάδοση των ρωσικών εικόνων στην Ορθόδοξη Ανατολή από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα», σε Γιουλιάνα Μπόιτσεβα – Αναστασία Δρανδάκη (επ.), *Θρησκευτική τέχνη από τη Ρωσία στην Ελλάδα, 16ος – 19ος αιώνας*, Αθήνα: ΙΤΕ – Μουσείο Μπενάκη, 2017, 15-21.

Τσιγαρίδας, Ευθύμιος.

«Φορητές εικόνες», σε *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού / Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού – Ιερά Κοινότης Αγίου Όρους Άθω – Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997, 1997, 49-54.

Τσιγαρίδας, Ευθύμιος.

«Καλλιτεχνικές τάσεις στην τέχνη των φορητών εικόνων του 18ου-19ου αιώνα στο Άγιον Όρος», σε Ευγενία Δρακοπούλου (επ.), *Ζητήματα μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα: ΕΙΕ / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών – Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, 2002, 319-342.

Τσιγαρίδας Ε.Ν. –Trifonova, Α.

«Οι θαυματουργές εικόνες της Μονής Ζωγράφου», *Μακεδονικά*, 35 (2005-2006): 119-139.

Φουντούλης, Ιωάννης.

«Οι “Αγιοκούπες” της Ι.Μ. Βλατάδων», σε *Χριστιανική Θεσσαλονίκη. Πρακτικά Θ’ επιστημονικού συμποσίου. Η Ιερά Βασιλική, Πατριαρχική και Σταυροπηγιακή Μονή Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2005, 161-75.

Χαρχαρέ, Ελένη.

«Η ρωσική παρουσία στην ελληνική κοινότητα Βενετίας μέσα από τα έργα τέχνης», σε Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επ.), *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α’ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 19-22 Μαΐου 2005)*, Αθήνα: ΕΚΠΑ – Ηρόδοτος, 2011, τ.Α’, 341-63.

Χατζηδάκης, Μανόλης.

«Μεταβυζαντινή τέχνη», σε Μ.Β. Σακελλαρίου (επ.), *Μακεδονία. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1982, 410-425.

Χατζηδάκης, Μανόλης.

«Βυζαντινή τέχνη στο Άγιον Όρος», σε *Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη: ΙΚΑΟ Άθω – Υπουργείο Πολιτισμού / Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού – Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης Θεσσαλονίκη 1997, 1997, 21-28.

Χατζηφώτης, Ιωάννης.

«Ο λόγιος ιερομόναχος Γεράσιμος Σμυρνάκης (Ναύπλιο 1862 – Πάτμος 1935). Βίος και έργα», στου ίδιου, *Αββακούμ Λαυριώτης ο “ανυπόδητος” και άλλα αθωνικά μελετήματα*, Κατερίνη: Τέρτιος, 1993, 21-78.

Χιονίδης, Γεώργιος.

«Τα σχολεία της Βέροιας κατά τα έτη 1849-1912 βάσει ανέκδοτων εγγράφων», *Μακεδονικά*, 11 (1971): 1-28.

Astafieva, Elena.

«La Société impériale orthodoxe de Palestine (1882-1917). Savoir, pouvoir et concurrence», σε Anastassios Anastasiadis (ed.), *Voisinages fragiles. Les relations interconfessionnelles dans le Sud-Est européen et la Méditerranée orientale 1854-1923*, Αθήνα: École Française d’Athènes, 2013, 121-134.

Azarija, monakh.

«Три дня въ русской Афонской обители Св. Пантелеймона, 27, 28 и 29 Июля 1866 годаю (Из запиской книжки русскаго святогорца)», [Τρεις μέρες στη ρωσική αγιορείτικη μονή του Αγ. Παντελεήμονα, 27-29 Ιουλίου 1866 (Από το σημειωματάριο ενός ρώσου αγιορείτη)], *Khersonskie eparkhial’nye vedomosti*, 1.10.1866, 148-157.

Bezrodin V.A. – Burov, A.A.

«Восточный вопрос и защита единоверцев: выставочная практика в Государственном музее истории религии» [Το Ανατολικό Ζήτημα και η προάσπιση των ομοθρήσκων: εκθεσιακή πρακτική στο Κρατικό Μουσείο Ιστορίας της Θρησκείας],

Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik, 116 (2019): 173-180.

Beljaev, L.A.

«Иверская часовня» [Το παρεκκλήσι των Ιβήρων], *Pravoslavnaja Entsiklopedija*, τ.21, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2009, 22-23.

Božinovski, Zdravko.

«Отворањето на Рускиот императорски конзулат на Битола во 1861» [Το άνοιγμα του ρωσικού αυτοκρατορικού προξενείου Βιτωλίων το 1861], σε *Рускиот императорски конзулат во Битола, 1861-1915* [Το ρωσικό αυτοκρατορικό προξενείο στα Βιτώλια, 1861-1915], Σφέτι Νικόλε: Institut za nacionalna Istorija – Megunaroden Slavjanski Universitet “G.R. Deržavin”, 2015, 49-52.

Bogdanova T.A. – Gavrilin A.V.,

«Арсений (Брянцев Александр Дмитриевич)» [Αρσένι (Μπριάντσεφ Αλεξάντρ Ντιμιτρίεβιτς)], *Pravoslavnaja Entsiklopedija*, τ.3, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2001, 397-398.

Boycheva, Yuliana.

«“Εικόναις μοσχοβικαίς.. ευμορφώτατα πράγματα”. Η μεταφορά ρωσικών εικόνων στον ελληνικό χώρο από το 16^ο ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 36 (2015): 219-233.

Boycheva, Yuliana.

«Η μεταφορά ρωσικών εικόνων στον ελληνικό χώρο (16^{ος}-20^{ος} αι.) και το παράδειγμα της Πάτμου», *Τα Ιστορικά*, 62 (6.2015): 25-54.

Boycheva, Yuliana.

«‘From the Orthodox Megapolis of Moscovy of Great Russia’: Russian Heirlooms from the Monastery of Tatarna, Sixteenth-Seventeenth Centuries», *Ανάλεκτα Σταγών και Μετεώρων*, 1 (2022): 359-408.

Butyrskij M.N. – Lukin, P.E.

«Историческое и культурное наследие македонских земель в записях П.Н. Милюкова (1900 г.)» [Η ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά των μακεδονικών γαιών στα γραπτά του Π.Ν. Μιλιούκοφ], *Makedonsi Arhivist*, 29-30 (2021): 85-132.

Chesnokova, Nadezhda.

«Greek merchants in Russia in the middle of the 17th century», σε Όλγα Κατσιαρδή-Hering κ.ά. (επ.), *Ρωσία και Μεσόγειος. Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα 19-22 Μαΐου 2005)*, Αθήνα: ΕΚΠΑ – Ηρόδοτος, 2011, τ.Α΄, 313-21.

Chulos, Chris.

«Russian piety and culture from Peter the Great to 1917», σε Michael Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity*, τ.5, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008, 348-70.

Demirel, Muammer.

«Construction of Churches in Ottoman Provinces», σε Colin Imber – Keiko Kiyotaki –

Rhoads Mumphy (eds), *Frontiers of Ottoman Studies*, Λονδίνο – Ν. Υόρκη: I.B. Tauris, 2005, τ.Β', 211-224.

Dixon, Simon.

«The Russian Orthodox Church in imperial Russia 1721-1917», σε Michael Angold (ed.), *The Cambridge History of Christianity*, τ.5, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, 2008, 325-347.

Dixon, Simon.

«Superstition in Imperial Russia», *Past and Present*, Supplement 3 (2008): 207-228.

Dmitrievskij, A[leksej].

«Русские афонские монахи-келлиоты и их просительные о милостыне письма, разсылаемые по России» [Ρώσοι κελλιώτες μοναχοί και οι ικετευτικές για ελεημοσύνη επιστολές τους, που διανέμονται ανά την Ρωσία], *Trudy Kievskoj Dukhovnoj Akademii*, 10 (1906): 67-107.

Dumitran, Ana, Veronika Dáné, Vasile Rus & Volker Wollmann.

«Russian Icon Marketing in Transylvania as a Means of Political and Social Destabilization», *Annales Universitatis Apulensis Series Historica*, 25/1 (2021): 145-187.

Etinhof, Julien– Didron, Aisé.

«Expédition archéologique au Mont Athos», *Annales Archéologiques*, 21 (1861): 173-183.

Egorova, Elena Nikolaevna

«Игумен Антоний Бочков инок и литератор» [Ο ηγούμενος Αντώνιος Μπότσκοφ, μοναχός και λόγιος], <https://proza.ru/2008/08/28/203>, τελευταία προσπέλαση στις 30.11.2023.

Etinhof, Olga.

«Pyotr Ivanovich Sevastianov and his activity in collecting Byzantine objects in Russia», σε Robin Cormack – Elizabeth Jeffreys (eds), *Through the Looking Glass. Byzantium through British Eyes*, Όξον – Ν. Υόρκη: Routledge – Society for the Promotion of Byzantine Studies, 1995, 211-220.

Fairey Jack,

«Russia's Quest for the Holy Grail. Relics, Liturgics and Great-Power Politics in the Ottoman Empire», σε Lucien Frary - Mara Kozelsky (eds), *Russian-Ottoman Borderlands. The Eastern Question Reconsidered*, Μάντισον: The University of Wisconsin Press, 2014, 136-164.

Fonkich, Boris.

«Russia and the Christian East from the Sixteenth to the First Quarter of the Eighteenth Century», *Yearbook of Modern Greek Studies*, 7 (1991): 439-461.

Fotić, Aleksandar.

«Athonite travelling monks and the Ottoman authorities (16th - 18th centuries)», σε Ekrem Causevic et al (eds), *Perspectives in Ottoman Studies*, Βερολίνο 2010, 157-161.

Frary, Lucien.

«Russian Missions in the Orthodox East: Antonin Kapustin (1817-1894) and his World», *Russian History*, 40 (2013): 133-151.

Freeze, Gregory.

«Institutionalizing Piety. The Church and Popular Religion, 1750-1850», σε Jane Burbank – David Ransel (eds), *Imperial Russia. New Histories for the Empire*, Μπλούμινγκτον – Ινδιανάπολη: Indiana University Press, 1998, 211-249.

Frolova, M.M.

«К вопросу о социо-конфессиональной обстановке в битольском эялете в 1861 г. (по донесениям русского дипломата М.А. Хитрово)» [Για το ζήτημα της κοινωνικο-θρησκευτικής κατάστασης στο εγιαλέτι των Βιτωλίων το 1861 (σύμφωνα με αναφορές του ρώσου διπλωμάτη Μ.Α. Χίτροβο)], σε *Slavjane i Rossija: k 110-letnju so dnja roždenija S.A. Nikitina* [Οι Σλάβοι και η Ρωσία: για την 110^η επέτειο της γέννησης του Σ.Α. Νικίτιν], Μόσχα 2013, 536-573.

Frolova, M.M.

«Русские консулы и болгаро-греческое противостояние в церковном вопросе и на уровне школьного образования (Адрианоуполь, Варна, Битола. 50-60-е годы XIX в.)» [Ρώσοι πρόξενοι και βουλγαρο-ελληνική αντιπαράθεση στο εκκλησιαστικό ζήτημα και στο πεδίο της σχολικής εκπαίδευσης (Αδριανούπολη, Βάρνα, Μπίτολα. Δεκαετίες του 1850 και 1860)], *Slavjanskij Al'manakh*, 1-2 (2014): 44-60.

Frolova, M.M.

«М.А. Хитрово – первый русский консул в Македонии (1860-1864)» [Μ.Α. Χίτροβο, ο πρώτος ρώσος πρόξενος στη Μακεδονία], *Slavjanskij Al'manakh*, 3-4 (2015): 38-56.

Georgieva, Tina.

«Руската политика и българите в Солун» [Η ρωσική πολιτική και οι Βούλγαροι στη Θεσσαλονίκη], σε Юра Константинова - Надя Данова - Йордан Желев (επ.), *Solun i Bălgarite: Istorija, Pamet, Săvremie* [Η Θεσσαλονίκη και οι Βούλγαροι: Ιστορία, Μνήμη, Παρόν], Σόφια: Bălgarska Akademija na Naukite – Institut za Balkanistika I tsentăr po trakologija, 2019, 400-432.

Gerd, Lora.

«Россия и Святая Гора Афон: духовные и культурные связи XI - начала XX века» [Η Ρωσία και το Άγιο Όρος Άθως: πνευματικές και πολιτισμικές σχέσεις, 11^{ος} – αρχές 20^{ου} αι.], σε Л.А.Герд – О.Е. Петрунина (επιμ.), *Дневники путешествия по России греческих монахов афонского монастыря Симонопेत्रа игумена Неофита и иеродиакона Иоанникия 1888-1892* [Ημερολόγια του ταξιδιού στη Ρωσία των ελλήνων μοναχών της αγιορείτικης μονής Σιμωνόπετρας, ηγουμένου Νεόφυτου και ιεροδιακόνου Ιωαννικείου, 1888-1892], Μόσχα: Indrik, 2014, 7-22.

Gerd, Lora.

«Russian Sacred Objects in the Orthodox East. Archive Evidence from the 18th to the Early 20th Century», *Museikon*, 4 (2020): 227-236.

Gerd, Lora.

«Petr Sevast'anov and his expeditions to Mount Athos (1850s): two cartons from the French Photographic Society», *Scrinium*, 16 (2020): 105-123.

Gerd, Lora–Potin, Yann.

«Foreign Affairs through Private Papers: Bishop Porfirii Uspenskii and His Jerusalem Archives, 1842-1860», σε Angelos Dalachanis – Vincent Lemire (eds), *Ordinary Jerusalem 1840-1940. Opening New Archives, Revisiting a Global City*, Λάιντεν-Βοστόνη: Brill, 2018, 100-117.

Graikos Nikolaos,

«Russian Icons in Churches in the Hellenic Area in the late 18th - early 20th centuries», σε Yuliana Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-20th Centuries)*, Σεϊσέλ: La Pomme d'Or, 2016, 161-196.

Guseva, E.K.

«И[верская] и[кона] (Московская) в Иверской часовне в Воскресенских ворот» [Η μοσχοβίτικη εικόνα της Ιβηρίτισσας στο παρεκκλήσι των Ιβήρων στην Πύλη της Αναστάσεως], *Pravoslavnaia Entsiklopedija*, τ.21, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2009, 15-17.

Katopi, Sofia.

«Pious Russian Soldiers, Devout Cretan Donors and the Church: Transfer and Reception of Russian Icons and Ecclesiastical Utensils on the Island of Crete», *Museikon*, 6 (2022): 181-96.

Kolyvanov, G.U.

«Двоеверие» [Διπλοπιστία], *Pravoslavnaia Entsiklopedija*, τ.14, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2006, 242-244.

Komashko Natalia – Saenkova Elena,

«The Iconographic Program of Russian Icons Donated by Archbishop Arsenius of Ellassona to Greek Monasteries», σε Yuliana Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-20th Centuries)*, Σεϊσέλ: La Pomme d'Or, 2016, 73-88.

Kostopoulos, Tasos.

«Icon Goldsmiths, Pious Widows and Holy Maidens. Adventure Narratives of Greek Monks Travelling in Late Imperial Russia», *Museikon*, 6 (2022): 169-80.

Kozelsky, Mara.

«Sermons of the Crimean War», σε Heather Coleman (ed.), *Orthodox Christianity in Imperial Russia*, Μπλούμινγκτον – Ιντιανάπολις: Indiana University Press, 2014, 72-84.

Kudrjavitseva, E.P.

«Азиатский департамент МИД: координатор политики России на Балканах и

Ближнем Востоке» [Το Ασιατικό Τμήμα του Υπουργείου Εξωτερικών: συντονιστής της πολιτικής της Ρωσίας στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή], *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik*, 116 (2019): 54-68.

Lakaliska, Sneshka.

«Ациски икони – Ерусалимски стил во Р.С. Македонија», [Χατζήδικες εικόνες – το ιεροσολυμίτικο στιλ στη Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας], *Patrimonium.MK*, 19 (2021): 319-332.

Lemerle, Paul.

«Chronologie de Saint-Pantéléèmon des origines à 1500», σε P. Lemerle – G. Dagron – S. Ćirković (eds), *Actes de Saint-Pantéléèmon*, Παρίσι: Archives de l'Athos, 1982, 3-19.

Makuljević, Nenad.

«Piety, Ideology and Orthodox Russian Icons in Serbian Church Culture (17th-19th centuries)», σε Yuliana Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-20th Centuries)*, Σεϊσέλ: La Pomme d'Or, 2016, 137-148.

Mašić, Mirjana.

«Галерија на икони во црквата Св. Кирил и Методиј во Тетово» [Αίθουσα εικόνων στην εκκλησία των Αγ. Κυρίλλου και Μεθοδίου στο Τέτοβο], *Patrimonium.MK*, 10 (2012): 317-331.

Morozan, Vladimir.

«Крупейшие торгово-банкирские дома Одессы XIX в.» [Οι μεγαλύτεροι εμπορο-τραπεζικοί οίκοι στην Οδησό του 19ου αι.], σε *Ekonomicheskaja Istorija: Ezhegodnik 2007*, Μόσχα: ROSSPEN, 2008, 137-192.

Nazarenko A.V. – Turilov, A.A.

«Антоний» [Αντώνιος], *Pravoslavnaia Entsiklopedija*, τ.2, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2000, 602-604.

Nikolovski, Darko.

«Икони од ризницата на црквата Св. Благовештение - Прилеп» [Εικόνες από το σκευοφυλάκιο της εκκλησίας του Ευαγγελισμού στον Περλεπέ], *Patrimonium.MK*, 10 (2012): 333-344.

Nikolovski, Darko.

«Sacral Christian Heritage in the Municipalities of Debar and Mavrovo and Rostusha», στο συλλογικό *The Cultural Heritage in the Debar and Reka Region*, Σκόπια 2018, 15-27.

Pivovarova, N.V.

«Еще раз об Афонских экспедициях П.И. Севастьянова» [Ακόμη μια φορά για την αγιορείτικη αποστολή του Π.Ι. Σεβαστιάνοφ], σε Л.А. Герд (ред.), *Spicilegium Byzantino-Rossicum. Sbornik Statej k 80-letiju chlen-korrespondenta RAN I.P. Medvedeva* [Συλλογή άρθρων για τα 80 χρόνια του αντεπιστέλλοντος μέλους της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Ι.Π. Μεντβέντεφ], Μόσχα – Αγία Πετρούπολη: Indrik, 2015, 231-245.

Pokrovskij, N[ikolaj] V[asil'evich].

«Русская икона в конце XVII – середине XVIII века» [Η ρωσική εικόνα στα τέλη του 17ου – μέσα του 18ου αι.] , σε *Очерки истории русской иконы. От крещения Руси до наших дней* [Μελέτες για την ιστορία της ρωσικής εικόνας. Από τον εκχριστιανισμό των Ρως στις μέρες μας], Μόσχα: Institut Russkoj Tsivilizatsii, 2011, 124-147.

Popovska-Korobar, Viktorija.

«За иконостасот на црквата Свети Ѓорѓи во Лазарополе» [Για το εικονοστάσι της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου στο Λαζαροπόλε], *Patrimonium.MK*, 6/11 (2013): 223-250.

Preobrazhenskii Aleksandr,

«Russian Images of a Greek Donor in Thessaly and Venice», σε Yuliana Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-20th Centuries)*, Σεϊσέλ: La Pomme d'Or, 2016, 51-72.

Radojčić, Svetozar.

«Уметнички споменици манастира Хиландара» [Μνημεία τέχνης στη μονή Χιλανδαρίου], *Zbornik Radova Vizantološki Institut*, 3 (1955): 163-194.

Ragsdale, Hugh.

«Evaluating the Traditions of Russian Aggression: Catherine II and the Greek Project», *The Slavonic and East European Review*, 66/1 (1988): 91-117.

Saracino, Stefano.

«Greek Orthodox Alms Collectors from the Ottoman Empire in the Holy Roman Empire: Extreme Mobility and Confessionalized Communication», σε Kostas Sarris, Nikolas Pissis and Miltos Pechlivanos (eds), *Confessionalization and/as Knowledge Transfer in the Greek Orthodox Church*, Βισμπάντεν: Harrassowitz Verlag, 2021, 79-108.

Shapkarev, K[uzman].

«Кратко историкогеографско описание на градовете Охрид и Струга» [Σύντομη ιστοριογεωγραφική περιγραφή των πόλεων Οχρίδα και Στρούγκα], *Sbornik na Bâlgarskoto Knizhovno Druzhestvo*, 1 (1901): 1-54.

Shirinski, N. Mirgajas.

«Историја на рускиот конзулат во Битола и неговото место во руската политика на Балканот» [Η ιστορία του ρωσικού προξενείου Βιτωλίων και η θέση του στη ρωσική πολιτική στα Βαλκάνια], σε *Рускиот императорски конзулат во Битола, 1861-1915* [Το ρωσικό αυτοκρατορικό προξενείο στα Βιτώλια, 1861-1915], Σφέτι Νικόλε: Institut za Nacionalnaq Istorija – Megunaroden Slavjanski Universitet “G.R. Deržavin”, 2015, 27-35.

Shopov, A[tanas].

«Светли личности из възраждането» [Λαμπρές προσωπικότητες από την παλιγγενεσία], *Bâlgarska Sbirka*, 10/9 (1.11.1903): 550-63.

Smirnova Engelina,

«Russian Icons, Iconographers and Inconographic Models in Countries of the Orthodox

World in the late 15th and 16th centuries», σε Yuliana Boycheva (ed.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-20th Centuries)*, Σεϊσέλ: La Pomme d'Or, 2016, 29-51.

Smironova, I.Ju.

«“Афонский” вектор российской дипломатии на Православном Востоке в 1840-1870 гг.» [Ο “αθωνικός” προσανατολισμός της ρωσικής διπλωματίας στην Ορθόδοξη Ανατολή το 1840-1870], *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik*, 116 (2019): 127-148.

Smolitsch, Igor.

«Le Mont Athos et la Russie», στο συλλογικό *Le Millénaire du Mont Athos. Études et mélanges*, Σεβερτόν: Editions de Chevetogne, 1963, 279-318.

Smorgunova, E.M.

«Арсений (Сузанов Антон Путилин)» [Αρσένιος (Σουζάνοφ Αντόν Πουτίλιν)], *Pravoslavnaia Entsiklopedija*, τ.3, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2001, 416-418.

Snegarov, Ivan.

«Един важен български документ от корчанско» [Ένα σπουδαίο βουλγαρικό ντοκουμέντο από την περιοχή της Κορυτσάς], *Makedonski Pregled*, 9/1 (1933): 1-12.

Sokolov, I.

«Монашеская Республика (Из наблюдении и воспоминаний о святой горе Афонской)» [Η Δημοκρατία των μοναχών. (Από παρατηρήσεις και αναμνήσεις για το αθωνικό Άγιο Όρος)], *Istoricheskij Vestnik*, 92 (1903): 948-972 και 93 (1903): 163-188.

«Соколов», *Entsiklopedicheskij Slovar' Brokgauza i Efrona*, τ.30α, Αγ. Πετρούπολη 1900, 735-736.

Sprostranov, Evtim.

«По възражданъето в град Охрид» [Σχετικά με την παλιγγενεσία στην πόλη της Οχρίδας], *Sbornik za Narodni Umotvorenija, Nauka I Knizhina*, 13 (1896): 621-681.

Stoianovich, Traian.

«Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», σε Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα: Μέλισσα, 1979, 287-345.

Subic, Radovan.

«Adventurers, Agents and Soldiers: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844-1856)», σε Boris Stojkovski (ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature*, τ.2, Βουδαπέστη: Trivent, 2020, 73-97.

Sydorenko, Anna.

«The Russian Steam Navigation and Trading Company: the Transition from Sail to Steam in the Russian Black Sea (1856-1914)», σε Apostolos Delis et al (eds), *Mediterranean Seafarers in Transition*, Λάιντεν-Βοστόνη: Brill, 2023, 478-505.

Tachiaos, Antoine-Émile.

«Controverses entre Grecs et Russes à l'Athos», σε *Le millénaire du Mont Athos*, 963-1963. *Études et mélanges*, τ.Β', Βενετία: Fondazione Giorgio Cini – Éditions de la Chevetogne, 1963, 159-179.

Tarasov, O[leg] Ju.

«Русские иконы XVIII – начала XX в. на Балканах» [Οι ρωσικές εικόνες των 18ο – αρχές 20ού αι. στα Βαλκάνια], *Sovetskoe Slavyanovedenie*, 3 (1990): 49-70.

Todorakova, Milena.

«Славянските комитети в Русия и България (1858-1877 г.)» [Τα σλαβικά κομιτάτα στη Ρωσία και οι Βούλγαροι, 1858-1877], *Izvestija na Dârzhavnite Arkhivi*, 57 (1989): 385-398.

Trajanovski, Aleksandar.

«Престојот и школувањето на македонската и балканската интелигенција во Русија» [Η διαμονή και η εκπαίδευση της μακεδονικής και βαλκανικής διανοήσης στη Ρωσία], σε *Балканот и Русија: опитото и специфичното во историскиот и културниот развој* [Τα Βαλκάνια και η Ρωσία: το γενικό και το ειδικό στην ιστορική και πολιτισμική ανάπτυξη], Σκόπια: Institut za Nacionalna Istorija, 2010, 77-91.

Uvarova, Olena.

«Міський голова Одеси Костянтин Папудов: біографічні розвідки, комерційна та громадська діяльність» [Ο δήμαρχος της Οδησσού Κωνσταντίνος Παπούντοφ: βιογραφική έρευνα, εμπορική και δημόσια δραστηριότητα], *Vcheni zapiski TNU imeni V.I. Vernads'kogo. Serija: Istorichni Nauki*, 33 (72) /2 (2022), 47-53.

Uspenskij, L.A.

«Русская икона второй половины XVIII – начала XX века» [Η ρωσική εικόνα από το δεύτερο μισό του 18ου στις αρχές του 20ού αι.], σε *Очерки истории русской иконы. От крещения Руси до наших дней* [Μελέτες για την ιστορία της ρωσικής εικόνας. Από τον εκχριστιανισμό των Ρως στις μέρες μας], Μόσχα: Institut Russkoj Tsivilizatsii, 2011, 148-168.

Vakh, K[iril] A.

«Издательская деятельность Пантелеимонова монастыря в XIX — начале XX вв.» [Εκδοτική δραστηριότητα της μονής Αγίου Παντελεήμονα το 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αι.], <https://shorturl.at/exzBW>, τελευταία προσπέλαση 15.12.2023.

Vakhina, V[era] I.

«Арсений Элассонский» [Αρσένιος Ελασσόνας], *Pravoslavnaia Entsiklopedija*, τ.3ος, Μόσχα: Izdatel'skij sovet RPTs, 2001, 442-446.

Van Ruijven, D.A.

«Le “Rossikon” ou monastère russe de St-Pantéléimon au Mont Athos», *Irénikon*, 30 (1957): 44-59.

Zhmakin, V. I.

«Основание русской духовной миссии в Афинах» [Η ίδρυση της ρωσικής εκκλησιαστικής αποστολής στην Αθήνα], *Kristianskoe Chtenie*, 9-10.1893, 343-351.

Živković, Miloš.

«Икона Светог Јевтимија Суздальског из манастира Хиландарска» [Η εικόνα του Αγίου Ευθυμίου του Σούζνταλ στη μονή Χιλανδαρίου], *Niš i Vizantija*, 14 (2016): 437-448.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Αιών (Αθήνα) 1850

Ακρόπολις (Αθήνα) 1901

Ανατολικός Αστήρ (Κωνσταντινούπολη) 1861, 1864-1865, 1871-1873, 1883-1885

Βυζαντίς (Κωνσταντινούπολη) 1885

Εκκλησιαστική Αλήθεια (Κωνσταντινούπολη) 1881-1913

Εμπρός (Αθήνα) 1896-1912

Ερμής (Θεσσαλονίκη) 1875-1878, 1880

Κωνσταντινούπολις (Κωνσταντινούπολη) 1900

Νεολόγος (Κωνσταντινούπολη) 1873, 1884, 1885, 1894

Σκριπ (Αθήνα) 1893-1912

Ταχύπτερος Φήμη (Αθήνα) 1850

Τηλέγραφος και Βυζαντίς (Κωνσταντινούπολη) 1861

Φάρος της Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη) 1900-1903 (ορισμένα φύλλα)

Φάρος της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη) 1881-1882, 1889

Annales de la Congrégation de la Mission (Παρίσι), 1834-1912

Annales de la Propagation de la Foi (Λυών) 1850-1895

Вестни (Κωνσταντινούπολη) 1900

Век (Κωνσταντινούπολη) 1875

Ден (Κωνσταντινούπολη) 1875

Источно Време (Κωνσταντινούπολη) 1875

Напредък (Κωνσταντινούπολη) 1875

Цариградский Вестник (Κωνσταντινούπολη) 1859-1861

«Μια σπάνια εικόνα στο Κειμηλιαρχείο της Ι.Μ. Σερρών», Ορθοδοξία News Agency, 19.9.2019, <https://shorturl.at/dlsy3>, τελευταία πρόσβαση 12.1.2024

«Προσφώνηση του Καθηγουμένου της Μονής Βατοπεδίου, Αρχιμ. Εφραίμ, κατά την επίσκεψη του Πατριάρχου Μόσχας και πασών των Ρωσιών κ.κ. Κυρίλλου», ανάρτηση στις 6.6.2013, <https://shorturl.at/DGHIS>

2ο Δημοτικό Σχολείο Βέροιας, «Ιστορική αναδρομή», προσπέλαση 15.1.2024, <https://2dim-veroias.ima.sch.gr/ιστορια/>,

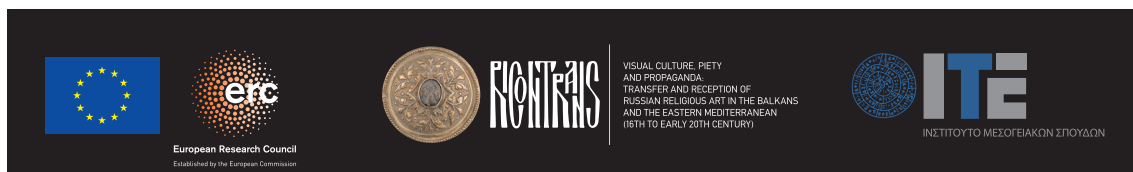
Panagiotidis, Kostas. «Εφορεία αρχαιοτήτων. Εκκλησιαστικό μουσείο ‘ιερών θησαυρών’ στην Παναγία Δοβρά», www.pena.press, 10.4.2022, προσπέλαση στις 30.12.2023, <https://shorturl.at/tCEZ4>.

Ιερός Ενοριακός Ναός του Μεταμορφώσεως Σωτήρος Κοζάνης, «Η ιστορία του Χαμηλού Αη Λια», προσπέλαση στις 5.10.2021, <https://www.inmetkozanis.gr/2016/03/08/i-istoria-tou-chamilou-ai-lia/>

Σπύρου, Απόστολος. «“Ιεροί θησαυροί” φιλοξενούνται στο Κειμηλιαρχείο της Βέροιας», www.orthodoxtimes.gr, 7.6.2022, προσπέλαση στις 30.12.2023, <https://shorturl.at/bexz5>

ΠΕΘΥΜΝΟ 2025

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ – F.O.R.T.H.

Νικηφόρου Φωκά 130 & Μελισσινού

Τ.Θ. 119, Ρέθυμνο 741 00 • Tel. 28311 06003 • info@ims.forth.gr

© 2025 Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ I.T.E.

ISBN: 978-618-5896-04-1